

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ISSN 2305-9389

Літопис Волині **Всеукраїнський науковий часопис**

Заснований у 2001 р.

Число 27

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 13 від 21 жовтня 2022 р.)*

Редакційна колегія

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);

Антонюк Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник;

Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;

Бортнікова Алла Василівна, доктор політичних наук, професор;

Бубніс Арунас (Arunas Bubnys), кандидат історичних наук, директор департаменту дослідження геноциду і опору Центру вивчення геноциду і резистенції, м. Вільнюс, Литва;

Воробйова Наталія (Natalja Vorobjova), Dr.hist., віцепрезидент Університету прикладних наук ISMA, м. Рига, Латвія;

Горбачик Оксана Олександрівна, кандидат історичних наук;

Добржанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор;

Дорош Леся Олексівна, кандидат політичних наук, доцент;

Лозинська Ірина Григорівна, кандидат історичних наук;

Онищук Світлана Василівна, доктор наук з державного управління, доцент;

Скакальська Ірина Богданівна, доктор історичних наук, професор;

Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;

Ярош Ярослав Богданович, доктор політичних наук;

Ярош Оксана Богданівна, доктор політичних наук.

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

*Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.*

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ: Серія КВ № 4527 від 01.09.2000 р.

«Літопис Волині» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузі історичних, політичних наук та публічного управління (спеціальності 032 «Історія та археологія», 052 «Політологія», 281 «Публічне управління та адміністрування») відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3).

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus (Польща).

Формат 60×84/8. 33,93 обл.-вид. арк., 34,29 ум. друк. арк. Наклад 100 пр. Зам. 1022/437.

Видавничий дім «Гельветика», 65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Зміст

Історія Волині

<i>Малеончук Галина, Качковська Леся</i> Луцька міська рада у 1919–1939 рр.: формування та організація діяльності.....	9
<i>Сосницька Лілія</i> Жодного учня – поза школою (виконання закону про загальнообов’язкове навчання у Волинській області в перше повоєнне десятиліття)	15
<i>Хом’як Павло</i> Роль отця Августина (Августа) Медніса у збереженні католицької традиції в часи радянської влади та відновленні Римсько-Католицької церкви за незалежної України.....	22

Історія України

<i>Ананьїн Олег</i> Трансформації у системі охорони державного кордону в період антитерористичної операції на сході України (2014–2018 рр.).....	27
<i>Баран Володимир</i> Православна і Греко-католицька церкви в Західній Україні: 1939–1941 рр.....	32
<i>Гаврилишин Петро</i> Богдан Гаврилишин і Пласт.....	37
<i>Дударчук Любомир</i> Культурні процеси на Берестейщині в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.).....	44
<i>Клок Василь</i> Візія політичного майбутнього Галичини у працях Михайла Лозинського періоду Першої світової війни (1914–1918).....	50
<i>Кмін Анастасія</i> Історичний вплив на організаційні основи системи професійної підготовки військово-гуманітарного профілю.....	55
<i>Коцур Леся</i> Використання ключових подій Другої світової війни для замулювання історичної пам’яті м. Переяслава.....	58
<i>Ленартович Олег</i> До вісімдесятої річниці створення УПА.....	63
<i>Mieliekiestsev Kyrylo</i> Tensions on the topic of history in Polish-Ukrainian relations as a result of information warfare.....	68
<i>Монич Олександр</i> Становлення і розвиток Імстичівського монастиря у XVIII ст. у світлі нових документів ДАЗО.....	74
<i>Поливач Марія</i> Складання документів за часів Київської Русі	85
<i>Руденко Юлія</i> Форми і методи спротиву селян Шевченківської округи конфіскаційним заходам советської влади у 1920–1930-х рр.....	90

Санкович Марія	
Боротьба українського націоналістичного підпілля проти другої радянської заходних областей України.....	96
Трубчанінов Сергій	
Минуле України у працях Вадима Пассека.....	104
Уварова Олена	
Одеські міські голови-греки першої третини XIX ст.: приклад інтеграції іноземних переселенців до міського суспільства.....	110
Хомицький Василь	
Освітня діяльність УПЦ КП в Західній Україні в період 1992–2018 р.....	116
Чуйко Катерина	
Релігійна політика національних урядів 1917–1921 років: сучасна українська історіографія.....	124

Всесвітня Історія

Балух Олексій	
Буковинські терени – театр Турецько-польської війни 1672–1676 рр.....	129
Беззубенко Аліна	
Демографічна ситуація в Західній Європі у період Високого Середньовіччя.....	137
Гетьманчук Микола	
Сучасні підходи до висвітлення природи, причин та проявів радянського колабораціонізму періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.).....	142
Крамар Юрій	
Династичні шлюби та їхня роль у дипломатії західноєвропейських держав раннього нового часу.....	149
Ілляшенко Юлія, Лисенко Алла	
Світова колоніальна система: чинники формування та становлення в період раннього Нового часу (кін. XV – пер. пол. XVII ст.).....	154
Сошніков Андрій	
Музеєфікація античної культурної спадщини в епоху Ренесансу.....	159
Стрільчук Людмила	
Паризька «Культура» 1950–1980-х рр.: про українське питання в контексті європейської політики.....	165
Ткачук Анатолій	
Доктрина та ідеологія стригольництва як спроба формування нової світоглядної парадигми на теренах північно-східних руських земель у XIV – на початку XV ст.....	169
Хлібовська Ганна	
Ідеологія і суспільна практика жіночого руху в Німецькій імперії.....	175

Археологія

Семенчук Сергій, Левандовська Людмила	
Культові святилища лівобережжя Середнього Подністрів'я.....	181

Політологія

<i>Алекперлі Гусейн Айдин</i> Формування глобального світопорядку та лібералізм.....	185
<i>Гаврилишин Петро, Дерещук Тетяна</i> Ефективність суспільства у поглядах Богдана Гаврилишина.....	190
<i>Клутчук Ірина, Трофіменко Любов</i> Features of ensuring and guaranteeing women's rights in the islamic republic of Iran.....	196
<i>Ліпкан Володимир</i> Анатомія геополітичної деструктивності: на прикладі війни Росії проти України.....	201
<i>Петряєв Олексій</i> Зовнішня політика Турецької Республіки в регіоні Південного Кавказу.....	212
<i>Постельжук Олександр, Валюх Людмила</i> Особливості викладання навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної роботи» майбутнім бакалаврам-політологам.....	216
<i>Устименко Богдан</i> Політико-правові механізми протидії російській агресії на морі.....	222
Публічне управління	
<i>Андріяш Вікторія, Громадська Наталія, Малікіна Оксана</i> Управління земельними ресурсами: поняття, зміст та особливості.....	231
<i>Аніщенко Михайло</i> Реалізація державної антикорупційної політики у сфері охорони здоров'я і в медичній діяльності.....	237
<i>Балаш Лілія, Лисюк Ольга, Гонтар Зоряна, Бінерт Олеся</i> Ключові поняття і підходи державної політики щодо соціалізації здобувачів вищої освіти в Україні.....	244
<i>Боголепова Аліна, Ковтун Оксана</i> Актуальні проблеми подолання корупції в умовах війни та у поствоєнний період.....	251
<i>Kiforenko Oksana</i> Public administration of international trade: regional aspect.....	257
<i>Предко Михайло</i> Вплив корупції на систему публічного управління в Україні.....	262
<i>Селіванов Сергій</i> Кадровий резерв як модернізаційний механізм управління людськими ресурсами на державній службі в Україні.....	268
<i>Сітніков Олександр</i> Шляхи вдосконалення національного законодавства у сфері забезпечення діяльності служби управління персоналом.....	274
<i>Терешкевич Галина (сестра Діогена)</i> Аналіз державної політики реформування системи охорони здоров'я на засадах біоетики.....	279

Contents

History of Volyn

<i>Maleonchuk Halyna, Kachkovska Lesya</i> Lutsk City Council in 1919–1939: formation and organization of activities.....	9
<i>Sosnytska Lilia</i> No student is out of school (implementation of the law on Mandatory Education in the Volyn Region in the first post-war decade)	15
<i>Khomiak Pavlo</i> The role of fr. Augustyn (August) Mednis in the preservation of the catholic tradition during the soviet authority and the restoration of the Roman Catholic Church under independent Ukraine.....	22

History of Ukraine

<i>Ananin Oleh</i> Transformations in the state border protection system during the Anti-Terrorist Operation in the East of Ukraine (2014–2018).....	27
<i>Baran Volodymyr</i> Orthodox and Greek Catholic Churches in Western Ukraine: 1939–1941.....	32
<i>Havrylyshyn Petro</i> Bohdan Hawrylyshyn and Plast.....	37
<i>Dudarchuk Liubomyr</i> Cultural processes in Berest region during the Nazi occupation (1941–1944).....	44
<i>Klok Vasyl</i> The vision of the Galicia political future in the works of Mykhailo Lozynsky during the First world war (1914–1918).....	50
<i>Kmin Anastasia</i> Historical influence on the organizational basics of the vocational training system of the military and humanitarian profile.....	55
<i>Kotsur Lesia</i> Using the key events of the Second World War to smear the historical memory of Pereyaslav.....	58
<i>Lenartovych Oleg</i> To the eightieth anniversary of the creation of the UPA.....	63
<i>Mieliekiestsev Kyrylo</i> Tensions on the topic of history in Polish-Ukrainian relations as a result of information warfare.....	69
<i>Monych Oleksandr</i> Formation and development of Imstychiv Monastery in the 18th century in the light of the new documents of the State Archives of Transcarpathian region.....	74
<i>Polyvach Mariia</i> Compilation of documents in the times of Kyivan Rus.....	85
<i>Rudenko Yuliia</i> Forms and methods of resistance of peasants of Shevchenko district to confiscation measures of the Soviet authority in the 1920s – 1930s.....	90

<i>Sankovich Maria</i>	
The struggle of the Ukrainian nationalist underground against the second sovietization of the Western regions of Ukraine	96
<i>Trubchaninov Serhii</i>	
Ukrainian past in the works of Vadym Passek.....	104
<i>Uvarova Olena</i>	
Odesa city mayors by Greek origin in the first third of the 19th century: an example of the integration of foreign immigrants to the urban society.....	110
<i>Khomitsky Vasyl</i>	
Educational activities of the UOC-KP in Western Ukraine in the period 1992–2018.....	116
<i>Chuiko Kateryna</i>	
Religious policy of national governments of 1917–1921: contemporary Ukrainian historiography.....	124

World history

<i>Balukh Oleksii</i>	
Bukovyna lands – the theater of the Turkish-Polish war 1672–1676.....	129
<i>Bezzubenko Alina</i>	
The demographic situation in Western Europe during the High Middle Ages.....	137
<i>Hetmanchuk Mykola</i>	
Modern approaches to highlighting the nature, causes and manifestations of Soviet collaborationism during the Second World War (1939–1945).....	142
<i>Kramar Jurij</i>	
Royal intermarriages and their role in diplomacy of Western European states in early modern period	149
<i>Illiashenko Yuliia, Lysenko Alla</i>	
World colonial system: factors of formation and incipience in the early modern period (late XV – first half of the XVII century).....	154
<i>Soshnikov Andrey</i>	
Museumification of ancient cultural heritage in the Renaissance.....	159
<i>Strylchuk Luidmila</i>	
Parisian “Culture” of the 1950–1980s: the Ukrainian question in the context of European politics.....	165
<i>Tkachuk Anatolii</i>	
The doctrine and ideology of strigolism as an attempt to form a new worldview paradigm on the territory of the North-Eastern Rusi lands in the 14th – early 15th centuries.....	169
<i>Khlibovska Hanna</i>	
Ideology and social practice of the women’s movement in the German Empire.....	175

Archeology

<i>Semenchuk Serhii, Levandovska Liudmyla</i>	
Cult sanctuaries of the left bank of Middle Dniester region.....	181

Political science

<i>Alekperli Huseyn Aydin</i> Formation of the global world order and liberalism.....	185
<i>Havrylyshyn Petro, Dereshchuk Tetiana</i> The society effectiveness in the views of Bohdan Hawrylyshyn.....	190
<i>Klymchuk Iryna, Trofimenko Liubov</i> Features of ensuring and guaranteeing women’s rights in the islamic republic of Iran.....	196
<i>Lipkan V.A</i> The anatomy of geopolitical destructiveness: the case of russia’s war against Ukraine.....	201
<i>Petriaiev Oleksii</i> Foreign policy of the Republic of Turkey in the South Caucasus region.....	212
<i>Postelzhuk Oleksandr, Valiukh Liudmyla</i> Peculiarities of teaching the educational discipline “Basics of scientific and research work” for future bachelors in political science.....	216
<i>Ustymenko Bohdan</i> Political and legal mechanisms to counter russian aggression at sea.....	222

Public administration

<i>Andriyash Viktoria, Hromadska Natalia, Malikina Oksana</i> Land resource management: concepts, content and features.....	231
<i>Anishchenko Mykhailo</i> Implementation of state anti-corruption policy in the field of health in medical activities.....	237
<i>Balash Liliya, Lyisuk Olga, Gontar Zoruana, Bynert Olesya</i> Key concepts and approaches of state policy regarding the socialization of higher education graduates in Ukraine.....	244
<i>Boholiepova Alina, Kovtun Oksana</i> Current problems of combating corruption in the conditions of war and the post-war period.....	251
<i>Kiforenko Oksana</i> Public administration of international trade: regional aspect.....	257
<i>Predko Mykhailo</i> The influence of corruption on the system of public administration in Ukraine.....	262
<i>Selivanov Sergiy</i> Personnel reserve as a modernization mechanism of human resources management in the public service in Ukraine.....	268
<i>Sitnikov Oleksandr</i> Ways of improving national legislation in the ambit of ensuring the activities of the personnel management service.....	274
<i>Tereshkevych Halyna (s. Diogena)</i> Analysis of the state policy of reforming the health care system on the basis of bioethics.....	279

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 328.1/.3(477.82-25)(091)"1919/1939"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.01>

ЛУЦЬКА МІСЬКА РАДА У 1919–1939 РР.: ФОРМУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ

Малеончук Галина,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-5078-4622*

Качковська Леся,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства,
пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-3206-1580*

У статті висвітлюється процес формування та регламентація роботи міської ради Луцька у міжвоєнний період (1919–1939 рр.).

Досліджено передумови становлення системи міського самоврядування польського зразка на Волині.

Проаналізовано нормативно-правові засади формування складу та функціональні обов'язки депутатів Луцької міської ради, зокрема згідно з розпорядженням Генерального комісара східних земель «Про тимчасове міське положення» (1919 р.), розпорядженням Генерального комісара східних земель «Про міську постанову» (1919 р.), а також постановою Ради Міністрів Другої Речі Посполитої «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування» (1933 р.).

Вибори складу міської ради відбувались за пропорційною системою у 1927, 1931, 1934 та 1939 рр. До 1927 р. функції міської ради виконував суспільно-господарський комітет. Серед депутатів ради більшість були євреями та поляками, по одному чи двом представникам інших етнічних груп. Члени міської ради належали до різних соціальних та професійних прошарків: вони працювали у сфері державного управління, торгівлі, банківської справи, були ремісниками, лікарями, адвокатами, журналістами, інженерами, вчителями, священниками.

До повноважень міської ради входили питання затвердження засад управління всіма закладами та інституціями, які знаходилися в міській власності; придбання та розбудови нерухомості, збільшення майна міста, прийняття на користь громади дарувань, отримання позик; ухвалення міського бюджету; встановлення на користь міста податків, інших надходжень та натуральних повинностей; представлення урядові висновків щодо впровадження на користь міста промислових монополій і ввізних оплат; встановлення міських посад та ухвалення штату магістрату; встановлення тарифу для міських перевізників; ухвалення цін на товари першої необхідності; надання почесного міського громадянства; питання у справі зміни кордонів міста, затвердження плану його забудови; ухвалення статутів для власного функціонування та діяльності комісії магістрату; визначення складу магістрату. Упродовж перебування Луцька у складі Польської Республіки компетенція міської ради звужилась, а натомість розширювалося коло повноважень контролюючої влади.

Ключові слова: міське самоврядування, міська рада, Луцьк, міжвоєнний період, вибори.

Maleonchuk Halyna, Kachkovska Lesya. Lutsk City Council in 1919–1939: formation and organization of activities

The article deals with the process of forming and regulating the work of the Lutsk City Council in the interwar period (1919–1939).

The prerequisites for the establishment of a Polish-style city self-government system in Volyn were studied.

The regulatory and legal principles of the formation of the composition and functional duties of Lutsk City Council deputies were analysed, in particular, according to the order of the General Commissar of the Eastern Lands “On Temporary City Regulations” (1919), the order of the General Commissar of the Eastern Lands “On the City Resolution” (1919), as well as the resolutions of the Council of Ministers of the Second Polish Republic “On Partial Changes in the System of Territorial Self-Government” (1933).

The city council elections were held according to the proportional system in 1927, 1931, 1934, and 1939. Until 1927, the socio-economic committee performed the functions of the city council. The majority of council members were Jews and Poles, with one or two representatives of other ethnic groups each. The members of the city council belonged to

different social and professional strata: they worked in the field of public administration, trade, and banking, and were craftsmen, doctors, lawyers, journalists, engineers, teachers, and priests.

The authority of the city council included the issues of approving the principles of management of all establishments and institutions that were owned by the city; acquisition and development of the real estate, an increase of city property, acceptance of donations for the benefit of the community, obtaining loans; adoption of the city budget; establishment of taxes, other revenues and in-kind duties in favour of the city; submission of conclusions to the government regarding the implementation of industrial monopolies and import fees for the benefit of the city; establishment of city positions and approval of the staff of the magistrate; setting the tariff for city carriers; approval of prices for essential goods; granting of honorary city citizenship; issues related to changing city boundaries, approving its development plan; adoption of statutes for their functioning and activities of magistrate's commissions; determining the composition of the magistrate.

During Lutsk's stay as a part of the Second Polish Republic, the competence of the city council narrowed, and instead, the range of powers of the controlling authority expanded.

Key words: *city self-government, city council, Lutsk, interwar period, elections.*

Міжвоєнний період в історії Волині позначений її перебуванням у складі Другої Речі Посполитої. Адміністративна система та органи влади на Волині упродовж 1919–1920 рр. часто змінювалися, що зумовлювалося невизначеністю кодонів та активними військовими діями на її території. Із травня 1919 р. у Луцьку розпочалось становлення польських органів влади, оскільки до міста вступили частини військ 24-го піхотного полку під командуванням Ю. Карніцького [2; 3; 18]. Спочатку місто адміністративно підпорядковувалось створеному в лютому 1919 р. спеціальному адміністративному округу Цивільного управління східних земель, яке очолював генеральний комісар [17, с. 169]. До його повноважень належало прийняття тимчасових розпоряджень в усіх сферах цивільного життя, окрім військової [24]. 7 червня 1919 р. було створено Управління волинських повітів із центром у Ковелі, якому підпорядковувалися Володимирський, Ковельський та Луцький повіти [30]. Натомість 9 вересня 1919 р. утворився Волинський округ, адміністративні впливи якого поширюються, окрім Володимирського, Ковельського та Луцького, ще й на Дубенський, Рівненський, Кременецький, Острозький, Заславський та Звягельський повіти [31]. Адміністративним центром округу спочатку було визначено Ковель, а з 24 листопада – Луцьк [23].

17 січня 1920 р. зі структури Цивільного управління східних земель виокремлюється Цивільне управління східних земель та Подільського фронту на чолі з комісаром [26]. Довершенням цивільної системи польської влади на Волині, згідно з наказом Ю. Пілсудського від 29 травня 1920 р., стала передача волинських повітів у підпорядкування цивільної влади Польської Республіки [27], оскільки до того ці території контролювала військова влада [17, с. 169].

9 вересня 1920 р. замість ліквідованих Цивільного управління східних земель і Подільського фронту створюється Управління прифронтових та етапних територій [25], яке поширювало свій адміністративний вплив на три округи: Волинський, Поліський та Новогрудський. Очолювали округи начальники, що підпорядковувалися безпосередньо Управлінню прифронтових та етапних територій. Така система адміністрування проіснувала до лютого 1921 р. [17, с. 181]. Процес адміністративного становлення польської влади був довершений постановою Ради міністрів Другої Речі Посполитої від 4 лютого 1921 р., відповідно до якої було створено Волинське воєводство з центром у Луцьку [29].

Становлення польської адміністрації на Волині супроводжувалося внесенням змін у систему міської влади та самоврядування. Спочатку вона організовувалась відповідно до розпорядження Генерального комісара східних земель від 27 червня 1919 р. «Про тимчасове міське положення». Цей документ повторював основні положення «Декрету про міське самоврядування», прийнятий Начальником держави Ю. Пілсудським 4 лютого 1919 р. [15].

Луцька міська рада відповідно до чисельності населення міста мала складатись із 24 радних (депутатів). Чинне виборче право до тимчасових міських рад мали всі мешканці міста, яким виповнилося 21 рік та які проживали в ньому не менше 10 місяців. Не мали виборчого права представники органів наглядової влади, тобто місцеві комісари округу, повіту чи міста, урядовці нижчих рангів, та військові, що перебували на службі. Бути вибраними до міської ради могли особи, не залежно від статі, які мали чинне виборче право і могли ним користуватись, досягнули 25-річного віку та уміли читати й писати будь-якою мовою. Голосування здійснювалося на засадах рівності, таємності та пропорційності до виборчих норм. Тимчасові міські ради, вибрані таким чином, мали діяти до 1 липня 1922 р. Регулювання виборів до тимчасових міських рад здійснювалося розпорядженнями Генерального комісара [16].

14 серпня 1919 р. було видано розпорядження Генерального комісара східних земель «Про міську постанову» [20]. Відповідно до його положень до складу міської ради входили радні та члени магістрату. Кількість радних визначалася пропорційно до чисельності міських жителів. Оскільки Луцьк

1919 р. входив до категорії міст з кількістю жителів від 5 до 25 000 осіб, то до міської ради входило 24 радних. Зі збільшенням чисельності населення до 24 радних додавали ще по одному від кожних 2 000 осіб більше від 25 000 мешканців міста [20]. Так, у Луцьку в 1929 р. склад міської ради налічував 31 особу [8, арк. 10].

Радні вибирались на три роки. Якщо радний вступав у правові комерційні відносини із міською гміною (міська гміна – територіальна одиниця самоврядування, що виступала як публічно-правова особа) як підприємець чи постачальник, на час виконання взятих на себе комерційних зобов'язань свої функції в міській раді він виконувати не міг. Радний, який протягом 5 місяців був відсутнім на засіданнях без поважних причин, втрачав свій мандат. Він також не міг обіймати оплачуваної міської посади. Якщо міський посадовець вибирався до ради, то на час каденції він мав відмовитись від своєї посади [20].

До 1927 р. функції міської ради виконував суспільно-господарський комітет. Він був створений 1921 р. До його складу увійшло 18 осіб: Е. Мартинович, Ф. Мілашевський, І. Балінський, Я. Перетьякович, В. Барановський, М. Суринова, А. Юстовський, І. Власовський, П. Бичковський, А. Редко, Е. Павлюк, Б. Кіт, Ф. Свобода, А. Яхр, Х. Вейц, Г. Вейрейцехова, М. Глікліх, Ю. Ингберг. Цей склад був затверджений воєводою. У 1922 р. до нового складу комітету увійшло 16 осіб, з них: 8 поляків, 4 єврея, 3 українця та 1 чех. Міський господарський комітет складався з представників національних меншин, власників нерухомості, торгових організацій, ремісників, промисловців та кооперативів, лікарів, адвокатів [12].

Вибори до міської ради Луцька відбувались впродовж міжвоєнного періоду чотири рази. У зв'язку з тим, що більшість населення Луцька становили євреї, то і у складі міської ради їхня чисельність переважала. У виборах до міської ради 1927 р. євреї отримали 20 мандатів із 27 можливих [6, арк. 7]. Зауважимо, що їхня кількість у міській раді Луцька в наступні роки зменшувалася, що пояснюється впливом польської влади на громадське життя та місцеве самоврядування міста. На жаль, українці в управлінні містом не мали чисельного представництва (таблиця 1).

Таблиця 1

Національний склад радних у міській раді Луцька в 1927–1939 рр. [1; 5, арк. 57; 6, арк. 7, 21].

№ з/п	Рік виборів	Кількість депутатів відповідно до національності				
		поляки	євреї	українці	росіяни	чехи
1	1927	6	20	0	1	0
2	1931	10	14	2	1	0
3	1934	17	12	1	1	0
4	1939	16	13	0	0	2

У 1931 р. під час виборів до Луцької міської ради проголосувало 9 850 осіб із 15 241 виборців. Виборчих списків було дев'ять. До складу ради пройшли 13 осіб із Громадянського господарського об'єднання; один із Єврейського господарського блоку; два зі Списку кандидатів Польського загальноєврейського робітничого союзу у Литві, Польщі і Росії (Бунд); дев'ять із Об'єданого списку Ельяша Бромберга; один із Ремісничого об'єднання євреїв; один зі списку сіоністів. До обрання до складу міської ради вісім із них працювали у сфері державного управління, п'ять у сфері торгівлі, чотири були ремісниками, двоє – лікарями, двоє – адвокатами, двоє – журналістами, а також по одному інженеру, вчителю, священнику та один директор банку [7, арк. 31–33].

До головної виборчої комісії були звернення кандидатів до міської ради про визнання результатів голосування недійсними. Зокрема, від представника Польського загальноєврейського робітничого союзу у Литві, Польщі і Росії Мойші Скопа щодо порушень виборів 1931 р. до міської ради, де він вказує на порушення під час голосування в окрузі дев'ять. За результатами виборів було виявлено на 100 бюлетенів більше, ніж передбачених списками виборців. В окрузі десять не всі змогли віддати свій голос, оскільки приміщення не відповідали встановленим для цього вимогам. Це він аргументував і тим, що кількість виборців становила 1 853 особи, для здійснення голосування на кожну людину потрібно було б три чи чотири хвилини, тому фізично не всі могли проголосувати до дев'ятої вечора. Ці обставини, на думку Мойші Скопа, могли змінити результат виборів [7, арк. 23].

На виборах до міської ради Луцька у 1934 р. перемогу здобули представники двох політичних сил, зокрема Громадсько-господарчого виборчого блоку та Єврейського об'єднання [5, арк. 73].

Останні вибори до міських рад відбулись у Луцьку, Рівному, Ковелі, Володимирі, Кременці, Дубні 21 травня, у всіх інших містах воєводства – 6 травня 1939 р. Проходили вони під гаслом розбудови міст, поліпшення їхнього санітарного стану, проведення інвестицій з метою піднесення їхнього

господарства, але основним було позбавлення організму самоврядування будь-якого політичного характеру. Що і підтверджувала газета «Волинське слово» напередодні проведення виборів: «Політичні моменти, що переважали в діяльності громадсько-господарчих комітетів і перших виборних міських рад... поступово зникають, натомість економічні моменти поволі переважають всі інші» [13, с. 209].

Міська рада була представницьким органом міської гміни. До компетенції міської ради входили такі питання, як: затвердження засад управління всіма закладами чи інституціями, які перебували в її управлінні; надбання та розбудова нерухомості, збільшення майна гміни, прийняття на користь громади дарувань, отримання позик; ухвалення міського бюджету; встановлення на користь гміни податків, інших надходжень та натуральних повинностей; представлення урядові висновків щодо впровадження на користь міста промислових монополій і ввізних оплат; встановлення міських посад та ухвалення штату магістрату; встановлення тарифу для міських перевізників; ухвалення цін на предмети першої необхідності; надання почесного міського громадянства; питання у справі зміни кордонів міської гміни, затвердження плану її забудови; ухвалення статутів для власного функціонування та діяльності комісії магістрату; визначення складу магістрату [20].

На засіданнях міської ради головував бурмістр (очільник магістрату) чи його заступник, однак у випадку розгляду скарг на магістрат чи його працівників головував спеціально вибраний радний. Засідання відбувалось не менш як раз на місяць, за винятком періоду літнього відпочинку. Засідання міської ради були відкритими. Окрім випадків, коли розглядалися питання бюджету, більшістю голосів рада могла ухвалити рішення про закриті засідання.

Для правомірності рішень, ухвалених міською радою, необхідна була присутність щонайменше половини радних. Кожне засідання фіксувалося у протоколі. Міська рада зобов'язувалася протягом трьох днів оприлюднювати свої рішення (окрім таємних засідань) та 10 днів передавати до його наглядових владних структур. Обов'язкового затвердження наглядовою владою потребували питання, які стосувалися матеріальних цінностей гміни, міського бюджету, податків та повинностей, встановлення тарифів на міський транспорт та цін на товари першої необхідності. Наглядова влада затверджувала рішення міської ради протягом двох тижнів або ж відхиляла їх. Самостійно міська рада вирішувала питання організації діяльності комунальних підприємств, призначення на посади міських службовців та визначення кола їхніх обов'язків, надання статусу почесного громадянина міста [20]. Копії протоколів засідань міської ради відсилались до Об'єднання польських міст [8, арк. 208] та Волинського воєводського управління [8, арк. 209].

Міська рада на першому організаційному засіданні вибирала склад магістрату. Засідання скликалося бурмістром, що до того часу обіймав цю посаду у визначені наглядовою владою терміни. До виборчої комісії входили бурмістр, наймолодший та найстарший з радних. Вибори президії затверджувалися на голосуванні міської ради більшістю голосів [20]. Так, на засіданні Луцької міської ради від 18 лютого 1929 р. затверджено на посаду бурмістра Луцька Мечислава Галушинського. За нього з 22 присутніх таємним голосуванням віддали свої голоси 18 членів міської ради, четверо – утримались. На засіданні окремо було заслухано декларацію 11 радних з числа юдейської громади, що озвучили прихильність до вибраної особи [8, арк. 37]. Якщо у разі першого голосування ніхто не отримував більшості голосів, проводилося повторне голосування, якщо ж і воно не визначало президії магістрату, тоді голосували за двох кандидатів, що отримали під час попередніх голосувань найбільше голосів.

Результати виборів президії магістрату затверджувалися наглядовою владою. У разі їх відхилення організовувались нові вибори. Якщо радні не подавали на затвердження наглядової влади відповідних кандидатур, призначалася тимчасова президія, яка виконувала свої обов'язки до того часу, поки радні не виберуть нових кандидатів. У разі, коли міська рада не могла сформувати президію упродовж визначеного терміну, склад президії магістрату призначався наглядовою владою терміном на один рік [20]. Так, у жовтні 1931 р. у зв'язку з тим, що міська рада не змогла вибрати заступника бурмістра його на один рік призначив воєвода. Ним став Кароль Буховський [22]. З кінця листопада 1936 р. після відставки бурмістра Луцька Мечислава Венжика указом воєводи на його посаду призначено Францішека Лаугерта [11, арк. 195]. Під час голосування за лавників використовувалася пропорційна система на основі списку кандидатів, підписаного не менш як 1/8 загальної кількості радних [32].

Важливим нормативним актом у розвитку місцевого управління стала постанова Ради Міністрів Другої Речі Посполитої «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування» від 23 березня 1933 р. [19]. Відповідно до неї самоврядування стало допоміжною інституцією у здійсненні політики державної влади [14]. У містах розпорядчим органом визнавалася міська рада, а виконавчим – міське управління, яке до того часу носило назву магістрат. Здійснювався поділ на професійних та непрофесійних учасників самоврядування. Зміни, зокрема, стосувалися збільшення чисельності радних.

У Луцьку кількість обранців до міської ради збільшилася до 32 осіб. Окрім того, продовжилась каденція депутатів міської ради до 5 років. Вони вибирались по виборчих округах поіменно за пропорційною системою. Виборець мав таку кількість голосів, скільки було передбачено мандатів для його округу [13, с. 208].

До сфери діяльності міської ради входили вибори членів міського управління та спеціальних комісій, ухвалення правил проведення засідань ради, встановлення кількості міських службовців та їхньої заробітної плати, ухвалення статуту для їхньої роботи; ухвалення рішень щодо міської нерухомості; розгляд питань про позики для міста; встановлення тарифу на комунальні послуги; зміна назв вулиць та площ міста, подання пропозицій щодо зміни його кордонів [19].

Постанова розширювала коло повноважень контролюючої влади над органами самоврядування, яка затверджувала вибори президента міста, завіряла рішення міської ради та магістрату, мала право розформувати як міську раду, так і міське управління. В Луцьку такі функції виконував воєвода. Він вирішував питання, які не входили до компетенції міської ради та магістрату [19]. Робота міської ради перевірялась спеціально призначеними особами. У 1933 р. міська рада складалась з 27 депутатів, яка, за словами Анатолія Соколовського, інспектора Волинського воєводського управління, за час своєї діяльності не проявила ініціативи у вирішенні проблем міста, і фактично її роль звелась до затвердження рішень магістрату [4, арк. 2]. Міська рада делегувала одного представника до Воєводської ради. У 1931 р. ним став Келман Фринберг, за якого проголосували 16 з 24 присутніх радних [9, арк. 45; 28].

У своїй діяльності Луцька міська рада керувалась Регламентом зборів, що затверджувався на її першому засіданні. Зокрема, у ньому було вміщено інформацію щодо конституційних засад діяльності міської ради. Визначалося, що членами міської ради є радні і члени міського управління (президент міста, віце-президент, лавники). Каденція ради розпочиналась із її першого засідання. Засідання зобов'язувався скликати президент міста не менше разу на місяць. Рада не могла приймати рішення, які попередньо не були узгоджені із магістратом. До компетентностей ради належала можливість формувати постійні: ревізійну, фінансову, правничу, технічну, санітарну, громадської опіки і шкільну. До Регламенту зборів додавались зразки оформлення протоколів, роз'яснення щодо складання бюджету, інструкція з ведення листування та кореспонденції, архівування справ міської ради [10, арк. 1–16].

Підсумовуючи, зазначимо, що у Луцьку в міжвоєнний період існували такі форми міського самоврядування, як суспільно-господарський комітет (1921–1927 рр.) та міська рада (1927–1939 рр.). Вибори до міської ради відбувались чотири рази за пропорційною виборчою системою. Зі збільшенням кількості жителів міста збільшувалась і чисельність депутатів. За своїм складом Луцька міська рада була багатонаціональною та з широким колом представників із різних сфер діяльності. Відзначимо, що впродовж 1920–1930-х рр. спостерігалось збільшення присутності поляків у міській раді. Робота міської ради регламентувалась нормативно-правовими актами Польської Республіки, а також затвердженими регламентами.

Література:

1. Волинське слово. 1939. № 14. С. 4.
2. Дем'янюк О. Луцьк та округа в добу військово-політичного протистояння (1914–1921 рр.). *Літопис Волині*. 2011. Ч. 10. С. 42.
3. Дем'янюк О.Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках : монографія. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. С. 245.
4. Державний архів Волинської області. Ф. 46. Оп. 6. Спр.1110. 199 арк.
5. Державний архів Волинської області. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2714. 79 арк.
6. Державний архів Волинської області. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 4887. 12 арк.
7. Державний архів Волинської області. Ф. 46. Оп. 10. Спр.25. Арк. 23–33.
8. Державний архів Волинської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 385. 418 арк.
9. Державний архів Волинської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 478. 380 арк.
10. Державний архів Волинської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 625. 22 арк.
11. Державний архів Волинської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 687. 94 арк.
12. Державний архів Волинської області. Ф. 158. Оп. 5. Спр.92. Арк. 49.
13. Мартинюк Я. Органи міського і територіального самоврядування на Волині (1919–1939 рр.). *Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. 2007. № 1. С. 204–211.
14. Babiak J., Ptak A. Samorząd terytorialny w II Rzeczypospolitej. *Władza lokalna w procesie transformacji systemowej*. Kalisz–Poznan : WNPiD UAM, 2010. S. 23– 36.
15. Dekret o samorządzie miejskim. 4 lutego 1919 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1919. № 13. Poz. 140. S. 161–171.
16. Do tymczasowych rad miejskich. Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich od 25 czerwca 1919 r. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*. 1919. № 7. Poz. 44. S. 42–43.
17. Kozyra W. Ziemia Wołyńska w okresie funkcjonowania administracji Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich i Zarządu Cywilnego Ziem Wołyńia i Frontu Podolskiego (1919–1921). *Ukrainica Polonica*. 2004. № 1. S. 169–185.

18. Łuck w świetle cyfr i faktów na rok 1926. Luck, 1925. S. 5.
19. O częściowej zmianie ustroju samorządu terytorjalnego. Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1933. № 35. Poz. 294. S. 693–723.
20. O ustawie miejskiej. Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich od 14 sierpnia 1919 r. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*. 1919. № 12. Poz. 99. S. 125–132.
21. *Przegląd Wołyński*. 1929. № 52. S. 3.
22. *Przegląd Wołyński*. 1931. № 40. S. 3.
23. Przeniesienie siedziby Urzędu Okręgowego Wołyńskiego. 24 listopada 1919 r. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*. 1919. № 35. Poz. 407. S. 317.
24. Rozkaz Naczelnego Wodza W. P. dotyczący organizacji zarządu cywilnego na obszarach wschodnich zajętych przez wojska polskie. 12 maja 1919 r. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*. 1919. № 3. Poz. 15. S. 11.
25. Rozkaz Naczelnego Wodza W. P. z dnia 9-go września 1920 r. o zniesieniu Urzędu Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich oraz Urzędu Naczelnego Komisarza Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego. *Dziennik Urzędowy Zarządu Terenów Przychodowych i Etapowych*. 1920. № 1. Poz. 1. S. 1.
26. Rozkaz Naczelnego Wodza Wojsk Polskich w przedmiocie utworzenia Komisarjatu Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego. 17 stycznia 1920 r. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*. 1920. № 6. Poz. 79. S. 77–78.
27. Rozkaz Naczelnego Wodza Wojsk Polskich w sprawie wyłączenia powiatów Włoszimerskiego, Kowelskiego, Łuckiego, Dubińskiego, Rowińskiego, oraz części powiatów Ostrońskiego i Kamienieckiego z Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego i przekazania zarządu tych powiatów Rządowi Rzeczypospolitej Polskiej. 29 maja 1920 r. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*. 1920. № 42. Poz. 1058. S. 346.
28. Skibiński A. Ustrojowa pozycja urzędu wojewody w Polsce. *Studia Lubuskie: prace Instytutu Prawa i Administracji Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Sulechowie*. 2007. № 3. 75–102.
29. Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminarjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1921. № 93. Poz. 16. S. 216–217.
30. Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich dotyczące utworzenia Okręgów administracyjnych: Wilńskiego, Brzeskiego, oraz Zarządu powiatów wołyńskich. 7 czerwca 1919 r. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*. 1919. № 5. Poz. 41. S. 11.
31. Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich, dotyczące utworzenia okręgu administracyjnego Wołyńskiego i uprawnień Komisarza Okręgowego Wołyńskiego. 9 września 1919 r. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*. 1919. № 17. Poz. 153. S. 161.
32. Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich, zawierające regulamin wyborczy, wydany na podstawie art. 41 rozporządzenia o ustawie miejskiej z dnia 14 sierpnia 1919 r. 14 sierpnia 1919 r. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*. 1919. № 12. Poz. 100. S. 132–134.

УДК 94(477.8) «1944-1953»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.02>

ЖОДНОГО УЧНЯ – ПОЗА ШКОЛОЮ (ВИКОНАННЯ ЗАКОНУ ПРО ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВЕ НАВЧАННЯ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ В ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ)

Сосницька Лілія,

аспірантка кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-9329-1681

Якісна та загальнодоступна освіта у сучасному світі є невід'ємною ознакою розвинутого суспільства. Вільний та рівний доступ до освіти забезпечує поступ в утвердженні демократичних прав та свобод, формуванні громадянського суспільства та правової держави. Та не лише розвинені демократичні держави усвідомлюють усю цінність освіти. Це притаманне і тоталітарним режимам, одним з яких був і Радянський Союз. Комуністична марксистсько-ленінська ідеологія засобами освіти утверджувала необхідне їй світобачення та утримувала у своїх тенетах підкорені народи. З відновленням радянської системи управління на Волині комуністичне керівництво одним із першочергових завдань бачило відновлення мережі освітніх закладів та охоплення дітей навчанням.

У статті проаналізовано процес запровадження загальнообов'язкового навчання у Волинській області в перше повоєнне десятиліття. Особливу увагу приділено питанню реалізації закону в умовах повоєнної Волині. На основі архівних джерел встановлено низку причин, що гальмували процес виконання всеобучу. Головні серед них – труднощі з розбудовою мережі шкіл, відсутність якісного обліку дітей шкільного віку, недостатнє матеріальне забезпечення, проблеми з підвозом дітей та їхнім харчуванням. Підкреслено також важливу роль кваліфікованих педагогів у виконанні закону про загальнообов'язкове навчання. Відсутність учителів почасти гальмувала виконання закону в низці районів Волині.

Зроблено акцент на трансформації мережі шкільної освіти наприкінці 40-х – початку 50-х років ХХ ст. У цей час відбулося поступове зменшення початкових та зростання семирічних та середніх шкіл з одночасним зростанням учнівського контингенту. Разом із тим автор підкреслює, що в досліджуваній період закон про всеобуч виконано не було.

Ключові слова: всеобуч, Волинь, загальнообов'язкова освіта, шкільна мережа, учні, повоєнний період.

Sosnytska Lilia. No student is out of school (implementation of the law on Mandatory Education in the Volyn Region in the first post-war decade)

Quality and universal education in the modern world is an integral feature of a developed society. Free and equal access to education ensures progress in the establishment of democratic rights and freedoms, and in the formation of the civil society and the constitutional state. But not only developed democratic states realize the whole essence of education. This is also inherent in totalitarian regimes, one of which was the Soviet Union. The communist Marxist-Leninist ideology established the worldview it needed by the means of education and kept the conquered nations in its grip. With the restoration of the Soviet management system in Volyn, the communist leadership considered the restoration of the network of educational institutions and the inclusion of children in education as one of the primary tasks.

The article analyzes the process of introducing compulsory education in the Volyn Region in the first post-war decade. Special attention is paid to the issue of the implementation of the Law on the conditions of post-war Volyn. On the basis of archival sources, a number of reasons have been established that hampered the process of completing mandatory education. The main among them are difficulties with a development of schools' network, a lack of school-age children qualitative registration, insufficient financial support, problems with transporting children and their nutrition. The important role of qualified teachers in the implementation of the Law on compulsory education is also emphasized. The lack of teachers partially hampered the implementation of the Law in a number of Volyn districts.

Emphasis is placed on the transformation of the school education network in the late 40s and early 50s of the 20th century. At that time, there was a gradual reduction of primary schools and the growth of seven-years schools and secondary ones with the simultaneous growth of the students' segment. At the same time, the author emphasizes that the Law on mandatory education was not implemented during the researched period.

Key words: mandatory education, Volyn Region, compulsory education, school network, students, postwar period.

Виконання Закону «Про загальне обов'язкове навчання» на західноукраїнських землях становило предмет дослідження як радянських, так і сучасних українських науковців. Більшість робіт радянських істориків побачила світ у 60-х роках минулого століття. Це праці таких учених, як О. Заводська [16], К. Присяжнюк [28], М. Гриценко [4]. Висвітлюючи важливі питання освітнього процесу,

ці автори дотримувалися політичної кон'юнктури та відзначали переважно позитивні аспекти. Серед досліджень сучасних українських істориків особливу увагу привертає праця О. Логвиненка [21], яка глибоко аналізує запровадження загальнообов'язкової освіти в Україні в 1950–1960-х рр. Освітнім процесам на Заході України присвячені роботи С. Сворака [32]. У регіональному розрізі маємо дослідження Н. Мащенко [22], яке присвячене питанню запровадження всеобучу на Рівненщині. З огляду на відсутність дослідження питання запровадження загальнообов'язкової освіти на Волині ставимо собі за мету проаналізувати особливості цього процесу в перше повоєнне десятиліття.

Історикиня Наталія Шліхта називає радянську освітню систему «машиною політичної соціалізації» [37, с. 47]. Навчання і виховання в дусі відданості комуністичним ідеалам були невід'ємною складовою частиною освітнього процесу і, безперечно, мало охопити всіх дітей шкільного віку. Втілити в життя цей постулат мав закон про всеобуч.

Відновлення на початку 1944 р. радянської влади у Волинській області ознаменувало перетворення в усіх сферах суспільного, політичного, економічного та культурного життя краю. Одним з ключових завдань радянзації всіх західноукраїнських земель стало відновлення освітнього середовища, яке мало на меті залучення до навчання всіх дітей. Такі дії були одним з ключових чинників державної політики СРСР. Засади такої політики викладено в низці постанов, які згодом будуть відомі під загальною назвою – Закон «Про загальне обов'язкове навчання», який передбачав охоплення початковою (чотирикласною) освітою всіх дітей віком 8–10 років, а дітей, що мешкали в робітничих селищах та містах – обов'язковою освітою в школах-семирічках [17, с. 622].

Варто зауважити, що для реалізації цього закону у повоєнній Волинській області необхідно було здійснити цілу низку практичних завдань. По-перше, провести облік усіх дітей шкільного віку, що підлягали навчанню. По-друге, відновити та розробити план побудови мережі шкіл з відповідним матеріальним та кадровим забезпеченням. По-третє, забезпечити довіз дітей до шкіл з віддалених сіл та забезпечення їх одягом, взуттям і харчуванням. По-четверте, створити та розширити при школах мережу інтернатів (гуртожитків).

Відновлення роботи загальноосвітніх навчальних закладів на Волині розпочалося лише з 4 чверті 1943–1944 н. р., з часу коли в область під «визвольним» прапором вдруге прийшла радянська влада, замінивши один тоталітарний режим на інший. Тоді в 9 звільнених районах та в м. Луцьку працювала 161 школа і до навчання повернулося 16068 учнів. Проте не охопленими навчанням залишалися 10700 дітей шкільного віку [5, арк. 4]. Це пояснюється відсутністю вчителів через великі людські втрати у війні, евакуацією та депортацією населення. Саме тому навчання розпочали лише в тих школах звільнених районів області, на які вистачило вчителів. Так, наприклад, у Колківському районі, виходячи з наявності педагогічних кадрів, навчання було розпочато лише в 5 школах. Ці заклади охопили освітою 339 учнів, а решта 38 шкіл не змогли розпочати заняття, залишивши поза школою 3423 учнів. Такою ж була ситуація і в Олицькому, Берестечківському, Луцькому та Теремнівському районах області. Окрім цього, з обставин безпосередньої близькості фронту зовсім не відновлювали роботу освітніх закладів такі звільнені (частково і повністю) райони: Сенкевичівський, Любашівський Камінь-Кашиїнський, Маневичівський, Цуманський та Торчинський. 24055 дітей цих районів так само були позбавлені можливості здобувати освіту [5, арк. 5].

Напередодні нового 1944–1945 н. р. Волинь, будучи повністю звільненою від німецьких військ, змогла більш ретельно підійти до питання підготовки початку освітнього процесу. У серпні 1944 р. в області було проведено повторний облік дітей шкільного віку. За його результатами встановлено, що в регіоні потрібно було відновити роботу 979 шкіл з охопленням 128572 учнів. Органи народної освіти змогли впродовж навчального року відновити роботу 783 шкіл. Цього було вкрай не досить і поза школою залишилося 29899 дітей. Серед районів найбільше не охоплених освітнім процесом у Седлищанському та Заболотівському районах – по 2900 учнів у кожному, Камінь-Каширському – 2400, Ковельському – 2200, Маневичівському – 2000 [6, арк. 9].

Питання кадрового забезпечення у виконанні закону про загальнообов'язкову освіту стало одним з головних. Саме через відсутність достатньої кількості вчителів в 1944–1945 н. р. 192 школи області не відкрили [6, арк. 19]. Ті, що були, змушені працювати в дві-три зміни. Для вирішення цієї проблеми додатково потрібно було залучити 1088 освітян. Тому за рішенням ЦК КП(б)У до Волинської області мало б прийти 700 вчителів, з них: з Ворошиловградської області – 200, з Вінницької – 500 [20, с. 240]. До слова, у с. Коцури Любомльського району методом народної будови було відремонтовано та повністю підготовлено початкову школу до нового 1947–1948 н. р., зроблено повторний перепис дітей, за яким в усі чотири класи школи мало ходити 85 школярів. Проте станом на 22 серпня 1947 р. учителів на два класи не вистачало [35, с. 4]. У 1948 р. у с. Михлин Сенкевичівського району

довелось закрити 5 клас через відсутність учителів, а 25 дітей села, закінчивши початкову школу, не змогли вчитися далі [30, с. 2].

Перепоною в розгортанні мережі освітніх закладів було і відкрите протистояння між радянською владою та ОУН. Представники українського націоналістичного підпілля в Ківерцівському, Седлищанському, Маневичівському, Луцькому та Рожищанському районах відкрито перешкоджали відновленню роботи шкіл. Вони вдавалися до викрадання директорів шкіл та окремих учителів, які проявляли лояльність новій (старій) владі; вибивали вікна, руйнували шкільне приладдя, а подекуди й цілі школи. Приміром, у 1944 р. групи українських націоналістів повністю зруйнували школу в с. Низово Седлищанського району, а в квітні 1945 р. спалили найкращий шкільний будинок у Камінь-Каширському районі [6, арк. 8].

Партійні чиновники, демонструючи відданість владі та її ідеологічним постулатам, у звітах наголошували на ворожості дій націоналістичних угруповань до радянської держави. Для прикладу, звіт про роботу шкіл Волинської області за 1944–1945 н. р. містить такі дані: «У Ківерцівському районі в ніч з 6 на 7 жовтня 1945 р. банда націоналістів у трьох школах зняла портрети наших вождів, а в класних кімнатах повісила хрести. У Колківському районі українсько-німецькі націоналісти заборонили викладати дітям історію СРСР, учити дітей російської мови, заборонили розповідати дітям про революційну діяльність Леніна та Сталіна» [6, арк. 7].

Найбільш активно в перші повоєнні роки відновлювали роботу початкові школи. Це пояснюється значною кількістю дітей, які раніше не відвідували школу, або ж їхнє навчання перервала війна. В 1944–1945 н. р. з 783 шкіл початковими були 636, семирічними – 139, середніми – лише 8 [6, арк. 9]. На кінець року в області налічувалося 76838 учнів 1–4 класів з 87448, що навчалися в закладах освіти загалом [8, арк. 19]. Відкриття семирічних та середніх шкіл стало можливим лише там, де був відповідний контингент учнів, матеріальна база та педагогічні кадри.

Впродовж досліджуваного періоду питання учнівського контингенту було ключовим щодо виконання закону про всеобуч. У перші повоєнні роки особливо спостерігається відсутність динаміки зростання учнівства з причин численних депортаційних та переселенських акцій. Саме через виїзд батьків до Польщі школи області в 1944–1945 н. р. не дорахувалися 16839 учнів, а це 76% від загальної кількості школярів, які вибули із навчальних закладів Волині впродовж цього навчального року. Разом із тим в область прибуло 18295 дітей шкільного віку [6, арк. 10]. В наступні роки подібні взаємні переселенські акції продовжувалися. В 1946–1947 н. р. у зв'язку із прибуттям українського населення з Польщі та вибуттям чеських родин у Чехословаччину в область прибуло 4909 учнів, відрахованими були 10183 учні [7, арк. 10]. Лише з Чехословаччини станом на 1 серпня 1947 р. у райони Волині приїхало 680 сімей, загалом 3245 осіб [34, с. 259]. Проте найбільшою депортаційною акцією, здійсненою радянським тоталітарним режимом на Західній Україні, була операція під кодовою назвою «Захід», яка була проведена в жовтні 1947 р. [1, с. 340]. Тоді, аби ліквідувати націоналістичне підпілля з Волині, виселили 2711 сімей, загалом 9050 осіб [26, с. 206]. Таким чином, навчальні заклади області звільнили 3414 учнів як спецпереселенців, ще 1629 школярів покинули Волинь через переїзд батьків [8, арк. 10].

Радянська влада за допомогою найбільш доступних на той час для населення ЗМІ, насамперед газет, активно пропагувала важливість та цінність освіти, розповідала про успіхи у справі розвитку народної освіти області та через приклади з життя земляків показувала широкі можливості, які відкриває освітній процес перед тими, хто пройде цей шлях. Завдяки таким газетним матеріалам чиновники намагалися покращити стан виконання закону про загальне обов'язкове навчання. Найбільш поширеним серед населення виданням була «Радянська Волинь» (12000 прим.) Преса стала наймогутнішою зброєю у руках більшовиків [19, с. 300]. На сторінках видання можна було прочитати статті із влучними заголовками, витриманими в усіх традиціях пропагандистської марксистсько-ленінської ідеології: «До нових успіхів радянської школи» [13, с. 1], «Школам Волині – постійну увагу громадськості» [36, с. 1], «Відмінними знаннями порадуємо рідну вітчизну!» [2, с. 4], «Від наймички до вчительки» [23, с. 3], «За глибокі та міцні знання учнів» [38, с. 3].

Однією з основних переваг радянської школи була українська мова навчання. Цей факт чи не найчастіше використовували державні пропагандисти, проводячи активну роботу з виконання закону про всеобуч. В листі до редакції газети «Радянська Волинь» завідувача школою хутора Проходи Любашівського району Стефанія Мізгало пише: «...не для нас, бідних українських селян, була школа за панської Польщі. Майже не було тоді українських шкіл і доводилося дітям селян вчитися польською мовою. Важка була наука нерідною мовою. Не кожен селянин був спроможний вчити дітей навіть у початковій школі, не кажучи про гімназії, де за навчання була встановлена висока плата» [24 с. 3]. Так, дійсно, восени 1939 року, перед приходом радянських військ, на Волині існувала 1051 школа.

З них 1003 – польські школи, 28 – німецьких, 9 – чеських. Українською мовою навчання велося лише в 11 школах [33, с. 70].

Проте, невпинно борючись за повне виконання закону про загальнообов'язкову освіту, партійні та державні чиновники змушені були констатувати цілу низку труднощів у цьому питанні. Насамперед це проблеми з відкриттям шкіл, спричинені нестачею державних асигнувань та почасти халатністю місцевих керівників. Приміром, згідно з планом у 1947 р. потрібно було збудувати 9 шкіл, на що було асигновано 1 млн 730 тис. крб., та повністю здати в експлуатацію вдалося лише 2 школи. Основна причина цьому – відсутність фондових матеріалів. За нестачі цементу не вдалося розпочати будівництво запланованої школи в Іваничах [8, арк. 20]. У скрутному становищі перебувала і Сенкевичівська середня школа, яка станом на серпень не отримала належних асигнувань, що гальмувало закупівлю потрібних матеріалів та затримувало видачу зарплати майстрам.

З ремонтами шкіл перед новим навчальним роком, куди мали прийти діти, теж не завжди все було гаразд. У селі Жабче Сенкевичівського району в 1949 р. школа розташовувалася у селянській хаті. Перед новим 1949–1950 н. р. ремонт у школі не проводився, хоч там вперше мав навчатися 7 клас, але приміщення для нього не було. Місцеві керівники вирішили розмістити 18 учнів майбутнього 7 класу в невеликій кімнаті на земляній підлозі селянина Радіона Панасюка, до того ж вона мала спільний із господарями вхід. В тому ж районі в Колодезькій школі, побудованій ще до війни, одне з приміщень пустувало без вікон та дверей, а в іншому намагалися провести ремонт. Майстер-штукатур, який проводив там ремонтні роботи, відверто казав, що «коли б мав дитину, то не пустив би сюди вчитися» [30, с. 2].

Навіть до кінця першого повоєнного десятиріччя значна частина шкіл Волинської області розташовувалася в пристосованих до навчання приміщеннях. З 1444 будинків, в яких розташовувалися 966 шкіл Волині, в 1952–1953 н. р. спеціальними були 862 приміщення і 582 лише пристосованими для навчання [11, арк. 12]. Такі будинки часто не мали достатньої площі класних кімнат, малі вікна для денного освітлення приміщення, відсутність електрики для навчання дітей в другу зміну.

У боротьбі за відвідування кожним учнем школи чимале значення мала й масово-політична робота серед населення. Для цього організовувалися роз'яснення радянських законів про школу із широким залученням громадськості. Нова Постанова ЦК КП(б)У «Про заходи до подальшого поліпшення роботи шкіл» від 1947 р. мала покращити стан виконання сталінського закону про всеобуч [27, с. 1]. Проте на кінець навчального року не охопленими школою залишилися 2236 дітей [7, арк. 10]. Траплялися випадки невідвідування дітьми школи, їх відсіву через недостатню свідомість батьків [18, с. 3]. Відповідальність при цьому, окрім батьків, покладалася і на вчителя, який персонально відповідав за відвідування учнів свого класу [14, с. 1]. Молодий вчитель 1 класу с. Мілуші Сергій Смаль про свою роботу розповідав: «...Одна учениця раптом перестала ходити до школи. Треба сходити до неї додому, вплинути на родину, де батьки через сімейні чвари занехаяли дітей» [31, с. 3].

Не завжди навіть ті, на кого насамперед покладали забезпечення виконання закону про всеобуч, усвідомлювали важливість цього питання та дотримання букви закону. Так, голова сільської ради с. Мижисид Ратнівського району Михайло Приймачук не пускав до школи двох своїх дітей, які мали ходити в 5 клас [12, с. 4].

Завідуючий Любашівським районним відділом народної освіти тов. Рибін на обласній нараді з питань народної освіти в листопаді 1951 р. причиною не охоплення навчанням дітей назвав значну кількість хуторів, що існували в районі. Попри активні процеси колективізації на селі в досліджуваній період, в області хутори були досить поширеним явищем. Дослідниця повоєнної історії Волині І. Сушик зазначає, що станом на 19 вересня 1952 р. у Волинській області існувало 23700 хуторських господарств, які підлягали зселенню [34, с. 259].

Для забезпечення безперебійного відвідування учнями школи місцева влада організувала підвіз дітей, що живуть на відстані 3 км і більше від шкіл. Найкраще в перші повоєнні роки це було зорганізовано в Горохівському, Любашівському, Маневичівському, Володимир-Волинському та Озютичівському районах. Це дозволило забезпечити високий показник відвідування шкіл дітьми цих районів. Найвищим він був у Володимир-Волинському районі – 90%, Озютичівському – 89,3%, Маневичівському – 87% [6, арк. 11–12]. Відсутність організованого довозу дітей на навчання була гострою проблемою і в наступні роки досліджуваного періоду. В 1948–1949 н. р. у Локачинському районі більшість з тих, хто не відвідували школу, – це діти, що жили далеко від неї, і влада не подбала про їх підвіз [15, с. 1].

Покращити стан виконання закону про всеобуч могли інтернати (гуртожитки) при школах з можливістю проживати там впродовж навчального тижня. В перші повоєнні роки такі інтернати не були організовані в області зовсім, причиною стала відсутність приміщень та обладнання. Проте 315 учнів чиновники вирішили влаштувати на приватних квартирах у Володимир-Волинському, Горохівському

та Луцькому районах, а також у м. Луцьку та м. Ковелі [6, арк. 12]. Згодом, не без залучення методу народної будови, в області відкривають перші інтернати і на 1950–1951 н. р. їх налічувалося 25 на 542 місця [10, арк. 22]. За рік їхня кількість зросла до 35, а кількість місць до 783 [18, с. 3]. Напередодні 1953–1954 н. р. область звітувала про 87 шкільних інтернатів на 1900 учнівських місць [39, с. 2].

Велике значення для здійснення загального обов'язкового навчання мала також організація шкільного харчування. Для цього в школах відкривали буфети та їдальні. В 1948–1949 н. р. у навчальних закладах Волині необхідно було відкрити 34 їдальні та 275 буфетів, але фактично працювало лише 3 їдальні та 156 буфетів [9, арк. 19]. Рада Міністрів УРСР у Постанові від 25 лютого 1951 року № 903 «Про роботу їдалень і буфетів для учнів в школах Української РСР» поставила завдання розширення матеріальної бази дитячого харчування [21, с. 379]. Виконання цієї постанови у Волинській області відбувалося повільними темпами. На кінець 1952–1953 н. р. лише 28% усіх шкіл області мали буфети [11, арк. 97].

Однією з форм до забезпечення 100% охоплення та відвідування учнями шкіл стали фонди всеобучу, які в більшості створювалися громадськістю, батьківськими комітетами та колгоспами. У 1948–1949 н. р. такі фонди існували при 723 школах області, що становило 70% усіх шкіл Волині [9, арк. 19]. Такі фонди опікувалися наданням матеріальної допомоги дітям-сиротам та дітям інвалідів Великої Вітчизняної війни. Приміром, розмір фонду всеобучу на 1951–1952 н. р. в області становив 500 тис. карб. [20, с. 681]. Фонд формувався залученням коштів громадськості, підприємств, зібраної та реалізованої учнями макулатури, металобрухту, реалізації продукції шкільних дослідних ділянок, коштів за здані лікарські рослини та насіння дерев, проведені платні концерти й виставки, які організовували діти [22, с. 68]. Так, за ініціативою батьківського комітету Горохівської середньої школи було організовано 7 вечорів художньої самодіяльності, на яких вдалося зібрати 5 тис. карб. Усі кошти передали у фонд всеобучу, за які згодом придбали одяг та взуття для 78 дітей-сиріт [9, арк. 19].

Також держава виділяла кошти на патронат дітей-сиріт. У 1951 р. ця допомога була в розмірі 50 карб. Однак непоодинокими були затримки цих виплат. У Любомльському, Заболотівському, Сенкевичівському та Головнянському районах патронатні діти не отримували обіцяних виплат по три місяці поспіль [20, с. 681–682].

Зауважмо також, що кількість семирічних шкіл зазвичай зростала за рахунок реорганізації початкових. Так, у 1947–1948 н. р. семирічних шкіл в області було на 17 більше ніж роком раніше, а число середніх зросло на 5. Лише в Заболотівському районі три початкові школи стали семирічними [8, арк. 19–20]. Та все ж, пропри зростання кількості шкіл та охоплених ними учнів, поза освітнім процесом лише в Колківському районі було 188 дітей, Рожищенському – 179, Заболотівському – 156, Шацькому – 105 [8, арк. 18].

Найбільший ріст семирічних шкіл в області спостерігається в 1949–1950 н. р. Причиною було рішення XVI з'їзду Компартії України в 1948 р. про перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти і здійснення загальної освіти у великих промислових містах та обласних центрах [3, с. 67]. Тоді їхня кількість на Волині збільшилася з 275 до 395, а це 120 закладів освіти.

Упродовж досліджуваного періоду спостерігається також позитивна динаміка збільшення кількості середніх шкіл. В перший мирний 1944–1945 н. р. їх налічувалося лише 8, в 1946–1947 н. р. – 26, 1948–1949 н. р. – 36, 1950–1951 н. р. – 60 [9, арк. 13; 10, арк. 3]. Більшість таких освітніх закладів знаходилася в містах та районних центрах, на відміну від початкових та семирічних, яких більше було у сільській місцевості. Наприклад, у 1952–1953 н. р. з-поміж 453 семирічних шкіл області міськими були 12, початкових у містах залишалося всього 3 навчальних заклади [11, арк. 3]. Відкриття таких шкіл передбачало наявність у них достатньої кількості класних кімнат, створення навчальних кабінетів (біологічних, хімічних, фізичних), наявність відповідного обладнання та кваліфікованих педагогів. Так, навчальні кабінети в 1952–1953 н. р. були при 202 середніх та семирічних школах з 524 таких навчальних закладів, що працювали в області [11, арк. 13]. Цього не вистачало для якісного освітнього процесу. В Любомльській середній школі перед початком 1947–1948 н. р., попри те, що її будинок вважався одним з найкращих в області, навчальні кабінети перебували в жахливому стані: не вистачало найелементарніших предметів, карт, таблиць, муляжів, макетів. Неорганізованою залишалася і бібліотека [25, с. 2].

Проте суттєво гальмувала процеси зростання учнівського контингенту середніх шкіл Постанова РНК СРСР від 2 жовтня 1940 р. «Про встановлення платності навчання в старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах СРСР та про зміну порядку призначення стипендій». Згідно з нею плата в містах та селах визначалась у 150 крб. на рік [3, с. 70]. У 1951–1952 н. р. у 8–10 класах області навчалось 7829 осіб [20, с. 682].

Варто відзначити, що виконати закон про загальнообов'язкове навчання в досліджуваній період на Волині так і не вдалося. З 1034 шкіл області в 1948 р. 300 шкіл не змогли виконати закон про всеобуч. Тоді майже 1,5 тисячі дітей залишалися поза школою. Лише в одному Колківському районі це було 245 дітей, у Рожищенському – 163, Турійському – 158 [14, с. 1]. В 1951–1952 н. р. найкраще виконували закон у Старовижівському, Володимир-Волинському, Берестечківському та Олицькому районах. Проте не охопленіми шкільною освітою без поважних причин були 603 дитини, а 966 дітей через затьяжну хворобу [20, с. 682]. Зауважмо, що на кінець 1953 р. в області Закон «Про загальне обов'язкове навчання» виконали 64% шкіл [11, арк. 10]. Школи Волині змогли охопити навчанням 120222 учнів, та без освіти лишалися 1039 дітей [11, арк. 5, 26].

Проте, попри значну кількість дітей, які лишалися поза школою, недостатню кількість шкіл та вчителів, державні чиновники, виголошуючи чергову промову чи готуючи звіт, основним недоліком роботи шкіл називали «незадовільну постановку навчально-виховного процесу; аполітичність, формалізм та безідейність у викладанні; відсутність якісного марксистсько-ленінського навчання педагогів та учнів» [29, с. 3]. Як бачимо, високо і гордо нести прапор комуністичної ідеї було визначальним завданням радянської освіти.

В умовах продовження курсу на тотальну радянізацію Волині влада активно відновлювала мережу шкільної освіти, охоплюючи нею чимраз більшу кількість дітей, забезпечуючи таким чином контроль за навчанням та вихованням молодого покоління. Воно ж у недалекому майбутньому мало стати тим, кого гордо називатимуть «радянська людина» з притаманною їй беззаперечною вірою в партію, вождя та непорушне соціалістичне майбутнє.

Література:

1. Бажан О. Операція «Захід»: до 75-річчя депортації населення Західної України у віддалені райони СРСР. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2013. С. 338–347.
2. Відмінними знаннями порадуємо рідну вітчизну! *Радянська Волинь*. 21 травня 1949 р. № 99. С. 4.
3. Гаврилов В. Сільська освіта на Чернігівщині в перше післявоєнне десятиліття: 1943–1953 рр. *Сіверянський літопис*. 2009. № 5. С. 63–72.
4. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / за ред. С.А. Литвинова. Київ : Рад. шк., 1966. 260 с.
5. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). ф. Р-59, оп. 3, спр. 1.
6. Там само, оп. 3, спр. 5.
7. Там само, оп. 4, спр. 2.
8. Там само, оп. 6, спр. 3.
9. Там само, оп. 7, спр. 4.
10. Там само, оп. 9, спр. 7.
11. Там само, оп. 11 Т.1, спр. 19.
12. Діти нашого голови не ходять до школи. *Радянська Волинь*. 15 лютого 1950 р. № 33. С. 4.
13. До нових успіхів радянської школи. *Радянська Волинь*. 2 вересня 1948 р. № 172. С. 1.
14. Жодного учня – поза школою. *Радянська Волинь*. 19 листопада 1948 р. № 230. С. 1.
15. Жодного учня – поза школою. *Радянська Волинь*. 13 березня 1949 р. № 51. С. 1.
16. Завадська О.Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти. Київ : [б. в.], 1964. С. 25–30.
17. История Советской Конституции (в документах). 1917–1956 / общ. ред. А.А. Студеникина. Москва : Госюриздат, 1957. 1046 с.
18. Калайда П. Роботу шкіл – на вищий рівень! *Радянська Волинь*. 12 грудня 1951 р. № 245. С. 3.
19. Каліщук О. Повсякдення волинян у повоєнні роки: окремі аспекти ідеологічного тиску (за матеріалами газети «Радянська Волинь»). Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953) : колективна монографія / відп. ред. В. Гльницький. Львів–Торунь : Liha-Pres, 2021. 380 с.
20. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953. Інститут українознавства ім. І.І. Крип'якевича. Київ : В-во «Наукова думка», 1995. 750 с.
21. Логвиненко О. Загальнообов'язкова освіта в Україні: досвід і проблеми 50–60-х рр. ХХ ст. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2007. С. 375–386.
22. Машенко Н. Запровадження загальнообов'язкової освіти у Ровенській області у повоєнний час. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. Луцьк, 2017. Вип. 4 (353). С. 65–70.
23. Мізгало С. Від наймички до вчительки. *Радянська Волинь*. 13 вересня 1950 р. № 184. С. 4.
24. Мізгало С. Народна освіта в поліському селі. *Радянська Волинь*. 14 січня 1947 р. № 10. С. 3.
25. На що сподіваються в Любомлі? *Радянська Волинь*. 13 серпня 1947 р. № 158. С. 2.
26. Надольський Й.Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.) : монографія. Луцьк : Вежа, 2008. 260 с.
27. Невпинно поліпшувати роботу шкіл. *Радянська Волинь*. 18 березня 1947 р. № 55. С. 1.

28. Присяжнюк К.Ф. Новий етап в розвитку радянської школи на Україні. Київ : Рад. шк., 1966. 121 с.
29. Репета О. Невпинно поліпшувати роботу шкіл. *Радянська Волинь*. 14 січня 1947 р. № 10. С. 3.
30. Рябуха О. В Сенкевичівському районі погано дбають про школи. *Радянська Волинь*. 22 липня 1949 р. № 143. С. 2.
31. Рябуха О. Молодий учитель. *Радянська Волинь*. 12 грудня 1948 р. № 247. С. 3.
32. Сворака С.Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). Київ : Правда Ярославичів, 1998. 239 с.
33. Стрільчук Л. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939–1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. № 5 (354) 2017. С. 69–73.
34. Сушик І.В. Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50-х рр. ХХ ст. : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 276 с.
35. Школа готова, а вчителя немає. *Радянська Волинь*. 22 серпня 1947 р. № 164. С. 4.
36. Школам Волині – постійну увагу громадськості. *Радянська Волинь*. 22 серпня 1948 р. № 168. С. 1.
37. Шліхта Н.В. Історія радянського суспільства : навчальний посібник. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2010, 218 с.
38. Ярошук Ю. За глибокі та міцні знання учнів. *Радянська Волинь*. 20 березня 1951 р. № 57. С. 3.
39. Ярошук Ю. Напередодні нового навчального року. *Радянська Волинь*. 15 серпня 1953 р. № 162. С. 2.

УДК 272-722(477)"серп.1991/..."

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.03>

РОЛЬ ОТЦЯ АВГУСТИНА (АВГУСТА) МЕДНІСА У ЗБЕРЕЖЕННІ КАТОЛИЦЬКОЇ ТРАДИЦІЇ В ЧАСИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА ВІДНОВЛЕННІ РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ЗА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Хом'як Павло,*аспірант кафедри всесвітньої історії та філософії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-4825-9009*

Процес відновлення Римсько-Католицької Церкви в останні роки існування СРСР та під час становлення української незалежності до сьогоднішнього дня залишається мало висвітленим питанням у сучасній історіографії. Мета дослідження полягає в аналізі діяльності о. Августина (Августа) Медніса в умовах тоталітарного і антирелігійного режиму радянської влади та в часи відродження Римсько-Католицької Церкви за незалежної України шляхом використання принципів історизму, об'єктивізму та науковості. До загально-історичних методів, що застосовувались у роботі, відносяться історико-порівняльний та системно-структурний методи. Наукова новизна ґрунтується на тому, що в дослідженні вперше у вітчизняній літературі аналізується діяльність священника Римсько-Католицької Церкви о. Августина Медніса, який своєю душпастирською діяльністю підтримував релігійну стійкість у вірян в часи радянського режиму та активно сприяв відродженню Церкви, збереженню пам'яток історії та культури за часів незалежності України. Вперше було зафіксовано усні спогади про о. Августина Медніса та представлено їх у джерельній базі публікації. Підтримка та розвиток діяльності Римсько-Католицької Церкви стали одним із найскладніших викликів для священників, які працювали в умовах комуністичного тоталітарного режиму. Виокремлюючи постать о. Августина Медніса, який походив родом із Литви, варто зазначити те, яку допомогу він надавав для вірян на теренах Львівщини та Волині. За час його діяльності в цих регіонах (1969–2007 рр.) йому вдалось виконувати душпастирські обов'язки та надавати необхідну підтримку вірним не лише Католицької Церкви, одночасно обслуговувати декілька парафій, він домогся відновлення костелів, брав участь у першому повоєнному Львівському архієпископальному синоді та проводив активну роботу, що полягала у збереженні та реставрації об'єктів культурної спадщини. Одним із здобутків о. Августина Медніса можна вважати ініціативу та формування Луцького дієцезіального музею, фонди якого були опрацьовані та укомплектовані самим священником.

Ключові слова: Августин Медніс, Римсько-Католицька Церква, священник, дієцезія, антирелігійна діяльність.

Khomiak Pavlo. The role of fr. Augustyn (August) Mednis in the preservation of the catholic tradition during the soviet authority and the restoration of the Roman Catholic Church under independent Ukraine

The process of the restoration of the Roman Catholic Church in the last years of the existence of the USSR and during the formation of Ukrainian independence remains a poorly covered issue in modern historiography. Purpose of the study is to investigate and analyze the activities of Fr. Augustine Mednis during the totalitarian and anti-religious regime of the Soviet government and during the revival of the Roman Catholic Church in Independent Ukraine. The methodology of the study is based on the principles of historicism, objectivism and scientificity. The general-historical methods used in the work include historical-comparative and system-structural methods. The scientific novelty is based on the fact that the study for the first time in the national literature analyzes the activities of the priest of the Roman Catholic Church Fr. Augustine Mednis, who through his pastoral work supported the religious stability of the laity during the Soviet regime and actively contributed to the revival of the Church, the preservation of historical and cultural monuments during the Independent Ukraine. For the first time, recorded memories of Fr. Augustine Mednis then presented them in the source database of the publication. The support and development of the Roman Catholic Church has become one of the most difficult challenges for priests working during a totalitarian communist regime. Highlighting the figure of Fr. Augustyn Mednis, a native of Lithuania, it is worth noting the help he provided to the faithful in the Lviv and Volyn region. He managed to perform pastoral duties and provide the necessary support to the laity, simultaneously serve several parishes, achieved the restoration of churches, participated in the first postwar Lviv Archdiocesan Synod and carried out active work to preserve and restore cultural heritage sites. One of the achievements of Fr. Augustine Mednis, we can highlight the initiative and formation of the Lutsk Diocesan Museum, the funds of which were developed and staffed by the priest himself.

Key words: Augustine Mednis, Roman Catholic Church, priest, diocese, anti-religious activity.

Непересічною постаттю в історії Луцької дієцезії Римсько-Католицької Церкви є о. Августин (Август) Медніс, народжений 11 січня 1932 р. на хуторі Ошулея в Курландії у Латвії. У 1940 р. він розпочав навчання в радянській школі в Брукні, де і закінчив 7 класів. Протягом 1947–1951 рр. навчався у м. Вецумнекі, та відзначається, що отримував високі оцінки за свої знання та успішність у навчанні [13; 14; 15; 16; 17]. Вже 22 червня 1951 р. після отримання атестату зрілості Августин продовжує своє навчання в Ризькому університеті на відділі латвійської філології [26, с. 14]. Відзначається той факт, що майбутньому священнику «не вдалося закінчити навчання в університеті, оскільки його забрали до армії, що зобов'язувало на той час усіх» [11]. Після повернення з армії Августин Медніс вступив у Вищу духовну семінарію в Ризі, яка на той час була одною з двох навчальних закладів у Радянському Союзі, які готували католицьких священників (оскільки другий такий заклад знаходився у Каунасі в Литві) [25]. Після успішного закінчення навчання в семінарії 29 липня 1958 р. він отримав священницькі свячення з рук єпископа Петера Стродса, латвійського єпископа. Після свячень направлений до душпастирської праці до Ілуксту. Згодом, 9 травня 1960 р., був призначений вікарієм у парафії Даугавпілсі, а 8 червня 1961 р. призначений адміністратором в Ленас [18; 19; 20].

Умови, в яких о. Августин Медніс розпочав свою душпастирську діяльність та служіння, були вкрай ускладненими. Після вторгнення радянських військ і приєднання Латвії до складу СРСР у країні сформувалась доволі специфічна політична ситуація. Відразу після встановлення нового режиму розпочався час активних релігійних переслідувань. Перші дії комуністів, які були спрямовані проти Церкви та релігії, полягали в конфіскації церковного майна. Наступним кроком була ліквідація шкільництва і заборона видавати католицьку пресу. Апогеєм антирелігійної діяльності стали репресії по відношенню до духовенства в тому числі, арешти і вивезення священників до концтаборів та інших віддалених регіонів СРСР. З моменту вступу Червоної Армії на територію Латвії (1940 р.) та до 1958 р. репресували 60 осіб духовенства, з яких щонайменше 7 було розстріляно або загинули в таборах. Серед жертв комуністичних репресій слід відмітити також двох єпископів: Казимира Дульбінського та Болеслава Слосканса. Слід зазначити, що протягом усього зазначеного часу масово нищилось та руйнувалось церковне майно, зумисне спалювались церковні й монастирські бібліотеки, що підкреслювало цілеспрямованість антирелігійних актів зі сторони Радянського Союзу.

Окремим аспектом атеїстичної пропаганди стала заборона проводити катехизацію серед дітей та молоді у 1950 р. Як наслідок цього у 1961 р. для молоді віком до 18 років вийшла заборона прислуговувати біля вівтаря, співати в хорі та брати участь у релігійних процесіях. Подальший напрямок цієї ж діяльності полягав у тому, щоб обмежити зв'язки та контакти духовенства між собою. Із цією метою починаючи з 1959 р. священникам було заборонено допомагати один одному в душпастирській праці без отримання спеціального дозволу від відповідних органів. Для того, щоб в штучний спосіб відлучити людей від церкви, вже у 1963 р. почала діяти заборона звершувати богослужіння в парафіях, що не мали своїх власних святинь.

Однак, незважаючи на кількість проведених дій, чисельність заборон та ретельність за дотриманням їх виконання, план атеїзації суспільства в Литві не приніс комуністам очікуваних результатів. Радянський режим довго чинив спустошення серед дітей та молоді не лише у Латвії, але і в інших радянських республіках. Незважаючи на складність умов, в яких опинилась Церква, на суворі обмеження та покарання за недотримання правил встановленого режиму, віра трималася виключно завдяки духовному вихованню в родинах і діючих парафіях. З огляду на це священники намагалися використовувати недільні проповіді у вигляді катехез, що готували до таїнств Хрещення, Першого Причастя чи Подружжя.

У 1962 р. папа Римський Йоан ХХІІІ призначив апостольським адміністратором обох латвійських дієцезій (Ризької та Ліепальської) Юліана Вайводса, який після війни за опрацювання катехизму для дітей провів два роки в Сибірі, рубаючи дрова. Єпископську хіротонію у цьому ж році Ю. Вайводс прийняв у Римі. У 1969 р. єпископ Ю. Вайводс запропонував о. А. Меднісу виїхати до праці в Українську РСР, щоб допомогти о. Казімежу Мончинському, який також походив з Латвії. Оскільки для виїзду в Україну потрібна була згода уповноваженого у справах релігії на працю «служителя культу». 5 травня 1969 р. о. Медніс отримав такий дозвіл на працю в Україні [21].

24 травня 1969 р., о. Медніс прибув до Самбора. У 1969–1971 рр. був найближчим співпрацівником о. К. Мончинського та здійснював душпастирське служіння у м. Самбір, Мостиська і парафії св. Антонія у Львові [22]. 14 грудня 1972 р. його призначили настоятелем в Щирці, а після арешту о. Бернарда Міцкевича з грудня 1973 р. він почав систематично обслуговувати парафію в Стрию аж до 1990 р. [23; 24].

У непростих умовах, які створював радянський режим, та серед пануючого комунізму, який усіма методами боровся з вірою, о. Августин розпочав душпастирську працю серед місцевого населення в Україні. Варто зазначити, що на той час о. А. Медніс був іноземцем та мав лише 37 років, що викликало

подив серед місцевих парафіян. Пояснюється це тим, що останні священничі свячення у Львові були проведені ще у 1945 р. та не всі парафіяни бачили молодого священника. Одним із перших труднощів, з якими зустрівся о. Августин, працюючи в Самборі, Мостиськах чи у Львові, було слабе володіння польською мовою. Тому спершу він розмовляв з вірянами російською мовою, а під час літургії використовував латинську.

Перші кроки у душпастирській діяльності о. Медніса в Україні полягали в інтеграції з місцевою інтелігенцією. До неї можна зарахувати таких душпастирів Львова, як: о. З. Галуневич, о. К. Ястжембський, о. В. Керницький, о. Л. Северин, о. Я. Шетеля, о. І. Хвірут, о. Я. Ценські, о. Б. Мірецький, а також підпільного священника професора Генриха Мосінга. Це, у свою чергу, дало можливість молодому священнику набратися душпастирського досвіду, ознайомитись із функціонуванням Церкви в умовах комунізму. Окрім духовенства, о. А. Медніс залучився глибокими дружніми відносинами та підтримкою з графинею Яніною Замойською, дім якої був місцем зустрічі священників та місцевої інтелігенції.

Однією з важливих особистих характеристик о. Медніса було зацікавлення класичною літературою, архітектурою та класичною музикою. Отець Августин Медніс мав швацькі здібності, тому був автором багатьох літургійних шат, які донині зберігають історичну та естетичну вартість. Його роботи можна зустріти у єпископа Маркіяна Трофим'яка та деяких католицьких храмах Західної України. Окрім того, о. Медніс займався реновацією історичних предметів та пам'яток історії та культури. Присвячував цьому заняттю багато часу та зусиль у пошуках об'єктів культурної спадщини. Сьогодні вони зібрані і перебувають у власності дієцезіального музею Луцької дієцезії [11]. У непростий час такі уподобання давали йому можливість психологічно відволіктись, адже він знаходився під постійним наглядом зі сторони КДБ, як «служитель культу».

Додатковою перешкодою зі сторони тогочасної влади по відношенню до Церкви та релігійного виховання були питання ремонту храмів та катехизації. Зокрема, варто зауважити, що радянська влада забороняла проведення катехизації в храмах, а обов'язки душпастиря обмежувались виключно відправленням літургії та уділення таїнств. Цю можливість використовували для проведення релігійного навчання мирян. Стосовно проведення ремонтних робіт відзначається той факт, що в обов'язковому порядку вимагалось погодження від відповідних органів, отримати яке було вкрай складно [26, s. 25].

Із настанням «відлиги» в Радянському союзі, під керівництвом о. Медніса у 1989 р. вдалося відібрати такі костели, як Успіння Пресвятої Діви Марії в Жидачеві, Пресвятої Трійці в Меденичах. Вже у 1990 р. було освячено два костели – св. Миколая у Миколаєві Львівської обл. та Всіх Святих у Ходоріві. Крім цих костелів, о. Августин продовжував обслуговувати святині в м. Стрий та Щирець [12].

Із відновленням Йоаном Павлом II структур Католицької Церкви 16 січня 1991 р. вже 12 жовтня 1991 р. о. Августин був призначений деканом Стрийського та Дрогобицького районів за вказівкою архієпископа Мар'яна Яворського. 16 жовтня того ж року відбулось підтвердження номінацій на Ходорів, Стрий та Жидачів. У грудні 1991 р. о. Августин звернувся до архієпископа Риги Я. Пуятса про дозвіл на екскардинацію з Ризької архідієцезії, щоб інкардинаватись до Львівської архідієцезії. У своєму проханні писав: «Своє прохання мотивую тим, що на терені Львівської архідієцезії працюю 22 роки. За цей час опанував українську та польську мову. Закорінився на цій землі, яка була болісно вистраждана. Розділяючи біль та радості Божого люду...». Та вже 9 січня 1992 р. о. Медніс отримав згоду на екскардинацію [1]. Після отримання цього дозволу 16 квітня 1992 р. о. Августин звернувся до архієпископа М. Яворського з проханням про інкардинацію до Львівської архідієцезії. У своєму проханні писав: «... від 23 років виконую душпастирську послугу у Львівській архідієцезії. Прагну в наступних роках мого життя служити Церкві на цих теренах...» [2]. Таким чином, вже 21 квітня 1992 р. о. Августин Медніс був інкардинований до Львівської архідієцезії [3]. Слід відзначити той факт, що за вагомих внесок і розвиток Львівської архідієцезії, а особливо за ремонт храму у Стрию, навесні 1992 р. був відзначений гідністю носіння ракети і мантолету [4]. Також двічі (12 листопада 1992 р. та 20 грудня 1996 р.) був обраний до священничої ради Львівської архідієцезії. 13 листопада 1994 р. його піднесли до гідності греміального каноніка львівського митрополичого капітулу [5]. Неможливо оминати факт, що о. Августин Медніс брав участь у першому повоєнному синоді Львівської архідієцезії [6].

Окрім церковних відзнак, о. Августин був нагороджений й іншими відзнаками. Зокрема, 10 вересня 1990 р. був відзначений Золотою медаллю опікуна місць народної пам'яті Радою охорони пам'яті, боротьби і мучеництва Речі Посполитої за вагомий внесок у збереженні культурної спадщини.

Останнім місцем праці о. Августина Медніса стала Луцька дієцезія, відновлена у 1996 р., а першим повоєнним ординарієм став давній приятель о. Медніса – єпископ Маркіян Трофим'як, який 25 березня 1998 р. був призначений ординарієм цієї ж дієцезії. Варто зазначити, що єпископ Маркіян Трофим'як був одним із перших єпископів з України у незалежній Україні і першим Луцьким єпископом після

1945 р. Ще у молоді літа Маркіян Трофим'як був органістом у Самборі, де й познайомився з о. Августином Меднісом. Тому 17 серпня 1999 р. о. Медніс звернувся до Метрополітальної Курії у Львові з проханням звільнити від обов'язків настоятеля у Ходоріві та стрийського декана та надати дозвіл на виїзд до Луцької дієцезії, в якій на той час працювало кілька священників.

7 вересня 1999 р. о. Августин Медніс був призначений генеральним вікарієм Луцької дієцезії [7], а 4 січня 2000 р. єпископ Маркіян Трофим'як підніс о. А. Медніса до гідності гонорового каноніка луцького кафедрального капітулу [8]. Ця історична подія стала особливою, оскільки останнім луцьким каноніком був о. Я. Рутковський ще у 1943 р. Згодом, 23 жовтня 2001 р. єпископ М. Трофим'як призначає о. А. Медніса виконуючим обов'язків настоятеля луцького кафедрального собору св. апостолів Петра і Павла у м. Луцьку [9]. 1 жовтня 2004 р. у Луцьку створюється дієцезіальний музей, першим хранителем якого був о. А. Медніс [10]. Цій справі о. Августин присвятив останні роки свого життя. Завдяки його старанням в музеї були укомплектовані цінні експонати сакрального мистецтва, які він збирав протягом цілого свого життя. Дбаючи про історичні цінності, о. Медніс налагодив контакт з працівниками Королівського Замку у Варшаві та з Міністерством Культури та Народної Спадщини у Варшаві. Особливу увагу слід приділити старанням о. Августина в питаннях налагодження співпраці не тільки з викладачами, але й студентами Інституту Історії та Мистецтва Ягелонського Університету у Кракові. З огляду на цю тісну співпрацю у 2006 р. був виданий каталог музейних експонатів [27].

Останні роки життя о. Августин Медніс провів у смт. Торчині Волинської області, де виконував обов'язки настоятеля та доїжджав до Луцька. Останні роки свого життя мав проблеми зі здоров'ям, пов'язані з аритмією серця. Згодом йому поставили діагноз рак крові, хоча навіть це не стало на перешкоді у виконанні його обов'язків. Попри хворобливий стан, о. А. Медніс не хотів переїжджати з Торчина до Луцька, оскільки дуже цінував тишу і самотність, де міг присвятити на пошиття літургійних речей та облаштування музею. Варто зазначити і те, що о. А. Медніс зібрав велику бібліотеку не лише релігійної, але й художньої літератури, що представлена різними мовами.

9 березня 2007 р. о. Августина Медніса перевезли до обласної лікарні у Луцьку для ретельної діагностики, адже він скаржився на погіршення стану здоров'я. Втім, наступного дня, 10 березня 2007 р. помер. Похований біля костелу на давньому парафіяльному кладовищі у смт. Торчині, де провів останні роки свого життя.

Підсумовуючи вагомий внесок о. Августина Медніса не тільки в душпастирській праці у Львівській архідієцезії, але й у відродженні Луцької дієцезії Римсько-Католицької Церкви в Україні, варто відзначити його особливу жагу до праці та стійкість віри, з якою він проходив усі життєві випробування. За свою душпастирську діяльність він пережив переслідування з боку радянської влади, відремонтував низку католицьких храмів, брав участь у відродженні Львівської архідієцезії, у якій на той час працювало кілька священників. Зібрав цінні експозиції для Луцького дієцезіального музею та бібліотеки. Цей внесок у діяльність та функціонування Римсько-Католицької Церкви на теренах Львівщини та Волині ми, вдячні нащадки, цінуємо до сьогоднішнього дня.

Література:

1. Архів Луцької дієцезії. Персональна справа о. А. Медніса. Декрет екскардинаційний о. А. Медніса до Львівської дієцезії № 1. Львів. 09 I 1992 р.
2. Архів Луцької дієцезії. Персональна справа о. А. Медніса. Прохання до о. проф. др. Мар'яна Яворського, архієпископа митрополита Львівського в справі інкардинації до Львівської дієцезії. Ходорів. 16 IV 1992 р.
3. Архів Луцької дієцезії. Персональна справа о. А. Медніса. Інкардинація о. А. Медніса до Львівської архідієцезії № 163. Львів. 21 IV 1992 р.
4. Архів Луцької дієцезії. Персональна справа о. А. Медніса. Відзнака о. А. Медніса за горливу душпастирську послугу у Львівській архідієцезії № 164. Львів. 21 IV 1992 р.
5. Архів Луцької дієцезії. Персональна справа о. А. Медніса. Номінація о. А. Медніса греміальним каноніком Митрополічного кафедрального капітулу у Львові № 305. Львів. 13 XI 1994 р.
6. Архів Луцької дієцезії. Персональна справа о. А. Медніса. Декрет призначення членів Синоду Львівської архідієцезії, № 7. Львів. 16 I 1995 р.
7. Архів Луцької дієцезії. Персональна справа о. А. Медніса. Декрет призначення генеральним вікарієм. Луцьк. 7 IX 1999 р.
8. Архів Луцької дієцезії. Персональна справа о. А. Медніса. Декрет призначення гоноровим каноніком луцького кафедрального капітулу. Луцьк. 04 I 2000 р.
9. Архів Луцької дієцезії. Персональна справа о. А. Медніса. Декрет призначення виконуючого обов'язки настоятеля луцького кафедрального собору № 114. Луцьк. 23 X 2001 р.
10. Архів Луцької дієцезії. Персональна справа о. А. Медніса. Декрет про призначення хранителем Луцького дієцезіального музею № 092. Луцьк. 01 X 2004 р.

11. Спогади єпископа Маркіяна Трофим'яка. Луцьк. 20 вересня 2010 р.
12. Спогади митрофорного протоієрея Романа Бегя. Луцьк. 17 травня 2016 р.
13. Archiwum Diecezji Łuckiej. b. sygn., Lecība I klases skolniekam Mednim Augustam 1940/41 mācības gadas, Bruknas 1941 r.
14. Archiwum Diecezji Łuckiej. b. sygn., Lecība II klases skolniekam Mednim Augustam 1941/42 mācības gadas, Bruknas 1942 r.
15. Archiwum Diecezji Łuckiej. b. sygn., Lecība IV klases skolniekam Mednim Augustam 1942/43 mācības gadas, Bruknas 1943 r.
16. Archiwum Diecezji Łuckiej. b. sygn., Lecība V klases skolniekam Mednim Augustam 1943/44 mācības gadas, Bruknas 1944 r.
17. Archiwum Diecezji Łuckiej. b. sygn., Lecība VI klases skolniekam Mednim Augustam 1944/45 mācības gadas, Bruknas 1945 r.
18. Archiwum Diecezji Łuckiej. b. sygn., Dekret nominacyjny bpa P. Strodosa dla ks. Augustyna Mednisa na wikariusza par. Iłuksza, Ryga. 29 VII 1958 r.
19. Archiwum Diecezji Łuckiej. b. sygn., Dekret nominacyjny bpa P. Strodosa dla ks. Augustyna Mednisa na wikariusza par. Dyneburg, Ryga. 9 V 1960 r.
20. Archiwum Diecezji Łuckiej. b. sygn., Dekret nominacyjny administratora apostolskiego archidiecezji w Rydze ks. Julijansa Začestsza dla ks. Augustyna Mednisa na administratora par. Lēnas i Vaiņodes, Ryga. 8 VI 1961 r.
21. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Rydze. b. sygn., Akta personalne ks. A. Mednisa. Справка о регистрации служителя культа, Львов. 5 V 1969 r.
22. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Rydze. b. sygn., Akta personalne ks. A. Mednisa, dekret nominacyjny dla ks. A. Mednisa na vice administratora par. Sambor, Mościska i św. Antoniego we Lwowie, Ryga. 9 V 1969 r.
23. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Rydze. Akta personalne ks. A. Mednisa, dekret nominacyjny dla ks. A. Mednisa na administratora par. Szczerec. Ryga. 14 XII 1972 r.
24. Archiwum Kurii Metropolitalnej ob. łac. we Lwowie, b. sygn.,teczka personalna ks. Augustyna Mednisa, tabela służbowa.
25. Kowalów W. J. „Przybysz z Północy”. „*Gość Niedzielny*”. 26 kwietnia 1992. Nr 17. S. 6.
26. Wołczański J. Ks. Kanonik Augustyn Mednis (1932-2007). Człowiek-kapłan-humanista. *Fides ars scientia. Red. Betlej A., Skrabski J.*, Tarnów 2008, S. 13-34.
27. Zbiory Muzeum Diecezjalnego w Łucku. Cz. I. Rzeźba, oprac. A. Betlej, M. Biernat, M. Kurzej, W. Walanus, Kraków 2006. 120 s.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) “2014-2018”

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.04>

ТРАНСФОРМАЦІЇ У СИСТЕМІ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ В ПЕРІОД АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ (2014–2018 РР.)

Ананьїн Олег,

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,
старший офіцер Головного центру супроводження програм розвитку (Офісу реформ)
Державної прикордонної служби України (Україна, Київ)
ORCID ID: 0000-0001-8757-1663

У статті представлена спроба проаналізувати трансформації, яких зазнала національна система охорони державного кордону, що відбувалися під впливом бойових умов Антитерористичної операції на сході України у продовж 2014–2018 років. Події, які розгорнулися внаслідок різкого ускладнення суспільно-політичної обстановки на українському Донбасі, продемонстрували обмеженість системи охорони державного кордону в контексті протидії військовій загрозі. Згодом це призвело до тимчасової втрати Україною контролю над окремими районами Донецької та Луганської областей. У квітні 2014 року згідно з рішенням Ради національної безпеки і оборони України Державна прикордонна служба разом із іншими відомствами сектору безпеки і оборони розпочала Антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях. Мета операції – подолання терористичної загрози та збереження територіальної цілісності України. Стрімкий розвиток бойових дій вимагав від державного керівництва швидкої адаптації всієї системи охорони державного кордону до нових вимог військової обстановки. Такі умови призвели до ряду трансформацій, які охопили всі сфери прикордонної охорони. Отже, основними внутрішніми трансформаціями, яким підділася національна система охорони державного кордону, є структурні та функціональні. Виходячи із проведеного дослідження, можна вважати, що саме вони сприяли, в майбутньому, зміні моделі застосування сил та засобів прикордонного відомства України протягом 2014–2018 років. Головна мета структурних та функціональних трансформацій полягала в тому, що всі сили сектору безпеки і оборони та органів державної влади мали бути направлені на досягнення ефективного балансу між військовими та невійськовими формами і способами ведення боротьби за територіальну цілісність України.

Ключові слова: російська збройна агресія, військова загроза, трансформації, Державна прикордонна служба України, антитерористична операція, державний кордон, оборона державного кордону, бойові дії.

Ananin Oleh. Transformations in the state border protection system during the Anti-Terrorist Operation in the East of Ukraine (2014–2018)

The article presents an attempt to analyze the transformations that the national system of state border protection underwent under the influence of the combat conditions of the Anti-Terrorist Operation in the East of Ukraine during 2014–2018. The events that unfolded as a result of the sharp complication of the socio-political situation in the East of Ukraine demonstrated the limitations of the existing system of protecting the state border in the context of countering the military threat. Subsequently, this led to Ukraine's temporary loss of control over certain areas of Donetsk and Luhansk regions. In April 2014, according to the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine, the State Border Service, together with other departments of the security and defense sector, launched an anti-terrorist operation in the Donetsk and Luhansk regions. The purpose of the operation is to overcome the terrorist threat and preserve the territorial integrity of Ukraine. The rapid development of hostilities required the state leadership of Ukraine to quickly adapt the entire state border protection system to the new requirements of the military situation. Such conditions led to a number of transformations that covered all spheres of state border protection. Therefore, the main internal transformations to which the national system of state border protection has undergone should be defined as structural and functional. Based on the conducted research, it can be assumed that they led, in the future, to a change in the model of the use of forces and means of the border agency of Ukraine during 2014–2018. The main goal of structural and functional transformations was that all the forces of the security and defense sector and state authorities of Ukraine should be directed to achieving an effective balance between military and non-military forms and methods of fighting for the territorial integrity of Ukraine.

Key words: russian armed aggression, military threat, transformations, State Border Guard Service of Ukraine, Anti-Terrorist Operation, state border, defense of the state border, hostilities.

Як зазначають сучасні військові історики, всебічний аналіз російської збройної агресії проти України має залишатися одним із пріоритетних завдань у дослідженнях вітчизняних науковців [1, с. 16]. Водночас численні наявні праці поки що не можна підвести під єдину історіографічну концепцію. Адже виробленню такої має передувати поява фундаментальних праць, а головне, має пройти час, необхідний дослідникам для осмислення подій та процесів, що відбувалися на українському Донбасі упродовж 2014–2018 років [2, с. 83]. При цьому варто зауважити, що ефективність військово-історичної роботи на пряму залежить від повноти висвітлення бойової діяльності всіх суб'єктів сектору безпеки і оборони України. Чого неможливо досягти без урахування історичної інформації від усіх міністерств та відомств.

За останній час в Україні щодо російської збройної агресії в різних визначеннях історичних концепцій проведено значну кількість наукових досліджень. Тут заслуговують на увагу наукові праці Д. Веденєєва, В. Вилка, П. Гай-Нижника, В. Головка, В. Горбуліна, В. Горелова, М. Кабачинського, І. Коляди, Л. Кривизюка, М. Литвина, О. Нашивочнікова, В. Резніка, С. Сегеди, С. Соколока, Я. Тинченка, В. Топальського, О. Филя, І. Фурмана, П. Щипанського та інших. У їхніх працях проаналізовано сутність військової агресії РФ та бойових дій на українському Донбасі. Але в більшості із сучасних досліджень основна увага приділялася військовим частинам Збройних Сил України. Учасі в Антитерористичній операції на сході України протягом 2014–2018 років (далі – АТО) інших відомств сектору безпеки і оборони історичною спільнотою поки що приділяється недостатньо уваги.

На теперішній час фахівцями Державної прикордонної служби України (далі – Держприкордонслужба) та Збройних Сил України вже проведено певні дослідження з різної проблематики стосовно ролі та місця прикордонного відомства в АТО 2014–2018 років [3–6]. Але історичні процеси, пов'язані із трансформаціями національної системи охорони державного кордону, які відбувалися під впливом бойових умов, поки що залишаються поза увагою науковців.

Метою статті є визначення та розгляд внутрішніх трансформацій, які відбулися в національній системі охорони державного кордону України під впливом військових умов у період проведення АТО 2014–2018 рр.

Під національною системою охорони державного кордону України автор має на увазі систему суб'єктів (Держприкордонслужба, Держмитслужба, МВС, Міністерство закордонних справ), тобто органи державної влади, до компетенції яких станом на 2014 рік було віднесено забезпечення національних інтересів України на державному кордоні (Концепція інтегрованого управління кордонами: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.10.2010 р. № 2031-р.). У разі виникнення військової загрози визначені органи державної влади мали протидіяти в тісній взаємодії зі Збройними Силами України.

У квітні 2014 року згідно з рішенням Ради національної безпеки і оборони України Держприкордонслужба розпочала участь в АТО в Донецькій та Луганській областях із метою подолання терористичної загрози та збереження територіальної цілісності України.

Стрімкий розвиток бойових дій вимагав швидкої адаптації всієї системи охорони державного кордону до нових вимог військової обстановки. Такі умови призвели до ряду трансформацій, які охопили всю національну систему охорони державного кордону. Отже, основними внутрішніми трансформаціями, яким піддалася система охорони державного кордону, доцільно визначити структурні та функціональні.

Структурні трансформації полягали у впровадженні організаційно-штатних перетворень у системі Держприкордонслужби, метою яких була організація ефективної протидії імовірної воєнної загрози з боку РФ та порушенню територіальної цілісності України. Російська збройна агресія, яка розпочалася з південно-східних прикордонних регіонів України, наглядно продемонструвала небезпеку неврахування українським державним та військовим керівництвом внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці [7–9].

Підрозділи Держприкордонслужби, які опинилися в районі АТО, були змушені переходити до оборони своїх об'єктів, залишившись сам на сам перед бойовиками незаконних квазідержавних утворень так званих «ДНР-ЛНР». При цьому на даних об'єктах не малося ні відповідних засобів, ні сил. Особливо уразливими у цьому сенсі перед нападами сепаратистів виявилися пункти пропуску, що були розташовані безпосередньо поблизу державного кордону. Крім того, на деяких ділянках кордону прикордонники залишилися сам на сам з частинами регулярної армії РФ, що знаходилися на суміжній території. Із боку російських військових неодноразово спостерігалися спроби збройних провокацій проти українських прикордонників. При цьому ці провокації здійснювалися із залученням місцевого українського населення, яке активно брало участь у незаконних акціях, метою яких було порушення роботи прикордонних підрозділів [9]. Крім того, слід наголосити на слабкій організації взаємодії між органами державної влади, МВС та Збройними Силами.

Як довів військовий досвід, чинник взаємодії необхідно враховувати перед загрозами, які несуть у собі дії деструктивних сил. Це стало зрозумілим, коли сепаратисти змінили свою тактику з непомітного проникнення через державний кордон до відкритих спроб збройного захоплення прикордонних підрозділів, які протидіяли їхній незаконній діяльності. У випадку України у 2014 році спостерігалась відсутність скоординованої діяльності Збройних Сил та правоохоронних органів. Це призвело до неспроможності державних інституцій якісно провести заходи із захисту державного кордону України, які мали полягати у скоординованій діяльності військових формувань та правоохоронних органів.

Структурні трансформації напряму пов'язуються із функціональними трансформаціями.

У 2014–2018 роках функціональні трансформації зумовлювали визначення місця й ролі прикордонних підрозділів у національній системі охорони кордону, де виконували свої обов'язки всі суб'єкти сектору безпеки і оборони.

АТО на українському Донбасі відбувалася без чіткої лінії фронту та тилкових районів. Це зумовлювало те, що самі прикордонники повинні були бути готовими до збройної протидії сепаратистам, які всебічно підтримувалися із рф. Такі умови вимагали від державного керівництва зосередитися на питаннях переозброєння прикордонників та інженерно-технічному облаштуванні державного кордону.

Відповідно до Мирного плану Президента України [10] система охорони державного кордону мала забезпечити виконання стратегічного завдання, яке поєднувало у собі побудову ефективної системи безпеки на території Донецької й Луганської областей та захист (охорону і оборону) всієї ділянки українсько-російського державного кордону.

Під час виконання цього завдання Держприкордонслужба протягом 2014–2018 років: розгорнула нові прикордонні підрозділи в Донецькій та Луганській областях; організувала прикордонний контроль за переміщенням осіб, транспортних засобів та вантажів у смузі безпеки вздовж лінії розмежування контрольованої силами АТО; здійснювала протидію диверсійно-розвідувальним групам «ДНР-ЛНР» та рф, а також нелегальній міграції, контрабанді товарів та зброї.

Збройними Силами та органами МВС України було зосереджено особливу увагу на районах, де знаходилися: об'єкти державного значення; господарчі підприємства, що істотно впливали на економіку регіону; залізничні та автотранспортні вузли; об'єкти місцевого телебачення та радіомовлення. Саме в регіонах з такими об'єктами в першу чергу відбувалася активізація деструктивних антиукраїнських сил.

Крім того, у 2014–2018 роках особлива увага зосереджувалася на організації охорони та оборони пунктів пропуску через державний кордон та пунктів контролю в'їзду/виїзду по другому рубежу охорони смуги безпеки в Донецькій, Луганській областях. У разі встановлення над ними контролю з боку бойовиків незаконних «ДНР-ЛНР» їх одразу використовували для переправлення на територію України зброї та найманців із рф.

Що стосувалося охорони безпосередньо державного кордону, то вона здійснювалася посиленими прикордонними нарядами та бронетехнікою. На другому рубежі охорони смуги безпеки в Донецькій та Луганській областях було створено розгалужену мережу блокпостів з опорними пунктами. У сукупності з інженерно-технічним облаштуванням організовувався ретельний моніторинг суміжної території рф у поєднанні з розвідувальними заходами з метою своєчасного реагування на змоги бойовиків незаконних «ДНР-ЛНР» чи російських найманців перетнути кордон або лінію розмежування на українському Донбасі. При цьому керівництвом Збройних Сил та МВС України враховувався той факт, що класичні принципи побудови оборони не завжди можуть бути прийнятливими в умовах АТО 2014–2018 років.

Як відомо, будь-яка оборона будується, виходячи з понять фронту, тилу й наявності сил та засобів. Визначеної лінії фронту в умовах війни на Донбасі 2014–2018 років не існувало, а поняття тилу було дуже розмитим. Це означало, що бойовики незаконних «ДНР-ЛНР» приховано перетинали державний кордон України з боку рф, а потім за сигналом збиралися у визначених місцях та скоювали свої незаконні дії для досягнення певної мети. Також для потрапляння на територію України російським найманцям зовсім необов'язково було здійснювати масштабні збройні прориви безпосередньо через державний кордон або лінію розмежування на Донбасі. Для цього вони застосовували традиційну тактику «тихого проникнення» малими групами. При цьому навіть сучасні інженерно-технічні системи охорони не гарантували повного захисту кордону від проникнення, а протидія їм шляхом здійснення загальновійськових операцій, навіть точкових, із використанням важкої техніки та артилерії продемонстрували взагалі вкрай низку ефективність.

Тому функціональні трансформації продемонстрували у 2014–2018 роках необхідність диференційного підходу до побудови національної системи охорони державних рубежів.

Отже, диференційний підхід полягав у строгому визначенні способів охорони державних кордонів залежно від певних прикордонних регіонів. На південно-східних кордонах України та на лінії розмежування в Донецькій та Луганській областях використовувався військовий спосіб охорони. При цьому визначалися певні ділянки охорони (оборони), на яких у першому ешелоні розміщувалися підрозділи Збройних Сил України з їхнім важким озброєнням та засобами ураження великої потужності. На певних ділянках державного кордону чи лінії розмежування, де дозволяла оперативна обстановка, розміщувалися прикордонні підрозділи та органи МВС. Це зумовлювалося специфікою спільних операцій із протидії нечисельним угрупованням незаконних збройних формувань або диверсійно-розвідувальним групам, яка правоохоронним органам ближча, ніж військовим частинам Збройних Сил України. Водночас залежно від розвитку оперативної обстановки підрозділи Збройних Сил повинні були бути готовими надати прикордонникам необхідну збройну підтримку. Реалізувалося це у формі стабілізаційних операцій, які полягали у проведенні стабілізаційних дій, маневру утвореним міжвидовим (міжвідомчим) угрупованням військ (сил) за єдиним задумом [11]. При цьому враховувалася особливість тактики незаконних збройних формувань, які діяли розосереджено, застосовуючи асиметричні дії та уникаючи класичних способів ведення збройної боротьби. Багатоманітність варіантів дій у їхній тактиці висувала перед прикордонниками потребу мати в зоні відповідальності спеціально підготовлені високоманеврені сили.

Досвід 2014–2018 років продемонстрував, що такі високоманеврені сили мали відповідати таким вимогам, як: висока мобільність; здатність тривалий час вести самостійні бойові дії; мати власну матеріально-технічну базу; вміння взаємодіяти з підрозділами інших відомств сектору безпеки і оборони; володіти технікою ведення міських боїв, рейдів, нічних операцій та захисту від аналогічних видів дій з боку супротивника.

Виходячи з вищезазначеного, можна вважати, що саме структурні та функціональні трансформації призвели до зміни моделі застосування сил та засобів Держприкордонслужби протягом 2014–2018 років. Відповідно до функціональних трансформацій така модель містила у собі військову, правоохоронну та гуманітарну складові частини.

Військова складова частина передбачала ведення бойових дій зі знищення бойовиків незаконних «ДНР-ЛНР» та взаємодію з іншими правоохоронними органами і військовими формуваннями України.

Правоохоронна складова частина полягала у здійсненні контролю за пересуванням осіб, вантажів та транспортних засобів із території, що залишалася тимчасово підконтрольною російським окупаційним адміністраціям «ДНР-ЛНР».

Гуманітарна складова частина – створення в контрольованих прикордонних районах й на ділянках відповідальності по лінії розмежування на українському Донбасі сприятливого соціального клімату та високого рівня довіри до прикордонників із боку місцевого населення [12].

Отже, із проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

1. АТО у 2014–2018 роках продемонструвала обмеженість наявної системи охорони державного кордону в контексті протидії військовій загрозі, що згодом призвело до тимчасової втрати Україною контролю над окремими районами Донецької та Луганської областей.

2. Бойові дії на українському Донбасі вимагали швидкої адаптації національної системи охорони державного кордону до протидії новим загрозам територіальної цілісності України.

3. Головна мета структурних та функціональних трансформацій полягала в тому, що всі сили військових формувань, МВС та органів державної влади України мали бути направлені на досягнення ефективного балансу між військовими та невійськовими формами і способами боротьби під час АТО.

На думку автора, перспективами подальших розвідок у даному напрямі доцільно визначити аналіз підходів до охорони державних кордонів у країнах Європи та їхні взаємозв'язки із сучасною системою політичних координат.

Література:

1. Сегеда С.П., Щипанський П.В. Антитерористична операція на Сході України в оцінці вітчизняних дослідників. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. 1 груд. 2017 р. Київ : НУОУ, 2017. С. 13–16.
2. Коляда І.А. Війна на Сході України: нарис сучасної історіографії. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. 1 груд. 2017 р. Київ : НУОУ, 2017. С. 83–84.
3. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України. Біла книга –2015. Адміністрація ДПСУ. 2016. Київ. 240 с.
4. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України. Біла книга –2016. Адміністрація ДПСУ. 2017. Київ. 120 с.
5. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). ЗСУ. 2017. Київ : МОУ, НУОУ. 250 с.
6. Литвин М. Лінія розмежування. Київ : Гамазін. 396 с.

7. Соколов А.А. Нова зовнішня політика Кремля на українському напрямку. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2014. № 3(32). С. 14–22.
8. Здіорук С.І., Яблонский В.М., Токман В.В. та ін. Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. Київ : НІСД, 2014. 80 с.
9. Сьомін С.В. Сепаратизм як загроза національній безпеці України. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2014. № 3(32). С. 143–149.
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 16 чер. 2014 р. Про План Президента України з мирного врегулювання ситуації у східних регіонах України : Указ Президента України від 20 чер. 2014 р. № 548/2014. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5482014-17391> (дата звернення: 19.08.2022).
11. Воробйов Г. Розвиток форм і способів застосування Збройних Сил України. *Наука і оборона*. Київ, 2014. № 1. С. 27–30.
12. Патола В.Б. Ідеологічні особливості інформаційної війни на Донбасі, рекомендації щодо роботи з місцевим населенням у зоні АТО у місцях дислокації прикордонних підрозділів. *Науково-практичний альманах: науковий вісник Державної прикордонної служби*. Хмельницький : НАДПСУ, 2015. № 2. С. 21–25.

УДК 94(477.8)«1939–1941»:27

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.05>

ПРАВОСЛАВНА І ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ: 1939–1941 РР.

Баран Володимир,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
історії України та археології Волинського національного
університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-2420-5353

У статті аналізується становища Православної і Греко-католицької церков у Західній Україні в 1939–1941 рр., після встановлення на цих землях сталінського тоталітарного режиму. Релігійна картина в Західній Україні відзначалася певною специфікою, зумовленою національним складом населення. Перш за все це стосувалося Волинського воєводства, де на початку 30-х років ХХ ст. мешкало майже 1,5 млн православних (69,8%), 327,9 тис. римо-католиків (15,7%), 207,8 тис. юдеїв (10%) і 11,1 тис. греко-католиків (0,5%). У Львівському воєводстві проживало 1,4 млн римо-католиків, або 46,3%, 1,3 млн греко-католиків – 41,7%, 342,4 тис. юдеїв – 11% і лише 9 тис. православних – 0,3%. У Станіславському воєводстві кількість представників названих конфесій становила: римо-католиків – 246 тис. (16,6%), греко-католиків – 1,1 млн (72,9%), юдеїв – 139,7 тис. (9,5%), православних – 0,9 тис. (0,1%), а в Тернопільському воєводстві – відповідно 586,6 тис. (36,7%), 872 тис. (54,5%), 134,1 тис. (8,4%), 1,9 тис. (0,1%). Отже, дві третини віруючого населення Волині становили православні, а цілковиту більшість віруючих Східної Галичини – греко-католики і римо-католики. Уже восени 1939 р. було припинено викладання релігії в школах, закрито спеціальні релігійні школи. Представникам духовенства заборонено нести духовну службу в лікарнях і в'язницях, обслуговувати кілька парафій. Здійснено конфіскацію церковної та монастирської власності, що переходила під контроль держави. Вилучені землі передано новоствореним радгоспам і колгоспам, а численні будівлі використано для світських потреб. Влада всіляко обмежила суспільні функції церкви, зокрема навесні 1940 р. передала реєстрацію всіх актів громадянського стану НКВС. Радянські спецслужби чинили жорстоку розправу над священниками, які не хотіли коритися режимові; вістря репресій спрямовувалося проти тих представників духовенства, які продовжували сумлінно вести духовно-релігійну діяльність і виявляли інтерес до громадсько-політичного життя. За грати потрапили також миряни, пов'язані з українським національним рухом, зокрема відомі церковні й громадські діячі.

Ключові слова: Церква, Західна Україна, тоталітарний режим, політичні репресії.

Baran Volodymyr. Orthodox and Greek Catholic Churches in Western Ukraine: 1939–1941

The article analyzes the situation of the Orthodox and Greek Catholic Churches in Western Ukraine in 1939–1941, after the establishment of the Stalinist totalitarian regime in these lands. The religious picture in Western Ukraine was marked by a certain specificity due to the ethnic composition of the population. First of all, it concerned the Volyn region, where in the early 30s of the twentieth century lived almost 1.5 million Orthodox (69.8%), 327.9 thousand Roman Catholics (15.7%), 207.8 thousand Jews (10%) and 11.1 thousand Greek Catholics (0.5%). 1.4 million Roman Catholics, or 46.3%, lived in Lviv Voivodeship, 1.3 million Greek Catholics – 41.7%, 342.4 thousand Jews – 11% and only 9 thousand Orthodox – 0.3%. In Stanislaw Voivodeship, the number of representatives of these denominations was: Roman Catholics – 246 thousand (16.6%), Greek Catholics – 1.1 million (72.9%), Jews – 139.7 thousand (9.5%), Orthodox – 0.9 thousand (0.1%), and in Ternopil region – respectively 586.6 thousand (36.7%), 872 thousand (54.5%), 134.1 thousand (8.4%), 1.9 thousand (0.1%). Thus, two thirds of the believers in Volyn were Orthodox, and the vast majority of believers in Eastern Galicia – Greek Catholics and Roman Catholics. Already in the autumn of 1939, the teaching of religion in schools was stopped, and special religious schools were closed. The clergy are not allowed to do clerical services in hospitals and prisons, or to serve several parishes. The confiscation of church and monastery property, which came under state control, was carried out. The confiscated lands were transferred to the newly created state farms and collective farms, and numerous buildings were used for secular purposes. Authorities restricted the public functions of the church in every possible way, in particular, in the spring of 1940 they transferred the registration of all acts of civil status to the NKVD. Soviet special services brutally massacred priests who refused to obey the regime; The spear of repression was directed against those members of the clergy who continued to conduct spiritual and religious activities in good faith and showed interest in social and political life. Lay people connected with the Ukrainian national movement, including well-known church and public figures, were also imprisoned.

Key words: Church, Western Ukraine, totalitarian regime, political repressions.

Восени 1939 р. за домовленістю з нацистською Німеччиною сталінський режим здійснив агресію проти Польщі, насильно приєднавши до СРСР Західну Волинь і Східну Галичину. На цих українських землях було здійснено політику радянської – докорінних суспільних перетворень у всіх сферах життя за радянським зразком.

Одним із напрямів політики сталінщини став наступ у духовній сфері, зокрема на релігію та церкву. Відомо, що більшовики вважали релігію «опіумом народу», називали її «пережитком капіталізму», протиставляли їй войовничий атеїзм. Тож не дивно, що на приєднаних західних територіях вони рішуче взялися за «подолання пережитків минулого».

У Другій Речі Посполитій провідні позиції займали представники чотирьох релігій: римсько-католицької, православної, греко-католицької та юдаїзму. Інші конфесії відчутно поступалися впливом, а основна частина протестантів залишила Волинь і Східну Галичину в ході обміну населення, проведеного СРСР і Німеччиною після здійснення так званого четвертого поділу Польщі.

Згідно з переписом 1931 р., в Другій Речі Посполитій налічувалось 20,7 млн римо-католиків (64,8%), 3,8 млн православних (11,8%), 3,3 млн греко-католиків (10,4%) та 3,1 млн юдеїв (9,8%). На той час в Польщі проживало 835,2 тис. протестантів, 145,4 тис. представників інших християнських, а також 6,8 тис. – інших нехристиянських конфесій. В ході згаданого перепису 45,7 тис. осіб не визначились і не вказали свого віросповідання.

Релігійна картина в Західній Україні відзначалася певною специфікою, що зумовлювалось національним складом населення. Перш за все це стосувалося Волинського воєводства, де на початку 30-х років ХХ ст. мешкало майже 1,5 млн православних, 327,9 тис. римо-католиків, 207,8 тис. юдеїв і 11,1 тис. греко-католиків. Частка цих віруючих у загальному складі населення воєводства становила: православних – 69,8%, римо-католиків – 15,7%, юдеїв – 10% і греко-католиків – 0,5%.

У Львівському воєводстві проживало 1,4 млн римо-католиків, або 46,3%, 1,3 млн греко-католиків – 41,7%, 342,4 тис. юдеїв – 11% і лише 9 тис. православних – 0,3%. У Станіславському воєводстві кількість представників названих конфесій становила: римо-католиків – 246 тис. (16,6%), греко-католиків – 1,1 млн (72,9%), юдеїв – 139,7 тис. (9,5%), православних – 0,9 тис. (0,1%), а в Тернопільському воєводстві – відповідно 586,6 тис. (36,7%), 872 тис. (54,5%), 134,1 тис. (8,4%), 1,9 тис. (0,1%) [1, s. 24, 25].

Отже, дві третини віруючого населення Волині становили православні, а цілковиту більшість віруючих Східної Галичини – греко-католики і римо-католики. При цьому, як бачимо, частка греко-католиків у загальному складі населення була найбільшою в Станіславському воєводстві, тоді як в інших галицьких воєводствах вона не так істотно відрізнялася від частки римо-католиків. Зрозуміло, що партійні й радянські органи, розгортаючи наступ на «буржуазні пережитки», враховували такі особливості релігійної ситуації в західних областях УРСР.

Як зазначалося, політика радянзації торкалася усіх сторін суспільного буття, руйнуючи колишню систему політичних, господарських, соціальних відносин, культурне, мистецьке, наукове життя краю, грубо й безцеремонно посягаючи на Віру та Церкву. Партійні пропагандисти і радянські урядники намагалися за один-два роки викоринити те, що становило сутність народної душі, духовну опору українства, тим самим викликаючи відкритий опір місцевого населення чи його мовчазний внутрішній спротив, загальне обурення та невдоволення.

Уже восени 1939 р. було припинено викладання релігії в школах, закрито спеціальні релігійні школи. Представникам духовенства заборонено нести духовну службу в лікарнях і в'язницях, обслуговувати кілька парафій. Розпочато конфіскацію церковної та монастирської власності, що переходила під контроль держави. Вилучені землі передано новоствореним радгоспам і колгоспам, а численні будівлі використано для світських потреб (у них розміщено лікарні, магазини, клуби, будинки культури, притулки для біженців тощо).

Влада всіляко прагнула обмежити суспільні функції церкви. У квітні 1940 р. ЦК КП(б)У прийняв ухвалу, за якою реєстрація всіх актів громадянського стану здійснювалася НКВС УРСР. Духовенство різних сповідань мусило передати цим органам відповідні документи, що завжди зберігалися у церквах, костельках і т. п. Реєстрація шлюбу, народження дитини, смерті особи тепер покладалася виключно на державну службу – ЗАГС, що відображало не тільки наступ на церкву, але й загальний процес поневолення, тоталітаризації суспільства.

Найбільш впливовою духовною силою на Волині була Православна церква. Напередодні Другої світової війни тут діяли Волинська й Поліська єпархії, що входили до складу Православної автокефальної церкви Польщі. Перша з названих єпархій мала площу понад 30,2 тис. кв. км і налічувала майже 1,5 млн мирян, а друга – відповідно 41,1 тис. кв. км і 1,1 млн. осіб. На чолі єпархій стояли архієпископи Олексій (Громадський) та Олександр (Іноземцев), яким допомагали вікарні єпископи Симон (Івановський) в Острозі, Полікарп (Сікорський) в Луцьку та Антоній (Марченко) у Камінь-Каширську, які користувалися високим авторитетом у місцевого населення.

Однак нова влада поступово посилювала тиск на духовенство, що змусило багатьох священників відмовитися від парафій, а деяких – навіть зректися сану, відійти від Церкви. Відправи у храмах стали

вести церковнослов'янською мовою, канцелярські справи у єпархіях – російською. На церкви, монастирі, священників накладали непосильні податки. Отець Т. Яковкевич, який мешкав на Володимирщині, згадував: «Побожне жіноцтво вирятувало: пішло по селах, що належали до парафії (Микуличі, Хрипалічі, П'ятидні), й наказану суму зібрали». Тоді урядники вимагали сплатити протягом тижня податок у 2,5 тис. крб. Наступного року виплати збільшили до 5 тис. крб (щорічний податок Почаївської лаври сягав 50 тис. крб, а Ровенського собору – 44 тис.) [2, с. 162].

З архівних документів видно, що органи безпеки ретельно стежили за позицією і практичною діяльністю духовенства. Центральний апарат і місцеві управління НКВС УРСР звертали увагу насамперед на підозрюваних у зв'язках з польською розвідкою і церковним підпіллям на території прикордонних областей УРСР, зокрема Вінницької, Житомирської та Кам'янець-Подільської. В одній із директив наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова начальника обласних управлінь НКВС за грудень 1939 р. зазначалося: «Особливу роль у здійсненні організаційних зв'язків між польською розвідкою і церковним активом в СРСР забезпечувала так звана Почаївська лавра, що знаходиться в Кременецькому повіті Волинської області...»

Крім того, органи НКВС чинили жорстоку розправу над священниками, які не хотіли коритися режимові. Вістря репресій спрямовувалося проти тих представників духовенства, які продовжували сумлінно вести духовно-релігійну діяльність і виявляли інтерес до громадсько-політичного життя. Серед арештованих і зниклих безвісти були отці О. Гарасевич, Й. Грушецький, М. Євчук, І. Майборода, Ю. Малюшкевич, С. Сакович, М. Тележинський та ін. За ґрати потрапили також миряни, пов'язані з українським національним рухом, зокрема відомі церковні й громадські діячі М. Маслов та А. Річинський. Російська православна церква розгорнула активну діяльність, спрямовану на підпорядкування місцевих православних єпархій [3, с. 31, 163–192].

Як уже зазначалося, провідні позиції в Східній Галичині займала Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Вона складалася зі Львівської архієпархії і підпорядкованих їй Станіславської та Перемиської єпархій. На зайнятих Червоною армією територіях налічувалося близько 2,1 тис. греко-католицьких парафій, 149 монастирів, понад 2 тис. священників і 3,1 млн вірних. Восени 1939 р. лише на Львівщині було 1308 греко-католицьких церков, 830 священників, 40 монастирів, понад 1070 населених пунктів. Для порівняння: тоді ж там діяло п'ять православних церков і вісім православних священників. На чолі церкви стояв митрополит Андрей (Шептицький), єпископом-помічником якого був Микита (Будка). Митрополитові допомагали також єпископи Григорій (Хомишин), Іван (Лятишевський), Йосафат (Коциловський), Григорій (Лакота), Миколай (Чарнецький).

У відповідь на наступ влади митрополит Андрей (Шептицький) закликав духовенство триматися осторонь політики. У своєму пастирському листі він наставляв священників «слухати законів...», «не мішатись до політики і світських справ...» Митрополит вважав головним обов'язком греко-католицького духовенства «жертвно працювати для Христової справи в нашому народі» й насамперед «учити молодь катехизму». Зважаючи на можливість арешту чи заслання, що здавалася цілком реальною, владика Андрей таємно висвятив отця Йосифа Сліпого, ректора Львівської богословської академії, на свого помічника з правом наступництва [4, с. 28, 32; 5, с. 64].

У грудні 1939 р. органи НКВС посилили наступ на Греко-католицьку церкву. Цього місяця нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов підписав директиву «Про агентурно-оперативну роботу по релігійниках у Західній Україні», в якій вимагав ліквідувати осередки контрреволюційної діяльності церковників, сектантів і католиків. У ній говорилося про те, що неправильний підхід до релігійного питання призводив до різких антирадянських випадів з боку віруючих. У ряді випадків вони виявлялися в тому, що віруючі влаштовували побиття керівників місцевих партійних і радянських органів, скажімо, як в Станіславському й Коломийському повітах Станіславської області.

На думку представників радянських спецслужб, слід було очікувати завзятого опору з боку греко-католицького і римо-католицького духовенства. Це пояснювалось тим, що в минулому багато священників і ксьондзів належало до націоналістичних партій, «петлюрівських банд», а певна частина з них служила офіцерами в австрійській і польській арміях. Так, із 45 «служителів культу» м. Станіслава, яких взяли на облік органи НКВС УРСР, 12 осіб належали до партії Українська національна обнова, п'ять осіб входили до складу польських політичних партій, по дві особи – до Українського національно-демократичного об'єднання й Української соціалістично-радикальної партії, п'ять осіб були капітанами колишніх австрійської та польської армій тощо.

У грудні 1939 р. начальник Львівського повітового відділу НКВС Хомутов і начальник 2-го відділення цього ж відділу Короленко доповідали обласному управлінню НКВС, що в с. Бродки греко-католицький священник М. Коверко під час богослужіння прочитав у церкві лист, який начебто надійшов від митрополита УГКЦ Андрея (Шептицького). У листі владика закликав вірних захищати церкву

та її служителів від нападок з боку радянської влади, а також домагатися від неї повернення церкви відібраної землі. У спецповідомленні повітового відділу НКВС говорилося, що селяни слухали лист владики зі сльозами на очах, а «місцеві куркулі» О. Хомелецький, М. Гринчишин та інші почали «підбивати населення, щоб всі йшли в комітет і вимагали повернення церковної землі». Однак зрозуміло, що землю церкви не повернули [3, с. 29–34].

Восени 1939 р. УНКВС по Станіславській області завело оперативну справу «Чума», за якою проходило 20 греко-католицьких священників і віруючих, зокрема представників української інтелігенції. Цих людей звинувачували у причетності до згаданої партії Українська національна обнова, що була створена єпископом УГКЦ Григорієм (Хомишином), адвокатом Й. Назаруком і діяла в 1932–1939 рр. Як видно із довідки, підготовленої працівниками 2-го відділу управління державної безпеки УНКВС, Українська національна обнова розглядалася як «примиренська партія», «агентура» польського уряду серед українського народу. Вона «вела агітацію, спрямовану проти комуністичного руху, допускаючи при цьому всілякі наклепи на вождів партії і Радянський уряд».

У грудні 1939 р. УНКВС у Львівській області завело оперативну розробку, що мала назву «Ходячі». В ній фігурувало близько 50 осіб, серед них ієрархи Греко-католицької церкви. Справа стосувалася митрополита Андрея (Шептицького), архієпископа Йосифа (Сліпого), єпископів Микити (Будки), Івана (Бучка) та інших. Усіх їх підозрювали в антирадянській діяльності й ворожому ставленні до приєднання західних українських земель до УРСР. Тоді ж було заарештовано священників С. Хабурського, Й. Яримовича, М. Іванчука (останнього засуджено до шести років позбавлення волі). У 1940 р. ув'язнено отців С. Книша, М. Перетятка, М. Притуляка, В. Харина, Й. Яворського та ін. Усього до початку німецько-радянської війни загинуло 34 греко-католицьких священники, а понад 40 було депортовано за Урал, у віддалені райони Радянського Союзу.

У лютому 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія підписав наказ, що стосувався агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки «щодо антирадянських формувань серед католиків». У ньому наголошувалося на тому, що «католицька церква за останній час активізувала свою роботу в СРСР...», зокрема щодо залучення віруючих-католиків до шпигунської та іншої антирадянської роботи на території СРСР. З метою посилення протидії католикам Л. Берія наказав сконцентрувати всю агентурно-оперативну роботу в цьому напрямку в 2-му відділі Головного управління державної безпеки НКВС СРСР і в 2-их відділах УДБ НКВС союзних і автономних республік та УНКВС країв та областей. У наказі наркома внутрішніх справ СРСР наголошувалося, що в разі потреби ці відділи мали активно взаємодіяти з іншими підрозділами ГУДБ і УДБ НКВС–УНКВС.

У березні 1940 р. для «виявлення церковних формувань» у Волинське, Львівське і Станіславське управління НКВС були відряджені оперативні працівники 2-го відділу УДБ НКВС УРСР. Вони докладно вивчили релігійну ситуацію в західних областях України, що знайшло відображення в доповідній записці НКВС УРСР до НКВС СРСР від 10 квітня того ж року, а також в інших документах. У згаданій доповідній записці підкреслювалось, що антирелігійна робота в західних областях ще не організована, відсутні конкретні вказівки щодо створення відділів культів тощо. Підводячи підсумок, заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський писав про необхідність налагодження роботи щодо розкладу релігійного середовища, викриття контрреволюційної діяльності церковників, а також «компрометації провідних чинів католицького духовенства...» [6, с. 8, 12, 59, 69, 70; 3, с. 126–130].

У численних документах НКВС чітко простежується принципове завдання, поставлене керівництвом СРСР перед спецслужбами, – забезпечити розклад Греко-католицької церкви, підірвати її вплив на населення західних областей України. З цією метою місцеві органи державної безпеки вживали заходи для організації розколу УГКЦ, використовуючи суперечності між прихильниками західної і східної орієнтацій та заохочуючи окремих греко-католицьких священників до протистояння Ватикану, до створення «незалежної» церкви. Однією з ключових постатей в роботі спецслужб став отець Г. Костельник, у якого були непрості стосунки з керівниками УГКЦ, зокрема митрополитом Андреем (Шептицьким) та єпископом Йосифом (Сліпим). Щоб одержати певні важелі тиску на Г. Костельника, органи НКВС провели арешт його сина – Богдана, звинувативши останнього в антирадянській діяльності,

З документів спецслужб відомо, що влада постійно намагалася використати внутрішні суперечності в греко-католицькому середовищі. З цією метою детально вивчалися стосунки між митрополитом та його оточенням, між провідними діячами церкви і навіть окремими священниками на місцях. Зокрема, начальник 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Ткаченко повідомляв своїм підлеглим в обласних управліннях НКВС про суперечності між митрополитом Андреем (Шептицьким) та єпископом Григорієм (Хомишином) з ряду принципових, а також деяких особистих питань. За словами Ткаченка, ці

проблеми у взаєминах між ієрархами слід було використати в роботі щодо розкладу Української греко-католицької церкви, в тому числі для компрометації верхівки церкви [3, с. 125, 143–145].

Підводячи підсумок політики сталінського режиму цього періоду в західних областях України, можна констатувати: влада розглядала релігію і церкву не тільки в якості ідейного, але й політичного супротивника. Вона здійснювала масштабний тиск на Православну церкву на Волині і ще жорсткіший – на Греко-католицьку церкву в Східній Галичині. Органи НКВС ретельно слідкували за діяльністю керівників і провідних діячів церкви, використовуючи їхні особисті суперечності для наступу на релігійне життя. Найбільш непокірні священники піддавалися переслідуванням, однак навіть такі дії влади, репресивні заходи радянських спецслужб, не змогли відвернути місцеве населення від дотримання віковичних традицій, від християнської віри.

Література:

1. Mały rocznik statystyczny 1939. Warszawa, 1939. 424 s.
2. Міненко Т. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945. (Волинський період). Вінніпег, Львів, 2000. Т. 1. 392 с.
3. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). Київ, 2005. 480 с.
4. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів, 2005. 268 с.
5. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів, 2003. 670 с.
6. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Київ, 2006. 920 с.

УДК 929 Б. Гаврилишин:061.2 Пласт
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.06

БОГДАН ГАВРИЛИШИН І ПЛАСТ

Гаврилишин Петро,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин,
докторант
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0002-1187-9028

У статті висвітлюється частина життя українського вченого та відомого мецената Богдана Дмитровича Гаврилишина (1926–2016 рр.), пов'язана зі скаутською організацією «Пласт».

З огляду на його непересічну біографію, внесок у розвиток Пласту в Україні, практичну діяльність у вигляді його трирічного очолення Крайової пластової ради (2006–2008 рр.), заснування Фонду розвитку Пласту він став одним із найвідоміших членів Пласту за всю його історію. Автором акцентується на вивченні впливу Пласту на особистість Богдана Гаврилишина, висвітлюється його зустріч із видатним представником українського церковного життя Андреем Шептицьким.

На основі аналізу наукової літератури та архівних джерел автором публікації обґрунтовано думку про те, що світогляд і патріотизм Б. Гаврилишина розвивалися в середовищі української пластової молоді як у Галичині, так і в діаспорі в Канаді. Навички, здобуті у Пласті, патріотичний світогляд, а особливо щоденне завдання зробити одну добру справу, уміння бути лідером дали поштовх до їх практичного застосування впродовж усього його подальшого життя.

У більш зрілому віці, уже перебуваючи на пенсії, він присвятив себе Україні, зокрема допомагав розвитку Пласту в Україні. Зазначаються здобутки й невдачі Богдана Гаврилишина в інтеграції Пласту до світового скаутського руху.

Ключові слова: Богдан Дмитрович Гаврилишин, Пласт, скаути, Андрей Шептицький, табори Ді-Пі, курінь «Лісові Чорти», Крайова пластова рада, Фонд розвитку Пласту.

Havrylyshyn Petro. Bohdan Hawrylyshyn and Plast

The article highlights a part of the life of the Ukrainian scientist and famous philanthropist Bohdan Dmytrovych Hawrylyshyn (1926–2016), connected with the Plast scouting organization.

Considering his unique biography, contribution to the development of Plast in Ukraine, practical activities in the form of his three-year leadership of the Regional Plast Council (2006–2008), founding of the Plast Development Fund, he became one of the most famous members of Plast throughout its history. The author emphasizes the study of Plast's influence on the personality of Bohdan Hawrylyshyn, highlights his meeting with the outstanding representative of Ukrainian church life, Andrey Sheptytskyi.

Based on the analysis of scientific literature and archival sources, the author of the publication substantiates the opinion that B. Hawrylyshyn's worldview and patriotism developed in the environment of the Ukrainian stratum youth both in Galicia and in the diaspora in Canada. The skills acquired in Plast, a patriotic worldview, especially the daily task of doing one good deed, the ability to be a leader gave impetus to their practical application throughout his subsequent life.

At a more mature age, already retired, he devotes himself to Ukraine, in particular, he also helps the development of Plast in Ukraine. The achievements and failures of Bohdan Hawrylyshyn in the integration of Plast into the world scouting movement are noted.

Key words: Bohdan Dmytrovych Hawrylyshyn, Plast, scouts, Andrey Sheptytskyi, D. P. camps, Lisovy Chorty smokehouse, Regional Plast Council, Plast Development Fund.

Важко переоцінити роль і значення скаутської організації «Пласт» в історії України ХХ – початку ХХІ ст. Завданням Пласту є сприяння всебічному патріотичному вихованню та самовихованню української молоді на засадах християнської моралі. Як неполітична й позаконфесійна організація, Пласт виховував і виховує свідомих, відповідальних та повновартісних громадян місцевої, національної і світової спільнот, провідників українського суспільства, які беруть на себе ношу відповідальності за українську справу. Серед його видатних членів і вихованців можемо згадати Петра Франка, Олександра Тисовського, Олену Степанів, Степана Бандеру, Романа Шухевича, Миколу Лебідя, Лева Ребета, Миколу Колессу, Ореста Субтельного, Бориса Гудзяка, Любомира Гузара, а також Богдана Гаврилишина (1926–2016 рр.) – українського, канадського, швейцарського економіста, громадського діяча, мецената, колишнього члена Римського клубу, іноземного члена Національної академії наук України, президента Фонду Богдана Гаврилишина, громадянина Канади [3].

Мета статті – висвітлити ту частину життя Богдана Гаврилишина, яка пов’язана з Пластом – національною скаутською організацією України. Цією публікацією прагнемо започаткувати та ввести в науковий дискурс дослідження життєпису згаданої видатної історичної особи з огляду на її значний вплив на українські та навіть деякою мірою світові справи. Для цього нами залучено широкий спектр доступних на цей час, в умовах військових дій, джерел інформації.

Б. Гаврилишин був членом Пласту – національної скаутської організації України – з 1937 р., належав до куреня «Лісові Чорти» з 1946 р. У 2006–2008 рр. був головою Крайової пластової ради – законодавчого органу Пласту.

До найважливіших подій періоду, коли він проживав у II Речі Посполитій, Богдан Гаврилишин відносив саме два пластові таборування в Карпатах в Остодорі неподалік від р. Лімниця. Це близько 2 км ходу від села Підлюте, літньої резиденції митрополита Андрея Шептицького, голови Української католицької церкви та опікуна Пласту [4, с. 16]. Частину своїх маєтків у Карпатах він подарував на пластові табори: гору Сокіл – на юнацький табір, а площу неподалік своєї літньої резиденції в Підлютому – на табір новацтва Остодір, названий його іменем [10, с. 21]. Так, на брамі табору був напис «Діточа оселя ім. Митр. А. Шептицького на Остодорі». Вона почала діяти вже після заборони Пласту, яку здійснила польська влада в 1930 р. Офіційно табори проводила Комісія виховних осель і мандрівок молоді (1932–1939 рр.) [10, с. 266]. Митрополит любив перебувати серед пластуни, говорити з ними, вислуховувати їхні проблеми. Так, з огляду на його паралізовані ноги пластуни навіть змайстрували спеціальні ноші, щоб виносити його на плечах до свого товариства. Окрім безпосередньої підтримки пластуни після заборони «Пласту», Кир Андрей ініціював також створення Католицької асоціації української молоді «Орли», що продовжувала працю з молоддю наближеними до пластових методами та проводила літні табори у Крилосі коло Галича, на Соколі, у Страдчі коло Янова та в Михайлівцях неподалік Рогатина [10, с. 21].

У своїх спогадах «Залишаюсь українцем» Богдан Гаврилишин писав: «Початок мого довічного пластуництва відбувся завдяки моєму братові Михайлу. Хоча в батька щодо мене були великі амбіції, він рідко говорив зі мною й лише раз сказав: «Бог дав тобі трохи таланту і твій обов’язок – його використати». Він зробив висновок, що я добре навчатимусь у школі, і ніколи не перевіряв та не цікавився тим, що і як я вчив і розвивав. Саме тому брат став моїм другим батьком. Улітку 1937 р. Михайло записав мене до мого першого пластового табору. Він приїхав зі Львова, де навчався в університеті, привіз мені пластовий однострій, рюкзак, необхідне обладнання, перед цим записавши мене до одномісячного табору. Він переконав маму відпустити мене самого в довгу подорож до табору, назустріч чудовим пригодам» [4, с. 16].

У ході історії Пласт виробив свою особливу субкультуру. Під терміном «субкультура», на переконання Марини Гримич, мається на увазі «комунікативна система, що самовідтворюється в часі». На всіх історичних етапах свого розвитку Пласт був насамперед ігровою субкультурою, де особливу роль відігравали випробування та ритуали [5, с. 5].

Б. Гаврилишин писав: «Саме в цьому першому таборі я навчився дисципліни, дізнався, як бути хорошим членом команди, та пережив кілька справжніх пригод, таких як ночівля в колибі на вологому снігу та лише чашка гарячої води на вечерю. Це сталося так: одного ранку ми вирушили в одноденну пішу мандрівку, перейшли річку й піднялися на верхівку гори. В обід погода раптом змінилась і почалася сильна злива. Ми мусили спускатися вниз по слизькому камінню та стежках. Коли дісталися річки, то із жахом побачили, що вода в ній піднялася, зруйнувала дерев’яний місток та віднесла його уламки разом із поваленими деревами. Ми провели вечір у старій хатинці з дірватою стелею, а після «вечері», що складалася з чашки гарячої води з кількома зернятками вівсянки в ній, спробували заснути на мокрому снігу, трусячись від холоду. Наступного ранку, коли вода спала, ми перейшли річку вброд і повернулися до табору, де на нас уже чекав гарячий шоколад та хліб із маслом. Ми були дуже втомлені, але почувалися справжніми героями» [4, с. 16].

Про вплив організації на своє формування Богдан Гаврилишин говорив так: «Найважливішим, що я осягнув у таборі, була сама суть Пласту: присяга, правильна поведінка пластуни, наприклад, робити щодня добре діло; зрозумів, як бути слухняним хлопцем, але в деяких ситуаціях – як бути лідером. Вечорами ми сиділи біля ватри, захоплено дивились на відблиски полум’я і не менш захоплено слухали невеличкі історії, які розповідали наші виховники, про історію України, про її слави, а також принизливі періоди, про стан і потреби нашого суспільства, сподівання впродовж століть здобути незалежність та про необхідність, коли ми виростемо, служити нашому суспільству» [4, с. 16–17].

Тоді ж Богдану Гаврилишину пощастило отримати благословення самого Митрополита Андрея: «Коли я був у таборі, Шептицький перебував у своїй літній резиденції у сусідньому селі Підлюте, тому нам надзвичайно поталанило відвідати його. Він благословив кожного з нас по черзі, сказав кілька слів та пильно подивився у вічі. Мені здалося, що він справді побачив мою душу, хоча в його очах світилася

лише доброта. Пізніше в житті я зустрічав визначних особистостей, проте дуже мало людей наблизилась до цього старого чоловіка з довгою білою бородою, прикутого до інвалідного візка, при цьому справжнього гіганта духу» [4, с. 17].

Наступним етапом у пластовому житті Богдана Гаврилишина було перебування в таборах Ді-Пі (з англ. Displaced Persons, скорочено D. P.) на території Німеччини, де він у квітні 1946 р. офіційно став членом куреня «Лісові Чорти» [1, арк. ч.10/48]. На час закінчення Другої світової війни в Європі налічувалося близько 40 млн переміщених осіб, з них на території Німеччини – близько 11 млн. У 1945 р. союзники уклали низку угод про їх репатріацію (повернення на батьківщину): 11 лютого – між СРСР, США та Великою Британією, 13 березня – між СРСР і Бельгією, 29 червня – між СРСР і Францією. У 1946 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила рішення про повернення біженців і Ді-Пі на батьківщину. Водночас було підкреслено, що осіб, які мають вагомні причини не повертатися до країни походження, зокрема політичні, не примушуватимуть до цього [16, с. 693–694].

У цих таборах опинилося багато молоді, яка не встигла отримати повну середню освіту. Вони розуміли, що ті, хто мають досить знань, могли би закінчити середню освіту в тимчасових школах та згодом у країнах, де вони опиняться, зможуть відразу вступати до університетів, а не повторювати рік чи два в середній школі. Б. Гаврилишин писав: «Підручників не було. У класі – лише дошка і крейда, а в нас – олівці й папір. Учителі, однак, були хороші, а ще майже половину класу становили дівчата. Навіть за таких обставин добре було знов повернутися до школи. Невдовзі організували гуртки українського Пласту і мені пощастило вступити в якості старшого пластуна до куреня “Лісові Чорти”, членом якого залишаюсь і донині» [4, с. 40].

Віднаходимо Богдана Гаврилишина на фотографії гуртка «Лис» I-го куреня імені полковника Івана Богуна в Карльсфельді, що датується осінню 1945 р. [8, с. 34]. Б. Гаврилишин був серед учасників Великої пластової ради (ч. 12) під час Ювілейного свята весни в Міттенвальді 5 липня 1947 р. [8, с. 17]. Що цікаво, Богдан Гаврилишин мав порекло (прізвисько) «Мізничник», пізніше «Мізничник-Дипломат» або просто «Дипломат» [1, арк. 7; 8, с. 31, 343].

У книзі «Залишаюсь українцем» він згадує: «Невдовзі я отримав ще кілька важливих уроків. Група українських пластунів збиралася організувати курені для старших пластунів і пластунок. Місько підійшов до мене і сказав: «Ти маєш бути зв’язковим куреня старших пластунів». Здивовано я заперечив: «Як зможу? Я був лише у двох пластових таборах, коли мені було 11 і 12 років. Я майже нічого не знаю про скаутинг». Місько відповів: «Якщо не знаєш, як щось робити, то навчись і будеш це робити добре. Не святі горшки ліплять!» [4, с. 43].

Хоч перша пластова станиця й осідок Уповноваженого Пласту в Канаді були у Вінніпезі, після переміщення головної канцелярії до Торонто саме тут розмістився осідок Крайової пластової станиці (далі – КПС) і найбільша (з 1951 р.) станиця в Канаді. Установчі сходи торонтського Пласту були організовані Андрієм Хараком 4 квітня 1948 р. Богдана Гаврилишина було обрано головою, а Софію Ярмолюк (Скрипник) – писарем. 23 травня 1948 р. відбулися перші організаційні збори торонтської станиці. А. Харака було обрано станичним, Б. Гаврилишина – референтом пластунів, а Ліду Вахнянин – референткою пластунок. У липні 1949 р. в Торонто було організовано «Пластприят», членами якого були здебільшого довоєнні іммігранти, заохочені А. Хараком підтримати нову організацію. Доки станиця придбала власну оселю, вона могла покладатися на щедрість інших у знаходженні місця для літніх таборів: отців Василян у Гримсбі, монахів Студитів у Вудстоку та окремих українських фермерів. У 1949 р. був організований перший новацький табір під проводом Тоні Горохович з 12 учасниками [14, с. 286].

Однак пластуни – члени куреня «Лісові Чорти» – усе ж підтримували між собою контакт в еміграції. Пластун-сеніор Володимир Бандера згодом напише: «Як бачимо, то хоч розпорошені по світу, ми все-таки стреміли до світової єдності. Через наші «Листи» ділилися з Фамілією своїми успіхами та негараздами такі віддалені самітники, як Влодко Галат у Бразилії та Богдан Гаврилишин у Швейцарії, як теж хвости, що служили в американській та канадській арміях» [8, с. 38].

Новим пластовим етапом для Богдана Гаврилишина стало здобуття незалежності Україною, що сталося невдовзі після його виходу на пенсію з МІМ-Женева, де він працював директором. А це, поряд із заснуванням МІМ-Київ, давало можливість активно долучитися до державотворчих процесів в Україні як раднику президента Л. Кравчука та, зокрема, допомагати Пласту.

Так, у перші роки відновлення Пласту в Україні тут перебувало близько 8 старших фаміліянтів (по 4 у Львові та Києві). У листопаді 1996 р. їх було об’єднано в одне кодро з осідком у Києві під проводом Згуби – канадського дипломата Романа Ващука. Згодом, упродовж 2014–2019 рр., він працював Надзвичайним і Повноважним Послом Канади в Україні, а з 9 грудня 2021 р. призначений бізнес-омбудсменом в Україні. У липні 1997 р. під час Ювілейної Ватри в Карпатах кодро отримало

назву «Гострий камінь» та нового кодлового Карого – Павла Дорожинського, який редагував журнал «Самостійна Україна». Тоді ж у Києві перебували Прем'єр – Микола Плав'юк, останній президент УНР в екзилі, та Мізинчик-Дипломат – Богдан Гаврилишин, який активно впливав на розвиток української держави вже з 1988 р. Мізинчик у будь-який спосіб сприяв розвитку Пласту в Україні. У 2003 р. він став першим українцем, вибраним Baden Powell Fellow, а у 2006 р. був обраний головою Крайової пластової ради України. Що цікаво, усі три київські фаміліанти були відзначені державними орденами [8, с. 61].

У 1997 р., 20–22 липня, Б. Гаврилишин брав участь у святкуванні 75-ліття Великого Племені «Лісові Чорти» в Україні, де 22 липня в Карпатах на Ювілейній Ватрі виступив із розповіддю про свою працю радника Президента України. Під час ватри відбулися іменунання, відзначення та привіти від кодел діаспори [8, с. 150].

На ювілейній міжкраєвій пластовій зустрічі в Канаді у 2007 р. з нагоди 95-ліття Пласту на її відкритті одну з промов до 1400 пластунів і пластунок мав Згуба – Роман Ващук (канадський дипломат, Надзвичайний і Повноважний Посол Канади в Україні у 2014–2019 рр., з 9 грудня 2021 призначений бізнес-омбудсменом в Україні), а також від України Мізинчик-Дипломат – Богдан Гаврилишин, якому під час зустрічі всіх фаміліантів голова Коронної Ради передав другу частину прапора «Лісових Чортів», яка тимчасово перебувала у Країні зірок, щоб передати до «Близниці» та еwentуально злучити дві частини в одну [8, с. 150].

Завдяки особистим і дружнім контактам Б. Гаврилишина з Президентом України Віктором Ющенком, який був прийнятий у пластуни вже в дорослому віці, у 2008 р. був прийнятий указ Президента України № 279/2008 «Про заходи щодо сприяння розвитку пластового (скаутського) руху в Україні», який істотно посприяв популярності організації та зростанню чисельності її членів.

Питання фінансування було чи не найважливішим для скаутів. Фінансування зростаючої молодіжної організації було найскладнішою проблемою з усіх, з якими стикався Пласт в Україні. На початку свого відновлення Пласт значною мірою залежав від фінансової допомоги, що надходила з діаспори. Проте вона була відносно скромною та недостатньою для зростаючих потреб організації. Були спроби, особливо в 1996–1997 рр., отримати гранти від різних фондів, переважно закордонних. Так, фонд Джорджа Сороса «Відродження» фінансував декілька проєктів [14, с. 366]. Першим головою наглядової ради фонду став відомий українсько-швейцарський учений, економіст і меценат Богдан Гаврилишин. Міжнародний фонд «Відродження» було створено в Києві в 1990 р. із залученням представників різних українських організацій. Це були Юрій Щербак з організації «Зелений світ», Павло Мовчан із «Прогресу», Борис Олійник із «Фонду культури». Вони стали співзасновниками та членами ради директорів Міжнародного фонду «Відродження». До наглядової ради також приєдналися Іван Дзюба, Дмитро Павличко, Володимир Василенко, Валерій Мещеряков, Володимир Савельєв, Сергій Конев, Ігор Юхновський та Валентин Симоненко [4, с. 218].

Пласт України проводив щорічні з'їзди та почав організувати більші події, такі як крайові та між-крайові зустрічі. Перше в пострадянській Україні десятиденне пластове Джемборі пройшло наприкінці серпня 1996 р. неподалік села Невицьке на Закарпатті за участю головних членів Пластового проводу діаспори: голови ГПБ Юрія Слюсарчука і його заступника Любомира Романківа, голови ГПР Ореста Гаврилюка, голови КПС США Зенона Голубця, голови КПР Великобританії Ярослава Гавриха та представниці КПС Канади Мотрі Онишук. Делегації скаутів прибули з Молдови, Швеції, Данії, Франції та Австрії. Проведення Джемборі частково спонсорував Міжнародний фонд «Відродження», заснований в Україні Інститутом відкритого суспільства Джорджа Сороса за допомогою члена Пласту з діаспори Богдана Гаврилишина [14, с. 356].

У 2008–2010 рр. Марія Артиш, пластунка з Івано-Франківська, на прохання Богдана Гаврилишина втілила масштабний проєкт з оптимізації діяльності організації, який включав також розроблення першої цілісної стратегії розвитку, проєкту змін до Статуту. Тоді ж вона опрацювала Напрямні діяльності та сформуvala Наглядову раду Благодійного фонду Богдана Гаврилишина (який починався як Фонд розвитку Пласту), координувала роботу Комітету з оцінки та моніторингу проєктів [6; 13, с. 241]. У 2009–2011 рр. з ініціативи Б. Гаврилишина вона здобувала ступінь Master of Business Administration (MBA) в МІМ-Київ.

Богдан Гаврилишин долучився й до справи налагодження зв'язків зі скаутами в інших країнах, а насамперед щодо здобуття для Пласту членства у Світовій організації скаутського руху (далі – СОСР). У міжвоєнний період Пласт не визнавався світовою скаутською спільнотою, адже, перебуваючи на території, що входила до складу польської держави, він не міг вступити до СОСР як суто українська організація. Діаспора в повоєнні роки зіткнулася зі схожою проблемою. Світовий скаутський рух не визнавав діаспорні бездержавні організації. Натомість, попри очікування, Пласт у незалежній Україні

також не міг здобути це омріяне членство. Пласт був українською скаутською організацією, що існувала в незалежній українській державі. Ця держава не заперечувала проти його вступу до світового органу. Однак намагання Пласту отримати визнання від СОСР були ускладнені й малоуспішні впродовж наступних декількох років. Можемо говорити про два напрями намагань Пласту налаштувати міжнародні відносини. Перший – контакти зі скаутами сусідніх країн, а другий – відносини із СОСР. І якщо контакти зі скаутами сусідніх держав розвивалися добре, то існували численні проблеми у відносинах із СОСР [14, с. 384].

Контакти Пласту із СОСР були встановлені в 1991 р. Проте в колишньому СРСР заохочувалося створення різних скаутських організацій, і в Україні в той час було з півдесятка таких утворень (хоча жодне з них не було настільки добре організоване й велике, як Пласт). На жаль, деякі із цих скаутських організацій не бажали підтримувати тісніші зв'язки з Пластом, вважаючи його занадто «націоналістичним», «мілітаристським», – діяв стереотип, часто підтримуваний тими, хто був проти незалежності України [14, с. 384]. Дослідник Орест Субтельний зазначає: «Здебільшого це були російськомовні організації, серед яких, проте, існували певні винятки на кшталт незалежної скаутської організації з Дніпропетровська «Скіф» і групи «Січ», заснованої дещо пізніше на сході. Таким чином, ССБ фактично саме собі створило проблему, адже згідно з мандатом організації йому дозволялося мати справу тільки з одним представником скаутів будь-якої країни, а оскільки Пласт був найбільшою та найпотужнішою організацією в Україні, у гру вступали інші фактори» [14, с. 385].

Так, Світове скаутське бюро (далі – ССБ), виконавчий орган СОСР, призначило своїм представником на весь колишній Радянський Союз росіянина, політолога з Москви Александра Бондаря. Пластуни звернули увагу на те, що він симпатизував російськомовним організаціям, зокрема тим, які були спадкоємцями молодіжних організацій СРСР. Ведучи перемовини з А. Бондарем, представники Пласту швидко зрозуміли, що їх не чекають у СОСР, бо бачать у них швидше моноетнічну, ніж крайову організацію державного рівня. Це враження тільки підсилилося, коли А. Бондар запропонував, щоб усі скаутські організації України створили федерацію. Ця спроба провалилася. ССБ перенесло канцелярію А. Бондаря до Гурзуфа у Криму. Відносини Пласту із ССБ сягнули критичної точки в 1998–1999 рр. О. Субтельний зазначає: «Не проінформувавши заздалегідь жодну іншу українську скаутську організацію, ССБ доручило А. Бондарю скликати в Гурзуфі нараду для представників Пласту, «Січі» та СПОК (Спілки піонерських організацій Києва, яка нібито налічувала 3750 членів у 18 областях України) з метою створення спільної для всіх українських скаутів організації, яка тоді начебто могла би стати офіційним членом СОСР. Це викликало заперечення Пласту та призвело до зняття Б. Скребцовим своїх повноважень (як голови Координаційної ради скаутських організацій України) і призначення Богдана Гасюка з Пласту представляти українських скаутів на переговорах із СОСР» [14, с. 385].

Тим часом «Пластовий шлях» опублікував низку статей із міркуваннями про те, чи СОСР узагалі готовий прийняти до своїх лав Пласт. В одній такій статті голова ГПБ Орест Гаврилюк зазначав, що Пласт виконав усі вимоги до членства, проте після того, як він це зробив, ССБ нав'язало нові вимоги. Однак Жак Морейон із ССБ написав, що цілі Пласту «не подібні на цілі скаутингу» та розкритикував організацію за те, що в її назві немає слова «скаутська». Як уже зазначалося, Пласт відреагував на ці звинувачення, змінивши в 1999 р. свою назву на «Національна скаутська організація України “Пласт”». Більше того, він погодився створити разом із піонерами Всеукраїнську спілку громадських організацій «Скауті України» (випередивши в такий спосіб федерацію, створену А. Бондарем під такою самою назвою, проте офіційно не зареєстровану). Богдан Гаврилишин, пластун із діаспори, який працював в Україні, був обраний головою Ради нової спілки. До спілки долучилися шість інших українських скаутських організацій, очікувалося, що невдовзі її приймуть у члени СОСР. Проте ССБ на підставі звіту голови Комітету з питань статутів СОСР Джона Бересдорфа заперечило, що Пласт був «відкритою» організацією (і заявило про конфесійність православного об'єднання «Січ»). У результаті українську заяву на вступ до СОСР було відхилено. Деякі члени проводу Пласту в Україні скаржилися на фальшиву пропаганду та «інформаційну блокаду» стосовно Пласту в СОСР. Пласт був відкритий для всіх, і лише меншість його членів на початку із цим не погоджувалася. Також виглядало, що ніхто не повірив, якою мірою інші так звані скаутські організації відповідають скаутським принципам. Попри цю невдачу надія з'явилася, коли багаторічний пластун Богдан Гаврилишин у 2003 р. став членом Товариства Бейден-Пауела, надзвичайно престижної організації у світі. Прийняття Б. Гаврилишина до цього товариства піднесло авторитет Пласту, очікувалося, що це сприятиме його вступу до СОСР [14, с. 389].

Для СОСР проблема стосунків з українськими скаутами залишалася невирішеною. Так, у 2004 р. заявку на членство в СОСР подала СПОК, проте її було відхилено після інтенсивного лобіювання з боку Пласту, зокрема Богдана Гаврилишина, та втручання президента Віктора Ющенка, який був почесним

пластуном. Було очевидно, що потрібно знайти якийсь компроміс, адже всі українські скаутські організації, зокрема й Пласт, прагнули стати членами цього світового скаутського органу. Після тривалих консультацій було запропоновано створити Національну організацію скаутів України (далі – НОСУ). 27 березня 2007 р. відбувся установчий з'їзд у Києві. Було спочатку вирішено, що нова організація буде складатися з дорослих членів Пласту, СПОКу та «Січі», які мали достатню кваліфікацію для членства. Пізніше було узгоджено, що молоді скаути також можуть ставати членами. Головою керівного органу – Ради НОСУ – став пластун Левко Захарчишин, член СПОКу Валерій Танцюра – його заступником, а Андрій Чесноков – міжнародним комісаром. Був складений статут нової організації, знайдено для неї офіс і найнято оплачуваного працівника. У листопаді 2007 р. вона була зареєстрована в Міністерстві юстиції України. На грудень 2007 р. НОСУ налічувала (принаймні на папері) 2475 членів: 718 жінок, 1546 чоловіків і 200 скаутських провідників. У 2011 р. кількість членів зросла до 4650. Будучи неетнічною, неконфесійною та загальнонаціональною за охопленням, НОСУ відповідала всім вимогам СОСР [14, с. 389].

У середині березня 2008 р. виконуючий обов'язки генерального секретаря СОСР Люк Паніссо відвідав НОСУ в Києві, провів тривалі розмови та висловив своє задоволення домовленістю. У 2008 р. НОСУ звернулася з проханням про вступ до СОСР, і Світовий скаутський комітет на своїй зустрічі 28 лютого – 2 березня 2008 р. дав позитивну рекомендацію. Відповідно, 1 липня 2008 р. НОСУ стала повноцінним членом цього найвищого скаутського органу у світі. Це був компроміс, з яким усі погодилися, хоча він нікого повністю не задовольнив. Українські скаутські організації, чії члени могли належати до НОСУ, не потребували жодних змін у своєму усталеному порядку. Ті з їхніх членів, хто мав таке бажання, могли вступати в НОСУ та брати участь у світових скаутських справах, хто ж цього не бажав, міг цього не робити. Дехто приймав таку домовленість як необхідність, проте не бракувало у Пласті й обурених, як у діаспорі, так і в Україні. На їхню думку, лише Пласт мав право бути в СОСР, адже Пласт був найпершою скаутською організацією ще з 1911 р. Пласт пишався довгою історією, він був найкраще організованою та найбільшою молодіжною організацією в Україні; лише Пласт справді дбав про Україну, адже решта організацій були проросійськими й непатріотичними. Ця ситуація сприймалася як робота на Росію, яка хотіла втримати Україну у сфері свого впливу та не бажала, щоб патріотична українська молодіжна організація була представлена в СОСР. Образа погіршувалася ще й тим, що НОСУ приписали до євразійської групи скаутських організацій, тоді як пластуни прагнули наблизитися до Європи. Ті, хто неохоче співпрацював із НОСУ, сподівалися на те, що діяльність у Пласті буде дорівнювати діяльності в НОСУ, однак цього не ставалося. Деякі намагалися переробити організацію на свій лад. Проте для Пласту боротьба триває й надалі [14, с. 390].

Унаслідок проведеного дослідження можемо дійти висновку, що Пласт вагомо вплинув на формування особистості Богдана Гаврилишина, натомість він, як показав час, допомагав розвитку Пласту в уже набагато старшому віці. Так, очоливши його у 2006–2008 рр., він використовував свій набутий життєвий і професійний досвід, напрацьовані особисті контакти, створену ним навчальну інституцію МІМ-Київ задля покращення та розширення діяльності Пласту в Україні. Свідченням його системного підходу до організації роботи було заснування Фонду розвитку Пласту, що дало можливість сплачувати зарплатню постійним працівникам та фінансувати низку таких потрібних для скаутської організації проєктів, зокрема проведення таборів, організацію поїздок за кордон, покращення матеріальної бази тощо. Б. Гаврилишин істотно допоміг трансформувати Пласт із регіональної західноукраїнської організації в набагато ширшу загальнонаціональну структуру.

Література:

1. Архів Пластового музею у Клівленді. Ф. МА-11 УСП, папка «3 к УСП Лісові Чорти».
2. Білавич І., Савчук Б. Здоров'язбереження в «Пласті». URL: <https://www.sworld.education/konferm2/242.pdf>.
3. Віднянський С. Гаврилишин Богдан Дмитрович. *Україна в міжнародних відносинах* : енциклопедичний словник-довідник. Випуск 5. Біографічна частина: А – М / відп. ред. М. Варварцев. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 88–89.
4. Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ : Університетське видавництво «Пульсари», 2011. 288 с.
5. Гримич М. Святково-обрядова практика Пласту як предмет фольклорно-етнографічного дослідження. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 29. С. 4–10.
6. До питання фінансування Пласту в Україні (інтерв'ю). *Пластовий Шлях*. Львів, 2009. Ч. 3(159).
7. Лісові Чорти: їх життя і буття. 1922–1945. Ювілейний історично-мемуарний збірник у їх шістдесятиріччя. Вашингтон ; Нью-Йорк ; Торонто, 1983. 230 с.
8. Лісові Чорти: їх життя і буття. Книга друга. 1945–2007. Ювілейний історично-мемуарний збірник у їх вісімдесятиліття. Львів ; Нью-Йорк, 2010. 364 с.
9. Маруняк В., М. Р. Табори Д. П. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Париж ; Нью-Йорк, 1976. Т. 8. С. 3120.

10. Митрополит Андрей Шептицький та Пласт. Львів : Артос, 2012. 292 с.
11. Савчук Б. Український Пласт. 1911–1939. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. 264 с.
12. Сич О. Пласт: нарис витоків, історії, сьогодення. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. 76 с.
13. Сич О. Пласт – український скавтинг: нарис витоків, історії, сьогодення. 2-ге вид., змін., доп. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2012. 288 с.
14. Пласт. Унікальна історія українського скаутського руху / О. Субтельний та ін. Торонто : Пластове Видавництво Plast Publishing Inc., 2019. 440 с.
15. Український табір ДП в Авгсбурзі. Спомини. Документи. Світлини / упор. В. Сергійчук. Вишгород : ПП Сергійчук М.І., 2020. 402 с.
16. Шаповал Ю. Ді-Пі. *Енциклопедія сучасної України* : у 30 т. / ред. кол. : І. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ. Київ, 2007. Т. 7 : Г – Ді. С. 693–694.

УДК 94(476+477)"1941/1944"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.07>

КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА БЕРЕСТЕЙЩИНІ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.)

Дударчук Любомир,*аспірант Волинського національного університету**імені Лесі Українки*

ORCID ID: 0000-0002-6861-5955

У статті проаналізовано перебіг культурного життя на території Берестейського гебіту в умовах нацистської окупації. Звернуто увагу на те, що впродовж літа 1941 р. – весни 1942 р. влада не чинила значних перешкод у діяльності закладів культури, бажаючи в такий спосіб заручитися підтримкою місцевих жителів. Доведено, що в досліджуваний період у Бересті функціонувало два кінотеатри – для обслуговування вояків Вермахту та населення міста. Встановлено кількість глядачів, які їх відвідували. Висвітлено використання цих закладів окупаційною адміністрацією з пропагандистською метою. Звернуто увагу на діяльність бібліотек. Охарактеризовано графік їхньої роботи, підраховано кількість користувачів. Доведено, що відсутність читальні у одній із книгозбірень ускладнювала ознайомлення читачів з періодичними виданнями. Проаналізовано книговидання на території регіону. Встановлено, що впродовж 1941–1944 рр. воно було представлене літературою антирадянського змісту та календарями. Показано функціонування на Берестейщині розгалуженої мережі філій культурно-освітнього товариства «Просвіта». Охарактеризовано мету та форми його роботи. Висвітлено діяльність Українського допомогового комітету. Звернено увагу на те, що важливою формою дозвілля жителів Бересту був спорт. Доведено, що найбільшою популярністю в умовах німецької окупації користувалися гандбол, футбол, легка атлетика та велоперегони.

Проаналізовано розвиток шкільництва в регіоні. Висвітлено позицію провідних діячів Націонал-соціалістичної партії щодо можливості здобуття освіти населенням східних окупованих територій. Встановлено кількість педагогів та учнів. Доведено, що в досліджуваний період старших школярів залучали до збирання лікарських рослин та використовували їхню працю у сфері сільського господарства. Показано явища, які негативно позначилися на перебігу навчально-виховного процесу – брак українських шкіл та відсутність у берестейській управі документації про стан освіти у місті.

Ключові слова: нацизм, окупація, культура, кінотеатр, бібліотека, спорт, школа, «Волинь–Поділля», Берестейський гебіт.

Dudarchuk Liubomyr. Cultural processes in Berest region during the Nazi occupation (1941–1944)

The article analyzes the course of cultural life on the territory of the Berest Gebiet during Nazi occupation. Attention is drawn to the fact that during the summer of 1941 – the spring of 1942, the authorities didn't make significant obstacles to the activities of cultural institutions, wanting to win the support of local residents in that way. It has been proven that two cinemas operated in Berest during the researched period – one for the service of Wehrmacht soldiers and another for the city's population. The number of spectators who visited them is established. The use of these institutions by the occupation administration for propaganda purposes is highlighted. Attention is drawn to the activity of the libraries. The schedule of their work is described, the number of users is counted. It has been proven that the lack of a reading room in one of the libraries made it difficult for readers to familiarize themselves with periodicals. Book publishing in the region is also analyzed. It is established that during 1941–1944 it was represented by anti-Soviet literature and calendars. The functioning of the extensive network of branches of the cultural and educational society "Prosvita" in the Brest region is shown. The purpose and forms of its work are described. The activity of the Ukrainian Help Committee is highlighted. Attention is drawn to the fact that sport was an important form of leisure for the residents of Berest. It has been proven that handball, football, athletics and cycling were the most popular sports during the German occupation.

The development of schooling in the region is analyzed. The position of the leading figures of the National Socialist Party regarding the possibility of education for the population of the eastern occupied territories is highlighted. The number of teachers and students is set. It has been proven that in the researched period, senior schoolchildren were involved in the collection of medicinal plants and their labour was used in agriculture. The phenomena that made a negative impact on the course of the educational process are shown: the lack of Ukrainian schools and the lack of documentation in the Berest district administration on the state of education in the city.

Key words: Nazism, occupation, culture, cinema, library, sport, school, "Volyn–Podillia", Brest Gebit.

Літо 1941 р. в Україні ознаменувалося змінами суспільно-політичного, культурного та соціально-економічного життя. Це було пов'язано з початком німецько-радянської війни і, як наслідок, швидким встановленням на цій території нацистського окупаційного режиму. Відповідно до нового

адміністративного поділу територія нинішніх Волинської, Рівненської, Хмельницької, частково Тернопільської та Вінницької областей увійшла до складу генеральної округи «Волинь–Поділля». Однак, окрім українських, невід'ємною частиною останньої стали і білоруські землі – Брест-Литовський, Домачевський, Малоритський, Мотикалівський та Жабинківський райони Берестейської області, де впродовж 1941–1944 рр. діяло чимало театрів, бібліотек, шкіл, драматичних гуртків. Тому метою нашого дослідження є аналіз культурних процесів на Берестейщині в умовах нацистської окупації.

Перед тим, як перейти до викладу основного змісту статті, вважаємо за доцільне наголосити на кількох нюансах, що вплинули на її структуру та висновки, зроблені автором. По-перше, основою джерельної бази дослідження стала берестейська газета «Наше слово». З огляду на те, що вона виходила друком з дозволу влади, чимало статей, які там публікувалися, проходили жорстку цензуру, тому у них зазвичай немає опису негативних тенденцій у культурній сфері. По-друге, номери видання, опрацьовані автором, хронологічно охоплюють період з квітня 1942 р. до червня 1944 р., тому у статті основну увагу зосереджено на висвітленні задекларованої проблеми саме в цей час.

В умовах нацистської окупації на Берестейщині діяла розгалужена мережа закладів освіти та культури. Влада, позиціонуючи себе як визволителів від «жидобільшовицького» режиму, бажаючи в такий спосіб заручитися підтримкою місцевих жителів, спочатку (з літа 1941 р. до весни 1942 р.) не чинила перешкод для їх функціонування. Ініціатива у заснуванні цих організацій та установ зазвичай належала місцевим жителям. Історичні джерела свідчать, що у Бересті в окупаційний період працювало два кінотеатри – для обслуговування вояків Вермахту та місцевих жителів. Ці заклади користувалися значним успіхом, адже, незважаючи на регулярні сеанси, які в них відбувалися, місць для глядачів бракувало, тому між ними виникали конфлікти. Через це, як повідомляла місцева преса, «...часто приходиться з боем вриватись, завойовувати, гублячи гудзики, собі місце на залі». Зауважимо, що кожної п'ятниці в місті демонстрували новий фільм, тобто репертуар закладів був дуже широким. Про їхню популярність у середовищі місцевих жителів свідчить те, що кінотеатр «Міраж» з моменту відкриття і до середини січня 1944 р. відвідало понад пів мільйона глядачів. При цьому наголосимо, що окупаційна влада намагалася використовувати ці заклади з пропагандистською метою – перед показом фільму демонструвався т. зв. «кіножурнал», де змальовувалися воєнні дії [1, с. 4; 2, с. 4], культурне та соціально-економічне життя в Німеччині і т. д.

Важливими осередками інтелектуального життя на території гебіту в досліджуваний період були бібліотеки. У вересні 1942 р. преса анонсувала відкриття однієї із них у Бересті при Клубі української молоді. Книгозбірня мала знаходитись за адресою Мігтельалле, 41 (колишня вулиця Т. Костюшка) і обслуговувати дітей, школярів та дорослих. Бажаючи користуватися її послугами зобов'язувалися сплатити 15 карбованців вписових, а також щомісячні внески розміром п'ять карбованців. Невдовзі при книгозбірні мала відкритися читальня, де відвідувачі могли б ознайомитися з українськими часописами та книгами [3, с. 4]. Окрім цього, в досліджуваний період у Бересті працювала міська бібліотека¹. Зауважимо, що станом на початок листопада 1943 р. таку книгозбірню у середньому щоденно відвідувало понад 220 читачів (загальна кількість яких становила понад 1220 чол.) Незважаючи на те, що бібліотека мала значну кількість літератури (8798 примірників різноманітних книг), у її діяльності можемо виокремити низку негативних тенденцій – відсутність української та іноземної класики, а також читальні, незважаючи на те, що було відповідне приміщення, де вона могла б функціонувати [4, с. 4]. Отже, можемо констатувати, що остання обставина унеможливила ознайомлення читачів з багатьма журналами та періодичними виданнями.

Зауважимо, що книговидання на території гебіту в досліджуваний період було слабо розвиненим. В опрацьованих нами історичних джерелах є згадки про друк у Бересті на початку лютого 1943 р. кишенькового календаря з православними святцями накладом кілька тисяч примірників [5, с. 2]². Аналогічний календар на наступний, 1944 р., був значно інформативнішим – містив дані про релігійні свята римо-католиків та лютеран, а також фази місяця, час сходу і заходу сонця і, що цікаво, уривки з творів української класики. Він мав «красиву, художньо виконану обкладку» і, з огляду на кишеньковий формат, вирізнявся зручністю у користуванні. Цей календар був у вільному доступі – всі бажаючі могли його придбати за 20 карбованців у крамницях міста та округи [6, с. 4]. Окрім цього, в окупаційний період на Берестейщині вийшла друком книга полковника Мальцева з промовистою назвою «Конвеер ГПУ», в якій він описував власне ув'язнення у СРСР, тортури та знущання, яких він при цьому

¹ З опрацьованих нами історичних джерел не зрозуміло, чи це була бібліотека, заснована при Клубі української молоді, про яку згадувалося раніше, чи окрема книгозбірня.

² Така інформація розміщена в газеті на сторінці під номером 2, хоча у самому виданні наявні дві сторінки з такою нумерацією.

заснав [7, с. 4]. Отже, маючи яскраво виражене антирадянське спрямування, ця книга використовувалася з пропагандистською метою. Наведені факти дозволяють стверджувати, що в цей час окупаційна адміністрація дозволяла друк літератури, яка: а) мала практичне значення (річні календарі); б) використовувалася з метою ідеологічного впливу на місцеве населення. Згадок в історичних джерелах про появу белетристики чи наукових видань нам виявити не вдалося.

У період нацистської окупації в регіоні діяла розгалужена мережа філій культурно-освітнього товариства «Просвіта». Зокрема, в другій половині травня 1942 р. відбулися збори його членів у приміщенні Українського допомогового комітету (далі – УДК) в Бересті, на яких присутні ухвалили рішення про заснування осередку організації на території округи. Зауважимо, що тоді ж було вибрано управу та затверджено двох референтів «Просвіти». При цьому наголошувалося, що метою її діяльності є поширення освіти та піднесення культурного рівня українців. Передбачалося, що задля досягнення цілей члени товариства мають: а) засновувати читальні, бібліотеки, книгарні та газетні кіоски, проводити видавничу діяльність; б) організовувати академії, лекції (т. зв. «виклади»), вистави; в) урухомлювати музеї, сільськогосподарські курси, драматичні гуртки, оркестри, народні хори, а також спортивні команди [8, с. 4]. Тому можемо стверджувати, що «Просвіта» у складних умовах війни намагалася провадити широкомасштабну діяльність. Невдовзі осередки товариства почали з'являтися в інших населених пунктах округи – Чернавчицях [9, с. 4], Малориті [10, с. 4], Жабинці [11, с. 3].

У липні 1942 р. на сторінках брестської преси анонсувалося урухомлення за ініціативи організації тритижневого курсу вихователюк дитячих садків. Зазначимо, що перед абітурієнтами ставилась низка вимог – вони мали досягти щонайменше шістнадцятирічного віку та мати шестирічну шкільну освіту. Ціна за навчання становила 60 крб. При цьому курсантки забезпечувалися гуртожитком та їдальнею (однак кожна з них мала привезти певну кількість продуктів та власний посуд) [12, с. 4]. Окрім цього, округна «Просвіта» заснувала гуртожиток для дівчат (знаходився на вул. Больверкалеє, 23), які навчалися в закладах професійної освіти. З огляду на те, що інтернат відремонтували, забезпечили паливом та харчами, а ціна за проживання була невисокою [13, с. 4], можемо припустити, що він користувався значною популярністю.

У досліджуваній період у регіоні розпочав своє функціонування Український допомоговий комітет (директор – О. Гнатів), члени якого долучалися до організації різноманітних культурних дійств. Зокрема, часопис «Наше слово» повідомляв, що очільник цього товариства візьме участь в урочистій академії, присвяченій Т. Шевченку, яка мала відбутися 19 квітня 1942 р. у Бересті. Передбачалося, що захід складатиметься з двох частин – офіційної (вступне слово О. Гнатова і реферат П. Пилипчука) та музично-вокальної [14, с. 4]. Схоже дійство, організоване УДК, анонсувалося у згаданій газеті влітку 1942 р. і було присвячене «... перш[ий] річниці звільнення українських земель з-під большевицького панування» [15, с. 4]. Тобто в цей час відбувалось впровадження нових свят, які мали на меті сформулювати у свідомості місцевих жителів образ німців як визволителів від комуністичного режиму і в такий спосіб легітимізувати їхнє перебування на цій території. Варто зауважити, що, на наш погляд, активна діяльність «Просвіти» та УДК на Берестейщині стала можливою з двох причин: по-перше, ці товариства функціонували легально, з дозволу та під контролем окупаційної адміністрації, а по-друге, вони позиціонували себе як аполітичні організації.

Невід'ємною частиною культурного дозвілля мешканців регіону в досліджуваній період був спорт. У травні 1942 р. на шпальтах газети «Наше слово» з'явилося оголошення про відкриття в Бересті Українського спортивного клубу. Бажаючих стати його учасниками закликали зголошуватися для реєстрації в УДК [16, с. 4]. Через декілька тижнів у місті відбувся футбольний поєдинок між німецькими та угорськими вояками, який завершився з рахунком 5:1 на користь німецької команди. Історичні джерела дозволяють припустити, що такі змагання ставали важливою подією не лише для учасників, а й для глядачів, які охоче їх відвідували [17, с. 3].

Дещо згодом у Бересті відбувся футбольний матч за участю вояків Вермахту, розквартированих у місті, та команди військових пілотів, а також змагання з легкої атлетики (біг на коротку дистанцію і метання ядра) та велозаїзд (під час якого відзначився Є. Малець). Зауважимо, що подивитися на це дійство прийшло чимало людей, у тому числі представники місцевої військової та цивільної влади. Тоді ж у міській пресі анонсували чимало спортивних заходів, запланованих на наступні шість тижнів [18, с. 4]. Опрацьовані нами історичні джерела дозволяють припустити, що наймасштабніше спортивне дійство на території округи впродовж досліджуваного періоду відбулося у Бересті в жовтні 1942 р. Програма заходу (який відвідало понад шість тисяч осіб) складалася з вітальної промови майора СС поліції та штандартенфюрера Роде, змагань з гандболу та футболу (де блискавичну перемогу з рахунком 11:0 здобула команда залізничників), а також велоперегонів (під час яких найкращі результати

продемонстрували спортсмени Матейко, Візер, Терликовський та Малець) [19, с. 4]. Тобто можемо стверджувати, що починаючи з осені 1942 р. міський стадіон поступово перетворюється на важливий осередок культурного дозвілля в місті.

З огляду на те, що встановлення окупаційної влади на Берестейщині відбулось влітку – восени 1941 р., важливе завдання, яке перед нею поставало, полягало в організації навчального процесу на підконтрольній території. Серед керівників Націонал-соціалістичної партії не було одноставності в цьому питанні. Так, райхсфюрер СС Г. Гімmlер стверджував, що на Сході для німецького населення не повинно бути ніяких шкіл, окрім початкових, Е. Кох вважав, що навіть трирічні школи даватимуть українцям високу освіту. На противагу цьому А. Розенберг і Г. Шене були переконані, що загравання з місцевим населенням дозволить у майбутньому його ефективніше експлуатувати [20, с. 100].

В опрацьованих нами джерелах не вдалося виявити інформації, яка б дозволила проаналізувати перебіг освітнього процесу в регіоні восени 1941 – навесні 1942 рр. Можемо припустити, що впродовж цього періоду було досягнуто значного успіху, адже влітку 1942 р. на Берестейщині функціонувало 174 школи (161 з яких була українською, а 13 – польськими), і нараховувалося 22734 дітей шкільного віку. При цьому із 352 учителів, які працювали в краї, 283 особи були українцями, решта – представниками інших національностей (росіянами, білорусами та поляками) [21, с. 4].

Запис дітей до початкових шкіл Береста на наступний, 1942–1943 навчальний рік (далі – н. р.) тривав впродовж останньої декади липня. Згідно з оголошенням, опублікованим у місцевій пресі, мали зголоситися особи, яким станом на кінець червня 1942 р. виповнилося від семи до 14 років, а також старші діти, які в 1941–1942 н. р. завершили навчання в чотирикласних початкових сільських навчальних закладах та бажали його продовжити в першому класі підготовчої школи. При цьому батьків та опікунів закликали дотримуватися вказаних термінів, адже кількість місць у закладах освіти була обмеженою [22, с. 4]. Отже, аналізований фрагмент історичного джерела, на наш погляд, свідчить про те, що розміщення таких оголошень у пресі мало на меті оповістити якомога більшу кількість населення про початок навчального процесу, а можливість здобувати освіту особам різного віку зумовлювалася тим, що, з огляду на воєнне лихоліття, чимало з них не могли цього зробити протягом останнього року.

Відповідно до розпорядження очільника генеральної округи «Волинь–Поділля» 1942–1943 н. р. мав розпочатися 1 вересня [23, с. 4]. Незадовго до цього в газеті «Наше слово» з'явилася стаття шкільного радника Берестейської округи Миколи Козяра, в якій він закликав місцеве населення здобувати освіту, зауважуючи, що це шлях до того, аби «... стати корисн[им] для свого народу та краще улаштувати своє життя». Окрім того, на думку автора, це дозволило б поповнити брак кваліфікованих спеціалістів у економічній та освітній сферах [24, с. 2].

З наближенням новорічних свят окружний шкільний інспектор закликав організувати для дітей новорічні імпрези [25, с. 4]. Одна з них відбулася 10 січня 1943 р. у Берестейському Клубі української молоді. Окрасою заходу, підготовленого місцевими педагогами, стали балетний виступ та інсценізації на різдвяну тематику. Схоже дійство відбулося в одному з міських навчально-виховних закладів, який знаходився на вул. 45-ої Дивізії, 66 [26, с. 4], а також на території Малоритського району. Цікаво, що в умовах війни, не маючи змоги придбати ялинкові прикраси, діти виготовляли їх самі з підручного матеріалу – паперу, лісових горіхів, люстерок і т. п., проявивши при цьому «винахідливість, творчу фантазію і любовну енергію» [27, с. 4].

Характерною особливістю освітнього процесу на території генеральної округи було використання праці дітей у різних галузях господарства. Так, у лютому 1943 р. брестська преса опублікувала оголошення Волинської контори закупу та збуту, в якому повідомлялося про те, що з наближенням весни необхідно приділити значну увагу збиранню рослин, які мають лікувальні властивості (зокрема, соснових, тополевих та березових бруньок, горицвіту, кори дерев та інших). До цього рекомендувалося залучати школярів, пояснивши їм техніку збирання та сушіння трав, адже під час війни потреба в ліках значно зросла [28, с. 4]. Окрім того, на шпальтах берестейської преси в останній декаді липня 1943 р. повідомлялося, що вчителі та учні старшого віку під час літніх канікул допомагатимуть збирати врожай зернових культур [29, с. 4].

Зауважимо, що за підсумками 1942–1943 н. р. (який завершився 17 червня) свідоцтва про шкільну освіту отримали 2856 дітей. Передбачалося, що літні канікули триватимуть, як і зазвичай, до першого вересня [29, с. 4]. Однак незадовго до початку 1943–1944 н. р. чимало шкіл перебували в незадовільному стані – потребували ремонту печей, вікон, побілу класних кімнат. Тому представник окупаційної адміністрації видав розпорядження, в якому директорів, а також волосних та сільських старшин зобов'язав усунути вищеперераховані проблеми, закликаючи місцевих жителів допомагати під час ремонтних робіт [30, с. 4].

Негативно на якості навчального процесу в генеральній окрузі «Волинь–Поділля» позначився брак підручників. Це (брак підручників) публічно визнала окупаційна адміністрація, пояснивши такий стан речей недостатньою кількістю паперу. Для вирішення цієї проблеми Г. Шене пропонував: а) використовувати педагогам книги з власних бібліотек; б) послуговуватися періодичними виданнями, що виходили друком у Рівному («Орленя»), Шепетівці («Листок Школяра») [31, с. 50]. У Бересті в газетних кіосках напередодні початку 1943 н. р. можна було придбати часопис «Малі Друзі» (вартістю шість карбованців), а вчителям рекомендували читати газету «Наше слово» [32, с. 4]. Цікаво, що в деяких номерах останньої була рубрика «Газетка малого школярика», в якій розміщувалися матеріали, призначені для використання під час навчального процесу [33, с. 4; 34, с. 3].

У середині лютого 1944 р. на шпальтах брестської преси з'явилася замітка під промовистою назвою «Шкільний відділ міської управи погано працює», яка, з огляду на свою інформативність, заслуговує на детальний аналіз. З неї довідуємось про те, що: а) у кінці січня в навчальних закладах Бреста відновилися заняття («учні сіли за парти, взяли за книги і зошити»). Оскільки в багатьох населених пунктах генеральної округи «Волинь–Поділля» взимку освітній процес не відбувався, маємо всі підстави припустити, що школи міста забезпечили достатньою кількістю палива; б) у місті працювало 63 педагоги³, чимало з яких (Л. Іпатова, Ф. Добровольський, Ф. Орцен, П. Дранько, А. Цебрук та інші) користувалися значним авторитетом серед місцевих жителів; в) за перше півріччя 1943 н. р. значно зросла якість викладання та дисципліна учнів. Однак поряд із позитивними зрушеннями автор статті наголошував на багатьох негативних моментах. До них варто віднести: а) відсутність у шкільному відділі управи переліку дітей, які не відвідують заняття, та не досить ефективні заходи, спрямовані на залучення більшої кількості молоді до навчання; б) брак українських шкіл; в) відсутність документів у міській управі про підсумки навчального процесу за попередній семестр [35, с. 4]. Згадок про перебіг освітнього процесу на території регіону в останні місяці нацистської окупації в опрацьованих нами історичних джерелах не виявлено.

Таким чином, можемо констатувати, що впродовж 1941–1944 рр. на Берестейщині діяла розгалужена мережа закладів культури та освіти. Важливими осередками культурного життя були кінотеатри, які обслуговували вояків Вермахту та місцевих жителів. Репертуар цих закладів вирізнявся різноманітністю, однак фільми, які в них демонструвалися, мали виразно пропагандистське спрямування. Для задоволення інтелектуальних потреб населення діяли книгозбірні, які, однак, мали значні проблеми, зумовлені відсутністю творів української і світової класики та читалень, що ускладнювало ознайомлення користувачів з періодичними виданнями. В багатьох населених пунктах Берестейщини функціонували філії «Просвіти». Характерною особливістю культурного життя в досліджуваній період стало впровадження нових свят, приурочених до річниці встановлення німецької влади в краї з метою легалізації її перебування на цій території.

Керівництво Націонал-соціалістичної партії погоджувалося на надання мінімальної освіти населенню, яке мешкало на східних окупованих територіях. Тому вже влітку 1942 р. на Берестейщині функціонувало 174 школи, більшість з яких були українськими. Серед особливостей навчального процесу в окупаційний період варто виділити перебування в одному класі дітей різного віку, брак підручників, використання праці школярів у сфері сільського господарства. Всі вищеперераховані факти, ймовірно, негативно позначилися на рівні успішності учнів.

Література:

1. Життя в Бересті, 1943, *Наше слово*, 31 жовтня, с. 4.
2. Кіно для населення, 1944, *Наше слово*, 15 січня, с. 4.
3. Бібліотека й читальня при КУМ, 1942, *Наше слово*, 11 вересня, с. 4.
4. Життя в Бересті, 1943, *Наше слово*, 5 листопада, с. 4.
5. Кишеньковий календар, 1943, *Наше слово*, 5 лютого, с. 2.
6. Корисна книжечка, 1944, *Наше слово*, 6 лютого, с. 4.
7. Полковник Мальцев. «КОНВЕЕР ГПУ», 1944, *Наше слово*, 1 березня, с. 4.
8. Заснування Т-ва «Просвіти» в Бересті, 1942, *Наше слово*, 24 травня, с. 4.
9. Вістки з округи, 1942, *Наше слово*, 31 травня, с. 4.
10. Вістки з округи, 1942, *Наше слово*, 7 червня, с. 4.
11. Вістки з округи, 1942, *Наше слово*, 21 червня, с. 3.
12. Курс провідничок дитячих садків, 1942, *Наше слово*, 12 липня, с. 4.
13. Жіночий інтернат (бурса) для учениць усіх шкіл у Бересті, 1942, *Наше слово*, 20 грудня, с. 4.
14. Шевченківська академія в Бересті, 1942, *Наше слово*, 12 квітня, с. 4.
15. Свято 22 червня, 1942, *Наше слово*, 14 червня, с. 4.

³ Це загальна кількість педагогів, які працювали в початкових школах і в закладах професійної освіти Береста.

16. Спортовці – увага!, 1942, *Наше слово*, 24 травня, с. 4.
17. Футбольні змагання між німецькою та мадярською військовими дружинами, 1942, *Наше слово*, 21 червня, с. 3.
18. Спортові змагання в Бересті, 1942, *Наше слово*, 5 липня, с. 4.
19. Спортове свято в Бересті, 1942, *Наше слово*, 16 жовтня, с. 4.
20. Іванов С.С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Острог, 2017. 242 с.
21. Стан українського шкільництва в берестейській окрузі, 1942, *Наше слово*, 7 червня, с. 4.
22. Оголошення, 1942, *Наше слово*, 28 липня, с. 4.
23. Початок науки в школах, 1942, *Наше слово*, 16 серпня, с. 4.
24. Вся українська молодь Полісся, до науки, до школи, до міста!, 1942, *Наше слово*, 21 серпня, с. 2.
25. Ялинки для шкільної дітвори, 1942, *Наше слово*, 20 грудня, с. 4.
26. Дитячі ялинки, 1943, *Наше слово*, 22 січня, с. 4.
27. Вістки з округи, 1943, *Наше слово*, 29 січня, с. 4.
28. Збираймо лікарські рослини!, 1943, *Наше слово*, 12 лютого, с. 4.
29. Закінчення учбового року, 1943, *Наше слово*, 23 липня, с. 4.
30. Ремонти шкільних будинків, 1943, *Наше слово*, 20 серпня, с. 4.
31. Дударчук Л. Освітні процеси на Хмельниччині в умовах нацистської окупації (за матеріалами проскурівської газети «Український голос»). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2021. № 2 (45). С. 48–54.
32. До Учительства Берестейщини та Полісся, 1943, *Наше слово*, 29 серпня, с. 4.
33. Газетка малого школярика, ч. 3, 1942, *Наше слово*, 25 жовтня, с. 4.
34. Газетка малого школярика, ч. 4, 1942, *Наше слово*, 6 листопада, с. 3.
35. Шкільний відділ міської управи погано пацює, 1944, *Наше слово*, 13 лютого, с. 4.

УДК 93/94 (477.83/.86)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.08>

ВІЗІЯ ПОЛІТИЧНОГО МАЙБУТНЬОГО ГАЛИЧИНИ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ЛОЗИНСЬКОГО ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918)

Клок Василь,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії і філософії

Львівського торговельно-економічного університету

(Львів, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-2613-2007

У статті аналізується генезис візії політичного майбутнього Галичини в працях М. Лозинського періоду Першої світової війни (1914–1918). Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, логічності та послідовності застосування історико-системного, джерелознавчих методів. Наукова новизна роботи полягає в тому, що розглядається період діяльності М. Лозинського, який слабо висвітлений українською та зарубіжною історіографією. У результаті дослідження встановлено, що на початку Першої світової війни Михайло Михайлович спостерігав за основною метою українського національного руху в Галичині – провести поділ краю за національною ознакою. Він поділяє аргументи задля реалізації цієї цілі на дві групи: внутрішні та зовнішні. До перших автор відносить гострий національний та, ним самим спричинений, соціальний антагонізм в Галичині. До зовнішніх факторів, які, на думку автора, належить формування в перспективі з українського коронного бар'єрного краю від поширення в Європі впливу Росії, оскільки український національний рух, на відміну від польського, не здатний піти на компроміси з Петербургом. Згодом науковець злегка трансформував свої погляди на майбутнє Галичини. У своїх подальших працях М. Лозинський стверджує, що український національний рух мав посилити співпрацю з Четверним союзом. Оскільки, на думку автора, в держав Четверного союзу не було планів анексувати українські території, на відміну від Росії, яка вважала Галичину частиною своєї історичної спадщини. Відень та Берлін бачили як одну з основних цілей у I світовій війні ослаблення Російської імперії. Здійснення даних намірів планувались шляхом побудови Української держави. У такій ситуації український національний рух мав спиратися на сили Четверного союзу. За його підтримки планувалось сформувати автономний австрійський край у складі українських етнографічних областей Буковини та Галичини. Землі новоствореної провінції мали бути об'єднаними із захопленими австро-угорськими військами теренами в один державний організм під управлінням Габсбургів.

Ключові слова: Галичина, Австро-Угорщина, Четверний союз, Російська імперія, національний рух, автономія, Перша світова війна.

Klok Vasyl. The vision of the Galicia political future in the works of Mykhailo Lozynsky during the First world war (1914–1918)

The article analyzes the genesis of the vision's Galicia political future in the writings of M.M. Lozynsky during the First World War (1914–1918). The research methodology is based on the principles of scientificity, logic and the application sequence of historical – systemic, source – scientific methods. The scientific novelty of the work examines the period M. Lozynsky's activity, which is poorly covered by Ukrainian and foreign historiography. As a result of the research it was established that at the beginning of the First World War, Mykhailo Mykhailovych studied the main goal of the Ukrainian national movement in Galicia to divide the region according to national grounds. He shares the arguments for the realization of this aim into two groups – internal and external. To the first ones, the author refers acute national and, caused by him, social antagonism in Galicia. To the external factors, which, to the author's mind, belong to the formation in the perspective of the Ukrainian crown barrier region from the spread of Russian influence in Europe, because the Ukrainian national movement, unlike the Polish one, is unable to make compromises with St. Petersburg. Further, the scientist transformed his views on the future of Galicia. In his later works, M. Lozynsky claims that the Ukrainian national movement should have strengthened cooperation with the Fourth Union. As long as, according to the author, the states of the Fourth Union had no plans to annex Ukrainian territories, unlike Russia, which considered that Galicia is a part of its historical heritage. Vienna and Berlin saw one of the main goals in the First World War; the weakening of the Russian Empire. The implementation of these intentions was planned through the construction of the Ukrainian state. In such situation, the Ukrainian national movement had to rely on the forces of the Fourth Union.

Thanks to his support, it was planned to form an autonomous Austrian area within the Ukrainian ethnographic regions of Bukovyna and Galicia. Lands of the newly created province were to be united with the territories captured by the Austro-Hungarian troops into one state body under the control of the Habsburgs.

Key words: Galicia, Austria-Hungary, Fourth Union, Russian Empire, national movement, autonomy, First World War.

Постановка проблеми. Український національний рух пройшов довгий та складний шлях свого формування. Західноукраїнські землі завжди були одним із важливих центрів такого розвитку. Тому без дослідження наукових праць про національні та державотворчі процеси в Галичині в кінці XIX – на початку XX ст. складно сформулювати повну картину політичної історії українського народу. Протягом I світової війни питання стосовно формування автономного українського краю у складі Австро-Угорщини займало вагоме місце для славного українського політика та публіциста М.М. Лозинського. Він був представником лівого соціалістичного руху. Досить важливим є аналіз бачення державотворчих процесів у Галичині представниками різних політичних сил.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Уперше про політичну діяльність М.М. Лозинського під час I світової війни згадує у своїй розвідці К. Левицький [4, с. 723]. Після закінчення II світової війни на заході вийшли дослідження, які присвячені аналізу робіт М.М. Лозинського [2]. Тепер, після проголошення незалежності України, вийшла у друк низка досліджень, присвячених різним аспектам наукової діяльності автора (А. Каппелер [3, с. 106–108], А. Нагірняк [7, р. 87–91], С. Осадчук [8, с. 174–178], [9, с. 147–154], О. Сухий [10, с. 162–178]).

Мета статті – проаналізувати генезис поглядів М.М. Лозинського на політичне майбутнє Галичини протягом Першої світової війни (1914–1918).

Виклад основного матеріалу дослідження. Михайло Михайлович Лозинський – український публіцист, політичний діяч, дипломат, правознавець, біограф, літературознавець, перекладач, театральний критик. Михайло Михайлович народився 30 липня 1880 р. у с. Бабине, Калуського повіту (нині с. Бабин – Зарічний Калуського району Івано-Франківської області). Після закінчення академічної гімназії, 1900 р. вступив на юридичний факультет Львівського університету. У 1901–1903 рр. М.М. Лозинський навчався на юридичному факультеті Віденського університету. Згодом разом із дружиною жив у Цюріху (Швейцарія). Через нестачу фінансових можливостей український діяч був змушений повернутися із сім'єю до Львова, де він працював як журналіст, літератор та перекладач. Михайло Михайлович став знаним публіцистом, зокрема довголітнім членом редакції щоденної газети «Діло» у Львові, співробітником часописів «Гасло» у Чернівцях, «Громадська думка», «Рада» у Києві та ін. [1, с. 159]. Розпочалася I світова війна, тоді відомий діяч перебував у Відні, де здобував ступінь доктора права в місцевому університеті. У 1914–1917 рр. активно співпрацював із політичною організацією «Союз визволення України». Протягом 1914–1918 рр. вийшли у друк праці: «Утворення українського коронного краю в Австрії» (1915), «Українська Галичина – окремий коронний край» (1915), «Галичина в житті України» (1916). У цих роботах М. Лозинський послідовно обстоював потребу поділу Галичини за національною ознакою.

У вступі до праці «Утворення українського коронного краю в Австрії» активний діяч констатує, що поділ Галичини на українську та польську частини є основною метою українського народу [6, с. 1]. Протягом 1847–1850 рр. український національний рух майже досяг цієї мети. Проте після придушення революції 1848 р. австрійська влада почала ігнорувати цю проблему. Таким чином, почалось загострення польсько-українського протиріччя в провінції, яке використовували вороги Австрії. Тому, на думку автора, поділ провінції відповідав не тільки інтересам українців та поляків, але й державним потребам австрійської монархії.

Крім того, М.М. Лозинський ставить собі за мету «дати огляд всієї дотеперішньої історії наших змагань до визволення нашого краю в Австрії з-під іноземного політичного панування і збудування в ній основ політичного життя» [6, с. 2]. Цією історичною ретроспективою автор хотів переконати українську спільноту в необхідності напруження усіх своїх сил, щоб «завершити те, що розпочали наші предки в хвилях інакшого перелому в 1848 р.» [6, с. 2].

У другому розділі «Історичні уваги про Галичину та її прилучення до Австрії» М. Лозинський проаналізував історичний розвиток західноукраїнських земель, починаючи з Київської Русі. Він підкреслював український етнічний характер цих територій з епохи Середньовіччя. Автор звертає увагу на факт формування на цих теренах Галицько-Волинської держави – послідовниці Київської Русі [6, с. 4]. У цьому розділі автор досліджує правові підстави анексії Галичини Австрією після першого поділу Польщі. М. Лозинський виводить претензії Відня на західноукраїнські землі з подій, що трапились після смерті галицько-волинського князя Романа в 1205 р. Взввши до уваги ситуацію, яка склалася, угорський король увів свої війська до Галича і прийняв титул «короля Галичини й Володимирії». Ця окупація тривала недовго, проте титулування залишилося за угорськими монархами [6, с. 5]. Тому й не дивно, що в 1775 р. австрійська імператриця Марія Тереза, яка водночас була угорською королевою, використала цей факт для підсилення своїх претензій на Галичину. В кінці розділу Михайло Михайлович розглядає етапи інкорпорації західноукраїнських земель у складі Габсбурзької монархії.

Особливу увагу у своїй роботі автор звертає на революційні події 1848–1849 рр. в Австрійській імперії. Через свою «ліву» політичну доброзичливість, діях не сконцентровується на боротьбі з «реакційним» монархічним режимом, він зосереджується на вирішенні «українського питання» в провінції. М. Лозинський аргументує доволі суперечливу тезу про те, що *«австрійська влада мала намір поділити Галичину відповідно до її історично-національного характеру на дві окремі провінції»* [6, с. 7]. Проте така позиція мала ситуаційний характер. Австрійська влада хотіла використати національні та соціальні суперечності в Галичині, щоб придушити місцевий революційний рух. Австрійський уряд, збентежений революційними подіями, спочатку пішов назустріч деяким вимогам українців. Зате, коли революцію було придушено, він виконав лише одну обіцянку: наприкінці 1848 р. заснував у Львівському університеті кафедру української мови, яку очолив Я. Головацький [11, с. 168].

Завершенням революції 1848 р. в Галичині М. Лозинський називав утворення та діяльність Головної Руської Ради у Львові. Її основні завдання він вбачав у поділі провінції (утворення з української її частини окремої української провінції) [6, с. 9].

Згодом М. Лозинський аналізує боротьбу Головної Руської Ради за формування окремої української провінції в Австрійській імперії. Він підкреслює, що представницький орган українського народу задля досягнення своїх цілей обрав тактику написання петицій до центральних властей [6, с. 15]. У такий спосіб Михайло Михайлович, ймовірно, мав намір підкреслити лояльність українського національного руху до Відня. Інакше, на відміну від поляків, які в 1848 р. обрали шлях збройної боротьби, українці ніколи не відрізнялися сепаратистськими нахилами. Такими словами автор звертається й до віденських властей у своїй брошурі, переконуючи їх у доцільності підтримки українського національного руху протягом I світової війни.

У розділі «Польська протиакція» М. Лозинський досліджує протидію польської політичної еліти спробам поділу Галичини. Поляки зуміли, в першу чергу, здійснити свій задум завдяки зв'язкам польської аристократії з віденською урядовою громадою. Крім цього, послі в першому скликаному після революції австрійському парламенті були опозиційно налаштовані до Відня і тому не сприймали ідею поділу Галичини за національною ознакою [6, с. 18]. Іншим елементом протидії українському національному руху був сформований полонізованими українцями «Руський собор». Ця організація із самого початку своєї діяльності зайняла пропольську позицію. «Руський собор» надсилав до австрійського уряду петиції, які дискредитували Головну Руську Раду та вимагали не здійснювати поділ Галичини. На їхню думку, така позиція була б небезпечною для українському народу, оскільки через поділ провінції велика кількість українців залишилась в західній частині краю та була б приречена на полонізацію [6, с. 23]. У подальшому тексті брошури автор досліджує взаємну польсько-українську петиційну кампанію, аналізує письмо серії брошур: «за» та «проти» поділу Галичини [6, с. 21–32].

У наступних розділах науковець аналізував спроби українських парламентарів досягнути поділу Галичини за національним характером в австрійській раді. Вони полягали в затвердженні проєктів нової конституції Австрії, де б закріплювався український характер східної частини краю [6, с. 32–471]. Проте їхні зусилля зазнали невдачі. Новий імператор, Франц Йосип II, зумів придушити революцію в імперії та розпустив парламент. 4 березня 1848 р. влада видала нову конституцію. У ній Галичина продовжувала бути єдиною адміністративною одиницею [6, с. 53–54]. Після революції 1848 р. австрійська влада пішла на широкий компроміс з польською аристократією. В обмін на лояльність до Відня поляки одержали реальну владу в Галичині.

В останньому розділі праці «Утворення українського коронного краю в Австрії» М. Лозинський зосередився на доведенні необхідності формування окремого українського коронного краю. Він розділяє аргументи на дві групи – внутрішні та зовнішні. До перших автор відносить гострий національний та ним самим спричинений соціальний антагонізм на терені: «Існування провінції в теперішньому стані є виключно місцем боротьби, де стояли супроти себе гнобителі й поневолені, яких боротьба ведеться, з одного боку, за панування, а з іншого – за визволення, стаючи кожного разу жорстокішою. Певна сутичка не тільки зменшила розвиток здібності країни, а й, щоразу, даремно виявлялася на загальному розвитку держави» [6, с. 70].

До зовнішніх факторів, на думку автора, належить формування в перспективі з українського коронного бар'єрного краю від поширення в Європі впливу Росії [6, с. 74], оскільки український національний рух, на відміну від польського, не здатний піти на компроміси з Петербургом. Коли ж австрійський уряд залишить за поляками домінуючі позиції в адміністрації Галичини, такий спосіб поширення москвофільських волевиявлень серед українського населення краю та забезпечить розповсюдження антиавстрійських поглядів на Наддніпрянській Україні [6, с. 71].

До слабких аспектів праці, а саме «Утворення українського коронного краю в Австрії», можна віднести відсутність чіткої картини розвитку окремого українського коронного краю. Даній тематиці автор приділяє недостатньо уваги. Так, конституція нового коронного краю мала базуватися на кшталт інших автономних одиниць імперії [6, с. 75]. Автор відстоює потребу національної автономії польського населення краю, незважаючи на її конкретизацію. Також М. Лозинський захищає потребу включення до складу Галичини окупованих австрійською армією територій Наддніпрянської України [6, с. 75].

У праці «Утворення українського коронного краю в Австрії» є багато виявлених слабких моментів. У першу чергу, М. Лозинський приділяє забагато уваги історичній ретроспективі розвитку Галичини, також наведено небагато конкретики щодо майбутнього економічного, соціального, політичного розвитку краю, поверхово згадується лише потреба забезпечення автономії польському населенню та цілковито оминається «єврейське питання», незрозуміло аргументуються переваги для держав Четверного союзу поділу Галичини. Незважаючи на ці недоліки, праця «Утворення українського коронного краю в Австрії» стала відомим взірцем в історії української політичної думки ХХ ст. та науковому доробку М. Лозинського зокрема.

Знаменитий діяч М. Лозинський в 1916 р. видав працю «Галичина в життю України». Ця робота була важливим шаблоном у розвитку політичних поглядів автора. У ній він фактично вперше перейшов від ідеї формування окремої української національної провінції у складі Габсбурзької монархії до утворення національної держави з Галичини та Наддніпрянської України, яка б перебувала у тісному зв'язку з Австро-Угорщиною та Четверним союзом.

Праця «Галичина в життю України» розпочинається з порівняння політичних та соціально-економічних умов, в яких опинився український народ у складі Австрійської та Російської імперій. Українські землі під пануванням Романових часів 1781 р. були позбавлені надлишку політичної автономії та поділені на губернії. Українські селяни були закріпачені. За словами М. Лозинського: «Україна під правно-державним оглядом стала органічною частиною Російської імперії, переходячи однакові, для цілої територіально-державної системи, стадії політичного розвитку». Щодо України, то Росія вела особливу політику з метою знищення української національної відокремленості для того, щоб не допустити розвитку української національної культури, навіть у цих незначних межах можливостей, які дає неподільний державний лад, перетворити український етнографічний матеріал «в органічну частину російської національності» [5, с. 6]. Українські етнографічні території, які опинилися у складі Австрійської держави, розвивалися за іншою політичною траєкторією. Монархія Габсбургів, незважаючи на всі свої політичні протиріччя, була більш сприятливою для розвитку демократії. Незважаючи на те, що віденський уряд самоусунувся від польсько-українського конфлікту, австрійська конституція дала кожному народу імперії можливість будувати власне національне життя. Цей факт став одним із важливих поштовхів для розвитку українського національного руху, бо, на відміну від Росії, де уряд всіляко боровся з українством, в Австрії політичні та національні права українців були захищені конституцією [5, с. 10].

Після цього на сторінках своєї роботи, М. Лозинський порівнює розвиток українського національного руху в Галичині та Наддніпрянщині. Автор стверджує що, на підросійській Україні до 1840-рр. він носив виключно літературний характер. Лише з початком діяльності Кирило-Мефодієвського товариства можна говорити про початок політизації українського національного руху, проте відразу він наштовхнувся на репресії царського режиму [5, с. 11]. Лише в кінці ХІХ ст. в українській газеті «Громадська думка» утвердилась ідея автономії України у складі Російської імперії, зате в силу відсутності в імперії Романових демократичних інституцій здобутки українського національного руху обмежувались лише культурною сферою [5, с. 15].

Аналізуючи розвиток української політичної думки в Галичині, М. Лозинський відносить його початки до праці В. Подолинського «Слово перестороги» (1848 р.). У цій роботі вперше в українській політичній думці піднімалося питання незалежності України, а український національний рух розглядався в контексті загальноєвропейського політичного процесу. Наступною важливою гілкою розвитку українського національного руху в Галичині, на думку М. Лозинського, була діяльність Головної Української Ради, оскільки ця організація зуміла перевести ідею автономії краю з теоретичної площини в практичну [5, с. 18]. Хоча український національний рух в 1848 р. не зміг реалізувати свої плани, проте одержав безцінний досвід парламентської боротьби. Наступною подією, яка значною мірою посилила позиції українського політикуму в провінції, було прийняття загальноавстрійської конституції 1867 р. Цей документ гарантував як українському, так і усім народам імперії «право зберігати та розвивати свою мову і національну свідомість» [5, с. 19]. Інакше кажучи, українську мову почали використовувати в школах, державних та громадських установах. Автор абстрагує те, що саме австрійський

державний лад, роблячи український народ активним учасником політичного життя конституційної держави, дав йому змогу перетворитися з «етнографічної маси» в націю [5, с. 20]. Порівнюючи розвиток національного руху в обох частинах України, М. Лозинський стверджує, що саме в Галичині програма одержання політичної автономії була наповнена реальним змістом [5, с. 21]. Більш точної думки дотримується сучасний австрійський вчений А. Кеппелер, який наголошує на тому, що в 1890-рр. на західноукраїнських землях завершився перехід до масового національного руху. На відміну від Наддніпрянщини, де через репресії царизму він повернувся до культурницької стадії [3, с. 106–108].

М. Лозинський присвячував декілька розділів своєї роботи аналізу планів Російської імперії щодо Галичини протягом XIX – початку XX ст. Він стверджував, що російська правляча верства хотіла окупувати край не лише через територіальні надбання, основною метою її агресивних дій М. Лозинський вважав прагнення знищити український національний рух на Наддніпрянській Україні. Реалізувати це неможливо було без придушення осередку національного життя в Галичині [5, с. 38]. Подальші кроки Російської імперії протягом I світової війни лише підтверджують цю думку. Російська військова та цивільна влада на окупованих територіях краю провадила політику придушення будь-яких форм українського культурного та політичного життя. Тисячі представників української інтелігенції були арештовані або інтерновані.

Наприкінці свого дослідження М. Лозинський констатував відсутність у держав Четверного союзу планів анексувати українські території, на відміну від Росії, яка вважала Галичину частиною своєї історичної спадщини. Відень та Берлін бачили як одну з основних цілей у I світовій війні ослаблення Російської імперії. Здійснення даних намірів планувались шляхом побудови Української держави. У такій ситуації український національний рух мав спиратися на сили Четверного союзу [5, с. 47].

Михайло Михайлович вважав, що станом на 1916 р. австро-німецькі війська захопили незначну кількість підросійської України, щоб сформувати з неї окремих державний орган. Тому першочергове завдання українського національного руху полягало у виділенні з Галичини та Буковини окремого українського коронного краю. У подальшому до нього мали приєднатись землі Наддніпрянської України. Дане українське державне утворення відіграло роль «Українського П'ємонту» [5, с. 48].

Висновки. Таким чином, у політичних поглядах М. Лозинського протягом I світової війни відбулася трансформація. На початковому етапі світового конфлікту він вважав, що головною метою українського національного руху в Галичині був поділ краю за національною ознакою. При цьому автор не окреслював чітку картину політичного устрою та міжнародних відносин з українською провінцією. У подальшому М. Лозинський дещо змінив свої погляди на майбутнє Галичини. Необхідною складовою частиною успіху українського національного руху є об'єднання зайнятих австро-німецькими військами теренів Наддніпрянщини з українськими землями Австрії у єдиний державний орган із центром у Львові, що посилює позиції українського національного руху в протистоянні з поляками та перетворило Галичину на фактичний «П'ємонт» побудови незалежної української держави.

Література:

1. Західно-українська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / гол. ред. Ярослав Ісаєвич. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009. 350 с.
2. Кедрин І. Світлі і похмурі роки: «Галичина» М. Лозинського і чому її передруковано. *Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920*. Нью-Йорк : Червона Калина, 1970. 510 с.
3. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість: Міжвідом. зб. наук. пр.* Київ, 1992. Вип. 1. С. 104–119.
4. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. Жовква : друкарня оо. Василян, 1926. 738 с.
5. Лозинський М. Галичина в життю України. Відень : Союз Визволення України, 1916. 64 с.
6. Лозинський М. Утворення українського коронного краю в Австрії. Відень : Б. м., 1915. 75 с.
7. Нагірняк А. Науково-історична спадщина М. Лозинського. *Historical and Cultural Studies*. 2016. Volume 3. Number 1. P. 87–91.
8. Осадчук С. Дипломатична діяльність М. Лозинського. *Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія юридична*. Львів, 2001. Вип. 36. С. 174–178.
9. Осадчук С. Внесок Михайла Лозинського у розвиток основ конституційного права. *Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія юридична*. Львів, 2000. Вип. 35. С. 147–154.
10. Сухий О. Історія Галичини в наукових працях Михайла Лозинського. *Галичина: Між Сходом і Заходом: Нариси історії XIX – початку XX ст.* Львів : Львівський державний університет ім. І. Франка : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. С. 162–178.
11. Шевчук В., Тараненко М. Історія української державності: Курс лекцій. Київ : видавництво Либідь, 1999. 480 с.

УДК 355.233.6:94(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.09>

ІСТОРИЧНИЙ ВПЛИВ НА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВО-ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ

Кмін Анастасія,*ад'юнкт Національної академії сухопутних військ**імені гетьмана Петра Сагайдачного*

ORCID ID: 0000-0002-8158-2449

У статті досліджується питання змін в організації навчального процесу під впливом розпаду Радянського Союзу на прикладі Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Також автором розглядається вплив введення в освіту стандартів Північноатлантичного Альянсу.

Розглядаються основні компоненти організаційної основи професійної підготовки (документи, що регламентують навчання, навчально-матеріальна база), аналізуються компетенції, які набувають майбутні офіцери військово-гуманітарного профілю, а також основні компоненти успішного навчання та виховання курсантів.

Визначено, що розпад Радянсько Союзу та консолідація стандартів Північноатлантичного Альянсу вагомо вплинули на освітній процес підготовки майбутніх офіцерів. У першу чергу це введення Болонського процесу та Незалежного тестування, що змінили систему вступу у ВНЗ, зміна партійно-політичного виховання офіцера до національно-патріотичного, перехід від стандарту «вмію, знаю, розумію» до набуття «компетенцій».

Виділено основні компоненти навчання в Національній академії сухопутних військ для військово-гуманітарного профілю: духовний та культурний, національно-патріотичний, документознавчий, професійний та практичний.

Підсумовуючи досліджений матеріал, можна зробити висновок, що історичні події Незалежної України значно вплинули на навчальний процес у вищому військовому навчальному закладі, відбулась докорінна зміна в основах освітнього процесу, і, зважаючи на останні події сьогодення, розвиток підготовки буде змінюватись та розвиватись і в подальшому.

Під час дослідження організаційних змін в освітньому процесі Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного автором використовувались такі загально-наукові методи: логічний та аналітичний, методи узагальнення та систематизації, метод дедукції та індукції та метод порівняння.

Ключові слова: незалежна Україна, навчальний процес, Збройні Сили України, військово-гуманітарний профіль, морально-психологічне забезпечення, НАСВ.

Kmin Anastasia. Historical influence on the organizational basics of the vocational training system of the military and humanitarian profile

The article examines the issue of changes in the organization of the educational process under the influence of the collapse of the Soviet Union, using the example of the National Army Academy named after Hetman Petro Sahaidachny. The author also considers the influence of the introduction of North Atlantic Alliance standards into education.

The main components of the organizational basis of professional training are considered (documents regulating training, educational and material base), the competencies acquired by future officers of the military-humanitarian profile are analyzed, as well as the main components of successful training and education of cadets.

It was determined that the collapse of the Soviet Union and the consolidation of the standards of the South Atlantic Alliance had a significant impact on the educational process of training future officers. First of all, it is the introduction of the Bologna process and independent testing, which changed the system of admission to higher education institutions, the change of the officer's party-political education to national-patriotic education, the transition from the "I can, know, understand" standard to the acquisition of "competencies".

The main components of training at the National Army Academy for the military-humanitarian profile are highlighted: spiritual and cultural, national-patriotic, documentary, professional and practical.

Summarizing the researched material, it can be concluded that the historical events of Independent Ukraine significantly influenced the educational process in the higher military educational institution, a fundamental change took place in the foundations of the educational process, and taking into account the recent events of today, the development of training will change and develop in the future. During the study of organizational changes in the educational process of the National Army Academy named after Hetman Petro Sahaidachny, the author used the following general scientific methods: logical and analytical, methods of generalization and systematization, the method of deduction and induction, and the method of comparison.

Key words: independent Ukraine, educational process, Armed Forces of Ukraine, military-humanitarian profile, moral and psychological support, NASV.

Переломним моментом у розвитку освіти та в цілому державного устрою стало здобуття Україною незалежності. Саме тоді, в 1991 році, були обрані напрямки подальшого розвитку нашої держави

та введенні перші реформи, які були необхідні для майбутньої консолідації із країнами-партнерами НАТО. Взагалі питання освіти та її реформування досліджувалось багатьма українськими науковцями та науковицями.

Тому, беручи до уваги наукові напрацювання попередників, метою цієї статті стало визначення основних змін організації навчального процесу у вищому військовому навчальному закладі у місті Львові під впливом історичних подій у період 1991–2014 рр.

Основні засади діяльності викладачі вищих навчальних закладів України закріплені в нормативно-правових актах, таких як: Закон України «Про освіту», «Про вищу освіту», Державна національна програма «Освіта», Національна доктрина розвитку освіти тощо [2, с. 116]. Саме однією з основних історичних подій у розвитку держави стало взяття курсу впровадження стандартів Північноатлантичного альянсу. Так, у 2005 році українська освіта увійшла до Болонського процесу (введення 100-бальної системи оцінювання та освітньо-кваліфікаційних рівнів «Бакалавр», «Спеціаліст», «Магістр»). Власне, ще хотілось би додати до таких загальнодержавних організаційних моментів введення Державного незалежного тестування, яке докорінно змінило вимоги до вступу у вищі навчальні заклади, як цивільні, так і військові.

Організаційні засади власне навчального процесу у вищому військовому навчальному закладі базуються на «Положенні про особливості освітньої діяльності у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних закладів вищої освіти» [3], в якому зазначено, що кожен навчальний заклад повинен мати низку основних документів, які регламентують освітню діяльність (статут ВВНЗ, професійні стандарти вищої військової освіти, сертифікати про акредитацію, навчальні плани тощо); необхідну навчальну та матеріально-технічну базу та кадрове забезпечення.

Історично так склалось, що Національна академія сухопутних військ розпочала свою діяльність вищого навчального закладу ще у 1961 році, коли відбувся перший набір на навчання майбутніх офіцерів культурно-просвітницької роботи та журналістів. Тому у спадок від радянського союзу вже вищому військовому навчальному закладу України перейшла навчально-матеріальна база в місті Львові (152 аудиторії, з яких 90 спеціалізованих класів) та полігон у Яворівському районі. У Незалежній Україні навчальний заклад почав свою роботу як Відділення військової підготовки згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 490 від 19.08.1992 року, а вже у 1997 році навчальний заклад був реформований у Військовий інститут при Державному університеті «Львівська політехніка» [1].

Однією з важливих змін в організації та навчанні молодих офіцерів стало викорінення стандартів радянського виховання. Під стандартами радянського виховання розуміється «поклоніння» партійному апарату державного устрою та вороже ставлення до країн – партнерів Північноатлантичного Альянсу та їхнього досвіду ведення як бойових дій, так і дій у мирний час. У навчальних програмах були введені дисципліни з української мови та літератури, історії України та іноземних країн, відбувалось вивчення іноземних засобів та методів введення бою, що забезпечувало всесторонній розвиток особистості майбутнього офіцера.

Окремо хотілось би зупинитись на професійних стандартах підготовки молодого поповнення. Професійні стандарти до 2013 року визначались як оволодіння «знаннями, вміннями та навичками», які необхідні для вирішення службово-бойових функцій на посадах: військовий культпрацівник, офіцер із технічних засобів інформації та культурно-просвітницької діяльності та інструктор гарнізонного центру культури та дозвілля [4, с. 10–19] (використання наявних засобів електрорадіомовлення, розробка нормативних документів тощо).

Як раніше було зазначено, у 2005 році Україна приєдналась до європейської системи освіти, що було під егідою взяття курсу на консолідацію стандартів НАТО в українському державному устрої та Збройних Силах у цілому. Тому почали вноситись зміни і в навчальні програми підготовки майбутніх офіцерів. З'явилися дисципліни морально-психологічного та лідерського спрямування, вивчення та впровадження іноземного досвіду та практичне вивчення його під час міжнародних навчань («Rapid Trident», «Кленова арка» тощо), які відбувались у Міжнародному центрі миротворчості та безпеки, що на Яворівщині.

Підготовка майбутнього військового фахівця із морально-психологічного забезпечення (починаючи із 2013 року) здійснювалась на основі компетентнісного підходу, який забезпечував ефективну підготовку курсантів до військово-професійної діяльності. Досліджуючи модель компетентнісної підготовки фахівця морально-психологічного забезпечення, можна стверджувати, що показник успішності підготовки визначається сформованістю знань, умінь, навичок та вмінням їх використовувати та характеризується п'ятьма компонентами [5, с. 18–21]:

1) соціально-особистісним (пов'язаним із розумінням та сприйняттям етичних форм поведінки, самоконтролю, самоосвіти, самоідентифікації);

2) загальнонауковим (пов'язаним зі знаннями із фундаментальних знань, які необхідні для орієнтування у проблемах, задачах, які виникають впродовж військової діяльності, а також опанування нових знань);

3) інструментальним (пов'язаним із вміннями використовувати інноваційні технології, впливати на свідомість особового складу (застосовуючи емоційно-психологічні методи), організувати міжкультурну комунікацію);

4) загально-професійним (пов'язаним із завданнями діяльності, що спрямовані на завдання, які поставлені перед офіцером МПЗ як перед професіоналом);

5) спеціально-професійним (задачі діяльності, що пов'язані з діяльністю фахівця у сфері службових відносин у військовому колективі (наприклад, інтерактивне та комунікативне спілкування тощо).

Щоб зрозуміти відмінність компетентнісного підходу навчання від службово-функціонального, варто зауважити на «вміннях, навичках та знаннях», відповідно до яких відбувається опанування дисципліни. Компетентнісний підхід відповідає не лише за оволодіння навичками та уміннями, а й за осмислення цих навичок та себе як основного діяча (особистість, лідера).

Саме навчання в Академії можна поділити на певні компоненти розвитку фахових компетентностей офіцера військово-гуманітарного профілю:

1) духовний та культурний компонент (за допомогою вивчення релігієзнавства, історії та етнографії України, української та зарубіжної літератури, філософії створювали певні умови мотивації саморозвитку, самоосвіти, допомоги у виборі ідеалу та цінностей життя, а також розширювали та змінювали світогляд залишений від радянської спадщини);

2) національно-патріотичний компонент (на основі етнографії України, нової історії країн Європи, історії України давав змогу майбутньому фахівцю, базуючись на національній та іноземній історії, популяризувати українську культуру, підвищувати рівень патріотизму серед особового складу);

3) документознавчий компонент (засвоєння основи законодавства України, статутів Збройних Сил України для запобігання та недопущення правопорушень у військових колективах, а також консультування у вирішенні соціально-побутових проблем військовиків та членів їхніх сімей);

4) професійний компонент (базується на психолого-педагогічних дисциплінах (морально-психологічне забезпечення, соціологія, військова психологія та педагогіка), які сприяли формуванню у майбутнього офіцера необхідних професійно-важливих якостей та навиків, фахової творчої поведінки, що були необхідними для організації та забезпечення психологічної підтримки, дозвілля особового складу як у мирний час, так і під час проведення бойових дій);

5) практичний компонент (як наслідок польового вишколу курсантів із метою створення екстремальних умов задля вироблення стійкості до психотравмуючих чинників бою та адаптації до непередбачених умов сучасних збройних конфліктів).

Отже, організаційні засади навчального процесу значно змінилися та розвинулися під впливом зміни вектору державної політики, в першу чергу значний внесок у розвиток вніс розпад СРСР та обрання курсу на НАТО.

Підводячи підсумок, стає можливим виділити основні зміни в організації навчання майбутніх офіцерів:

1) створення власної нормативно-правової бази, щодо організації навчального процесу у Незалежній Україні;

2) введення Болонського процесу та Незалежного оцінювання;

3) викорінення стандартів радянської ідеології та формування української ідентичності та свідомості;

4) перехід від «знань, умінь та навичок» до «компетенцій».

Література:

1. Постанова Кабінету Міністрів України № 1220 від 6.11.1997 «Про перетворення військового факультету радіоелектроніки при Житомирському інженерно-технічному інституті та відділення військової підготовки Державного університету «Львівська політехніка».
2. Шевчук М. Обґрунтування поняття організаційно-педагогічні засади діяльності вищого навчального закладу. *Зб. наук. праць Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Серія Педагогічні науки*. Вип. 66-67. Полтава, 2016. С. 115–122.
3. Наказ Міністерства Оборони України № 346 від. 20.07.2015 «Про затвердження Положення про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України».
4. Освітньо-кваліфікаційна характеристики на випускника Військового інституту при Державному університету «Львівська політехніка». Львів, 1999. 19 с.
5. Стандарт вищої освіти Академії сухопутних військ. Освітньо-кваліфікаційна характеристика магістра. Львів, 2013. 21 с.

УДК 94(477.41-21)«1943»:811.161.2'373.21

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.10>

ВИКОРИСТАННЯ КЛЮЧОВИХ ПОДІЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДЛЯ ЗАМУЛЮВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ М. ПЕРЕЯСЛАВА

Коцур Леся,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри політології

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

ORCID ID: 0000-0001-8996-1606

Повномасштабне військове вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року та агресивна експлуатація нею історичних подій Другої світової війни в черговий раз привернули увагу українських дослідників до цієї проблематики. Спираючись на теоретичні напрацювання Моріса Хальбвакса, П'єра Нора, Маоза Азар'ягу, Яні Вуолтінахо, Лоуренса Д. Берга, Тараса Кузьо та інших науковців, які ґрунтовно які розкривають основи сучасних студій пам'яті й пояснюють яким чином топонімічна політика впливає на процес становлення історичної пам'яті, мені вдалося підібрати належний методологічний інструментарій для дослідження. Окрім того, метою цієї статті є подальше розвінчування російських міфів про цей історичний період. У запропонованій статті на прикладі м. Переяслава продемонстровано те, як переломні й криваві події часів Другої світової війни були використані радянським тоталітарним режимом у власних ідеологічних цілях та до яких наслідків ці рішення привели у ХХІ столітті. Зокрема, розкрито причини, передумови та ідеологічні особливості перейменування 12 жовтня 1943 року давньоруського міста Переяслава у м. Переяслав-Хмельницький. Обґрунтовано, чому саме постать Б. Хмельницького була обрана для цієї зміни і які ідеологічні міти вона мала інкорпорувати в український соціум, пов'язані з Переяславською радою 1654 року та великоросійською шовіністичною ідеєю про так звані «братні народи». Окрему увагу приділено ролі переяславців у процесі перейменування міста Переяслава на Переяслав-Хмельницький. Висвітлено тогочасну реакцію німецької сторони на цей акт топонімічної політики. Показано, який відбиток наклав цей крок радянської влади на історичну пам'ять сучасного покоління переяславців і його реакцію на повернення історичної назви місту, яка тривала понад двадцять років після відновлення незалежності України. Крізь призму Переяслава продемонстровано роль російського впливу на процес збереження радянської історичної пам'яті в незалежній Україні.

Ключові слова: історична пам'ять, Переяслав, ідеологія, Друга світова війна, Богдан Хмельницький.

Kotsur Lesia. Using the key events of the Second World War to smear the historical memory of Pereiaslav

Russia's full-scale military invasion of Ukraine on February 24, 2022 and its aggressive exploitation of the historical events of the Second World War once again drew the attention of Ukrainian researchers to this issue. Relying on the theoretical works of Maurice Halbwachs, Pierre Nora, Maoz Azaryahu, Yani Vuoltinaho, Lawrence D. Berg, Taras Kuzio and other scientists, who thoroughly reveal the foundations of modern memory studies and explain how toponymic politics affects the process of the formation of historical memory, I managed to choose the appropriate methodological tools for research. In addition, the purpose of this article is to further debunk Russian myths about this historical period. In the proposed article, using the example of the city of Pereiaslav, it is demonstrated how the decisive and bloody events of the Second World War were used by the Soviet totalitarian regime for its own ideological purposes and to what consequences these decisions led in the 21st century. In particular, the reasons, prerequisites and ideological features of the renaming of the ancient Russian city of Pereiaslav to Pereiaslav-Khmelnytskyi on October 12, 1943 are revealed. It is substantiated why exactly the figure of B. Khmelnytsky was chosen for this change, and what ideological myths she had to incorporate into Ukrainian society, related to the Pereiaslav Council of 1654 and the Great Russian chauvinistic idea of the so-called "brotherly nations". Particular attention was paid to the role of Pereiaslav residents in the process of renaming the city of Pereiaslav to Pereiaslav-Khmelnytskyi. The contemporary reaction of the German side to this act of toponymic policy is highlighted. It is shown what impression this step of the Soviet authorities left on the historical memory of the modern generation of Pereiaslav residents and its reaction to the return of the historical name of the city, which lasted more than twenty years after the restoration of Ukraine's independence. Through the prism of Pereiaslav, the role of Russian influence on the process of preserving Soviet historical memory in independent Ukraine is demonstrated.

Key words: historical memory, Pereiaslav, ideology, World War II, Bohdan Khmelnytskyi.

Розв'язана Російською Федерацією 24 лютого 2022 р. повномасштабна війна проти України в черговий раз загострила проблему політики пам'яті та історичного минулого. Зокрема, не оминула вона увагою й події Другої світової війни, які до цього часу агресивно експлуатуються російським політичним режимом. Окрім того, що так звана міфологема часів Другої світової «деди воевали» повинна була стати для російських окупантів потужним мотиваційним чинником, вона мала надати й нового сенсу

ідеологемі про так звані «братні народи», котрі й надалі мали б залишатись в єдиній «колисці історії». У цьому контексті варто зауважити, що у війні, яку розв'язав Путін проти України, справді роль Другої світової війни має неабияке значення. І сучасне та майбутнє покоління українців не повинно ігнорувати цей факт. Попри те, що у цій війні ідея «победобесія» зазнала краху, не варто думати, що вона не відіграла своєї ролі у цьому процесі. Навпаки, спекуляції на історичних подіях та постатях в Україні, пов'язані з військовою тематикою часів Другої світової війни, були серйозним компонентом російської пропаганди, яка упродовж останніх тридцяти років активно допомагала формувати образ ворога з українців. А політика пам'яті, яка проводилася в Україні упродовж останніх восьми років, взагалі розглядалася як агресія з боку України щодо РФ в ідеологічних питаннях. І чим більше Україна віддалялася від РФ, тим агресивнішою ставала російська пропаганда у підходах до трактування комеморативних практик.

Результатом цих маніпуляцій з боку Росії є те, що науковці вкотре вимушені звертатися до традиційної методології та соціологічних концепцій, які розкривають основи сучасних студій пам'яті (англ. *memory studies*); особливості творення історичної пам'яті через топоніми; їх вплив на свідомість й ідентичність суспільства, а також необхідність критичного аналізу й інтерпретації усталеної історичної «правди», яка утверджується, зокрема, й через перейменування ключових топонімів. У першу чергу йдеться про закордонних авторів цих концепцій, а саме Моріса Хальбвакса [37], П'єра Нора [18], Маоза Азар'яху [33], Яні Вуолтінахо, Лоуренса Д. Берга [34], Тараса Кузьо [36] та ін., які ґрунтовно вивчають вищеописані аспекти та пояснюють, яким чином топонімічна політика впливає на процес становлення історичної пам'яті. Водночас не слід залишати поза увагою українських фахівців, які займаються вивченням політико-ідеологічних аспектів зміни історичної пам'яті та топонімів на території України в радянський період, адже часто поряд із теорією вони виступають у ролі функціонерів із повернення історичних назв топонімам. Зокрема, заслуговують на увагу такі дослідники, як В. В'ятрович [6], В. Яблонський, В. Лозовий, О. Валецький, С. Здіорук, С. Зубченко [19], А. Михненко, М. Месюк [15], Р. Зимовець [11], О. Андрощук [2; 3] та інші. Однак їхні наукові доробки стосуються переважно загальнонаціональної проблематики. На локальному ж рівні варто виокремити дослідницький і практичний досвід реалізації топонімічної політики Т. Нагайка та В. Коцура [9; 17; 32]. Названі автори тільки побіжно обґрунтували політико-ідеологічні причини повернення історичної назви місту м. Переяславу, не розкривши усієї палітри цього процесу. І попри те, що місту у 2019 р. повернули історичну назву, частина населення й досі не розуміє ідеологічних причин цього питання. Тому в запропонованій публікації буде зроблена спроба розкрити саме ідеологічні аспекти предмета дослідження та показати, як рішення, котрі приймалися у далеких 1940-х роках, впливають на історичну пам'ять сучасного покоління переяславців.

Повертаючись до питання «Чому ж спекуляції на тему Другої світової війни є такими важливими з погляду сьогодення?» варто розуміти, що Друга світова війна – це не тільки війна сили, а й потужна інформаційна війна, яка тривала між противниками. Однак Радянському союзу ця війна дозволяла вирішити ще й низку внутрішньодержавних ідеологічних питань, у тому числі пов'язаних зі зміною або ж стиранням історичної пам'яті народів. Не варто забувати, що Йоська Сталін (так називали Сталіна колективізовані селяни, які підтримували українських націоналістів) [23] ставив за мету звеличити російську народність та зробити її панівною в радянській державі, і навколо неї сформував єдиний радянський народ. Проте для досягнення цієї мети слід було стерти історичну пам'ять у народів, особливо українців, які були давнішими за росіян. А Друга світова війна виявилася якраз тим інструментом, за допомогою якого можна було безболісно розв'язати цю проблему. У партійних архівах ЦК КПБУ й донині зберігаються справи, які свідчать, що саме війна стала тим підґрунтям, яке дозволило Сталіну швидко й докорінно переписати історію України на російський манер, не відчуваючи при цьому потужного опору. Станом на 1942 р. нові книги з історії були вже написані, проте не всі видрукувані, оскільки були недостатньо процензуровані [24; 26; 28].

Закріпити результати переписаної історії мала не тільки література, а й публічний простір, який був наповнений новими символами, та відповідна топонімічна політика. Покажемо у цьому аспекті є приклад м. Переяслава. Як відомо, Переяслав є давньоруським містом, яке постало на історичній мапі ще у 907 р. і мало важливе культурне та політичне значення у трикутнику Київ-Чернігів-Переяслав. Однак саме під час Другої світової війни Сталін вирішив змінити ідеологічний статус міста. Так, у розпал боїв за Київ 12 жовтня 1943 р. місту, якому на той час уже виповнилося 1036 років, було присвоєно нову назву – Переяслав-Хмельницький. Унаслідок чого давньоруське місто автоматично втрачало свій історичний статус і стало містом виключно козацької доби, а точніше періоду так званого «возз'єднання українського з великим російським народом» [35; 9; 30]. Серед підстав, які дозволяли здійснити таку маніпуляцію, варто виокремити: звільнення м. Переяслава від німецьких військ 21 вересня 1943 р. [8]; відзначення 290-річчя Переяславської ради, яке припадало на січень 1944 р., та заснування ордену

Б. Хмельницького 10 жовтня 1943 р. [7; 22] (до речі, через це німці називали керівників українського радянського уряду Л. Корнійця та М. Гречуху московськими запродавцями) [29].

На перший погляд, нічого поганого в такому перейменуванні не було, адже Б. Хмельницький – дійсно великий державний діяч в історії України. І це є беззаперечною правдою. Проте в контексті Переяслава постать Б. Хмельницького покликана була вирішувати абсолютно інші завдання – просувати радянські, а нині російські ідеологічні наративи. З-поміж них варто виокремити:

1) підвищення патріотичних настроїв серед радянських військових українського походження в роки Другої світової війни. Із цією метою писалися відповідні публікації, листівки, агітки, передачі на радіо тощо [25];

2) постать Б. Хмельницького і після розпаду СРСР на Росії використовували з метою пропаганди й закріплення у свідомості українців кремлівського трактування подій Переяславської ради 1654 р., під час якої буцімто *«Хмельницький здійснив волю і бажання українського народу добитися того, що в 1654 році Україна була приєднана до Росії. Об'єдналися два братні, єдинокровні народи»* [13];

3) стирання історичної пам'яті про період Київської Русі не тільки у переяславців, а й більшості українців, адже часто, коли людина їхала у Переяслав, то на вказівниках було написано «Пер.-Хм.», «П.-Хмельницький» тощо.

Треба сказати, що під час запеклих бойових дій восени 1943 р. перейменування міста з ідеологічної точки зору мало ким розглядалося, саме тому образ Б. Хмельницького як борця за «возз'єднання» українців з росіянами був вдало інкорпорований у масову свідомість українців, у тому числі й представників Інституту історії УРСР [26; 28]. Єдині, у кого ця подія викликала обурення, були німці. Так, у жовтні 1943 р. одна з радіостанцій Берліну підготувала статтю про Б. Хмельницького, яка починалася такими словами *«Після своєї фальшивки з встановленням ордена «Богдан Хмельницький», більшовики вигадали переіменувати маленьке місто Переяслав на Переяслав-Хмельницький»*. І вже тоді німецька пропаганда натякала, що постать Б. Хмельницького у цих перейменуваннях виконує виключно ідеологічну роль, адже німці писали, що *«...< він прилучив Україну до Росії, віддав український народ на 300 років під гніт самодержавства, а потім більшовиків>»* [29]. Звичайно, що німецьке радіо намагалося дискредитувати гетьмана задля власних пропагандистських міркувань, оскільки факт військового союзу Б. Хмельницького з Московським царем був беззаперечним. Проте у цих словах була й значна частина правди, адже наслідки укладеного Б. Хмельницьким військового союзу з Москвою українці відчують і в XXI столітті. Завчасна смерть гетьмана та нерозірваний остаточно договір дозволив пізніше росіянам поставити Б. Хмельницького на службу імперській та советській ідеології, особливо в роки Другої світової війни й зробити з нього героя, який боровся не за вільну Українську державу, а за «возз'єднання українського й російського народів». Попри те, що сучасні українські історики намагаються розвіяти радянські та російські міфи довкола постаті Б. Хмельницького і Переяславської ради 1654 р., інформаційний простір продовжує рясніти вищевказаними російськими наративами «воссоединения Украины с Россией» [1; 4; 5; 16; 21; 12], які й надалі засмічують та дезорієнтують історичну пам'ять українців.

Те, яку силу мають вищевказані ідеологічні наративи, нав'язані Переяславу в роки Другої світової війни, ми можемо побачити на прикладі місцевого населення, яке навіть після тридцяти років існування незалежної України чинило шалений опір, коли йшлося про відновлення історичної назви міста і яке вдалося повернути тільки 30 жовтня 2019 р. Хоча й тоді багато коментаторів не зрозуміли, навіщо прибирати з назви міста його ім'я. Громадяни вперто не бажали приймати ту думку, що повернення історичної назви місту «дозволить не дивитись на нього лише через призму Переяславської ради та «возз'єднання» з Росією», а окреслить нові контури розвитку [31]. Найчастіше від противників повернення історичної назви місту лунали такі аргументи, як: «Чим вас не влаштовують старі назви!», «Міняти назви не обов'язково!» «Це не на часі!», «Людам від цього жити краще не стане!», «Людам клопоти створюєте!», «У нас що, інших проблем нема!» тощо [14]. На жаль, така риторика частини громадян була співзвучна з позицією проросійських сил. Проти перейменування виступила фракція «Опозиційної платформи – За життя» у Верховній Раді, зокрема під час голосування за проєкт Постанови про перейменування міста Переяслав-Хмельницький Київської області 30 жовтня 2019 р. представник від цієї політичної сили Нестор Шуфрич закликав депутатів не голосувати за це рішення [20]. Зокрема, його позиція була висловлена так:

«Шановні колеги, я і представники нашої фракції завжди виходили із принципу того, що саме місцева громада і її представники – місцеві органи влади – мають визначати, як має називатись місто, в якому вони проживають. Але, мабуть, не в цьому випадку. Ми поцікавились, хто зараз складає більшість у відповідній раді. Це «Народний фронт» і «Блок Петра Порошенка».

Я вважаю, що питання ініціювання перейменування має вже визначити наступна місцева рада, а не збанкрутіла і представники збанкрутілих партій. Якщо сьогодні в попередників є бажання зрестися Хмельницького, то завтра Грушевський, потім Кравчук і так далі.

Я вважаю, що ми зараз маємо утриматись від цього голосування, а після проведення місцевих виборів дати можливість вже новообраній місцевій раді визначитись, як їм називатись, і, безумовно, підтримати. А сьогодні це більше виглядає як спекуляція. І, знаєте, «догнать на посошок».

Тому я звертаюсь до вас зараз утриматись від голосування. Формально я розумію, що комітет прийняв рішення, яке не міг не прийняти, але все-таки відповідальність буде на нас» [10].

Отже, запропоноване дослідження дозволяє нам зробити висновок, що під час Другої світової війни історія України зазнала кардинальних змін, пов'язаних із замулюванням історичної пам'яті українського народу через зміну топонімів, що в майбутньому негативно вплинуло на процес державо- і націєтворення в незалежній Україні. Приклад міста Переяслава свідчить лише про те, що Друга світова війна виявилася зручним моментом для реалізації масштабної топонімічної політики, яка мала формувати нову історичну пам'ять, нові спогади й нові емоції вигідні для режиму. На додаток зауважимо, що в інших місцях приводом для реалізації топонімічної політики в роки Другої світової війни був процес повернення радянської влади в місця, раніше окуповані німцями (наприклад, як у м. Володимирі), та інші чинники. Проте це вже тема для окремого дослідження.

Література:

1. «Навеки вместе Киев с Москвою...» Памятники празднования 300-летия воссоединения Украины с Россией в собрании Исторического музея Часть II. *Mediashm.ru*. URL: <https://blog.mediashm.ru/?p=6411> (дата звернення: 2021 р.).
2. Андрощук О. Перейменування об'єктів адміністративно-територіального поділу Криму як репресивний та пропагандистський засіб державної політики (II половина XX століття). *Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР»* (Київ, 19 лютого 2004 р.) / В.А. Смолій (відп. ред.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. С. 317–334.
3. Андрощук О. Політика перейменувань об'єктів адміністративно-територіального поділу в УРСР в 40-60-ті рр. XX ст.: мета, механізм реалізації, наслідки. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей*. Київ: Інститут історії НАН України, 2003. С. 22–23.
4. Бердник Мирослава. Переяславская Рада: 360 лет спустя. *Православный портал «Москва – Третий Рим»*, 20 января 2014. URL: <https://3rm.info/publications/42912-perelyaslavskaya-rada-360-let-spustya.html>.
5. В Києве провели митинг за воссоединение Украины с Россией. *Сайт Политикус*. 22.01.2016. URL: <https://politikus.ru/events/68160-v-kieve-proveli-miting-za-vossoedinenie-ukrainy-s-rossiey.html>.
6. В'ятрович В. Друга Світова. Війна пам'ятей. *Zbruc*, 9 травня 2016. URL: <https://zbruc.eu/node/51248>.
7. Воронін В. Орден Богдана Хмельницького 1943 року. Українське наповнення останнього полководницького ордена СРСР. *Статті та повідомлення*. 2013. С. 18–24. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/02-17.pdf>.
8. Дати і події з життя міста. *Переяславська міська рада*. 2022. URL: https://phm.gov.ua/?page_id=2279.
9. До повернення місту історичної назви «Переяслав». Інформаційна довідка громадської ради при виконавчому комітеті Переяслав-Хмельницької міської ради / упоряд.: Коцур В.В., Нагайко Т.Ю. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М., 2018. 16 с.
10. Засідання двадцять дев'яте. Зал засідань Верховної Ради України, 30 жовтня 2019 року, 10 година. Веде засідання Голова Верховної Ради України Разумков Д.О. [Стенограма пленарного засідання, час виступу – 13:28:03]. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/7260.html>.
11. Зимовець Р. Про користь та шкоду переписування історії. Філософський аналіз однієї з тем сучасних історичних дискурсів. *Філософська думка*. № 2. 2021. С. 142–164. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2021.02.142>.
12. Князев С. «Силы войска были на исходе»: как запорожские казаки стали подданными русского царя. *Сайт RT*, 8 июня 2018. URL: <https://russian.rt.com/science/article/521139-istoriya-getmanschina-rossiya-pismo>.
13. Коцур Л. Історичні постаті доби козаччини в працях Миколи Неоновича Петровського (1894–1951): ідеологічні міфи і реальність. *«Гілея: науковий вісник»*: збірник наукових праць. Київ, 2020. Випуск 154 (№ 3). С. 75–81.
14. Коцур Л., Коцур В. Перейменування – це історична пам'ять для майбутніх поколінь! *Політичні студії*. 4 квітня 2018. URL: <https://www.facebook.com/Ua.Politicus/>.
15. Михненко А., Месюк М. Інтерпретація історії як інструмент маніпулятивного впливу на суспільну свідомість. 2009. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-03\(3\)/09mamvss.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-03(3)/09mamvss.pdf).
16. Навеки с русским народом. Фильм к 300-летию воссоединения Украины с Россией (1954). *History Lab*. 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FtnIQXkoUuw>.
17. Нагайко Т. Переяславу – бути? *Переяславська рада*. 25 березня. 2016. № 9.
18. Нора П. Історія як захист від політики. *Historians*, 02 February 2012 / переклала з французької Юлія Кузьменко. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/117-pier-nora-istoriia-iak-zakhyst-vid-polityky>.
19. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / Яблонський В.М., Лозовий В.С., Валецький О.Л. та ін.; за заг. ред. В.М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.

20. Рада перейменувала місто Переяслав-Хмельницький. *Новинарня*, 30.10.2019. URL: <https://novynarnia.com/2019/10/30/gada-pereymenuvala-misto-pereyaslav-hmelnitskiy/>.
21. Стаття Президента Росії В. Пугіна «Об историческом единстве русских и украинцев» стала обязательной для изучения в российской армии. *Настоящее время*, 16 июля 2021. URL: <https://www.currenttime.tv/a/statya-putina-stala-obyazatelnoy-dlya-izucheniya-v-armii/31361220.html>.
22. Ткачук Наталія. 10 жовтня 1943-го засновано орден Богдана Хмельницького. *Інформаційне агентство АрміяInform*, 10 жовтня 2019. URL: <https://armyinform.com.ua/2019/10/10/10-zhovtnya-1943-go-zasnovano-orden-bogdana-hmelnyczkogo/>.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України в м. Києві (ЦДАГО). Ф.1. Оп. 70. Спр. 238. Арк. 7–8.
24. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 70., Спр. 48. 88 арк.
25. ЦДАГО, Ф.1. Оп. 70. Спр. 145. Арк. 92–94.
26. ЦДАГО, Ф.1. Оп. 70. Спр. 384. 139 арк.
27. ЦДАГО, Ф.1. Оп. 70. Спр. 385. 258 арк.
28. ЦДАГО, Ф.1. Оп. 70. Спр. 385. 258 арк.
29. ЦДАГО, Ф.1. Оп. 70. Спр. 55. Арк. 120.
30. ЦДАГО, Ф.1. Оп. 70. Спр. 71. Арк. 1–3.
31. Червоненко Віталій. Геть від Москви! Чому Рада прибрала ім'я гетьмана з назви Переяслава. *BBC News Україна*, 30 жовтня 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-45719650>.
32. Як перейменовували Переяслав та чому Володимиру варто зробити те ж саме. *Буз*, 16.06.2021. URL: <http://bug.org.ua/interview/yak-perejmenovuvaly-pereyaslav-ta-chomu-volodymyru-varto-zrobyty-te-zh-same-553465/>.
33. Azaryahu M. The power of commemorative street names. *Environment and Planning. Society and Space* 1996, volume 14, pages 311–330. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1068/d140311>.
34. Berg L-D., Vuolteenaho J. Critical toponymies: the contested politics of place naming. *Burlington*, 2009. VT: Ashgate Publishing Company.
35. Kotsur V., Kovtun, O. Ideology and controversy of the return of Pereiaslav-Khmelnyskyi historical name Pereiaslav: management aspect. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 21. 2021. 230–243. doi: 10.24919/2519-058X.21.246901.
36. Kuzio T. *Ukraine. State and Nation Building*. London : *Routledge*, 1998. P. 134.
37. *Space and the Collective Memory*. From *The Collective Memory* by *Maurice Halbwachs*. Chapter 4. 1950. URL: <http://web.mit.edu/allanmc/www/hawlbachspace.pdf>.

УДК 94 (477.8) «1942/1945»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.11>

ДО ВІСІМДЕСЯТОЇ РІЧНИЦІ СТВОРЕННЯ УПА

Ленартович Олег,

доктор історичних наук,

професор кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID: 0000-003-2761-3803

14 жовтня 2022 р. виповнюється 80 років з часу виникнення Української повстанської армії (УПА). Її героїчна боротьба, що тривала десять років в умовах нацистської, а пізніше більшовицької окупації, заслуговує на пошану і вдячність нащадків. У сучасних умовах російсько-української війни традиційне привітання українських повстанців «Слава Україні! Героям слава» повсюдно звучить як в армії, так і з вуст пересічних громадян. Гімн Організації українських націоналістів (ОУН) – «Зродились ми нелегкої години...» став гімном Збройних сил України. Таким чином, жертовний подвиг українських патріотів, здійснений у період 1940-х–1950-х рр., відлунується у серцях громадян України, дає наснаги до боротьби, слугує прикладом самопожертви заради Батьківщини.

Запропонована наукова розвідка покликана загострити увагу дослідників на суперечливих питаннях історії українського національно-визвольного руху; дати поштовх до наукової дискусії та сформуванню єдиної концепції.

Одним із найбільш суперечливих питань, пов'язаних з історією українського визвольного руху в роки Другої світової війни, залишається визначення кількісного складу збройних підрозділів УПА. Він коливається в межах від 30 до 200 тис. вояків у період найбільшого чисельного зростання навесні 1944 р. Така велика різниця в показниках визначається методикою проведення підрахунків та використання авторами тієї джерельної бази, яка підтверджує запропоновану ними концепцію. Суб'єктивний підхід здебільшого продиктований політичними вполюваннями або надмірною обережністю.

У випадку належності авторів до ОУН спостерігається завищення чисельних показників, які не обґрунтовуються документально. Сучасні українські історики обґрунтовують власні підрахунки документально, але кількісні показники значно відрізняються (свідомо занижуються). Запропонована наукова розвідка покликана уточнити інформацію про чисельний склад УПА, походження назви і дату створення, хоча автор не претендує на істину в останній інстанції і залишає поле для наукової дискусії.

Ключові слова: ОУН, УПА, національно-визвольний рух, збройна боротьба.

Lenartovych Oleg. To the eightieth anniversary of the creation of the UPA

October 14, 2022 marks the 80th anniversary of the creation of the Ukrainian Insurgent Army (UIA). Her heroic struggle, which lasted for ten years under the conditions of Nazi and later Bolshevik occupation, deserves the respect and gratitude of her descendants. In the modern conditions of the Russian-Ukrainian war, the traditional greeting of the Ukrainian rebels "Glory to Ukraine! Glory to heroes" sounds everywhere, both in the army and from the mouths of ordinary citizens. The anthem of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) – "We were born in difficult times..." became the anthem of the Armed Forces of Ukraine. Thus, the sacrificial feat of Ukrainian patriots performed in the period of 1940s–1950s echoes in the hearts of Ukrainian citizens, provides impetus for struggle, and serves as an example of self-sacrifice for the sake of the Motherland. The proposed scientific investigation is designed to sharpen the attention of researchers on controversial issues of the history of the Ukrainian national liberation movement. To give an impetus to the scientific discussion and to form a single concept.

Controversial issues of the history of the UIA – one of the most controversial issues related to the history of the Ukrainian liberation movement during the Second World War – remains the determination of the quantitative composition of the UPA armed units. It ranges from 30.000 to 200.000 soldiers during the period of greatest numerical growth in the spring of 1944. Such a large difference in indicators is determined by the method of calculations and the authors' use of the source base that confirms their proposed concept. The subjective approach is, in most cases, dictated by political preferences. In the case of authors belonging to the OUN, there is an overestimation of numerical indicators, which are not documented. Modern Ukrainian historians substantiate their own calculations with documents, but the quantitative indicators differ significantly. The proposed scientific investigation is designed to clarify information about the numerical composition of the UIA, the origin of the name and the date of creation.

Key words: OUN, UIA, national liberation motion, armed fight.

Перехід до збройної антинімецької боротьби для українських націоналістів був болісним і довготривалим процесом. Рішеннями 1-ї конференції ОУН-б, що проходила восени 1941 р., було визначено тактико-стратегічні завдання організації на ближчий час. Вони передбачали перехід на нелегальне становище членів ОУН, збереження нейтралітету стосовно окупаційної влади, заборону вести відкриту

антинімецьку пропаганду, використовувати всі можливості легальної роботи (проникати в установи, організації, влаштовуватися на підприємства, оселятися в містах тощо), готувати матеріальну та кадрову базу для загального повстання [1, арк. 1–3].

До середини 1942 р. керівництво бандерівської організації негативно ставилося до партизанських методів боротьби, вважаючи цей шлях безперспективним і шкідливим для національно-визвольного руху. Це зафіксовано в їхній листівці «Боротьба партизанів та наше ставлення до неї» (червень 1942 р.). В ній сказано: «Ми ставимося до партизанки вороже і рішуче її побороємо. Сталін і Сікорський хотіли вбити одним пострілом двох зайців: знешкодити німців і з німецькою допомогою розбити українців. Ми мусимо берегти наші сили... Наш шлях – це не партизанська війна кількох сотень чи навіть тисяч, а народна революція мільйонних мас України» [2, арк. 1; 3, арк. 24]. Тому пропозиції крайового проводу ПЗУЗ негайно розпочати формування бойових підрозділів на Волині викликали опір урядуючого провідника ОУН-б М. Лебідя, що призводило до палких дискусій та взаємних звинувачень.

У квітні 1942 р. на околицях Львова (4–5 км від шосе Львів–Київ біля с. Яричів Новий) члени ОУН-б провели другу конференцію, присвячену аналізу ситуації та визначенню стратегії організації в нових умовах. На засіданні були присутні 10 осіб, серед яких – М. Лебідь – «Максим Рубан», І. Климів – «Легенда», Мирон – «Орлик», Я. Старух – «Синій», З. Матла – «Дніпровий», Д. Клячківський – «Клим Савур», М. Степняк – «Сергій», Турманович, «Юрко», «Косар» [1, арк. 16].

Серед рішень цього зібрання основними стали: підтвердження законності Акта 30 червня 1941 р., визнання за ОУН-б монопольного права бути єдиним політичним центром визвольної боротьби, необхідності збройного опору окупаційній владі. Вкотре було підтверджено, що основним фронтом для ОУН-б залишається «фронт боротьби з московським імперіалізмом», тому передбачалося створення союзу «Поневоленіх народів СРСР». Першим кроком у цьому напрямі мали стати домовленості з польською стороною про спільну боротьбу проти СРСР або забезпечення їхнього нейтралітету. Тобто першочерговим стратегічним завданням стала підготовка до створення власних збройних сил та боротьба з радянськими партизанами. Така позиція ОУН-б визначала майбутню збройну боротьбу як двофронтову: проти німецької окупаційної та радянської влади [4, арк. 28–30; 5, 48–52].

Під час проведення цієї конференції виникла конфліктна ситуація. Фактично йшлося про заколот, який очолив І. Климів, намагаючись заарештувати М. Лебідя та інших членів проводу і самому очолити організацію. Причиною такої поведінки стала непоступлива позиція урядуючого провідника стосовно необхідності негайно розпочати формування збройних підрозділів на Волині (на цьому наполягав Крайовий провід). Спроба виявилася не вдалою, а І. Климів був усунутий з посади організаційного референта і виведений зі складу Центрального проводу [1, арк. 19].

Крайовий провід на Північно-західних українських землях найбільш активно підтримував думку про необхідність збройної боротьби, адже ініціативу на Волині перехопив Т. Бульба-Боровець. Потрібно було негайно повернути собі позицію лідера, а отже, готуватись до антинімецького виступу. Важливим чинником стало і зростання чисельності радянських партизанських загонів на Волині. В разі відмови чи затягування початку антинімецької боротьби населення регіону могло їх підтримати, а це створювало загрозу втрати контролю над великими лісовими масивами (потенційними базами повстанських підрозділів) та звуження соціальної бази національно-визвольного руху.

Членами Крайового проводу було підготовлено три основні тактичні концепції: 1) «Міліарна» – передбачала створення 300 тис. армії та боротьбу проти радянської влади, яка буде ослаблена війною, одночасно підготовка революції поневоленіх народів СРСР; 2) «Еміграційна» – базувалася на твердженні, що більшовики ще сильні і створення збройних загонів спровокує репресії та невиправдані втрати, тому необхідно вивести основний склад ОУН на еміграцію, обмежитись політичною боротьбою і дочекатися розпаду Радянського Союзу; 3) «Визвольна» – пропонувала зайнятися створенням та розбудовою армії, яка з позиції сили дала б можливість впливати на політику європейських держав, демонструвати наміри, обороняти населення від сваволі та терору окупаційної влади, польського підпілля, червоних партизанів [6, с. 161]. Не чекаючи рішення ЦП ОУН-б, КП ПЗУЗ почав самостійно реалізовувати «Визвольну» концепцію на Волині починаючи з весни 1942 р. формуються збройні підрозділи ОУН-б, які були схожі на стихійно створені групи самооборони. Для надання організованості цьому руху, відповідно до рішення військової конференції, проведеної на початку грудня 1942 р. у Львові, крайовому провідникові Д. Клячківському доручено зайнятися створенням військових відділів на Волині-Поліссі. Вибір регіону був не випадковим, адже, окрім сприятливих природних умов, населення вже було втягнуто до збройної боротьби в лавах Поліської січі, підтримувало ОУН і зазнавало репресій з боку окупаційної влади (знищено село Кортеліси на Ковельщині, масові розстріли в Цумані й Клобочині на Луччині та ін.), тероризувалося польським підпіллям. Це був етап створення

самооборонних кущових відділів (СКВ). Основу цих загонів становили члени ОУН-б та симпатички з місцевого населення. Поряд із цим здійснювалися і мобілізаційні заходи, організовувались старшинські та підстаршинські курси, нагромаджувалась зброя, закладалися бази продовольства, будувалися бункери та криївки [7, с. 152].

Восени 1942 р. крайовий провід ПЗУЗ звернувся до проводу ОУН-б із пропозицією розширити самооборонні кущові відділи до рівня мобільних збройних відділів, які могли б оперативного переміщуватися в ті райони, де була потреба. Для налагодження цієї роботи направлено поручника В. Івахіва («Сонар», «Сом»), що був до цього часу командиром підпільної підстаршинської школи в Поморянах. Восени 1942 р. з найкраще вишколених вояків самооборонних відділів Сарненщини було створено перший військовий підрозділ ОУН-б [8, с. 509].

Дискусійним питанням залишається дата створення загону. На думку М. Лебідя, це грудень 1942 р. Л. Шанковський вважає, що це осінь 1942 р. Волинський дослідник В. Дмитрук зазначає, що перший відділ було сформовано 14 жовтня 1942 р. на чолі з С. Качинським («Остапом»), а наступний через кілька днів під командуванням І. Перегійняка («Довбешки», «Коробки»), згодом у районі Колок-Степань (командир «Ярема»), в Пустомитівських лісах («Дорош») і на Крем'яничині (командир «Крук»). Автор схиляється до останньої версії, оскільки вона частково підтверджується німецькими документами, в яких зазначено, що вже 16 жовтня 1942 р. українські націоналісти зібрали велике збройне формування в районі Сарн та наказом генерала Т. Чупринки від 14 жовтня 1947 р., в якому говорилося: «Минає п'ять років з того часу, як член ОУН Остап почав на Поліссі організовувати збройні групи для боротьби з окупантами України. Маленькі ці групи, борючись рівночасно з німцями й більшовицькими партизанами, дали початок новим формам революційно-визвольного руху – Українській Повстанській Армії» [9, с. 68; 10, с. 87].

Гостро постало питання про необхідність об'єднання націоналістичних сил в умовах двофронтової боротьби. Серед потенційних союзників були загони Т. Бульби – Боровця, підрозділи ОУН-м, сформовані на південній Крем'яничині під керівництвом поручника Блакитного, Володимирщині під командуванням поручника Білого, на Рівненщині під командуванням поручника Волинця та загони під проводом Т. Басюка (родом з с. Борецьки Лановецького району Тернопільської області), який діяв на південній Крем'яничині, головним чином у Лановецькому районі [11, с. 42–50].

Підготовлена заздалегідь матеріальна база, нагромаджені запаси зброї робили можливим початок формування повстанської армії. Згідно з німецькими джерелами (оприлюдненими А. Кентієм), у березні 1943 р. у розпорядженні бандерівської організації було близько 15 тис. гвинтівок, 1550 пістолетів, 45 тис. гранат. Особовий склад уже існуючих на Волині підрозділів планувалося поповнити насамперед за рахунок активних членів ОУН-б, які служили в лавах української поліції, та шляхом проведення мобілізації місцевого українського населення. Поштовою до активних дій став таємний наказ Центрального проводу ОУН-б від 20 березня 1943 р. про негайний перехід у лісові масиви та приєднання до повстанських загонів поліційних підрозділів, дислокованих на Волині і Поліссі [12, арк. 62]. Уже наступного тижня Луцьк залишила районна та частина обласної поліції – всього 182 особи зі зброєю під командуванням «Рубашенка» (С. Коваль). Із м. Магієва комендант поліції «Лисий» (І. Климчак) вивів близько 200 озброєних людей. Аналогічна картина спостерігалася в інших районах Волині, а також в окремих місцевостях Галичини. Поліцією, що дислокувалася в Горохові, захоплено місто, звільнено в'язнів з тюрми та концтабору. Ковельська поліція в період 20–30 березня 1943 р. перейшла до УПА. 20 березня 1943 р. у містечку Бережці Крем'янецького району місцева поліція знищила німецький гарнізон (10 осіб) і перейшла на нелегальне положення, приєднавшись до повстанських загонів [13, арк. 2]. Спроби запобігти таким діям призвели до збройних сутичок з німцями, але зупинити процес формування підрозділів УПА їм не вдалось. Загальна чисельність повстанських частин поповнилась 4–5 тис. добре озброєних та вишколених вояків [6, с. 165].

Процес формування збройних відділів ОУН у перші місяці відбувався швидко і масово. Підрозділи об'єднувалися у сотні, загони, групи. Наприкінці весни 1943 р. уже існували досить великі повстанські формування чисельністю 500–800 вояків.

Ставши на шлях творення власної повстанської армії, бандерівське керівництво мусило визначити своє ставлення до загонів УПА – Поліська січ Т. Бульби-Боровця, адже вони намагалися опанувати територію Волині. Результатом зустрічей стали домовленості про можливість об'єднання та спільну назву збройних підрозділів – УПА. Однак небажання визнати ОУН-б єдиним проводом українського народу призвело до протистояння і намагань з боку бандерівської організації силою приєднати бульбівські та мельниківські загони.

Впродовж березня–квітня 1943 р. відбулося об'єднання збройних відділів ОУН-б і колишніх поліцейських підрозділів в єдину військову структуру – УПА під керівництвом Головної команди (ГК УПА). В травні 1943 р. її очолив військовий референт проводу ОУН-б на ПЗУЗ В. Івахів, а після його загибелі (13 травня 1943 р. біля с. Деражне на Рівненщині) – крайовий провідник Д. Клячківський («Охрім», «Клим Савур»). Військовим штабом впродовж весни–зими 1943 р. керував В. Сидор, а потім Л. Ступницький («Гончаренко») [6, с. 168].

Збільшення чисельності особового складу військових підрозділів відбувалося надзвичайно швидко, якщо в квітні 1943 р. нараховувалося близько 10 тис. повстанців, то в червні 1943 р. – 20 тис. вояків (саме таку кількість визначив Т. Строкач у доповідній записці, адресованій М. Хрущову, датованій 15 вересня 1943 р.) [14, арк. 92]. Очевидно, така динаміка пов'язана з процесом примусового приєднання загонів Т. Бульби-Боровця та ОУН-м до УПА. На нашу думку, восени 1943 р. кількісний склад УПА зріс до 30–40 тис. за рахунок формувань з представників інших національностей (звільнених радянських військовополонених). Велику кількість неукраїнського складу повстанців відзначали у звітах і партизанські командири. Зокрема, О. Сабуров 15 лютого 1944 р. доповідав УШПР, що 40% вояків УПА не є українцями. Серед них називалися інгуші, осетини, черкеси, татари і навіть росіяни [15, арк. 251]. Стосовно українського складу повстанської армії, то згідно зі свідченням одного з командирів УПА Є. Басюка («Чорноморець»), станом на 1944 р. галичани становили 60%, волиняни і поліщуки – 30%, наддніпрянці – 10% [16, арк. 63].

Загальна чисельність УПА в період 1944–1945 рр. досі не встановлена. Дослідник зі США П. Содоль називає цифру 25–30 тис. вояків у 1944 р., такої думки дотримувався і А. Кентій. Головний командир УПА В. Кук стверджував, що ця чисельність становила понад 100 тис. повстанців. П. Мірчук – більше 200 тис. [17, с. 83; 18, с. 48].

Точаться суперечки і навколо кількісного складу територіальних військових одиниць УПА. А. Кентій визначає його для УПА-Північ у межах від 12 до 16 тис. у 1944 р. Його підрахунки частково підтверджуються показами заарештованого восени 1944 р. Є. Басюка (начальника штабу з'єднання УПА-Схід «Холодний Яр»), який свідчив про існування 12–13 тис. вояків (показники, наведені там, стосувалися періоду червня 1944 р.). Далі в документі йшлося про 50 тис. втрати УПА-Північ з лютого по червень 1944 р. та наявність 82 тис. вояків у складі УПА-Захід [19, с. 77–78]. На думку автора, кількість, визначена А. Кентієм, значно занижена і могла відповідати дійсності лише наприкінці 1945 р. Підставу для корегування кількісного складу УПА-Північ дають й інші радянські документи. Зокрема, у звітній доповіді секретаря обкому КП(б)У «Про боротьбу з бандами Українсько-німецькими націоналістами в Ровенській області» за період з лютого 1944 р. по лютий 1945 р. наголошується, що за звітний період в області було проведено 2 109 чекістсько-військових операцій, у результаті яких було знищено 45 великих «бандформувань» УПА та 83 боївки СБ ОУН. Далі в документі наводиться кількість убитих та заарештованих повстанців, а саме: втрати УПА – 15 298 вояків убито, 18 066 вояків – заарештовано, 6 913 вояків – з'явилося з повинною. Таким чином, загальна кількість втрат підрозділів УПА-Північ, які діяли в межах Рівненської області, лише за один рік становила 40 277 вояків [20, арк. 11–16].

Статистика Волинської області виглядає дещо скромнішою. Станом на 13 вересня 1944 р. було вбито більше 2 000 вояків УПА, заарештовано 2 100 вояків, здалося владі 1 200 вояків. Загальна кількість втрат становила близько 5 300 повстанців [21, арк. 19]. В інформації першого секретаря Волинського обкому КП(б)У Профатілова, озвученій на засіданні 4-го пленуму Волинського обкому КП(б)У 31 жовтня 1945 р., кількість втрат ОУН і УПА станом на 20 жовтня 1945 р. вказана в кількості 30 262 особи, з яких убито 8 684 особи, заарештовано та захоплено в полон 8 499 осіб, затримано членів ОУН 1 948 осіб, банд посібників 2 661, з'явилося з повинною 8 470 осіб. Загалом ліквідовано 148 підрозділів та груп УПА, залишилися знищити 430 підрозділів та 27 боївок.

Отже, за неповними даними, лише з двох областей, де діяла УПА-Північ, її втрати у боях з підрозділами Червоної армії та НКВС наприкінці 1945 р. становили 70 539 вояків. Таким чином, кількісний склад цих формувань у 1944 р. повинен був налічувати більше 70 тис. вояків. Правильність таких підрахунків підтверджується і німецькими джерелами, які нараховують близько 90 тис. вояків УПА станом на літо 1944 р. [22, с. 218].

М. Хрущов у листі до Сталіна (датованому червнем 1945 р.) наводить такі дані: «За період від дня звільнення західних областей від німецьких загарбників до 1 червня 1945 року було вбито бандитів – 90 275, взято в полон – 93 610 і з'явилося з повинною – 40 395» [23, арк. 6]. Тобто загальна кількість втрат становила 224 280 осіб.

У листі М. Підгорного до ЦК КПРС, датованому 25 вересням 1956 р., загальні втрати українських націоналістів за період 1944–1945 рр. визначені в кількості – 150 тис. убитими, 103 тис. арештованими,

203 тис. членів їхніх родин вислано до Сибіру. Тобто більше 253 тис. осіб. Невідповідність цих даних та величезні кількісні показники викликають сумніви у вітчизняних істориків щодо їхньої достовірності. На думку автора, це могло бути наслідком уточнення статистики силових відомств, задіяних у ліквідації ОУН і УПА, або бажанням М. Підгорного підкреслити визначну роль і особисті заслуги М. Хрущова, а в його особі і компартії України у боротьбі з українським націоналізмом. Адже чим більшою була загроза відновленню радянської влади та суверенізації України, тим вагомішою видається заслуга нового лідера СРСР в її ліквідації.

Таким чином, є підстави вважати, що загальна чисельність УПА становила близько 150 тис. вояків навесні 1944 р., з яких УПА-Північ налічувала близько 70 тис., а УПА-Захід більше 80 тис. осіб. Не викликає сумнівів і теза про масовий характер національно-визвольного руху на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни.

Література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України). Ф. 13. Спр. 372. Т. 4. Арк. 1–35.
2. Державний архів Волинської області (ДАВО). Ф. 1021. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.
3. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України). Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 1–33.
4. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р. 30. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 21–30.
5. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. Т. 24. *Ідея і чин: Орган проводу ОУН, 1942–1946* : передрук підпільного журналу. / Від. ред. Є. Штендера. Торонто–Львів : Вид-во «Літопис УПА», 1995. 592 с.
6. Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси.* / За ред. С. Кульчицького. Київ : «Наукова думка», 2005. С. 160–222.
7. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : «Альтернативи», 1999. 336 с.
8. Історія українського війська 1917–1995. / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. Львів : «Світ», 1996. 840 с.
9. Дмитрук В. Вони боролись за волю України. У 3 т. Т. 3. *Участь ОУН і УПА у національно-визвольній боротьбі українського народу в 1941–1956 рр. за матеріалами Волині і Полісся.* Луцьк : Вид. обласна друкарня, 2006. 404 с.
10. Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України. УЖ. 2004. Вип 5. С. 83–89.
11. Михальчук В. На грані двох світів. (До громадського профілю Тимоша Басюка-Яворенка). *Самостійна Україна.* 2000. Січень–березень. С. 42–50.
12. Центральний державний архів Громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 62. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 61–63.
13. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). Ф. 3432. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–3.
14. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 523. Арк. 1–92.
15. ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 250–255.
16. ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 372. Т. 4. Арк. 55–75.
17. Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 183 с.
18. Содоль П. Українська Повстанська Армія. 1943–1949. Довідник. Ч. 1. Нью-Йорк : «Пролог», 1994. 199 с.
19. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. Київ : Інститут історії України НАН України. 1999. 220 с.
20. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 923. Арк. 1–24.
21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 922. Арк. 19–29.
22. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. Т. 5. *Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 3: Спомини учасників. Документи і матеріали.* / Від. ред. Є. Штендера. Торонто : Вид-во «Літопис УПА», 1984. 309 с.
23. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 861. Арк. 1–49.

УДК 004:327.8[94(438)(477)]

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.12>

TENSIONS ON THE TOPIC OF HISTORY IN POLISH-UKRAINIAN RELATIONS AS A RESULT OF INFORMATION WARFARE

Mieliestsev Kyrylo,

*Candidate of Historical Sciences (PhD), Senior Lecturer at the History of Ukraine and Auxiliary Sciences of History Department
Vasyl' Stus Donetsk National University
ORCID ID: 0000-0003-4931-9576*

The article deals with today's ethnic-cultural tensions and how they connect with the history of Poland and Ukraine and current diplomatic relations. The article overviews the problematic development of the current nationalist movement in Poland and its relationship with the "Center-Right" government, which was formed after the election of the President of the Republic of Poland Andrzej Duda. On the example of the closure of the Polish consulates in Ukraine after the 2017 incident with a grenade launcher in Lutsk, the author shows how a single hooligan attack in an atmosphere of ethnic tensions can lead to a total knock-out of the diplomatic system of the country. The research reveals the causes, parties and goals of the conflict, as well as subjects interested in ethnic tensions. It is shown how the problems of Polish-Ukrainian relations related to the secret change in the foreign policy course of the Republic of Poland in 2008 created a "synergy" with the growth of nationalist sentiment in Europe and the expansion of Russian influence. The link between the strengthening of nationalist movements and ethno-cultural conflicts in Europe (including the appeal of patriotic youth to their memory of historical conflicts) with the proliferation of pro-Russian and anti-globalist conspiracy propaganda in popular corners of the Internet, including those directed against the processes of European integration and NATO enlargement, have been shown in the research. The research suggests ways to prevent the escalation of conflict using the examples of both the diplomacy of the President of Ukraine and initiatives of representatives of civil society. The topic of Internet propaganda as a factor of ethnic tensions and rising political movements, as well as the distortion of history in such propaganda, is proposed by the author for future research

Key words: history policy, international relations, Republic of Poland, politics of memory, propaganda.

Мелекєсцев Кирило. Напруженість щодо історії в польсько-українських відносинах у результаті інформаційного протистояння

У статті досліджуються етнокультурні конфлікти сучасності у зв'язку з історією Польщі, України та нинішніми дипломатичними відносинами. Розглядається проблематика розвитку націоналістичного руху у Польщі та його зв'язку із «правоцентристським» урядом, що сформувався після обрання Президентом Республіки Польща Анджея Дуди. На прикладі закриття консульств Польщі в Україні після інциденту з гранатометом у Луцьку в 2017 р. автор показує, як поодинокі хуліганські атаки в атмосфері національного напруження можуть спричинити тотальний локдаун дипломатичної системи країни. Розкриваються причини, сторони та цілі конфлікту, а також інтереси зацікавлених у конфліктах суб'єктів. Відображається, як проблеми польсько-українських відносин, пов'язані із секретною зміною зовнішньополітичного курсу Республіки Польща у 2008 р., утворили «синергію» зі зростанням націоналістичних настроїв у Європі та розширенням російського впливу на радикальні рухи. Показано зв'язок посилення націоналістичних рухів та етнокультурних конфліктів у Європі (включно з апеляцією патріотично налаштованої молоді до історичних конфліктів) із поширенням проросійської та «антиглобалістської» конспірологічної пропаганди у популярних куточках Інтернету, у тому числі спрямованої проти процесів Європейської інтеграції та розширення НАТО. Розкрито шляхи до попередження ескалації конфлікту на прикладах як дипломатії Президента України, так і ініціатив представників громадянського суспільства. Тема поширення пропаганди у всесвітній мережі як фактора національного напруження та розвитку політичних рухів, а також викривлення історії у такій пропаганді запропоновані автором для майбутнього дослідження.

Ключові слова: історична політика, міжнародні відносини, Республіка Польща, політика пам'яті, пропаганда.

Relevance of the article is based on a number of points to be discussed in the study of both history and political science. Historically, ethnic tensions were a source of political power for different groups throughout the history of Polish-Ukrainian relations. For example, the Cossack Hetmanate of old has arisen because of tensions between Ruthenians and Poles in the Dnieper Ukraine, and also relied on the anti-Jewish and anti-Armenian sentiment in the Ukrainian society during its rise to power and the toppling down of previous bureaucracy, which would often exclude the non-polonized natives of Ukraine from joining the domineering class of society, especially in cities. The resulting animosity culminated in a bloody war and a clear division between Pole and Ukrainian. Later on, in the 1920th, the Polish government tried to curb ethnic tensions in

their policy of aggressive assimilation of Ukrainians in the West of Ukraine, only resulting in, once again, seeding a bloody conflict. Politically, such historical events have given a rise to nationalism as both an ideology of political parties, as well as a guiding principle of nation-states: although modern constitutions strive to be unbiased in this regard, countries still base themselves around certain languages, ethnic groups and their histories. Contemporary Ukraine faces troubling times in the matters both political and economical, along with the ongoing Russian aggression, which makes it extremely important to look at the contacts with the neighbor nations and recognize the aforementioned tensions.

In 2017 we have gotten access to previously classified documents, which affected our understanding of Poland's eastern policy as whole. The changes in Polish-Ukrainian relations in 2009 were not just caused by tensions between the two, but rather a case of the Russian Federation expanding its influence on Polish foreign policy via a variant of psychological information warfare, playing on the Poles' idea of "already doing enough for Ukrainians" and "expecting something in return". Prior to 2017 the "Russian" explanation for Polish-Ukrainian tensions would seem outrageous. However, such methods, playing on the opposing side's expectations of reward, were used outright in Moscow's information warfare tactics against Ukraine throughout the relations between two countries [1, p. 610–611]. The Polish Foreign Minister at the time, Witold Waszczykowski, who declassified a document from the year 2008, known officially as "Theses on the Polish policy towards Russia and Ukraine", March 4th, 2008, commented that only four people had access to the document in 2008, among them Radosław Sikorski, who was at that time the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Poland, usually trying to present himself as the most prominent ally of Ukraine in the EU. The document came up after Prime Minister Donald Tusk's two visits to Moscow and Kyiv at the start of 2008, during which he was criticized for "political two-timing". Leonid Kravchuk and Aleksander Kwasniewski condemned Tusk's actions as "unfair" towards Ukraine, which made quite a lot of sense in the perspective, for Tusk allowed Moscow to turn Poland against Ukraine in return for some faint promises of cooperation [2, p. 69].

It can be said that the matter of popular opinion among the Poles and the Ukrainians, also affects official political matters, and it comes closer and closer to a state that can be best described as "tensions". Nowadays even alone man with a camera can affect politics as a whole, bringing ethnic grievances back to the negotiations table. For example, the 2017 attack on the Polish Consulate in Lutsk managed to paralyze the whole system of Polish-Ukrainian interstate relations for a month. Ukrainian officials probed for terrorist threat and "hooligans", while Poland has suspended its consulates "until proper security could be provided" [3; 4].

The goal of the article is, thus, to show how the issues of history and culture, such as the long-gone ethnic conflicts, fuel the tensions in contemporary Polish-Ukrainian relations. Such aspects of the **subject** of Polish-Ukrainian relations as their cultural and societal sides could benefit from further research. For as we, the researchers, dwell on treaties and memorandums that declare support for the strategic partnership, we should not forget the "human side" to history: when the actions of a single rocket launcher-armed hooligan are enough to throw the diplomatic network of two countries into disarray, one can easily see the importance of the "little man".

Results and discussion. The analysis of various materials relevant to the information warfare in its "propaganda" sense, such as literature on history and politics, publications in media outlets, and direct sources such as documents related to international cooperation and reports on the current events, we can determine such results of the study: **firstly**, the events of Ukrainian-Polish history are used as a pretext for fueling ethnic tensions in the societies of both Ukraine and the Republic of Poland. **Secondly**, these ethnic tensions could be characterized as a brewing conflict with fluctuating sides, or a future political crisis. **Thirdly**, solutions to these information warfare issues are being sought out by the members of civic society in the two countries, although the main way of dealing with tensions remains "teeth-gritted teamwork", repressing the problematic issues in official discourse.

The discussion of **the first point** is already underway throughout global media outlets under the name of "angry nationalism", with both political journalists and historians investigating the process and its issues related to how history is viewed in different cultures, and how they apply that view to contemporary politics.

One of such journalists is Peter Dickinson, publisher of *Business Ukraine* magazine and *Lviv Today*, who analyzed youth-driven nationalist protests in Poland, blamed the issue on "...a right-wing government that feeds nationalist sentiment", said nationalism leading to protests against "the loss of sovereignty to EU", "globalization" and issues. The protests were seen happening as soon as the government shows weakness or signs of corruption; and right at the moment the Polish government would immediately try to turn the protests against the EU structure rather than themselves. This officially became a problem when the European Commission issued a warning to Warsaw for their controversial legal reforms. Such a policy also resulted in Poland metaphorically "shooting themselves in the foot" after their continuous rise to prominence in the larger structure of the European Union in 2005–2015, with President Duda now favoring the reinforcement of his government with "anti-globalist" forces at the expense of weakening the EU. While noting the rise of Polish

nationalism, Mr. Dickinson claimed that “the Ukrainians never felt more welcome in Poland”, and wrote that, even with Poland declaring the Volhynian Tragedy an act of genocide in 2016, the Ukrainians “shouldn’t take it as an affront to them directly necessarily”, although it is “...certainly bad timing from a Ukrainian point of view and from a general united Europe against Russian aggression point of view”. Looking at the ethnic-cultural tensions Dickinson reinforced positivism, citing how the Polish and Ukrainian parliaments issued a joint resolution recognizing the Soviet Union and Nazi Germany as the initiators and responsible actors for the start of World War II. The author asked for a hopeful perspective on the Polish-Ukrainian relations, noting President Poroshenko’s initiative: “Poroshenko was in Poland for the Warsaw Summit and he went to memorials to the Volyn Massacres and paid his respects in a very respectful manner. I think this was an important gesture” [5].

In contrast, an article Ian Bateson for *Foreign Policy* called the Polish-Ukrainian ethnic-cultural tensions “a gift for Putin” and describes the core of misunderstanding in the troubles of nation-building in Ukraine. Calling out Ukraine and Poland for starting “history wars” Bateson noted: “Ukraine has been in desperate search of heroes to inspire the country. At least one of those national inspirations is now threatening a critical, but increasingly fragile, international relationship when Ukraine can least afford it. The Ukrainian hero is Stepan Bandera, and the relationship in question is Ukraine’s partnership with Poland” [6]. As we can see, not all perspectives on the brewing conflict are as optimistic.

Bateson’s position is echoed in another *Foreign Policy* published article of Adam Zamoyski is a British historian and author of *Poland: A History*. Commenting on the newly elected Polish government, Mr. Zamoyski stated that it had “given Polish nationalism a bad name. “Nationalistic” has joined the epithets used by Western commentators to describe the Law and Justice party, alongside “xenophobic” and “populist.” It’s easy to understand why the term has been applied. But it’s important to understand that the Polish government, in trying to pose as the defender of Polish sovereignty, has abused and distorted Polish nationalism”.

Like Dickinson, Zamoyski noted the use of Polish “angry nationalism” in government’s interests, turning many young people invested in the past and future of the Polish nation against its own European neighbors, inciting riots and dangerous ethnic tension. Like Mr. Bateson, he called it to be orchestrated by Moscow, further commenting on how the slogans of mission, martyrdom, and sovereignty espoused by Polish nationalists come from Poland’s postwar Communist history, also designed in Moscow. The Communist propaganda managed to fit the Nationalist outlook, targeting the masses of “people who find the idea of the secular, liberal Western world too challenging and seek comfort in a sort of provincialism that wraps itself in religious and patriotic slogans” [7].

An alarming rise of Nazi-apologists espousing slogans of ethnic nationalism in Europe, along with the radical left parties has been attributed to Russian money by think-tanks and independent researchers, but it remains a “hush-hush” topic for officials and diplomats, as exposing such degree of Russian influence across Europe can shatter not just the fast-deteriorating relations with the sanctioned aggressive rogue state that is the Russian Federation, but the Europeans’ own faith in their governments and democratic systems’ ability to protect them. As for the supporters of radical parties, many of them prefer the propagated image of Russia as a new “savior of the white Western world” to the liberal European “globalist” paradigm. This is well exemplified on their usual coordination and discussion forums online, such as *Achan.org’s* and *8chan.org’s /pol/* boards, or *reddit.com’s* now-banned */r/the_donald* and */r/greatawakening*, which allowed European radicals fast and easy communication with like-minded people in the United States. Such forums are often “fed” Russian propaganda with fake quotes from Vladimir Putin celebrating ethnic nationalism and a racist outlook on immigration (something that Putin’s government does not tolerate among their own homegrown nationalists, prosecuting such sentiment under article 282 of the Russian Criminal Code). People visiting these Internet forums come to actually prefer direct Russian influence to the boogeyman of “Jewish globalist state” (associated in their propaganda with NATO and the European Union), a label under which any Russia-opposing entity may end up. This topic deserves a further research, as there is a lot of factual evidence of how Internet soft power can influence masses of people and result in increased support for whole movements and political parties through information warfare.

Prior to the 2017’s revelation of the “Theses on the Polish policy towards Russia and Ukraine” such caution against Russian influence would be seen as “manipulating the facts to favor an anti-Russian narrative”, but nowadays this does not seem so farfetched, as think-tanks like *The Atlantic Council* support such a “narrative”. Although the three aforementioned publicists criticized the new Polish government for encouraging aggressive nationalism, it should be noted that the very same government revealed “The Theses”, allowing the world to see how Russia has been supporting the Polish-Ukrainian tensions as early as in 2008 – the same year when it launched an offensive against Georgia, which was publically opposed by the presidents of Poland, Ukraine and Lithuania [8].

The foreign observers don't just criticize Polish nationalism for "mucking up the waters", but the Ukrainian one as well, particularly that of Stepan Bandera and his rise to the hero status in today's Ukraine. Yaroslav Kaczyński, formerly a long-time ally of the "pro-European forces" in Ukraine's political system declared: "I plainly told President Poroshenko that they won't make it to Europe with Bandera. It's absolutely clear to me. We've already shown great patience, but everything has its limits" [9]. Under "Bandera" both the Polish and the Russians understand the very idea of a Ukraine that aggressively defends its indolence, instead of catering to its neighbors: although Stepan Bandera himself has been dead since 1959, many parties have since claimed association with the national idea that he and the OUN exposed.

Some on the Polish side recognized the lies in anti-Bandera propaganda, but noted how Ukrainian nationalism has no place in a modern European culture. For example, Jacek Kluczkowski, a Polish diplomat and an ambassador to Ukraine in 2010, said this to a UNIAN interviewer regarding Stepan Bandera's "Hero of Ukraine" status: "It is certainly untrue that Bandera was a German collaborator and thus should not be condemned for collaboration. But are Bandera's slogans adequate for a modern democratic state?! Could such a very controversial figure be a modern example for the people that aspire to continue on the path of European integration?! Therefore, we were concerned about this award. <...> You see, we in Europe created the European Union as a community of values. I would not want the people who opposed democracy and civil society to be a part of our heritage" [10]. Of course, this interview was taken five years before Poland itself would be accused of threatening the European values and the foundations of the EU as a community, so in the long run Mr. Kluczkowski's words may be turned against Polish nationalism as much as they were espoused against the Ukrainian one. Like Ukraine, Poland has to subscribe to the narrative of being a "bulwark of Europe" to support its nationalism and disdain for common EU practices (such as supporting immigrants from the Middle East).

On the **second point**, we must not that the word "conflict" in this article does not describe an immediate armed confrontation, a diplomatic crisis or a trade blockade; but instead considers the conflictological point of view. Conflict science would name such confrontations as being the culmination of a conflict, but the main part of a conflicts, its beginnings, are characterized by the state of the sides before the, so to say, "call to arms". The ethnic-cultural tensions in Polish-Ukrainian relations would be characterized as the beginning of a conflict; although conflict science allows for a conflict's culmination to be negated altogether, as conflicts can end before reaching the "active" stage. However, it is important to recognize that the prerequisites for said "active stage" already exist, as the decision-makers have to work to prevent a full-blown conflict from destroying the current strategic partnership perspective. The sides of the conflict fluctuate between governments and societies of both Ukraine and Poland. The distinction between "government" and "society" is quite important here, as the messages of official decision-makers and popular opinion-makers often contrast. It could also be stated that those without a defined position could be considered a separate side. The conflict is multi-layered and connected to the interests of both the main sides and the secondary actors (such as the EU, the USA and the RF), which are mostly interested not in the moral-ethical points of the conflict, but in the changes it may bring to international relations.

Discussing the **third point**, we have to note one of the most important decisions on the matter of ethnic tensions, which was the address of President Petro Poroshenko' regarding the Volhynian Tragedy of 1943. President Poroshenko had addressed the Polish side with speeches in 2014 and 2016, even including a public apology before the Polish people and condolences for every life lost in the historical conflict. The decision cost him support from radicalized politicians in the homeland, such as Oleg Liashko, who called his apology "disgraceful" [11].

Nationalists on both sides have been demanding the opponent to take full responsibility for the Volhynian Tragedy and denounce a part of their own historical heritage associated with it for almost a decade, so one President's work may not be enough. These issues have been observed ever since shift in Polish-Ukrainian relations in 2009, which was not just a matter of the two countries changing their foreign policy interests, but a conscious choice in favor of Russia in Polish foreign policy theses of 2008, which encouraged "friendly-critical" relations with Ukraine, as well as proclaiming that "Even without mentioning huge economic interests of Poland in Russia, which concerns not only the energy sector, that plays an important role in relations of Poland with Russia and Europe, as well as the mutual cultural and intellectual interests, it is necessary to note that an active dialogue with Russia is of great political value for Poland". Commenting on such logic, Witold Waszczykowski said that "The authors had no illusions about [the policy's] success, but decided that 'being pro-Russian' would be a kind of a tool, a trick for the relations with the West. In a way, they wanted to improve their reputation in the West". Eerily similar to Russia's current propaganda, the authors of the document noted that, for the West, Russia could be an important ally in the fight against Islamic terrorism without the old Soviet ideological anti-western agenda, as well as "a large storage of resources that can significantly support the economy of the Western world" [12, pp. 103–104].

Aside from politicians, the members of the civic society also attempted to “repair bridges” on their own. One of the most important events of the cultural aspect of Polish-Ukrainian relations in 2015 was the fact that after a seven-year hiatus (since 2008), the Ukrainian Institute of National Remembrance and the Polish Institute of National Remembrance restored the historical dialogue to curb ethnic-cultural tensions as a factor of the relations between two countries.

This restoration happened during the Ukrainian-Polish Forum of Historians, the founding meeting of which was held in Kyiv on November 2, 2015. During the meeting several organizational issues were resolved concerning the work of the Forum; the participants outlined a number of topics of the Forum’s work for the next year, along with the dates of the next meetings. The number of permanent members of the Forum (twelve persons) was determined and the co-chairs of the Ukrainian and Polish groups, which were Professor Yuri Shapoval and Professor Waldemar Rezmer, were approved. The main chronological focus of the Forum’s work was the 1939–1947 period, which was associated with the hottest discussions of Polish and Ukrainian historians regarding such events as the Second World War, the Volhynian Tragedy, Operation Vistula (although events as “pacification” in Galicia, or the murder of Tadeusz Hołówko formally remained outside of this framework). Additionally, the discussion also touched on the issues of “correct definitions”: after all, a certain number of Polish researchers consider the interpretation of the Volyn tragedy as a genocide of the Poles to be the only true version; outraged by the use of other terms such as the “Polish-Ukrainian conflict”, “anti-Polish action of OUN-UPA”, and “ethnic cleansing”, since, in their opinion, this shifts the emphasis and reduces the responsibility of the Ukrainian side: specifically, at the first meeting of the forum, it was mentioned in the reports “*A Review of Polish Studies on Polish-Ukrainian Relations 1939–1947*” (by prof. Jan Pisuliński) and “*The inventory of issues in the shared history of the 20th century*” (by prof. Leonid Zashkilnyak) [13].

Such an initiative by Ukrainian and Polish scholars to “fix” the ideological aspect of the Polish-Ukrainian partnership was definitely worthy of praise, especially since it continued with yearly forums beyond the initial meetings, and expanded to include various historians from both countries. However, due to the 2018 changes to the Polish law criminalizing refusal to designate Ukrainian nationalists as guilty of genocide against the Poles, the Ukrainian side withdrew from the dialogue, with the Ukrainian Institute of National Remembrance demanding amendments [14].

Conclusions. The developing nation-building in Ukraine and a revival of the “culture of remembrance” in Poland have both given the rise to patriotism in the societies of two countries. This, in turn led to an increase in ethnic tensions. Young, politically active people across Ukraine and Poland came up with questions not only towards their own governments, but to those of neighboring countries, fervently believing themselves to be in the right. The tensions culminated with attacks on Polish consulates across Dnieper Ukraine, and with the Polish attacks on Ukrainian historical monuments in the historical Western Volhynia / New Galicia region. A certain number of politicians exploited such feelings for political gain (creating a confrontation between homegrown nationalism and “globalist Europe”), which contributed to an uneasy situation in the Polish-Ukrainian relations, which now show signs of a brewing conflict. This sabotaged the process of relations-building and European Integration for both countries, challenging European unity and Ukrainian independence. A number of think tanks have thus attributed part of this unrest to Russian influence, especially the clandestine efforts to influence nationalist groups across the Internet. This resulted in the Polish and Ukrainian governments both having to walk upon a thin line between nationalism (needed to appease the politically active parts of population and opposition politicians) and pluralism (needed to keep the official relations strong and developed at the face of geopolitical concerns). Because of this, the initiative of UINP and PINP to conduct forums to find compromise between Polish and Ukrainian positions on national memory is of great significance. The civic society could further engage in creating a “reconciliation position” for future generations of Ukrainians and Poles. Such meetings are already happening across Ukraine and Poland, with the Warsaw University establishing a “Students’ Dialogue” conference program, expanding Polish-Ukrainian cultural dialogue beyond Volhynia and Galicia. Initiatives like these can only be further recommended for the effort of lessening ethnic-cultural tensions in the relations.

References:

1. Mieliekiestsev K. On the origins of geopolitical and information warfare preparations for the war against Ukraine by the Russian Federation in the pivotal moments of the contemporary Russian-Ukrainian relations. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects* : Scientific monograph. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022. 1436 p. PP. 604–611. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-72>.
2. Draus J. Polish-Ukrainian relations after independence. *New Ukraine. A Journal of History and Politics*, 2011. No. 10, p. 69.
3. Polish consulate in Ukraine attacked with grenade launcher. *POLITICO SPRL*. March 29, 2017. URL: <http://www.politico.eu/article/polish-consulate-in-ukraine-attacked-with-grenade-launcher/>.

4. Polish consulates in Ukraine temporarily closed: foreign ministry. *Polskie Radio S.A.* March 29, 2017. URL: <http://www.thenews.pl/1/10/Artykul/300242,Polish-consulates-in-Ukraine-temporarily-closed-foreign-ministry>.
5. Bell T. Polish Nationalism Is Rising – But Ukrainians Have Never Felt More Welcome. *Hromadske International*. November 16, 2016. URL: https://en.hromadske.ua/posts/history_ukraine_poland_partnership.
6. Bateson I. Ukraine and Poland's History Wars Are a Gift For Putin. *Foreign Policy*. January 24, 2017. URL: <http://foreignpolicy.com/2017/01/24/ukraine-and-polands-history-wars-are-a-gift-for-putin/>.
7. Zamoyski A. The Problem With Poland's New Nationalism. *Foreign Policy*. January 27, 2016. URL: <http://foreignpolicy.com/2016/01/27/the-problem-with-polands-new-nationalism/>.
8. Заява президентів Литви, Польщі та України. *Законодавство України*. 5 жовтня 2006 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_262.
9. Kaczyński: Ukraina z Banderą do Europy nie wejdzie. *Bibula Information Service*. Feb 2, 2017. URL: http://www.bibula.com/?p=93645&utm_source=rss&utm_medium=rss.
10. Посол Польщі: Українсько-польські відносини матимуть інший відтінок. *UNIAN.UA*. March 24 2010. URL: <http://www.unian.ua/politics/339318-posol-polschi-ukrajinsko-polski-vidnosini-matimut-inshiy-vidtinok.html/>.
11. Liashko O. *Facebook*. July 9, 2016. URL: <https://www.fb.com/LiashkoOV/posts/1072749329428122:0>.
12. Mieliekiestsev K. In the context of declassified theses of 2008: another look on contemporary Polish-Ukrainian relations. *Scientific and theoretical almanac "Grani"*. 2017. Vol. 20. No. 1(141), 103–108. DOI: 10.15421/171717.
13. Прес-реліз Українсько-польського форуму істориків 2–4 листопада 2015 року в Києві. *УІІІ*. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/pres-reliz-pershogo-zasidannya-ukrainsko-polskogo-forumu-istorikiv-2-4-listopada-2015-roku-v-ki>.
14. Іваник М. Володимир В'ятрович: «Польські політики ще не зрозуміли, що Україна змінилася». *Історична правда*. 20 жовтня 2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/10/20/153114/>.

УДК 2-523.6(477.87)"17"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.13>

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ІМСТИЧІВСЬКОГО МОНАСТІРЯ У XVIII СТ. У СВІТЛІ НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДАЗО

Монич Олександр,

аспірант кафедри археології, етнології та культурології
факультету історії та міжнародних відносин
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», PhD, ThDr
Researcher ID: AAM-6358-2021
<https://orcid.org/0000-0002-1264-2305>

На основі джерельного матеріалу Державного архіву Закарпатської області, а також тематичних праць автор досліджує діяльність одного з давніх чернечих осередків Мукачівської єпархії – Імстичівського Свято-Архангело-Михайлівського чоловічого монастиря.

У статті висвітлено головні етапи структурної розбудови, розвитку і становлення монастиря у XVIII столітті. Завдяки документам ДАЗО автор розширює сталі історичні відомості про монастир та заповнює «білі плями» в діючому літописі обителі.

У статті обґрунтовується факт того, що біля витоків монастиря стояло православне духовенство Мукачівської єпархії. Разом із тим розкриваються проблеми датування щодо переуступлення обителі від Марамороської православної єпархії Мукачівській греко-католицькій єпархії у першій половині XVIII століття.

У публікації вперше презентується цілісна історія обителі в окремому столітті. Дослідник робить спробу упорядкування списку настоятелів монастиря та чернецтва обителі у вказаний період, окремо досліджує соціально-господарську та духовно-просвітницьку діяльність монастиря, загалом аналізує документи, частина з яких вводиться в науковий обіг уперше.

Аналіз дослідницького матеріалу дозволяє стверджувати, що монастир був не тільки центром чернечого життя, але водночас був центром духовного, культурного, соціально-економічного розвитку Березького комітату.

Метою статті є вивчення устрою та розвитку чернечого осередку, відтворення його діяльності у вказаний період, а також опис ключових інституційних процесів, які вплинули на формування, розвиток та збереження монастиря в епоху секуляризаційних реформ імперії Габсбургів.

Виявлені та опрацьовані документи констатують факт того, що монастирський устрій впродовж XVIII століття перебував у процесі активного саморозвитку. Завдяки діяльності настоятелів динамічно розвивалися документообіг, юриспруденція, юридичні та господарські справи. Паралельно з цим ігумени дбали про вдосконалення зовнішнього устрою монастиря, його господарський розвиток, а також розвиток внутрішнього життя чернецтва.

Ключові слова: комітат, єпархія, єпископ, монастир, настоятель, ігумен, грамота.

Monych Oleksandr. Formation and development of Imstychiv Monastery in the 18th century in the light of the new documents of the State Archives of Transcarpathian region

On the basis of the source material of the State Archive of Transcarpathian region, as well as thematic works, the author examines the activities of one of the ancient monastic centers of Mukachevo Diocese – Imstychiv Monastery of the Holy Archangel Michael.

The article highlights the main stages of the structural development, growth and formation of the monastery in the 18th century. Owing to new documents of the State Archives of Transcarpathian region, the author expands the historical information about the monastery and fills in the “white spots” in the current annals of the monastery.

The article substantiates the fact that the founders of the monastery were the Orthodox clergy of Mukachevo Diocese. At the same time, dating problems regarding the transfer of the monastery from Máramaros Orthodox Eparchy to Mukachevo Greek Catholic Eparchy in the first half of the 18th century are revealed.

The publication presents for the first time a complete history of the monastery in one century. The researcher makes an attempt to organize the list of the abbots of the monastery and the monasticism of the monastery in the specified period, separately examines the socio-economic and spiritual-educational activities of the monastery, generally analyses documents, some of which are introduced into scientific circulation for the first time.

The analysis of the research material allows us to state that the monastery was not only the centre of monastic life, but at the same time it was the centre of spiritual, cultural, socio-economic development of the Bereg County.

The purpose of the article is to study the organization and development of the monastic centre, to reproduce its activities in the specified period, as well as to describe the key institutional processes that influenced the formation, development, and preservation of the monastery during the era of secularization reforms of the Habsburg Empire.

Discovered and processed documents state the fact that the monastic system was in the process of active self-development during the 18th century. Due to the activities of the abbots, document circulation, jurisprudence, legal and economic factors developed dynamically. In parallel with this, the hegumen took care of improving the external structure of the monastery, its economic development, and at the same time did not abandon the development of the inner life of monasticism.

Key words: county, eparchy, bishop, monastery, abbot, hegumen, charter.

Історичний розвиток та розбудова давніх монастирів Мукачівської єпархії є цікавою та водночас малодослідженою темою. Наявні джерела та дослідження аксіоматично декларують, що найдавнішими монастирями Закарпаття є Грушівський, Угольський та Мукачівський [1, с. 85; 97–99; 105–120; 131–134]. Проте наприкінці XVII – на початку XVIII століть через різноманітні причини мукачівськими та марамороськими єпископами були засновані нові – давні чернечі осередки. Одним з них є чоловічий монастир на честь святого Архистратига Божого Михайла у селі Імстичово (*угор. Emszticze, Misztice*), який в часи свого заснування розташовувався в комітаті Берег (*Bereg Vármegye*), сьогодні це Хустський район Закарпатської області.

Історія заснування та початків розбудови цієї обителі наприкінці XVII століття вже була предметом наукових доробків [2; 3; 4, с. 172–173; 5, с. 51; 6; 7, с. 77–145; 8; 9; 10, с. 246–247; 1, с. 225–228; 11, с. 70–71; 12, с. 32; 169–175; 13, с. 11–21; 14; 15, с. 192–195]. Однак окремі авторські праці або сфокусовані на вже презентованих науковому загалу дослідницьких працях, або у цих працях немає жодних покликань [10, с. 246–247; 14, с. 290]. З-поміж об'єктивних досліджень про початки та подальшу історію обителі у XVII–XVIII ст.ст. слід відзначити праці Володимира Фенича [13, с. 11–21], Віктора Кічери [16, с. 167–174] та Володимира Мороза [17; 18], в яких автори роблять спроби цілісного або ж часткового опису монастиря в XVII – XVIII ст.ст. Проте, наприклад, у публікації В. Фенича про діяльність монастиря в австрійські та австро-угорські часи не наведено жодного документа ДАЗО з історії обителі в цей період [13, с. 11–21].

Загалом, через об'єктивні та суб'єктивні причини майже всі дослідники Імстичівського монастиря не вказують архівні документи, які перебувають на зберіганні у фондах ДАЗО. З урахуванням цього завдяки виявленню та опрацьованню справ ДАЗО (91 справа) в доробку спробуємо відтворити історичний розвиток і становлення чоловічого монастиря у селі Імстичово у XVIII ст., а разом з тим заповнити «білі плями» в його історії.

Через заявлену тему публікації стисло відзначимо головне – заснування монастиря у селі Імстичово всі дослідники пов'язують з діяльністю колишнього світського священника, який після смерті дружини приймає чернецтво і стає православним єпископом Мукачівської єпархії, – Іоанкія (Зейкана) (†08.11.1686) [2, с. 122–123; 6, с. 25; 8, с. 296; 9, с. 139–140; 1, с. 225–228; 11, с. 69–72; 13, с. 11–15; 15, с. 195; 19, с. 390–395].

На основі дарчої грамоти селянина Улашина від 16 червня 1654 року ми отримуємо відомість про вже існуючий монастир [5, с. 51]. Проте з документа невідомо, чи існував монастир до Улашина, а підстав для ствердної відповіді на це питання інші джерела не дають [18]. Окремі історичні згадки про існуючий монастир у селі Імстичово датуються 1661 роком, коли єпископ Іоанкія у селі збудував «невеличкий осідок для своїх ченців» [10, с. 246; 14, с. 290], куди «офіційно переніс свою катедру» [7, с. 138].

Фактом залишається те, що єпископ Іоанкія Зейкан, який керував парафіями Березького, Уточанського та Марамороського комітатів [7, с. 138], помер 8 листопада 1686 року і був похований в Імстичівській обителі [9, с. 140; 206; 6, с. 25; 7, с. 139; 13, с. 14; 20, с. 155; 21, с. 22]. Окремі автори смерть єпископа помилково датують 1684 р. [2, с. 123; 1, с. 228], 06.11.1687 р. [4, с. 172] і навіть 1688 р. [4, с. 172; 8, с. 300]. Чин відспівування єпископа звершив намісник Мукачівського монастиря, майбутній Мукачівський єпископ, ієромонах Мефодій (Раковецький) [6, с. 25; 13, с. 14].

У фонді № 64 ДАЗО є чотири дарчі документи: «Расписки прихожан о дарении земельных участков Имстичевскому монастырю (16.06.1654–26.12.1850)» [22, арк. 1–3], «Расписки жителей села Имстичево Ильи Копинца и Петра Копинца в получении займа под залог земли (27.05.1657)» [23, арк. 1–4], «Расписка жителя села Имстичево Яноша Добра в получении займа под залог земли (27.05.1670)» [24, арк. 1] та «Грамота жупного собрания Бережской жупы об утверждении завещания дворянина Иоанна Мистицеи о передаче земли Имстичевскому монастырю (10.02.1676)» [25, арк. 1–2]. Останній документ вважають установчим і саме з нього ведуть літопис монастиря [13, с. 16].

Документи ДАЗО значно доповнюють наявну історіографію монастиря і дозволяють з упевненістю констатувати повноцінну діяльність осередку у селі Імстичово у 60–80-х роках XVII століття. Загалом, як було вище сказано, процес перетворення Імстичівського монастиря «на один із духовно-релігійних центрів краю» у другій половині XVII століття вже був предметом окремих досліджень [13, с. 15; 12, с. 32, 163–175].

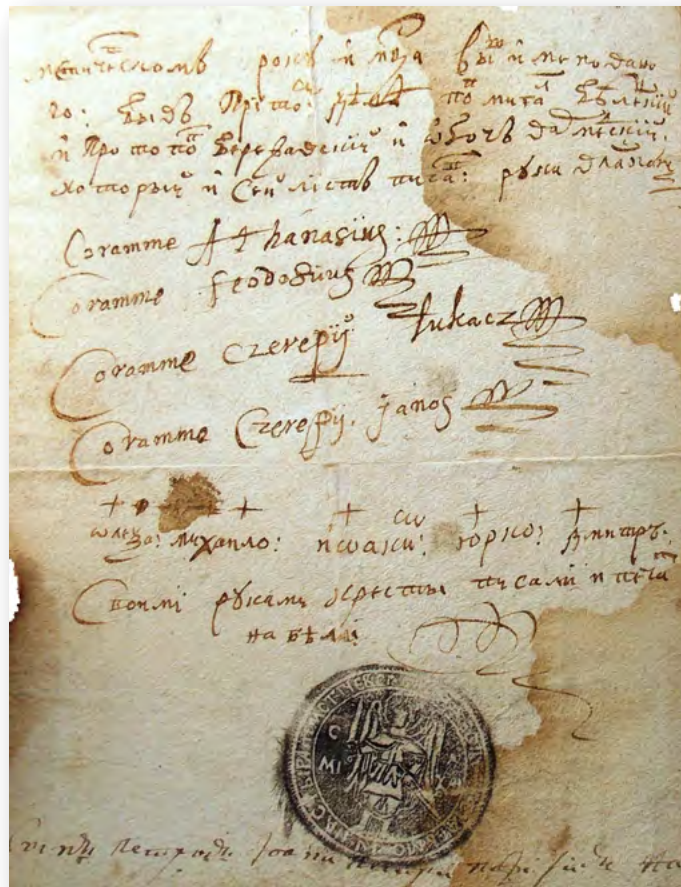

Період активного історичного становлення та розбудови монастиря тривав протягом цілого XVIII століття, а його завершення сягає екватору XIX століття.

У першій половині XVIII століття у монастирі, незважаючи на малу кількість його особового складу, розпочинається стрімкий динамічний розвиток. У короткому часі формується чернеча спільнота, з'являється система чіткого управління на чолі з ігуменом, якому допомагає намісник. Практично з початком століття, що продовжувалося до кінця XIX століття, монастир за рахунок добровільних пожертв, дарчих грамот та заповітів населення значно збагачується земельними ділянками [26, арк. 1; 27, арк. 2; 28, арк. 1; 29, арк. 1–3; 30, арк. 1; 31, арк. 1; 32, арк. 1; 33, арк. 1]. В обителі поступово розвивається система адміністрування, документообігу, бухгалтерського обліку [34, арк. 1–9] та обліку прихожан монастиря [35, арк. 1] тощо.

Відомо, що станом на 22 січня 1709 року монастир уже мав свою оригінальну сажеву, круглої форми печатку. Сфрагіс фіксується в документі під назвою «Грамота ігумена Імстичівського монастиря про взяття на догляд поміщика села Імстичово Миколая Білкея до його смерті в подяку за надання послуг монастирю» [36, арк. 1–2; 9, с. 135]. Ідентична печатка монастиря трапляється і пізніше в архівній справі «Заповіти жителів с. Імстичева Олекси, Михайла, Іоакима, Юрка та Дмитра земельних ділянок Імстичівському монастирю». Крайніми датами документа є 13.05.1750–20.06.1750 р. [37, арк. 1–2]. «Текст і печатки в обидвох джерелах підтверджують факт того, що монастир був названий на честь святого Архангела Михайла» [38, с. 171].

Монастир іноді був місцем соціально-гуманітарного прихистку для населення. Так, згідно з вищенаведеною грамотою ігумена Імстичівського монастиря від 22 січня 1709 року, в обитель «на иждивение» був прийнятий житель села Імстичово Миколай Білкей [36, арк. 1–2]. В цій грамоті зустрічаємо ім'я тогочасного настоятеля монастиря, яким був ігумен Дорофей, «син пана єпископа Іоанна» [9, с. 135], тобто Іоанікія Зейкана. Разом з ним у монастирі був монах Афанасій, «внук єпископа Іоанна» [9, с. 135].

Печатка Імстичівського монастиря. Заповіт жителів с. Імстичово Олекси, Михайла, Іоакима, Юрка та Дмитра про передачу земельних ділянок Імстичівському монастирю. 13.05.1750 р.
ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 340. На 2 арк. Арк. 1зв.

20 грудня 1701 року житель с. Луково Лазур Васілюв заповів монастирю «Чертѣжъ, котори ест под Павловым лазом», а його брат передав монастирю землю, яка знаходилася «конець села Мстичово на Прогонѣ» [12, с. 171].

20 червня 1712 року «Федко Копинець» заповідає після своєї смерті передати монастирю «свою лазину на Павловумъ лазѣ за кырницею Чертѣжъ» [12, с. 172].

30 травня 1720 року брати «на прозвище Лаивичев Олекса, Михаило, Іоакимъ, Юрко, Дмитръ» зі своєї доброї волі віддали монастирю свій «лазъ на имя Чертѣжу верхъ Камяныхъ поточин» [12, с. 172].

Таким чином, у першій чверті XVIII століття монастир стає доволі багатим осідком, який був у юрисдикційному підпорядкуванні православного Марамороського єпископа Досифея (Феодоровича).

Однак канонічна залежність обителі від Мараморошу тривала недовго. Після локаційного перенесення кафедри православних єпископів з Мукачева в Мараморош почалася паралельна розбудова двох окремих контр-центрів. В часи правління Мукачівського греко-католицького єпископа Геннадія (Бізанція) (21.12.1716 – †22.07.1733) Егерський єпископ звинувачував останнього в тому, що священники комітату Угоча через сусідство з Мараморошем «не є щирими прихильниками унії» [39, с. 271]. З метою спростування цього звинувачення 3 лютого 1727 року у Сивлюші (суч. Виноградово) під головуванням Бізанція відбулося зібрання угочанських священників, які не були приєднані до унії. Результатом зборів стало те, що 48 отців склали й підписали *Professio fide* (Сповідування віри) [3, с. 76–91]. З-поміж отців на соборі був присутній також імстичівський священник Іван Зейкань [9, с. 212–224].

У тому ж 1727 році монахи Імстичівського монастиря були підпорядковані Мукачівському унійному єпископу Бізанцію, який 8 травня прийняв і підписав фундаційну грамоту про заснування монастиря 1676 року [13, с. 16].

Таким чином, у 1727 році Імстичівський Архангело-Михайлівський монастир був переуступлений греко-католицьким єпископам Мукачева, хоча був заснований як православний [13, с. 16].

Нова сторінка в історії розвитку чернечого осередку розпочинається в 1733 році. Після відспівування і похорону Мукачівського єпископа Геннадія Бізанція 19 липня 1733 року настоятелі чотирьох монастирів Мукачівської єпархії підписують спільну обітницю і дають згоду на добровільне підпорядкування Мукачівському ігумену. В числі підписантів був ігумен Імстичівського монастиря – ієромонах Мефодій [40, арк. 1]. З цього часу настоятелі, чернецтво, документообіг, фінансові, майнові, господарські та земельні справи цих монастирів були цілковито контрольовані Мукачівським протоігуменом [41, арк. 1–4].

У полі зору протоігумена були справи щодо переводу ченців з одного монастиря в інший. Наприклад, у 1745 році з благословіння настоятеля Мукачівського монастиря ігумена Гедеона Пазина в Імстичівський монастир був переведений монах Йосафат [42, арк. 1]. Крім цього, протягом століття велося постійне листування настоятеля та ченців Імстичівського осередку з настоятелем Мукачівської обителі з приводу різноманітних дисциплінарних, побутових та господарських справ монастиря [43, арк. 1–2; 44, арк. 1–8; 45, арк. 1–4; 46, арк. 1–2]. Мукачівський протоігумен також затверджував вибори, на яких вибиралися настоятелі Імстичівського монастиря [47, арк. 1–8].

У середині XVIII століття обитель фінансово була настільки спроможною, що в ігумена монастиря населення періодично просило кошти (позику) під заставу власної землі або ж рогатої худоби [48, арк. 1; 49, арк. 1; 50, арк. 1; 51, арк. 1–2; 52, арк. 1; 53, арк. 1–6; 54, арк. 1–2; 55, арк. 1]. Монастир володів значними земельними маєтками, які місцевим жителям часто віддавав або під заставу або в оренду [56, арк. 1–2; 57, арк. 1]. Іноді монастир купляв [58, арк. 1] і продавав свої земельні угіддя [59, арк. 1; 60, арк. 1–2], часом монастир теж брав в оренду землі [61, арк. 1].

Претензії місцевих жителів на оренду земельних угідь монастиря або ж їхнє відчуження іноді переростали у судові суперечки [62, арк. 1]. Всі земельні, господарські та судові справи вів монастирський нотар (нотаріус). Відповідно до грамоти наджупана Березької жупи від 1778 р. у монастирі, наприклад, був нотар Йосип Папп [63, арк. 1–2].

Настоятель Імстичівського монастиря іноді виступав захисником людей у справах, пов'язаних з кримінальними впровадженнями [64, арк. 1–2]. У фондах ДАЗО виявлено справу (крайні дати: 24.01.1792–23.04.1792) на 14 аркушах про звільнення злочинця Георгія Калинич настоятелем Імстичівського монастиря від притягнення останнього до кримінально-судової відповідальності [65, арк. 1–14].

Монастир утримував слуг, права яких у різноманітних випадках настоятель відстоював у Березькому жупному відомстві [66, арк. 1–2; 67, арк. 1].

Обитель володіла невеликим господарством, утримувала поголів'я худоби [68, арк. 1–2], а також спільно із сім'єю Зейкан утримувала млин [69, арк. 1–2]. Родина Зейкан, відповідно до архівних документів, передала монастирю чи не найбільше земельних угідь і була одним з його фундаторів.

З проханням про виділення солі для монастиря монахи обителі періодично зверталися до Управління солерудниками в містах Сигіт та Буштино [70, арк. 1; 71, арк. 1–10; 72, арк. 1–3; 73, арк. 1–6; 74, арк. 1–2], іноді, наприклад у 1768 році, до Угорського королівського намісництва в місті Пóжонь [75, арк. 1] (*угор. Pozsony, сучасна Братислава, столиця Словаччини*) або ж до Угорського королівського казначейства [76, арк. 1–9].

Значний вплив на діяльність та становлення обителі мали дворяни сіл Заріччя, Імстичово та Білки, які теж були фундаторами обителі, і очевидно мали право голосу під час вибору ігумена. У фондах ДАЗО виявлено прохання (1752 р.) дворян с. Білки на ім'я протоігумена Мукачівського монастиря про призначення нового настоятеля в Імстичівському монастирі [77, арк. 1].

Незважаючи на початкове, доволі спроможне фінансове забезпечення та пожертви земельних ділянок монастирю місцевим заможним населенням, соціально-економічне становище монастиря в 1750–1800 роках було нестабільним.

26 лютого 1751 року ієромонах монастиря Андрій Медвецький скаржився ігумену Мукачівського монастиря Гедеону Пазину на скрутне матеріальне становище свого монастиря [13, с. 17]. Крім того, імстичівські монахи іноді просили дозволу в Егерського єпископа на збір добровільних пожертв для монастиря. Нами виявлено одне з таких прохань, яке датується 10.07.1787–10.09.1787 р. [78, арк. 1–3]. Цілком очевидно, що в часи ліквідації монастирів фінансові справи були в занепаді навіть у великих монастирях.

У фондах ДАЗО знаходиться документ: «Список настоятелей монастырей ордена Василиан», в якому містяться відомості про Імстичівських ігуменів у XVIII столітті [79, арк. 1–6].

Відповідно до архівної справи протягом XVIII століття настоятелями монастиря були монахи: Леонтій Староста (1736 <?>), Феддей <?>, Мелетій Коб, Герман Хватила, Боніфатій Грецула, Гавриїл Бачинський, Геннадій Бліха та повторно – монах Герман Хватила [79, арк. 5]. На жаль, в 5 аркуші справи № 250 не вказано роки правління наведених монахів. Проте нові виявлені джерела також підтверджують факт існування цих ігуменів, діяльність котрих була дійсно пов'язана саме з Імстичівським монастирем.

Так, до прикладу, 12 серпня 1752 року монах Імстичівського монастиря Мелетій пише донесення настоятелю Мукачівського монастиря «о происшествии в отсутствие настоятеля монастыря» [80, арк. 1–4]. Тобто згаданий у документі монах Мелетій – це і є вищенаведений Мелетій Коб, який в 1752 році був в обителі простим монахом.

Разом з тим 15 червня 1755 року в Краснобрідському монастирі відбувся чернечий собор, на якому настоятель Марія-Повчанського монастиря – ігумен Іоанікій Скрипка був вибраний головним ревизором монастирів ЧСВВ. Згідно з підписами під протоколом зборів участь у соборі взяли: ієромонах Іоанікій Скрипка, ігумен Марія-Повчанського монастиря; ієромонах Прокопій Ковейчак, ігумен Мало-березнянського монастиря; ієромонах Інокентій Кашпер, ігумен Мукачівського монастиря; ієромонах Макарій Шугайда, ігумен Краснобрідського монастиря; ієромонах Боніфатій Грецула, ігумен Імстичівського монастиря; ієромонах Манасій Пукач, ігумен «Мароморыскы» та інші [81, арк. 1зв.]. Таким чином, документ засвідчує, що станом на червень 1755 року ігуменом Імстичівського монастиря був вищезгаданий ієромонах Боніфатій Грецула.

Крім того, відомо, що наприклад о. Гавриїл Бачинський, «будучи настоятелем Краснобрідського монастиря (1759–1762), так захопився тамошньою школою, що подібну школу заснував теж і в Імстичеві. З часом Імстичівська монастирська школа розвинулася у дяківсько-учительську, з якої опісля виходили добре вишколені дяко-вчителі» [11, с. 70]. Отець Гавриїл Бачинський був ігуменом Імстичівського монастиря з 1775 по 1778 роки [11, с. 70].

9 травня 1756 року монахи Імстичівського монастиря звертаються з проханням до графа Карої про надання їм допомоги в будівництві храму у с. Заріччя [82, арк. 1–2]. Згідно з архівними документами станом на 1693 р. парафія с. Заріччя була *de facto* під владою унійної Мукачівської єпархії. Разом з тим відомо, що Імстичівський монастир був підпорядкований унійному єпископу Юрію Бізанцію тільки в 1727 р. Через різноманітні обставини починаючи з 70-х років XVIII ст. (близько 1762 р.) Зарічанський монастир зазнає процесу злиття і стає скитом Імстичівського монастиря. Першим ігуменом уже об'єднаних монастирів в Імстичеві міг бути Боніфатій Грецула [83, с. 179]. Очевидно, ченці просили у графа допомоги або на будівництво монастирського храму або ж були дотичні до будівництва місцевого храму у селі.

Родина графів Карої теж була одними з фундаторів Імстичівського монастиря. В результаті дослідницьких пошуків виявлено прохання від 03.06.1762 настоятеля Імстичівського монастиря на ім'я графині Карої про надання матеріальної допомоги монастирю [84, арк. 1]. Ідентичне прохання монахів до графа Карої про допомогу для будівництва монастиря було написано ченцями і в 1780 році [85, арк. 1–8].

Відповідно до акту візитації монастиря, яку 4 червня 1756 року провів протоігумен Василіанських монастирів ієромонах Іоанікій Скрипка, в Імстичівській обителі був «чинно украшений» дерев'яний храм [86, арк. 1–12; 87, с. 435]. Настоятелем був ігумен Боніфатій Грецула, чернечий послух в обителі несли 3 ченці [87, с. 435].

Станом на 20 серпня 1757 року ігуменом Імстичівського монастиря був о. Герман Хватала (Ториський) [11, с. 70], намісником монастиря – о. Артемій Крутяк, в обителі був один ієромонах – Іполит Пелешик та один монах – Лаврентій Малатяк [88, арк. 1].

Спираючись на «Реєстр» отців та братії монастирів ЧСВВ від 29 квітня 1758 року, ігуменом у монастирі села Імстичево був отець Герман Хватала (Ториський), намісником – Йосип Семанович, у сані ієромонаха – Іполит Пелешик, простим монахом був Лаврентій Малатяк [89, арк. 1].

Відповідно до ідентичного «Реєстру» або ж «Каталогу» від 23 травня 1760 року ігуменом монастиря був о. Боніфатій Грецула, намісником – Никифор Староста, у сані ієромонаха звершували своє служіння в обителі о. Трифон Квочко та Іполит Пелешик, дияконом у монастирі на той час був о. Йосип Сек [90, арк. 1].

Отець Атанасій Пекар, о. Михайло Ваврик та дослідник монастирів Закарпаття В. Мороз вважають, що у 1750 році до Імстичівського монастиря були приєднані Зарічанський та Боронявський монастирі [10, с. 246; 91, с. 133; 14, с. 290; 11, с. 73; 17, с. 31]. Однак той же о. Атанасій Пекар в іншій своїй праці подію злиття цих монастирів датує 1760 роком [11, с. 70]. Згодом Боронявський монастир був все-таки збережений як самостійний [92, с. 77; 11, с. 70; 17, с. 38–45].

З другої половини XVIII століття в обителі діяла монастирська школа [11, с. 70–71] і була власна бібліотека. 31 січня 1780 року був складений список книг, які належали Краснобрідському, Малобезнянському, Біксадському, Імстичівському, Углянському і Марія-Повчанському монастирям [93, арк. 1–8]. Виявлено ще один ідентичний список церковних книг і церковного інвентарю монастиря, який також датується другою половиною XVIII століття [94, арк. 1].

У червні 1761 року відповідно до виявлених у фондах ДАЗО актів священника с. Раковець Олександра Юрканича останній подарував Імстичівському монастирю кріпосного селянина разом з його майном і володіннями [95, арк. 1–2].

6 липня 1765 року «Гриць Поповичъ Зеиканъ Немешъ» подарував монастирю дві ниви «за рѣковъ на Волосои долѣнѣ, една при манастырскои нивы, а друга при Гаидуковои» [12, с. 173]. Вищенаведена дарча грамота 06.07.1765 року була підтверджена ще однією дарчою від 3 квітня 1771 року, в якій, крім немеша Гриця, згадується його син «Зеиканъ Грѣць Поповъ» та сестра Анна [12, с. 173].

Станом на 1767 рік Імстичівський монастир разом з іншими 7 монастирями (Мукачево, Марія-Повч, Красний Брід, Буковець, Малий Березний, Бороняво та Біксад) входив до списку більших, Василіанських монастирів самостійної провінції святого Миколая на Закарпатті. Загалом у вказаному році провінція нараховувала 13 малих монастирів і понад 100 монахів [96, с. 49].

26 березня 1772 року пан Георгій Зейкан в ігумена монастиря Боніфатія Грецули під заставу землі «даю косаловъ на одну или на два копыцы у городохъ» взяв позику «вонашы (грошова одиниця) три» [12, с. 174].

Станом на 1 серпня 1778 року відповідно до «Відомості» обліку особового складу монахів ордену Василіан в Імстичівському монастирі ігуменом був отець Яків Валкович, посаду намісника обіймав отець Спиридон Молнар, чесними отцями, тобто у сані ієромонаха були: Іполит Пелешак, Севастіан Малик, Іов Молнар, Афанасій Рацин, а чесними братами, тобто простими ченцями були: Ананія Андрешкович та Юстин Кость [97, арк. 2].

21 березня 1779 року між монастирем та Іваном Повхом була укладена земельна угода «на единъ годъ оса посѣяти». Під угодою є підпис: «P. Jacobus Valkovits Ord. S.B.M. professus p.t. Superior V.M. Miszticzensis» [12, с. 174]. Тобто станом на 1779 рік о. Яків Валкович був у званні професора і водночас обіймав посаду настоятеля монастиря.

Як і багато інших монастирів Мукачівської єпархії, Імстичівська обитель у XVIII столітті мала статус «відпустового» монастиря, який мав право надавати вірянам індульгенції в дні відпустових свят. Про це йдеться в листі (крайні дати – 21.08.1774–09.12.1774) про надання права відпущення гріхів Імстичівським і Краснобрідським монастирями [98, арк. 1–4]. Крім того, у фондах ДАЗО є на збереженні прохання (крайні дати – 24.04.1793–19.10.1793) протоігумена Мукачівського монастиря ордену Василіан про надання права відпущення гріхів храмам монастирів у селах Марія-Повч, Красний Брід та Імстичево [99, арк. 1–8]. Підтвердження статусу «відпустового» монастир повторно отримав з рук Римського Понтифіка Пія VII у 1806–1807 роках [14, с. 290; 100, с. 14].

Згідно зі «Списком» настоятелів монастирів ордену ЧСВВ, у 1779 році ігуменом монастиря був монах Герман Хватала (Ториський), в 1780 році посаду ігумена Імстичівського монастиря обіймав монах Юстин Кость, з 1781 по 1786 рік – о. Інокентій Данилович, у 1786 році – монах Ананія Андрешкович, у 1789–1790 роках – монах Анастасій Андрешкович, з 1792 по 1795 роки – Авраамій Колесар [79, арк. 3–3 зв.; 5–6 зв.].

У тій самій архівній справі міститься ще один документ – «Каталогъ или исчисленіе всѣхъ честныхъ оцъ ієромонаховъ и монаховъ чина сѣаго Василія Великаго», які проживали в часи єпископів Геннадія Бізанція, Степана Ольшавського та Гавриїла Блажовського в Мукачівському монастирі. В каталозі, який зроблений у вигляді таблиці, є три колонки: ім'я та прізвище, походження (отечество) і смерть (преставленіє). З документа дізнаємося імена тих ченців, які у XVIII столітті були поховані в Імстичівській обителі. Наприклад, у 1777 році в монастирі був похований ієромонах Досифей Прам, а 1789 році – ієромонахи Іполит Пелеща(и)к, Валаріан Артемович [79, арк. 2–2 зв.].

Ширше вищенаведені факти щодо діючого керівництва Імстичівського монастиря наводить черговий «Список» монахів і монастирів ордену ЧСВВ. Документ свідчить, що станом на 1 липня 1784 року в монастирі посаду ігумена обіймав о. Інокентій Данилович, намісником був о. Феодосій Алмаші, отцями у священному сані були: Іполит Пелещак, Амвросій Теленчик, Венедикт Рибович, Прокопій Сюч, дияконом був Іуліан Дяволинка, а простими ченцями – Ананія Андрешкович та Герасим Сивкович [101, арк. 2].

19 жовтня 1787 року, відповідно до дарчого «тестаменту» (заповіту), Іван Василюк передав монастирю «телек» (кляпчик землі), який знаходився біля Рацинчиної хати [12, с. 174–175].

Очевидно, що наприкінці століття імстичівські монахи вживали в їжу м'ясо. Від 02.02.1790 року нами виявлено прохання монахів монастиря (на 20 аркушах) про виділення м'яса для монастиря [102, арк. 1–20].

Загалом наприкінці XVIII – протягом XIX століть Мукачівські єпископи забороняли в пости вживати в їжу м'ясо монахам [103, арк. 1–13; 104, арк. 1–37; 105, арк. 1–40]. Однак остаточно питання щодо вживання в їжу м'яса монахами було вирішено при управлінні Мукачівського єпископа Олексія Повчія [1, с. 358–359].

Як і в багатьох інших монастирях Мукачівської єпархії з кінця XVIII – протягом XIX століття в Імстичівському монастирі фіксується зниження моралі та монастирської дисципліни [100, с. 17–18]. Ця тема була предметом реляцій настоятеля Імстичівського монастиря ордену Василіан, крайні дати яких коливаються з 16.12.1794 по 19.01.1803 роки [106, арк. 1–14].

Наприкінці 1773 року за правління ігумена Германа Хватала на території обителі був побудований мурований монастирський корпус для шістьох монахів з рефектарем і кухнею, а під монастирем – пивниця [14, с. 290; 11, с. 70].

Наприкінці 90-х років XVIII століття «Гриць Романов» складає заповіт, в якому передає в монастир власну худобу (4 воли, 1 корову, 3 поросят), а також заборговані йому кошти, які боржники (Мелиганіч Феодор, Окаль Олекса, Фурувов, Гриць, Романъ Олекса та ін.) при поверненні повинні віддати в обитель [12, с. 175]. В заповіті згадується один з ієромонахів монастиря – Галактіон [12, с. 175].

У всіх монастирях єпархії, особливо в 80–90-х роках XVIII століття, тобто перед ліквідацією монастирів Мараморошу, періодично проводилася детальна ревізія та інвентаризація рухомого і нерухомого майна, складалися ревізійні акти перевірки тощо [107, арк. 1–2]. Не був винятком і монастир у с. Імстичево. У фондах ДАЗО виявлено інвентарні, майнові та господарські описи монастиря, які проводилися в 1764 [55, арк. 1–2], 11.05.1780–09.08.1780 [108, арк. 1–22], 02.03.1782 [109, арк. 1–6], 30.01.1787–15.11.1787 [110, арк. 1–5], 03.09.1797–09.09.1797 [111, арк. 1–8] та 15.01.1798 роках [112, арк. 1–2]. Відповідно до наявних архівних актів окремо також перевірялися фінансові справи та поточні звіти Імстичівського монастиря [113, арк. 1].

Внаслідок секуляризаційної реформи імператора Йосипа II у 1788 році в комітатах Угорського королівства Угоча та Мараморош було закрито 17 монастирів [114, арк. 4–4 зв.]. До великих монастирів були приєднані менші обителі, відбувалося злиття монастирів. Головними причинами закриття монастирів були: економічна політика привласнення монастирських земель; соціальний чинник, ба навіть асоціальний чинник, адже держава засуджувала пасивну інтеграцію чернецтва у соціумі; відсутність богословських шкіл при монастирях; зниження рівня благочестя; дуже мала кількість монахів, а також те, що монастирі не займалися парафіяльною роботою, освітою місцевого населення, охороною здоров'я, благодійництвом тощо [100, с. 9].

Після реформи Франца Йосипа II діяли такі монастирі, які підпорядковувалися Мукачівському протоігумену: Мукачівський, Краснобрідський, Буківський, Марія-Повчанський, Малоберезнянський, Імстичівський та Біксадський. Таким чином, на території Мукачівської єпархії діючими залишалися 7 монастирів [92, с. 77; 17, с. 40].

У період реформи чернецтва у 1788–1798 роках влада детально перевіряла не тільки фінансовий, господарський та майновий стан монастирів, але складалися акти і відомості обліку особового складу ченців і т.д. Виявлено кілька актів перевірки стану особового складу монахів Імстичівського монастиря, які датуються 1788 [97, арк. 1–23] та 1798 роками [115, арк. 1–4].

У березні 1794 року в монастирі тривало або ж розпочалося будівництво головного храму. Відомість про це знаходиться в проханні настоятеля Імстичівського монастиря на ім'я поміщика Перені про дозвіл вирубки лісу на будівництво храму [116, арк. 1]. Більшість церковних істориків вважають, що новий кам'яний монастирський храм в Імстичівській обителі був побудований у 1798 році за часів ігумена монастиря Авраамія Колесаря [10, с. 247; 14, с. 290; 11, с. 70]. Факт будівництва монастирського храму в цей період підтверджує виявлений нами акт Імстичівського монастиря про встановлення хреста на вежі монастирського храму, який датується 15.08.1799 р. [117, арк. 1–2]. Опосередкована вказівка на тривале будівництво монастирських будівель в Імстичеві наприкінці XVIII ст. міститься в проханні настоятелів Імстичівського та Углянського монастирів на ім'я графа Антона Карої до жупного відомства про надання матеріальної допомоги для будівництва монастирських будівель і утримання монахів [118, арк. 1–7].

Наприкінці XVIII століття спостерігаємо жваве спілкування настоятеля монастиря з Мукачівським греко-католицьким єпископом Андрієм Бачинським. 01 липня 1795 року владику відправляє настоятелю Імстичівського монастиря реляцію щодо публікації булли Папи Римського Пія VI про видачу індульгенції учасникам молебню на честь перемоги австрійських військ над французами [119, арк. 1–4]. З 13.06.1797 по 26.07.1797 між керуючим єпархією і настоятелем монастиря триває листування щодо церковно-господарських питань [120, арк. 1–4].

Згідно з «Відомостями» обліку особового складу монахів ордену Василіан, в Імстичівському монастирі станом на 5 липня 1798 року ігуменом був отець Авраамій Колесар, посаду намісника обіймав отець Никифор Ортутай, чесними отцями, тобто у сані ієромонаха, були: Венедикт Рибович, Августин Демянович, а чесними братами, тобто простими ченцями, були: Геннадій Леферович, Юліан Гамурський та Іов Станкович [115, арк. 1 зв.; 3 зв.].

Отець Авраамій Колесар, якого віряни широко поважали, був Імстичівським ігуменом 18 років (1792–1810) [11, с. 70]. За часів настоятельства о. Колесара Імстичівський монастир переступив поріг XVIII–XIX століть і продовжив свій розвиток і становлення в новому часі.

Таким чином, огляд джерел та дослідницької літератури дозволяє зробити кілька попередніх висновків щодо становлення, розбудови та розвитку Імстичівського чоловічого монастиря у XVIII столітті.

Без сумніву, початки Імстичівського монастиря сягають екватору XVII століття. Однією з важливих подій для обителі було юридичне підтвердження маєтків, яке виклопотав Іоан Мстицеї у грамоті від 10 лютого 1676 р. Цей документ історики вважають початком заснування монастиря.

Засновником і головним фундатором обителі безапеляційно був православний єпископ Іоанікій (Зейкан), який був похоронений у цій обителі 08.11.1686 року. Разом із тим суттєві пожертви на розбудову монастиря у XVIII столітті робили дворянські сім'ї сіл Заріччя, Імстичево та Білки. Серед потужних благодійників та меценатів монастиря слід виокремити родину Зейкан та родину графа Карої.

Монастир, який знаходився на території Березького комітату, перебував у юрисдикційній залежності від православного Мукачівського єпископа до 1727 року. В травні 1727 року Мукачівський єпископ Геннадій Бізанцій підпорядковує імстичівських монахів своїй владі.

Протягом XVIII століття, особливо в 60-х роках, монастир перетворюється на потужного землевласника, в арсеналі якого було багато рухомого і нерухомого майна, господарських будівель тощо. Цей факт дозволяв настоятелям монастиря давати місцевому населенню грошові позики під заставу власної землі, давати в оренду монастирські землі і т.д.

Загалом у XVIII столітті монастир зазнає суттєвого структурного та адміністративного розвитку. В цей період обитель була духовно-просвітницьким центром, в якому діяли монастирська школа, бібліотека тощо. На початку століття монастир мав власну печатку і вів чіткий документообіг. Настоятель монастиря постійно брав участь у провінційних зборах (соборах) настоятелів ЧСВВ на Закарпатті.

Завдяки опрацюванню нових документів ДАЗО стало можливим відтворити список настоятелів та монахів монастиря у XVIII столітті. Серед найвідоміших ігуменів настоятелями Імстичівського монастиря були: єпископ Іоанікій Зейкан, ієромонах Дорофей (син єпископа), ієромонах Мефодій, ієромонах Леонтій Староста, ієромонах Мелетій Коб, ієромонах Герман Хватала (Ториський), ієромонах Боніфатій Грецула, ієромонах Гавриїл Бачинський, ієромонах Геннадій Бліха, ієромонах Яків Валкович, ієромонах Іустин Кость, ієромонах Інокентій Данилович, ієромонах Ананія Андрешкович, ієромонах Анастасій Андрешкович та ієромонах Авраамій Колесар.

У 80–90-х роках XVIII століття в монастирі був побудований мурований корпус для ченців і великий кам'яний храм.

Монастир, без сумніву, був епіцентром релігійного життя Мукачівської єпархії в комітаті Берег. Крім вищенаведеного, це підтверджується тим, що Римський Понтифік неодноразово надавав обителі статус «відпустового» осередку. Цей факт мав суттєве значення як для збереження, ствердження та розвитку обителі у XVIII–XIX століттях, так і для духовно-просвітницької діяльності ЧСВВ на Закарпатті загалом.

Внаслідок секуляризаційних реформ до Імстичівського монастиря були приєднані Зарічанський та Боронявський монастирі, однак останній з часом виокремився і став самостійним.

Без сумніву, Імстичівський монастир разом з іншими 7 монастирями Мукачівської єпархії (Мукачево, Марія-Повч, Красний Брід, Буковець, Малий Березний, Бороняво та Бікад) у XVIII–XIX століттях входив до найбільших Василіанських монастирів самостійної провінції святого Миколая на Закарпатті.

Загалом, підсумки до статті дозволяють констатувати, що чернече життя Марамороської єпархії у XVIII столітті є малодослідженим, а тому це дає хороші перспективи для подальшого дослідження теми розбудови давніх монастирів Мукачівської та Марамороської єпархій.

Література:

1. Василий (Пронин), архимандрит. История Православной Церкви на Закарпатье. Кандидатская работа архимандрита Василия (Пронина) «История Мукачевской епархии (с древнейших времен до Первой мировой войны 1914 года)». Издание второе. Свято-Николаевский Мукачевский монастырь. ОРП «Філокаліа», 2009. 524 с.
2. Дулишкович Іоанн, о. Историческія черты Угро-Русскихъ. Тетрадь II. Унгварь, 1875. 142 с.
3. Дулишкович Іоанн, отецъ. Историческія черты Угро-Русскихъ. Тетрадь III. Унгварь, 1877. 234 с.
4. Жагкович Ю. Епископы Марамороскіе. *Листокъ*. № 15. Год VII. 1 августа. Унгварь, 1891. С. 172–173.
5. Сабовъ Евменій. Христоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ. Унгвар, 1893. 232 с.
6. Петров А., проф., д-ръ. «Старая вѣра» и унія въ XVII–XVIII вв. Пояснительная записка. *Матеріали для історіи Угорської Русі*. Т. II. Санкт-Петербург, 1906. 88 с.
7. Баран Олександр, д-р., о. Церква на Закарпатті в роках 1665–1691. *BOHOSLOVIA/БОГОСЛОВІЯ*. Т. XXXII. Кн. 1–4. Рим : Українське Богословське Наукове Товариство. 1968. С. 77–145.
8. Лучкай М. Історія карпатських русинів: У шести томах / Дешифр. рукопису, переклад українською мовою та покажчики Ю.М. Сака; Редкол.: Й.О. Баглай, М.М. Вегеш, Д.Д. Данилюк, М.В. Орос, І.М. Сенько. Т. II. Ужгород : Закарпаття, 1999. 388 с., іл.
9. Лучкай М. Історія карпатських русинів: У шести томах / Дешифрування рукопису Ю.М. Сака; пер. укр. мовою А.М. Ігната; покажчики Д.Д. Данилюк, І.М. Сенько. Т. III. Ужгород : Закарпаття, 2002. 328 с., іл.
10. Ваврик Михайло, о., ЧСВВ. По Василіанських монастирях. Торонто, 1958. 286 с.
11. Атанасій В. Пекар, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. Том III. Монаше життя. Ужгород : КП «Ужгородська міська друкарня», 2014. 216 с.
12. Панькевич І. Матеріали до історії Південнокарпатських українців. Грамоти Заріцького і Мстичівського монастирів на Закарпатті. Грамоти Мстичівського монастиря XVII–XVIII вв. *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*. Т. IV. Кн. 2. Пряшів, 1970. СС. 32; 169–175.
13. Фенич В. Заснування Імстичівського монастиря та його діяльність в Австрійські та Австро-Угорські часи. *Carpatica – Карпатика* / ред. кол.: Е.А. Балагурі, М.М. Вегеш (відп. ред.), Д.Д. Данилюк та ін. Ужгород : УжНУ, 2001. № 12: *Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії*. С. 11–21.
14. Пап Степан, о. Історія Закарпаття: У 3-х т. Т. II. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2002. 448 с.
15. Світлінець А. Життєвий шлях та церковне служіння єпископа Іоанікія Зейкана (...?... – 08.11.1686). «*НАУКОВІ ЗАПИСКИ*» Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна). / Кер. редкол.: Високопреосвященніший Феодор, архієп. Мукачівський і Ужгородський. Рецензенти: Данилюк Д.Д., д.і.н., проф., Федака С.Д., д.і.н., проф. Ужгород : Всеукраїнське вид-во «Карпати». № 1. 2011. С. 192–195.
16. Кічера В. Господарський розвиток Мукачівського та Імстичівського монастирів Мукачівської греко-католицької єпархії в 20–30-х рр. XX ст. *Carpatica – Карпатика* / ред. кол.: М.М. Вегеш, С.В. Віднянський, Д.Д. Данилюк та ін.; відповід. за вип.: В.І. Фенич, Т.С. Сергієнко. Ужгород : Говерла, 2006. № 35: *Європейські цінності та конфесійно-національна ідентичність населення Українських Карпат*. С. 167–174.
17. Мороз Володимир. Світильник віри: історія Боронявського монастиря на тлі епох. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. 288 с. + 88 с. іл.
18. URL: https://risu.ua/imstichovo-monastir-svyatogo-arhistratiga-mihajila_n58372/amp.
19. Монич О., протоієрей. «Імстичівський ескіз» в часи правління останніх православних архієреїв Мукачівської єпархії: Іоанікія (Зейкана) та Мефодія (Раковецького). «*НАУКОВІ ЗАПИСКИ*» Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна) / Редкол.: митрополит Феодор (Мамасуєв) (голова редкол.), члени редкол.: Ю. Данилюк, протоієрей О. Монич, протоієрей О. Гук, протоієрей В. Юрина, рецензенти: Д. Данилюк, С. Федака. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2019. № 6. С. 383–409.
20. Мороз В. Заснування і становлення Боронявського монастиря: історія обителі на тлі епохи. *Наукові Записки Ужгородського Університету. Серія «Історично-релігійні студії»*. 2016. Вип. 5. Ужгород : Говерла. С. 154–177.

21. Мороз В. Історія чернецтва у спадщині о. Анатолія Кралицького, ЧСВВ. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Вип. 1 (42). 2020. С. 20–29.
22. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 23. На 3 арк.
23. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 24. На 4 арк.
24. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 27. На 1 арк.
25. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 30. На 2 арк.
26. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 299. На 1 арк.
27. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 340. На 2 арк.
28. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 753. На 1 арк.
29. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 23. На 3 арк.
30. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 209. На 1 арк.
31. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 226. На 1 арк.
32. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1453. На 1 арк.
33. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 2887. На 1 арк.
34. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1383. На 9 арк.
35. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 360. На 1 арк.
36. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 213. На 2 арк.
37. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 340. На 2 арк.
38. Монич О., Миськов І. Єпископські та монастирські сфрагіси 1690–1735 рр. як джерело до вивчення історії Марамороської православної єпархії та Марамороського унійного вікаріату. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2022. Вип. 1 (46). С. 167–190.
39. Жаткович Юрій, о. Боротьба Мукачівської греко-католицької єпархії проти впливу Егера. Історичне дослідження. *Праці з історії Угорської Русі / Упорядк. і передм. О.С. Мазурка. Редактор О. Козоріз. Ужгород : Мистецька лінія, 2008. С. 235–316.*
40. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 168. На 2 арк.
41. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 421. На 4 арк.
42. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 273. На 1 арк.
43. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 293. На 2 арк.
44. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 427. На 8 арк.
45. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 431. На 4 арк.
46. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 547. На 2 арк.
47. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 3458. На 8 арк.
48. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 124. На 1 арк.
49. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 298. На 1 арк.
50. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 656. На 1 арк.
51. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 667. На 2 арк.
52. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 766. На 1 арк.
53. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 918. На 6 арк.
54. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1050. На 2 арк.
55. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 167. На 2 арк.
56. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 17. На 2 арк.
57. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1541. На 1 арк.
58. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 22. На 1 арк.
59. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 588. На 1 арк.
60. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 703. На 2 арк.
61. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 820. На 1 арк.
62. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 303. На 1 арк.
63. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 833. На 2 арк.
64. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 2443. На 2 арк.
65. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1334. На 14 арк.
66. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 716. На 2 арк.
67. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 740. На 1 арк.
68. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 747. На 2 арк.
69. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 705. На 2 арк.
70. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 751. На 1 арк.
71. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 938. На 10 арк.
72. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1061. На 3 арк.
73. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1116. На 6 арк.
74. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1162. На 2 арк.
75. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 187. На 1 арк.
76. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 239. На 9 арк.
77. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 430. На 1 арк.
78. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1138. На 3 арк.

79. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 250. На 6 арк.
80. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 117. На 4 арк.
81. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 477. На 2 арк.
82. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 518. На 2 арк.
83. Монич О. Миколаївський монастир у селі Alsó Karaszló (Заріччя) (за документами Державного архіву Закарпатської області). *Архіви України* / Ред. кол.: Т. Баранова (гол. ред.), А. Бернат, І. Бондарчук, В. Васильєв та ін. *Науково-практичний журнал*. № 2 (319). Квітень–червень. Київ, 2019. С. 167–186.
84. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 619. На 1 арк.
85. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 941. На 8 арк.
86. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 121. На 12 арк.
87. Кінах Гліб, о., ЧСВВ. Посіщення закарпатських монастирів ЧСВВ. в рр. 1755, 1756, 1765, 1809. *Записки ЧСВВ*. Т. III. Вип. 3–4. Львів, 1930. С. 432–446.
88. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 504. На 2 арк.
89. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 524. На 2 арк.
90. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 570. На 4 арк.
91. Пекар А., ЧСВВ. Василянська Провінція св. Миколая на Закарпатті. *Записки ЧСВВ*. Секція II. Т. XI (XVIII). Вип. 1–4. Рим, 1982. 528 с.
92. Кічера В. Інституційна розбудова провінції чину Василиан на Закарпатті у період правління Мукачівського єпископа Андрія Бачинського (1773–1809). *Русин*. 2008. № 3–4 (13–14). С. 76–83.
93. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 940. На 8 арк.
94. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1666. На 1 арк.
95. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1761. На 2 арк.
96. Ваврик Михайло, о., ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василянського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка. Рим, 1979. 217 с.
97. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1174. На 23 арк.
98. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 2377. На 4 арк.
99. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 5. Спр. 621. На 8 арк.
100. Давні монастирі Мукачівської єпархії (1360–1800). Зведений предметно-тематичний каталог документів Державного архіву Закарпатської області. Фонд № 64, описи 1, 4, 5; Фонд № 151, описи № 1, 5, 6, 22, 25 / Упоряд. протоієрей Олександр Монич. Ужгород : РІК-У, 2021. 392 с.: іл. (серія «Джерела з історії Мукачівської єпархії»).
101. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1048. На 10 арк.
102. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 5. Спр. 265. На 20 арк.
103. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 2. Спр. 118. На 13 арк.
104. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 8. Спр. 1968. На 37 арк.
105. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 8. Спр. 2267. На 40 арк.
106. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 5. Спр. 802. На 14 арк.
107. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1043. На 2 арк.
108. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 936. На 22 арк.
109. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 984. На 6 арк.
110. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1145. На 5 арк.
111. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1472. На 8 арк.
112. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1501. На 2 арк.
113. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1035. На 1 арк.
114. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 12. Спр. 2571. На 4 арк.
115. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1487. На 4 арк.
116. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1389. На 1 арк.
117. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1532. На 2 арк.
118. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1675. На 7 арк.
119. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1392. На 4 арк.
120. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1446. На 4 арк.

УДК 94(477.41)"9/13":002.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.14>

СКЛАДАННЯ ДОКУМЕНТІВ ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Поливач Марія,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри
журналістики та мовної комунікації

Національного університету біоресурсів і природокористування України
м. Київ, Україна

mariapolyvach@ukr.net

ORCID ID: 0000-0003-0975-4987

Із давніших часів дійшли до нас різноманітні види документів. З їх допомогою ми пізнаємо історію своєї країни, особливості повсякденного життя та різних взаємовідношень, що склалися у ті далекі часи.

Відомо, що документи виникли разом із писемністю, спочатку як засіб закріплення майнових відносин, а потім, з подальшим розвитком писемності, вони стали засобом спілкування та передачі інформації. Документи є одним із важливих «сховищ» людської пам'яті.

Сучасні словники пояснюють, що слово «документ» походить від латинського «documentum», а те, у свою чергу, від дієслова «docere» – «вчити, навчати».

Після створення давньоруської держави писемність стала життєвою необхідною для налагодження зв'язків із іноземними діячами, укладення угод з іншими країнами. В умовах формування класового суспільства виникла потреба у складанні заповітів, записках боргів, укладанні торговельних купецьких контрактів, у написах на речах про їхнє призначення, приналежність тощо. Важливі документи давньоруські князі зберігали пильніше, ніж коштовності. Відомо, що за князювання Ярослава Мудрого зібрання найдавніших грамот і договорів Русі з іншими країнами розміщувалося у Михайлівському приділі (прибудова в православному храмі або окрема, виділена частина основної будівлі для розміщення додаткового вівтаря з престолом) Софійського собору. Вчені припускають, що саме тут були зосереджені і документи доволідимирського часу. Одним із найбільш відомих сховищ ділових паперів був також Києво-Печерський монастир, заснований вихідцем із міста Любеча на Чернігівщині преподобним Антонієм у часи правління Ярослава Мудрого.

Діловодство в Київській Русі характеризується своєю самотуністю та неповторністю по відношенню до літописних джерел інших країн того ж часу, зокрема тим, що вони писалися рідною мовою, якщо й не цілком ідентичною розмовній народній, то дуже близькою до неї. На відміну від хронік більшості країн Європи, які складені на латинській мові. Слід зазначити, що важливість літописання полягає в тому, що історія даного періоду написана сучасниками і дійовими особами.

Незважаючи на численні пожежі, княжі міжусобиці та монголо-татарську навалу та те, що більша частина пам'яток давньоруської доби загинула, частина їх дійшла до нас в переписаному вигляді, що становить надзвичайно велику цінність для нашої країни та історичної науки загалом.

Мета дослідження – дослідити українське документування періоду Київської Русі за літописними джерелами. Зазначити історію творення документознавства на теренах Київської Русі.

Методи наукового дослідження. Із метою об'єктивного осмислення теми застосовувались: метод періодизації, історико-порівняльний метод, історико-типологічний метод і проблемно-хронологічний підхід.

Основні результати дослідження. Проаналізовано походження слова «документ» та зазначено варіанти походження даного терміна на думку різних дослідників. Зазначено історію творення документознавства на теренах Київської Русі за літописними джерелами.

Перспективи подальших студіювань полягають у подальшому дослідженні історичних джерел часів Київської Русі, їх порівнянні з іншими документами того ж часу, але написаними іншими законотворцями інших країн.

Практичне значення досягнутих результатів: отримані результати можуть стати корисними при підготовці наукової статті, тез доповіді на науково-практичній конференції та розробці нових факультативних курсів.

Оригінальність дослідження полягає в залученні великої кількості проаналізованих джерел та думок різних авторів із даної проблематики.

Ключові слова: українське документування, документи Київської Русі, документознавство, договір, літопис.

Polyvach Mariia. Compilation of documents in the times of Kyivan Rus

Various types of documents have come to us from ancient times. With their help, we get to know the history of our country, the peculiarities of everyday life and various relationships formed in those distant times.

It is known that documents arose together with writing, initially as a means of property relations consolidating, and then, with the further development of writing, they became a means of communication and information transmission. Documents are one of the important “repositories” of human memory.

Modern dictionaries explain that the word “document” comes from the Latin «documentum», and that, in turn, from the verb “docere” – “to teach”.

After the creation of the ancient Rus state, writing became a vital necessity for establishing relations with foreign figures, concluding agreements with other countries. In the conditions of the formation of a class society, there was a need to draw up wills, write down debts, enter into trade merchant contracts, write inscriptions on things about their purpose, belonging, etc. Ancient Rus princes kept important documents more carefully than jewels. It is known that during the reign of Yaroslav the Wise, the collection of the most ancient documents and treaties of Kyivan Rus with other countries was housed in the St. Sophia Cathedral (an extension to an Orthodox church or a separate, dedicated part of the main building for the placement of an additional altar with a throne). The scientists assume that documents of the pre-Volodymyr era were also concentrated here. One of the most famous repositories of business papers was also the Kyiv-Pechersk Monastery, founded by Venerable Antony, a native of the town of Lyubech in Chernihiv region, during the reign of Yaroslav the Wise.

The clerkship in Kyivan Rus is characterized by its originality and uniqueness in relation to the chronicle sources of other countries of the same time, in particular, by the fact that they were written in the native language, if not completely identical to the spoken vernacular, then very close to it. Unlike the chronicles of most European countries, which are written in Latin, it is important to note that the importance of the annals lies in the fact that the history of this period was written by contemporaries and actors.

Despite numerous fires, princely feuds and the Mongol-Tatar invasion, and the fact that most of the monuments of the ancient Rus era perished, some of them have reached us in a transcribed form, which is extremely valuable for our country and historical science in general.

The purpose of the study: to investigate the Ukrainian documentation of the period of Kyivan Rus based on chronicle sources. To indicate the history of the creation of documentary studies on the territory of Kyivan Rus.

Methods of scientific research: for the purpose of objective understanding of the topic, the following methods were used: periodization method, historical-comparative method, historical-typological method and problem-chronological approach.

The main results of the research: the acquisition of the word “document” and some variants of the creation of this term were analyzed based on the conclusions of various researchers. The history of the creation of documentary studies on the territory of Kyivan Rus according to chronicle sources is indicated.

Prospects for further studies consist in further research of historical sources of the times of Kyivan Rus, their comparison with other documents of the same time, but written by other law makers.

Practical significance of the achieved results: the obtained results can be useful in the preparation of a scientific article, theses of a report at a scientific and practical conference, and the development of new optional courses.

The originality of the research lies in the involvement of a large number of analyzed sources and opinions of various authors on this issue.

Key words: Ukrainian documentation, documents of Kyivan Rus, document studies, contract, chronicle.

Важливе значення в дослідженні теми відіграє історіографія проблеми. Щодо походження терміна «документ» та його визначення було використано дослідження Г.М. Швецової-Водки, А. Сускі та Г. Арнтца. Історію творення документів та їх складання в часи Київської Русі описали у своїх роботах П.П. Толочко, М.Ф. Безкровний, М.Ф. Кропивко, Ю.І. Палеха, Т.Д. Іщенко, Ю.М. Нікольченко.

Джерельна база дослідження охоплює літописні джерела часів Київської Русі, передусім: «Іпатіївський літописний звід», «Руську правду», «Остромирово Євангеліє», «Поученіє к братії», «Слово про закон і благодать», «Житіє Бориса і Гліба», «Повісті временних літ», «Київського літопису», «Галицько-Волинського літопису».

Дана проблема досі є актуальною, особливо в час війни, коли країна-окупант – РФ – постійно намагається відібрати нашу історію, культуру та нашу державність.

Із давніших часів дійшли до нас різноманітні види документів. З їх допомогою ми пізнаємо історію своєї країни, особливості повсякденного життя та різних взаємовідношень, що склалися у ті далекі часи.

Відомо, що документи виникли разом із писемністю, спочатку як засіб закріплення майнових відносин, а потім, з подальшим розвитком писемності, вони стали засобом спілкування та передачі інформації. Документи є одним із важливих «сховищ» людської пам'яті [2].

Сучасні словники пояснюють, що слово «документ» походить від латинського «documentum», а те, у свою чергу, від дієслова «docere» – «вчити, навчати».

Найбільш глибоке дослідження походження терміна «документ» і дальшого розвитку його значень здійснив польський дослідник Анджей Сускі. На його думку, корені цього слова сягають у індоєвропейську прамову, яка існувала приблизно за 2 тис. р. до н.е.

Слово «dek» у цій мові означало жест простягнутих рук, пов'язаний із передаванням або прийманням, одержанням чогось. Німецький дослідник Гельмут Арнтц пояснює, що від слова «dek» (або «dec») походить також число «десять», тому що на долонях рук – десять пальців. Звідси походить «дека...» як перша частина складних слів, що означає «десять» (наприклад: «декада» – десять днів), або «деци...»,

що в складних словах відповідає поняттю «десята частина» (наприклад, «дециметр» – десята частина метра). Унаслідок чергування голосних «е – о» корінь «dek (dec)» помінявся на «doc» у слові «doceo», що означало «вчу, навчаю». Від нього походить слово «documentum» або «docimentum», яке означало: «те, що вчить, що є повчальним прикладом, доказом». Однокорінними до слова «документ» виявляються слова: «doctrina» – «вчення», «doctor» – «вчений». Саме в такому широкому значенні застосовувалося слово «documentum» із самого початку його вживання, наприклад, у працях Цицерона. Згодом воно набуло юридичного відтінку і почало означати «писемний доказ»; «доказ, почерпнутий із книг, записів, офіційних актів» [11, с. 38].

Після створення давньоруської держави писемність стала життєвою необхідною для налагодження зв'язків із іноземними діячами, укладення угод з іншими країнами. В умовах формування класового суспільства виникла потреба у складанні заповітів, записах боргів, укладанні торговельних купецьких контрактів, у написах на речах про їх призначення, приналежність тощо. Важливі документи давньоруські князі зберігали пильніше, ніж коштовності. Відомо, що за князювання Ярослава Мудрого зібрання найдавніших грамот і договорів Русі з іншими країнами розміщувалося у Михайлівському приділі (прибудова в православному храмі або окрема, виділена частина основної будівлі для розміщення додаткового вітваря з престолом) Софійського собору. Вчені припускають, що саме тут були зосереджені і документи доволодимирського часу. Одним із найбільш відомих сховищ ділових паперів був також Києво-Печерський монастир, заснований вихідцем із міста Любеча на Чернігівщині преподобним Антонієм у часи правління Ярослава Мудрого [1].

За визначенням академіка П.П. Толочка, «Літописи Київської Русі становлять собою одне з найбільш примітних історико-культурних явищ середньовіччя. На відміну від хронік більшості країн Європи, які складені на латині, вони написані рідною мовою, якщо й не цілком ідентичною розмовній народній, то дуже близькою до неї. Цим зумовлена надзвичайна популярність літописного жанру на Русі» [10, с. 3].

Традиція літописання склалася у Києві в X ст., але згодом поширилась практично на всі землі Русі. На ранньофеодальному етапі історії Київської держави літописання велося переважно у Києві та Новгороді; в добу феодальної роздробленості, в XII–XIII ст., кожна удільна столиця Русі мала своїх літописців; у Південно-Західній Русі центрами літописання були Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир, Галич, Холм [7, с. 72]. Їхні автори – ігумени і ченці монастирів, представники князівської адміністрації і навіть князі [9, с. 9].

Через пожежі, княжі міжусобиці та монголо-татарську навалу більша частина пам'яток давньоруської доби загинула. Збереглися лише окремі з них – найдавніші рукописні книги «Остромирово Євангеліє» 1056–1057 рр. та «Ізборник Святослава» 1073 і 1076 рр., твори оригінальної давньоруської літератури «Поученіє к братії» єпископа Луки, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Житіє Бориса і Гліба». Всі вони сьогодні є не тільки пам'ятками писемності і літератури, а й документами тогочасної епохи.

У стародавніх літописах можна знайти і документи про прийняття православного християнства Київським князем Володимиром. Спочатку в Херсонесі хрестився сам Великий князь і наближені до нього бояри, а потім у 988 р. він хрестив і свій народ у дніпровських водах [1]. «І не було ані єдиного, який би противився благочестивому його повелінню. А як хто, то й не з любові, а зі страху перед повелителем охрестився, бо ж благовір'я його на владу спиралося. Отож водночас уся земля наша уславила Христа з Отцем і зі Святим Духом» – митрополит Ларіон [3].

Найстарішим і найважливішим документом, що зберіг давні норми звичаєвого права з пережитками язичництва, є «Правда Руськая», або, за усталеною в науці назвою, «Руська Правда» (термін «правда» тут означає закон). Оригінал цього документа не зберігся. Маємо лише численні (близько 300) списки, тобто копії, найстаріші з яких датуються XI–XII ст.

Найдавніший із них – Синодальний 1282 р. Цими списками користувалися на Русі, а потім і в Росії аж до середини XVII ст., доки «Руська правда» не була замінена «Уложенієм» Олексія Михайловича 1649 р. Проте «Руську правду» не можна вважати пізнім записом старовинного звичаєвого права VIII–IX ст. Вона лише відображає це право, але частіше не в позитивному, а в негативному розумінні [1].

Поступово окремі хронікальні записи, повісті, сказання, повчання об'єднувались у літописні зводи – своєрідні історичні хрестоматії. Вони мали різних авторів, неоднаковий стиль викладу і характер інформації, але завжди несли на собі відбиток особливостей упорядників. Фундаментом літописання Київської Русі є Іпатіївський літописний звід, до якого ввійшли літописні твори X–XIII ст. Іпатіївський літописний звід – літописне зведення, відоме приблизно з 1425 р., отримав назву за місцем знахідки його найдавнішого списку у Іпатіївському монастирі поблизу Костроми в Росії. Події в ньому розпочинаються з біблійної міфології щодо «сотворіння світу» і закінчуються 1292 р., розгортаючись переважно на східнослов'янських і давньоруських землях.

Як зазначав український дослідник зводу Л.Є. Махновець, «книга ця – першоджерело відомостей про тисячі й тисячі подій, історій, людей. У ній усе важливе. Тому так пильно вивчали і вивчають її ось уже ціле тисячоліття, з пієтетом вслухаючись у кожне слово, довго роздумуючи над кожною літерою. Про неї написано безліч праць. І ще безліч буде написано. Вона невичерпна, бо невичерпне життя, про яке вона розповідає» [6, с. 111].

Іпатіївський звід складається з трьох частин: «Повісті временних літ», «Київського літопису», «Галицько-Волинського літопису». Події, викладені у них, географічно і хронологічно відповідають територіальним межах та історичним періодам існування південно-західних земель руської держави. Але помилково вважати, що літописи склалися виключно їхніми очевидцями або сучасниками. Повідомлення записувались і переписувались в різний історичний період, що призводило до суттєвих змін у текстах, а іноді до свідомого перекручення фактів [7, с. 73].

Особлива цінність літописання полягає в тому, що історія даного періоду написана сучасниками і дійовими особами. Створені ними літописні зводи і повісті різняться за стилем викладання, відбором фактів, ідейною спрямованістю, але всі вони відтворюють правдиву картину життя Київської Русі.

О.О. Шахматов писав, що давньоруське літописання нагадує велетенське вікове дерево, коріння якого глибоко проросло в київський духовний ґрунт, а потужний стовбур розгалузився рясними гілками по усіх давньоруських землях [4, с. 141].

Копії документів у стародавні часи відтворювали переписувачі, їхній інструмент – гусяче перо, кінець якого особливим чином зрізався й заточувався спеціальним ножичком. Першу літеру кожного абзацу малювали пензликом, в основному червоною фарбою, і писали з «красной строки».

Аркуші документів зшивали і опрацьовували в дерев'яні палітурки, обтягнуті шкірою та оздоблені коштовними металами та камінням. Нелегким було те переписування і дорого коштувало [1]. За один молитовник заплатив 8 гривень, а рівночасно ціле село купив за 50 гривень. Дорогоцінну книгу шанували дуже. Опрацьовували її старанно, в дошки, покриті шкірою, або й у срібну оправу, не раз із майстерним орнаментом. Власник записував на ній своє ім'я й погрожував прокльоном тому, хто наважився б книгу вкрасти: «А хто б її узяв, хай буде проклятий, анафема».

Були вже в ті часи меценати письменства, що збирали перші бібліотеки. Князь Ярослав Мудрий заснував такий книгозбір у Києві: «звелів багато книг переписати і склав їх у церкві св. Софії». Волинський князь Володимир Василькович сам переписував книги, опрацьовував їх у дорогоцінні оправы й розсилав у дарунок різним церквам та монастирям. Між іншим, і кафедральній церкві у Перемишлі дарував переписане власноручно Євангеліє, оковане у срібло з дорогоцінним камінням. Але й убогі люди уміли цінувати книжку й уважали її великим багатством: печерський чернець Григорій «нічого іншого не мав, окрім книг», – читаємо у Патерику [5].

Важливими документами тогочасної епохи були княжі устави і «уроки», а також церковні устави. Княжі устави спрямовувалися на доповнення або зміну внутрішніх державних норм і порядків. Прикладом може бути «Устав Володимира Мономаха», що став доповненням і своєрідною структурною частиною зводу законодавчих актів древньослов'янського права – «Руської Правди». Під «уроками» розуміють постанови князів переважно фінансового характеру: про податки, данину на користь князя, судові стягнення. Церковні устави мали на меті впорядкувати правове становище церкви в державі, церковні суди, забезпечити церкву матеріально. Збереглися церковні устави князів Володимира і Ярослава. Перший відомий у копії XIII, другий – XIV ст. А ось у книзі святих отців церкви – «Києво-Печерський Патерик» – змальовуються їхні незвичайні подвиги (як от: пресвітер Дем'ян все життя нічого не їв, крім хліба й води; князь Святоша виконував найтяжчу роботу в монастирській кухні, а Іван Затворник закував себе в залізні окови й перебував у них 30 років) [8, с. 12].

Ділове письмо в Україні-Русі характеризувалось високою і водночас самобутньою культурою, заснованою на давній оригінальній традиції складання ділових документів. Попри всю свою стереотипність та одноманітність, ділова писемність справляла великий вплив на розвиток давньоруської літератури, поповнюючи її жанри, вводячи в неї нові теми, допомагаючи зближенню літератури з дійсністю.

Без ділового письменства як важливого засобу спілкування не могло існувати руське феодальне суспільство. Усе це дає підстави вважати мову ділової писемності складовою частиною давньоруської писемно-літературної мови і вивчати її поряд із мовою інших писемних жанрів.

Уже в ті далекі часи документ служив гарантією виконання зобов'язань, і йому надавалось велике значення. У договорі з Візантією (944 р.) читаємо: «...Віднині ж хай приходять до князя руського з грамотою, в якій будуть засвідчені їх мирні наміри... Якщо ж прийдуть без грамоти, то хай втримуються під вартою, доки не сповістимо про них князю Ігорю».

Проте таке серйозне і, здавалося б, позитивне ставлення до документів досить часто в історії спричиняло їх знищення або підробку [1].

Висновки. Перш за все варто зазначити, що літописні згадки, які описані в даній статті, мають майже тисячолітню історію та були написані на території сучасної України, що підкреслює її приналежність до нашої історії та культури.

Діловодство в Київській Русі характеризується своєю самобутністю та неповторністю по відношенню до літописних джерел інших країн того ж часу, унікальне, зокрема тим, що воно писалося рідною мовою, якщо й не цілком ідентичною розмовній народній, то дуже близькою до неї. На відміну від хронік більшості країн Європи, які складені на латинській мові. Важливість літописання полягає в тому, що історія даного періоду написана сучасниками і дійовими особами.

Незважаючи на численні пожежі, княжі міжусобиці та монголо-татарську навалу та те, що більша частина пам'яток давньоруської доби загинула, частина їх дійшла до нас в переписаному вигляді, що становить надзвичайно велику цінність для нашої країни та історичної науки загалом.

Література:

1. Безкровний М.Ф., Кропивко М.Ф., Палеха Ю.І. Діловодство в інформаційно-консультаційній діяльності: 1 частина : підручник. Київ : Ліра-К. 2014. 294 с.
2. Виникнення справочинства. Історія розвитку писемності. Складання документів у Київській Русі. URL: https://studopedia.com.ua/1_133263_viniknennya-spravochinstva-Istoriya-rozvitku-pisemnosti-skladannya-dokumentiv-u-kiivskiy-rusi.html.
3. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm>.
4. Історія української культури : навч. посіб. / О.Ю. Павлова, Т.Ф. Мельничук, І.В. Грищенко ; за ред. О.Ю. Павлової. Київ : Центр учбової літератури. 2012. 352 с.
5. Історія української культури / за загал. ред. І. Крип'якевича. 4-те вид., стереотип. Київ : Либідь, 2002. 656 с. URL: <http://litopys.org.ua/kgurcult/kgcult05.htm> =.
6. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л.С. Махновця. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.
7. Нікольченко Ю.М. Українське документування періоду Київської Русі за літописними джерелами. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Філософія, культурологія, соціологія*. 2013. Вип. 6. С. 72–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_fks_2013_6_14.
8. Палеха Ю. Управлінське документування : навч. посібник : у 2 ч. Ч. 1. Ведення загальної документації (зі зразками сучасних ділових паперів). Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2001. 327 с.
9. Толочко О.П. Київська Русь. Київ : Альтернатива, 1998. 352 с.
10. Толочко П.П. Літописи Київської Русі. Київ : Київська Академія Євробізнесу, 1994. 125 с.
11. Швецова-Водка Г.М. Документознавство : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 398 с.

УДК 908 «1920/1930»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.15>

ФОРМИ І МЕТОДИ СПРОТИВУ СЕЛЯН ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ ОКРУГИ КОНФІСКАЦІЙНИМ ЗАХОДАМ СОВЕТСЬКОЇ ВЛАДИ У 1920–1930-Х РР.

Руденко Юлія,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Київського кооперативного інституту бізнесу і права

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2276-199X>

Комуністична тоталітарна система обирала ворогів за класовою ознакою. Особливе місце в політиці влади зайняло селянство, яке в першій половині ХХ ст. становило абсолютну більшість населення українських земель. У 1920–1930-х рр. советські каральні органи здійснили масовий терор проти селянства і спричинили мільйонні жертви. Суцільна колективізація була справжньою громадянською війною, яку советська держава нав'язала суспільству.

Мета дослідження полягає у виявленні особливостей форм і методів народного опору політиці суцільної колективізації та механізму творення голоду на території Шевченківської округи у 1920–1930-х рр., розширенні аспектів дослідження шляхом пошуку нових фактів у окресленому регіоні.

Методологічна основа роботи побудована з використанням як суто історичних, так і загальнонаукових методів. Методологічну базу становлять загальновизнані принципи об'єктивності, фахової відповідальності, логіко-системний і порівняльний аналіз. Застосовується проблемно-хронологічний підхід, а також методи синтезу, систематизації, узагальнення, опрацювання джерел.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному вивченні проблеми, яка досі не була предметом спеціального дослідження. У роботу внесено нові факти, які базуються на спогадах очевидців та матеріалах кримінальних справ.

У статті на основі аналізу джерел та літератури охарактеризовано форми і методи спротиву селян Шевченківської округи конфіскаційним заходам советської влади у 20–30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Шевченківська округа, колективізація, більшовики, сільські активісти, заможні селяни, форми і методи спротиву.

Rudenko Yuliia. Forms and methods of resistance of peasants of Shevchenko district to confiscation measures of the Soviet authority in the 1920s – 1930s

The communist totalitarian system chose enemies on the basis of class. In their policy, the authorities paid special attention to the peasantry, who in the first half of the twentieth century constituted the absolute majority of the population inhabiting Ukrainian lands. In the 1920s – 1930s, the Soviet punitive forces carried out acts of mass terror against the peasants causing millions of victims. Continuous collectivization was a real civil war that the Soviet state imposed on society.

The purpose of the study is to identify the peculiarities of forms and methods of popular resistance to the policy of continuous collectivization and the mechanism of famine in Shevchenko district in the 1920s – 1930s, expanding aspects of the study by finding new facts in the region.

The methodological basis of the work is built using both purely historical and general scientific methods. The methodological basis consists of generally accepted principles of objectivity, professional responsibility, logical-systematic and comparative analysis. In the study, the problem-chronological approach is applied as well as synthesis, systematization, generalization, and processing of sources.

The scientific novelty of this piece of work lies in the comprehensive approach to the problem, which has not yet been the subject of a special study. New facts based on eyewitness recollections and materials of criminal cases are introduced into the work.

Research results. The article, based on the analysis of sources and literature, describes the forms and methods of resistance of the peasantry of Shevchenko district to the confiscation measures of the Soviet government in the 20s – 30s XX century.

Key words: Shevchenko district, collectivization, Bolsheviks, village activists, wealthy peasants, forms and methods of resistance.

На тернистому шляху до омріяної незалежності український народ пережив не одне лихоліття і не один критичний період історії. Але всупереч трагедіям, українці зуміли досягнути мети – створити власну державу. Упродовж советського періоду історії громадянам держави насаджувалася думка про те, що українці палко підтримували сталінську політику на селі, колективізацію та розкуркулення, що заходи комуністів сприймали як належне і не чинили ніякого спротиву. Проте, як свідчать історичні

джерела, опір проти більшовиків ніколи повністю не припинявся з моменту встановлення советської влади в Україні. Саме страх перед українським визвольним рухом спонукав Й. Сталіна та його оточення до вчинення злочину Голодомору – геноциду українського народу в 1932–1933 рр. Незважаючи на вчинене вбивство голодом мільйонів українців, опір тоталітарному режиму продовжувався, набираючи різних форм. Завдяки цьому спротиву Україна змогла стати на шлях незалежності.

Джерельна база роботи включає в себе матеріали, що дають можливість завдяки критичному їх використанню і постійному співставленню даних, які в них містяться, досягнути мети дослідження. До роботи залучені документи зі збірника «Реабілітовані історією. Черкаська область» та з Книги спогадів музею «Пам'ять».

Аналіз історіографії дозволяє зробити висновок, що комплексної роботи, спеціально присвяченої формам і методам спротиву селян Шевченківської округи конфіскаційним заходам советської влади у 1920–1930 -х рр., до сьогодні не існує. Лише окремі моменти, які висвітлюють ті чи інші аспекти проблеми, знаходилися в полі зору дослідників. Значною мірою наше дослідження спирається на актуальні наукові праці О. Компанійця, В. Козоріза, В. Задери, О. Штоквиша. Потрібно зазначити, що ці дослідження відзначаються фаховою відповідальністю. Автори намагалися не тільки вразити читача новими фактами, але й глибоко проаналізувати їх через призму тогочасних економічних та соціокультурних обставин.

Перша примусова хлібозаготівельна кампанія і викликаний нею голод, що охопив південь України навесні-влітку 1928 р., викликав в українському селі опір заходам советської влади. Упродовж 1928 р. в УСРР відбулося 150 масових селянських виступів [7].

У міру прискорення політики суцільної колективізації наприкінці 1920-х рр. фіксуємо наростання соціальної напруги між владою та селом. Документи свідчать, що на першому етапі селянський опір не відзначався масовістю, носив мирний ненасильницький характер, а зброєю були перо і слово. Засуджували комуністичну революцію на селі представники української інтелігенції. Революція не виправдала очікування селянства, яке відчувало себе ошуканим і беззахисним. Тому спрацьовували механізми самозбереження.

Одним із прикладів цього може бути і лист селянина з Шевченківської округи І. Панченка до газети «Радянське село» (вересень 1927 р.), де він виголосив ряд запитань до влади від імені усього селянства і запропонував дати відповідь на них «через печатку»: «1) Що селянам треба зробити, щоб зійшлись ножиці цін? 2) Чи і тепер такі ціни на фабриках і заводах, як були до війни чи вищі, а коли вищі, то чого? Коли нижчі або такі самі, то чого селянин платить у 4 рази дорожче, ніж платив за них до війни? Чого зниження цін на крам ведеться не за рахунок фабрик і заводів, а за рахунок селянських кооперативів, цебто селян? 3) Може, ціни підвищує влада?» [4].

Із прискоренням темпів колективізаційних заходів влади у 1929 р. опір українського селянства продовжував активізуватися. Тільки за перше півріччя Головне політичне управління (ГПУ) зафіксувало 73 масових виступи, 119 випадків поширення антирадянських листівок [7]. Про те, що заходи советської влади були чужими й небезпечними для більшості селян, говорить соціальна база виступів – насильницька колективізація, голод та репресії викликали опір бідноти, середняків, куркулів і, навіть, колгоспників.

Селянський опір примусовим заходам підіймався на індивідуальному рівні. Селяни старалися уникнути різними шляхами численних повинностей, приховати вироблену продукцію. Водночас така поведінка проти державного насильства мала масовий характер і зумовлювала виступ майже всього села в гострій ситуації самозахисту.

Пасивний опір – характерна і глибоко вкорінена поведінка населення «нижчих класів» у відповідь на примусову колективізацію та руйнацію традиційного селянського устрою. Він був широко розповсюджений у 1930-ті рр., ставши способом життя [4].

У заключній постанові по слідчій справі № 1 на звинувачення Л. Кондратенка за ст. 54 УК УРСР, жителя с. Крутьки Чорнобаївського району, встановлено факти антисоветської діяльності, які заключались в агітації проти заходів советської влади. Під час суцільної колективізації, він, збираючи бідняків, говорив: «Не пишіть в колектив, ибо там будете все голодные, хлеб ваш заберут и вам ничего не оставят, те активисты, которые советуют поступать в колектив, их всех перестреляют, ибо скоро придут белые и наведут порядок». При проведенні хлібозаготівлі закликав селян: «Не молотите хлеб, так как все равно заберут коммунисты и отправят за границу, чтоб откупиться. Вас же селян-бедняков уничтожат» [5, с. 168–169].

Селяни шукали вихід з тяжкого становища і, втративши засоби для існування родини, чинили відчайдушний спротив діям влади. Вони вдавалися до масових втеч із колгоспів у міста, але сільська влада не видавала потрібних довідок. Втікала найбільш активна та працездатна частина сільського населення.

І. Різник, син розкуркуленого В. Різника із с. Коврай, вдався до викрадення печатки сільської ради, щоб виписати необхідні документи [6, с. 143]. Селяни, які вже вступили в колгоспи, вважали, що зробили під тиском активістів неправильний крок і почали виходити з колгоспів. Пасивною формою спротиву було відверте і масове небажання збирати врожай у колгоспах, що зафіксовано партійними документами найвищого рівня. Найпоширенішим методом опору стали мирні демонстрації за активної участі жінок. Округами УСРР прокотилася хвиля, за владною термінологією, «баб'ячих демонстрацій», «бабських бунтів» на ґрунті нестачі хліба [7].

Політично неорганізованому, розпорошеному селянству важко було чинити опір державі. Боячись відкрито заявляти обурення політикою советської влади, невідомі автори зверталися до засобів масової інформації. Із анонімного листа в редакцію журналу «Більшовик України» за грудень 1929 р.: «Людей ставлять не поза законом, а узаконюють відкритий грабіж серед білого дня, нечуваний глум, жорстокість, доведену до садизму. І це не поодинокі явища, а масове. Пускають по миру сотні і тисячі трудових селян, які, надмірно працюючи, стільки вже дали радянській державі і грішми, і хлібом, але цим не купили для себе навіть права на притулок» [5, с. 130]. Чимало інших листів були наповнені скаргами на брутальну поведінку комуністів, активістів та уповноважених під час вилучення зерна або колективізації селянських господарств, що згодом стало одним із стимулюючих факторів насильницького народного опору.

Жителі х. Нова Бирючка не корилися примусовій колективізації. У довідках Шевченківському об'єднаному ДПУ, виданих головою сільради Великого Хутора Я. Дроботом, чітко вказані форми протесту селянства: «Г. Варенька займався ворожою агітацією, а також і зараз займається проти советської влади та її міроприємств. В час Гетьманщини приймав участь в активних виступах проти бідноти. В сучасний момент лічно проводить агітацію на сходах... викрикує, що нам самооподаткування проводить не нужно, а також вів певну підготовку під час перевиборчої кампанії, агітуючи щоб до сільради не обрали комуністів, а з їхніх. Також агітував проти розповсюдження позик та хлібозаготівлі, щоб селяни не вивозили хліб до кооперативу.

І. Слинько займається ворожою агітацією проти советської влади та її міроприємств. В часи Гетьманщини приймав участь в активних виступах проти бідноти, мучивши її шомполами та вириваючи на головах волос, а тепер пролазить... на сходи і з кутка кричить в протівоположну сторону для того, щоб зірвати збори, а також агітував проти позик самооподаткування хлібозаготівлі, щоб хліба не здавали до кооперативу. Такі ворожі вчинки Слинька бувають не тільки лише на сходах, но й на кутках по селу» [3; 2, с. 15].

А. Ярмиш, голова земельної громади, в протоколі допиту вказав на форми агітаційного впливу одноосібників: щоденно збирають селян і ведуть агітацію проти советської влади, розпускають провокативні слухи, хліб у кооперацію не здають, зривають сільські збори, самооблог, перевибори. Згадав, що попереднього голову земельної громади вони побити, назвав імена селян, причетних до побиття Галата, – І. Кирпаня та С. Супрягу. Обоє назвав «куркулями, хуліганамі» [3].

Формами пасивного опору було переховування зерна, навмисне забиття худоби перед усупільненням майна. Жителя х. Нова Бирючка Г. Костенка голова сільради звинуватив у тому, що він «по 200 пудів скривав хліба та вивозив на ринок для продажу по спекулятивним цінам аби мати наживу», а Г. Сандигу в тому, що той «свій скот скриває, а вночі зарівав корову, займається спекуляцією перепродажем скоту» [3; 2, с. 15].

До елементів пасивного опору можна віднести суб'єктивні місцеві розмови, симуляції та обман, поступливість. У діалогах сільських активістів і заможників спостерігаються антисоветські, антиколгоспні висловлювання, обурення, несприйняття ніяких вказівок, заклики до активістів не виконувати свою невдячну роботу проти місцевих жителів, надію на прихід якоїсь іншої влади. Як свідчить уповноважений земельної громади А. Ярмиш, розмові з ним куркульські елементи висловлювалися так: І. Слинько: «Послухай мене, кидай їх, а то уже закордон шумить. Поки ще їх немає, ти подумай, бо тоді буде пізно, одумайся», уговаривал мене, чтобы я не огрызался с селянством, ибо скоро гибель сов. Власти, то тогда мне будет плохо; Слинько Федор Кирилович и Марченко Иван Михайлович, оба они около 2-х недель возле избы читальной в присутствии селян вели агитацию: «Кому ви хліб возите, дурні? Лучше одвезіть на ринок, там дороже продаси і все купиш, а тут їм везеш, і нічого у них не достанеш, бо вони усе одправляють за кордон щоб воювать, і все це вони роблять за нашу шкуру» [3].

Кардинально іншого характеру набуло протистояння між владою і селянством у кульмінаційному 1930 р., що підтверджується низкою фактів. З лютого 1930 р. спостерігається активізація народного опору, що переходить від пасивної мирної боротьби до повстань, збройних виступів та замахів на життя активістів.

Характерною рисою антиколгоспних виступів 1929–1930 рр. була масова участь жінок. У 1929 р. вони склали основну частину третини актів народної непокори [4]. На прикладі Шевченківської округи, яка перебувала в епіцентрі суцільної колективізації, можна яскраво продемонструвати картину таких протестних виступів.

18 березня 1930 р. в Чигирині було розігнано натовп з 80 селянок, які прийшли до райвідділу міліції, вимагаючи звільнити заарештованих. Схожі волинки, які супроводжувалися вимогами звільнити заарештованих, прокотилися селами Теплик, Залужжя і Лозувате. При цьому селянами було вигнано місцевих комуністів, а голову райвиконкому Струка побито і взято в заручники. За даними Окружвідділу, селяни відправили гінців із подібними закликами до селян сусідніх районів [4].

Листівки із закликами до збройної боротьби проти советської влади стали яскравим виявом активного опору. «27 марта 1930 г. ...Шевченковский округ в селе Сидоровка Скобелевского района в марте месяце в момент общего собрания по коллективизации в президиум была брошена листовка с призывом восстать с оружием в руках против соввласти и присоединиться к СВУ». Начальник 1-го отделения ИНФО ГПУ УССР Мирошниченко [5, с. 160]. Зростання градусу напруги в українському селі найкраще ілюструє збільшення кількості терористичних актів. Про напади й вбивства активістів свідчить документ із відомої нам кримінальної справи – протокол допиту свідка О. Білоуса, 1888 р.н., соціальне походження – батрак, безпартійний, житель х. Нова Бирючка: «Я с первых дней революции принимал активное участие в раскулачке. В настоящее время на хут. Бирючка проживают кулаки, которые беспощадно расстреливали активных сов. деятелей, как-то: 1) Стойда Игорь, 2) Царика Павла (зарубили на куски) и целый ряд др. товарищей, избивали также их семьи и целый ряд селян, также палили дома и прочее» [3].

22 квітня 1928 р. після збору групи наймитів та пастухів було вбито голову сільради с. Лукашівка Шевченківської округи. Через декілька днів в цій же окрузі було вбито голову сільради с. Комарівка [1].

Г. Петровський, враховуючи політичні настрої села, змушений був визнати, що «ці вбивства, про які ми знаємо і чули так багато, – не просто кримінал, який спрямовує своє вістря на грабунок, а політичні акти, терористичні акти, які ставлять собі задачу боротися з представниками влади на місцях, вбивати голів сільрад, комуністів, активістів-комсомольців. Але так надалі не може продовжуватися, тому що це говорить про деякий початковий стан громадянської війни» [1].

Взимку-навесні 1930 р. селянські виступи і повстання набули масового характеру. Селяни виходили з колгоспів, забирали назад своє майно, звільняли арештованих односельців. У 1930 р. Україною прокотилась і низка збройних повстань. Загалом у 1930 р. в Україні відбулися майже 4,1 тис. масових виступів проти режиму, в яких взяли участь понад 1,2 млн осіб. Для придушення опору застосовувалися військові підрозділи [7].

У відповідь на селянський опір в середині лютого 1930 р. територією сучасної Черкащини прокотилася хвиля арештів селян. Органи ДПУ відвідували, що тільки протягом одного тижня в одній лише Шевченківській окрузі їх співробітниками було викрито п'ять повстанських організацій: «Штаб партизан» (11 чол.), «Повстанці» (29 чол.), «Селянський союз» (11 чол.), «Терористи» (8 чол.), «Заводівці» (6 чол.) [5, с. 91–165].

Після кульмінаційного 1930 р. протистояння між селянами та владою відзначалося поверненням до прихованого пасивного спротиву, що виявлявся у професійній халатності, недбальстві, крадіжках, втечах.

У ході колективізації у 1931 р. на території х. Нова Бирючка було створено сільгоспартіль «Червона нива». Із 7 подібних артільей, створених на території Великохутірської сільської ради, ця була найвідсталіша, бо, втративши стимули до праці, люди не хотіли працювати на повну віддачу. Про це свідчать публікації у Золотоніській районній газеті «Червоний жовтень». У одній з них, за 25 квітня 1931 р., була вміщена стаття під назвою «Червона нива» відстає», у якій йшлося про те, що у сільськогосподарській артільі не виконуються норми щоденного виробітку, а колгоспники виходять на роботу не раніше 8 години. Також у замітці гостро критикувалася позиція голови артільі К. Биковця, який «не займається артільними справами, а здебільшого пиячить з глитаями» [3].

В іншій статті «Червоного жовтня» за 25 грудня 1931 р. газета розповідала про рахівника артільі «Червона нива» Слюсаренка, який нібито навмисне заплутав облік, щоб дискредитувати колгосп. Слюсаренка було виключено з артільі, а керівникам господарства Гриценку та Биковцю суворо вказано на недоліки [3].

Стаття «Зривники за роботою» характеризує становище членів сільгоспартільі «Червона нива» після колективізації. Вона датована січнем 1932 р., в розпалі голоду. Колгоспники Великохутірської артільі «Червона нива» вирішили утворити ферму. Винесли відповідну постанову. Однак, коли дійшла справа до реалізації рішення артільі, то на перешкоді цьому стали самі члени управи. Заступник голови колгоспу

К. Биковець відразу ж після постанови колгоспників свого бичка зарівав. Не відстав від К. Биковця член ради К. Літовченко, який продав бичка. Ганебні «приклади», що їх подають члени управи, призвели до того, що частину молодняку колгоспники розбазарили [3].

Як бачимо, населення х. Нова Бирючка продовжувало чинити пасивний опір советській владі, сіючи до неї недовіру, здійснюючи протидію, підриваючи основи колгоспного ладу. Тому згодом артіль «Червона нива» була розформована, а її землі приєднані до колгоспу «Незалежник».

Яскравим свідченням того, що жителі Шевченківської округи піднімали голови, боролися з сільськими активістами, саме їх вважали головними винуватцями, які чинили опір і на піку голодомору, є кримінальна справа № 107 від 19 серпня 1933 р. Я. Різника, засудженого за ст. ст. 54-10, 54-11 КК УРСР. Я. Різник житель с. Коврай ІІ Гельмязівського району був вихідцем із бідняків, навчався в лікнепі, малограмотний. Добровільно вступив у Ленінська комуністичній спілці молоді України (ЛКСМУ). Справу порушено через поширені ним листівки про чіткий протест і заклик ставати на боротьбу з активістами села, які вигрібали усе до останньої зернини із селянських хат. Цей юнак спромігся написати і розповсюдити в с. Коврай і навколишніх селах кілька листівок. У листівках заклик і до голодуючих, і до тих, хто грабував. Селянство закликалося не підкорятися, а протестувати проти відкритого грабунку державою. У зверненні до комсомольського активу просив схаменутися, задуматися, який страшний злочин і гріх роблять проти людей, розпитати старих людей, які знають, як треба чесно жити за приписами народної моралі.

Текст двох листівок – це свідчення про страшні злочини і підтвердження про дії комуністичного режиму на селі, написані, коли вже пухли по хатах старі і мерлі діти. Листівки написані малограмотною людиною на половині аркушу учнівського зошита простим олівцем. Але вони читалися такими ж малограмотними селянам, які, можливо, розуміли глибоку правду і прозрівали, прислухалися до відчайдушного голосу прозрілого комсомольця Я. Різника.

У першій листівці юнак викрив справжню суть колективізації, розкрив очі селянам на колгоспну систему. Він звинуватив сільський актив у методах колективізації. «1933. Випускаєм Іскру, щоб запалала по всьому світі. Люди пригноблені, замучені ви всі, знедолені. Замучені, дурні, хіба вони вміють організаційно повстати. Тих усіх, котрі вас пригинали, всіх ураз розстріляти, спитати і вивести комсомол, розбити і старий актив, бо цей комсомол та актив од нас хліб кудись дів... Хай живуть Резник Аврам і Лісовий Максим, які зуміли людей обдурити і вгробити» [5, с. 213].

Я. Різник закликав до повстання проти активістів. Із тексту листівки стає зрозуміло, що в цьому селі вже були розправи над організаторами колективізації. «Отже, ви, колгоспники, ви люди дурні, закликаю, товариші, вставай до бою, вставай всі, підемо у слашний бій проти ворогів. В нас вороги ті люди, які попереду нас в колгоспи заганяли, та з нас вони шкури живими рвали. Це є комсомол і старий актив, що нас обібрав і до голоду привів. ...Багато вже поховано таких ворогів, а з цими треба розправитися нам самим. Ми виносимо пошану т. Лісовому Максиму, велике і щире привітання за умілу роботу, що він цих паразитів половину вже в землю загнав, а цих, що лишилися, треба розстріляти, щоб більше таких і світ не родив грабіжників» [5, с. 214].

Розчарування політикою советської влади відчували окремі сільські активісти. Голови колгоспів чи сільрад в окремих селах виходили із КП(б)У, кидали партійні квитки на знак протесту проти приречення односельців на голодну смерть [8]. Відомі непоодинокі випадки, коли керівники при отриманні планів непосильних хлібозаготівель відмовлялись їх виконувати, радили селянам приховувати власні запаси. Так і Я. Дробот, голова колгоспу «Незаможник», незважаючи на свою палку підтримку советської влади, не допустив масової смертності в період Голодомору 1932–1933 рр. Сьогодні на стіні сільської ради с. Великий Хутір встановлена меморіальна дошка на знак пошани Я. Дробота [3].

Таким чином, навесні 1930 р. ситуація набувала рис громадянської війни з підпалами, замахами, збройними виступами селян. Советська влада кваліфікувала це не інакше як «куркульський терор», антисоветщина, антиколгоспний рух.

Проте не завжди селянство діяло активно і відкрито. Були чинники, які уповільнювали пробудження народного спротиву, визначали його неорганізованість та невелику чисельність. Зупиняли селянський опір заохочення советською владою практики «сусідських доносів», стихійність, відсутність єдиного керівництва селянським антисоветським рухом; розкол селянського середовища на «куркулів» – «ворогів народу» та «незаможників» – свідомих прихильників советської влади.

Але протести, хвилювання, спалахи збройної боротьби різного характеру стали наростати з місяця в місяць. Активними формами селянського опору були: повстання; бунти та заколоти; демонстрації та мітинги протесту; страйки та припиненням роботи; підбурюючі й опозиційні плакати та листівки, листи з погрозами та петиціями; підпали, напади й вбивства активістів; масовий вихід селян із колгоспів,

що супроводжувався розбором усуспільненого майна; встановлення зв'язків з місцевими військовими частинами, міліцією з метою отримання зброї, агітації останніх на свій бік; втеча з рідних місць; масове розкрадання колективного майна.

Література:

1. Задера В. «Нам ваші комуни не потрібні...». Опозиційні настрої українського селянства в період НЕПу. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/02/27/147476/>.
2. Козоріз В. Книга Пам'яті села Великий Хутір. Харків : Видавець Козоріз В.П., 2011. С. 15.
3. Козоріз В. Справа гайдамак. URL: <https://velikijhutir.cherkassy.ua/history/gaydamaky.php>.
4. Компанієць О. Опір аграрній політиці радянської влади на Черкащині (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.). *Красзнавча Черкащина*. URL: http://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=217%3A-.
5. Реабілітовані історією. Черкаська область / ред. П.М. Жук, В.І. Захарченко, С.І. Кривенко та ін. Кн. 1. Київ – Черкаси : «Тясмин», 2006. С. 130, 160, 168–169.
6. Різник В., 1932 р.н., х. Дубинка. Спогади. *Книга спогадів*. Музей «Пам'ять», 2016. С. 143.
7. Українські селянські повстання 1930–1932 рр. *Про світ*. URL: <http://prosvit.in.ua/history/172-history/ukraine/602-ukrainian-peasant-uprising-of-1930-1932.html>.
8. Штоквиш О. Опір українських селян геноциду 1930–1933 рр. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/oleksandr-shtokvish-opir-ukrainskikh-selyan-genotsidu-1930-1933-rr>.

УДК 329.614:355.425.4(477.8)J94(47+57)

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.16

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ ПРОТИ ДРУГОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

Санкович Марія,

аспірантка кафедри всесвітньої історії

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0000-0002-3094-5238

У статті розкрито основні форми протидії членів ОУН і вояків УПА радянській західних областей України у перші повоєнні роки. Охарактеризовано специфічні підходи більшовицької адміністрації до реалізації директив союзного центру, спрямованих на примусові колективізацію та культурну революцію, конфесійну уніфікацію краю.

Вперше в українській історіографії комплексно розкриваються способи підтримки учасників українського самостійницького руху з боку місцевого населення: від саботажу до збройної відсічі. Доведено, що, зазнавши великих втрат, УПА здійснює рейди, щоб прорватися у Західну Німеччину та Австрію. Ті підрозділи, що не могли прорватися, розділилися на невеликі групи, здійснюючи напади на активістів радянської влади, знищуючи колгоспи, МТС та інші господарчі об'єкти. Пропаганда, жорстокість та підступність радянських каральних органів, а також популістські соціально-економічні зміни зробили неможливим тривале продовження спротиву політиці Кремля.

Прослідковано, що активний спротив значної частки західноукраїнського населення радянській поставило Кремль перед необхідністю залучення до «соціалістичних перетворень» партійно-радянських функціонерів і спеціалістів різних галузей господарства з різних регіонів країни.

Також встановлено, що безоглядно руйнуючи традиційний життєвий уклад, форми господарювання, соціокультурні та релігійні практики, сталінський режим прагнув у найкоротші терміни «перекроїти» західноукраїнське суспільство за власними лекалами. Основними інструментами політики радянської стали brutальне насильство і примус у всіх можливих формах.

Досліджено політичні та соціально-економічні трансформації, здійснювані більшовицькими місіонерами у краї, що відбувалися в умовах збройної боротьби ОУН і УПА. Ізольованість від світу, відсутність джерел надходження зброї та амуніції, постійні облави та «воєнно-чекістські операції», арешти і депортації родин повстанців спричинили поступове згорання українського національно-визвольного руху. Проте ідея державної незалежності України та свободи її населення, яку виборювали повстанці ціною свого життя, передавалася з покоління у покоління.

Ключові слова: Західна Україна, сталінський тоталітарний режим, український самостійницький рух, радянська, насильство, колективізація, культурна революція.

Sankovich Maria. The struggle of the Ukrainian nationalist underground against the second sovietization of the Western regions of Ukraine

The article reveals the main forms of resistance by OUN members and UPA soldiers to the Sovietization of the western regions of Ukraine in the first post-war years. The specific approaches of the Bolshevik administration to the implementation of directives of the Union Center aimed at forced collectivization and cultural revolution, religious unification of the region are characterized.

For the first time in Ukrainian historiography, methods of support for the participants of the Ukrainian independence movement by the local population are comprehensively revealed: from sabotage to armed resistance. It is proven that after suffering heavy losses, the UPA conducts raids to break into West Germany and Austria. Those units that could not break through were divided into small groups, carrying out attacks on activists of the Soviet government, destroying collective farms, MTS and other economic objects. Propaganda, brutality and insidiousness of the Soviet penal authorities, as well as populist socio-economic changes made it impossible to continue resistance to the Kremlin's policies for a long time.

It has been observed that the active opposition of a significant part of the Western Ukrainian population to Sovietization was put by the Kremlin as a priority for the need to involve party-Soviet functionaries and specialists in various branches of the economy from various regions of the country in the cause of "socialist transformations".

It was also established that by recklessly destroying the traditional way of life, economic forms, socio-cultural and religious practices, the Stalinist regime sought to "reshape" Western Ukrainian society according to its own patterns in the shortest possible time. Brutal violence and coercion in all possible forms became the main instruments of Sovietization policy.

The political and socio-economic transformations carried out by the Bolshevik missionaries in the region, which took place in the conditions of the armed struggle of the OUN and the UPA, were studied. Isolation from the world, lack of sources of weapons and ammunition, constant raids and "military Chekist operations", arrests and deportations of rebel families caused the gradual collapse of the Ukrainian national liberation movement. However, the idea of state independence of Ukraine and the freedom of its population, which the rebels fought for at the cost of their lives, was passed down from generation to generation.

Key words: Western Ukraine, Stalin's totalitarian regime, Ukrainian independence movement, Sovietization, violence, collectivization, cultural revolution.

Постановка проблеми. Після визволення території Західної України від німецьких військ внутрішньополітична обстановка у регіоні залишалась вкрай напруженою. 20 червня 1947 р. ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР висунули для західних областей завдання «наздогнати» у своєму політичному і культурному розвитку східні області». Повоєнна радянська влада, нехтування радянською владою звичаїв і традицій місцевих жителів, насильницьке руйнування усталеного способу життя й потужний соціальний примус негативно позначилися на становищі населення в цілому і призвели до подальшого збройного опору радянській владі ОУН і УПА.

Аналіз джерел та останні дослідження. В українській історичній науці впродовж останніх десятиліть кардинально змінився підхід до трактування питань принципів та методів проведення процесу радянської на західних областях УРСР. Причиною цього постали як відхід від усталених у радянський період ідеологем, так і відкриття нових архівних матеріалів. Загальною теоретичною базою нашого дослідження стали публікації В. Гриневича, В. Даниленка, З. Златанова, М. Леськів, О. Малярчука, П. Мірчука, О. Рабенчука, М. Сеньківа, В. Сергійчука, В. Ткачука та інших дослідників.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити підходи радянської влади до політичних та соціально-економічних трансформацій у західноукраїнському регіоні, а також засоби боротьби українського націоналістичного підпілля проти другої радянської влади.

Виклад основного матеріалу. Упродовж 1939–1941 рр. на щойно приєднаних до УРСР західноукраїнських землях радянський режим ще не встиг зміцнитися. Одразу після їх визволення на завершальному етапі Другої світової війни радянський уряд відновив процес радянської влади. Так звана друга радянська влада передбачала продовження впровадження та утвердження нових для цих територій форм радянських/більшовицьких політичних, економічних та соціальних відносин, а саме колективізацію, індустріалізацію, культурну революцію і масові репресії щодо невдоволених новою владою. Досягти поставлених завдань намагалися у найкоротший термін, незважаючи на спротив місцевого населення.

Першочерговим стало питання повоєнної відбудови краю. Уже в грудні 1944 р. при РНК УРСР було утворено Раду допомоги у відбудові та відродженні цього регіону. У 1944 р. на відновлювальні роботи було виділено 10 млрд. руб. Радянська економіка функціонувала за директивами керівників тоталітарної держави, при цьому цілковито ігнорувалися традиційні форми і досвід господарювання місцевої людності. 7 травня 1945 р. ЦК КП(б)У та уряд СРСР ухвалили постанову «Про заходи з відбудови і дальшого розвитку господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей на 1945 р.».

З метою координації заходів з радянської влади західних областей встановлювалися спеціальні посади заступника голови уряду УРСР, заступників міністрів. У ЦК КПУ було утворено спеціальний відділ у справах західних областей УРСР.

Першими заходами радянської влади стало відновлення місцевих органів влади у формі Рад. Місцевим кадрам на той час не довіряли. Як наслідок, наприкінці 1946 р. з 15,1 тис. номенклатурних посад в обкомах партії у Західній Україні місцеві працівники займали лише 1,8 тис. (12,1%). На роботу в місцеві органи влади, господарську, політико-партійну та інші сфери зі східних областей СРСР було направлено 86 тис. представників різних спеціальностей [4, арк. 46–48].

Встановлення радянської влади у краї супроводжувалося запровадженням контролю за всіма категоріями громадян, виявленням опозиційно налаштованих «елементів», яких невідкладно «ізолювали». Опанувавши поступово ситуацію в Яремчанському районі (Станіславщина), більшовицька адміністрація за допомогою НКВС розпочала масові арешти «неблагонадійного» населення. Спочатку ув'язнених утримували в тюрмі обласного центру в Станіславі, а згодом відправлялися під конвоєм на шкідливі для здоров'я каторжні роботи в рудники й шахти Казахстану, Сибіру, Воркути.

24 січня 1945 р. відбулися збори виконавчого комітету в Поляниці. Очолював збори Павук та секретар Лесюк. Серед присутніх був також представник прикордонного загону НКВС лейтенант Огородніков. Останній зачитав наказ НКВС № 34 про те, що всі мешканці с. Поляниця до 15 лютого 1945 р. віком від 15 років зобов'язані «зареєструвати поголовно всю сім'ю та відкрити тих, котрі би то ухилювалися від Червоної армії». Наказ також вимагав викрити всіх, хто був причетним до підпільного руху ОУН та УПА [4, арк. 12].

Військовозобов'язані чоловіки призовного віку в сусідньому с. Яблуниця бойкотували добровільну явку на призовні пункти райвійськкоматів, завдяки чому зберегли своє життя і здоров'я [4, арк. 75]. Та все ж з часом силові структури домагалися свого, вилучаючи з місцевого соціуму тих, хто не мав жодних ілюзій щодо більшовицької політики у регіоні.

Ще у 1939–1941 рр. Кремль зіткнувся з серйозною проблемою в Західній Україні, яка наприкінці 30-х рр. практично перестала існувати в СРСР, – великим впливом релігійних інституцій на місцеве

населення. Це створювало великі перешкоди на шляху утвердження у краї більшовицької ідеології та уніфікації світогляду західноукраїнського соціуму. Один із перших ударів радянська влада завдала по Українській греко-католицькій церкві (УГКЦ), яка мала величезний вплив на західноукраїнське населення, виступала натхненником національно-визвольної боротьби, відкидала політику більшовиків. До того ж греко-католиків звинувачували у співпраці з нацистами.

Сигналом до початку кампанії проти церкви стала смерть 1 листопада 1944 р. митрополита Андрія Шептицького. Його наступник – Йосип Сліпий – намагався знайти спільну мову з новою владою. Проте вже у березні 1945 р. була підготовлена детальна інструкція щодо ліквідації УГКЦ, згідно з якою у квітні 1945 р. заарештовано єпископів на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Їм було запропоновано «добровільно» возз'єднатися з Російською православною церквою. Упродовж короткого часу було розгромлено митрополію та єпархіальні управління, закрито церковні освітні установи, а також заарештовано близько 2 тис. священників, ченців і черниць.

У 1946 р. у Києві відбувся закритий процес проти греко-католицької ієрархії на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Тоді ж у Львові під тиском НКВС було скликано неканонічний собор, який ухвалив рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив із Римом і підпорядкування греко-католиків Російській православної церкві. УГКЦ змушена була перейти у підпілля, а одного з організаторів собору єпископа Гавриїла Костельника, який виступив на ньому з доповіддю «Щодо мотивів возз'єднання УГКЦ з РПЦ», застрелено на одній із вулиць Львова. Радянська пропаганда звинуватила у вбивстві єпископа підпілля ОУН. Наразі організатори та виконавці вбивства залишаються невідомими. Не виключено, що сталінські спецслужби прибрали небажаного свідка ліквідації УГКЦ, бо вбивцю застрелив енкаведист під час утечі з місця злочину.

За схожим сценарієм розгорталися події в Закарпатті. До липня 1947 р. у Мукачівській єпархії відібрали 73 церкви, 15 священників було вислано до Сибіру, трьох убито, а 36 втекли за кордон. На мукачівського єпископа Г. Ромжу було вчинено замах, але він залишився живим. Пізніше його отруїли в лікарні. Після цього закрили всі греко-католицькі храми і 50 священників засудили на різні терміни ув'язнення. Наслідком усіх цих акцій було проголошення у серпні 1949 р. Московським патріархом «добровільного возз'єднання мукачівської єпархії з Російською православною церквою». Ліквідація УГКЦ була складовою частиною плану радянзації західноукраїнських земель.

Важливим у здійсненні радянзації було формування нової системи освіти, яка охоплювала всіх громадян. Освітня процес на всіх рівнях підпорядковувався ідеологічним директивам союзного та республіканського партійних центрів. Навчальні заклади зобов'язувалися виховувати населення у комуністичному дусі й витравити у нього національну самосвідомість. Серйозна увага приділялася ліквідації неписьменності. Створювалася мережа професійно-технічної та вищої освіти. У вишах обов'язково вивчалася історія Комуністичної партії. З центру доставлялися тисячі російськомовних підручників і наочних посібників.

Радянська влада, усвідомлюючи авторитетність професії вчителя в ті часи, намагалася поширити свій вплив на регіон через працівників освіти. У західні області на постійну роботу з різних куточків країни було направлено понад 50 тис. учителів. Підсвідомо чи не свідомо, але вони ставали знаряддям у руках радянської влади, яка вкорінювала свою ідеологію серед народних мас. Ця обставина стала причиною стурбованості самостійницького підпілля. У суспільно-політичному огляді провідника Старовиживського надрайонного проводу ОУН Андрія Михалевича з цього приводу зазначалося: «Вся програма навчання просякнута большевизмом. В кожному разі стараються дітям зчепити большевицький світогляд: вчать біографії вождів, рад влади і історію СРСР. Якщо вчитель – комуніст, то до такого учителя населення ставиться вороже. Якщо учитель не проявляє ніякої активності в селі, до такого ставляться добре і допомагають йому матеріально» [14]. Завдяки впровадженню програми радянської освіти місцеве населення мало зросійщитися, відмовитися від батьківських традицій, перетворитися на атеїстів, покірний натовп.

Процес відбудови і подальшого розвитку промисловості західноукраїнського регіону проходив набагато складніше, ніж на сході України. Це зумовлювалося слабкістю економічного потенціалу регіону (лише 4% населення було зайнято в промисловості), майже повною відсутністю спеціалістів інженерно-управлінської ланки, пасивним і активним опором населення радянзації [18, с. 106].

Найболючішим для краю був процес примусової колективізації, що мав за мету встановити тотальний контроль над селянством, уніфікувати розвиток західноукраїнських земель із центральними і східними регіонами УРСР, позбавити підтримки рух опору тоталітарній системі.

Колективізація проводилася притаманними для радянської системи методами, відпрацьованими у 30-і рр.: примус, шантаж, залякування, провокації, депортації до Сибіру, убивства.

Друга радянська індустріалізація краю в основному завершилася наприкінці 1950-х рр. У руслі політики індустріалізації в Західній Україні збудовано 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Реконструйовано на технічній основі напівкустарні діючі підприємства. До 1952 р. фактично було завершено й суцільну колективізацію. Кількість колгоспів зросла з 145 у 1945 р. до 7 200 у 1950 р. До них входило 93% селянських господарств. На базі великих маєтків створювалися радгоспи. Відмова від товарно-грошових відносин і активізації всієї соціальної політики не сприяла матеріальній зацікавленості робітників.

Розвиток важкої індустрії відбувався за рахунок легкої та харчової галузі промисловості, сфери обслуговування, а також залежності від союзного центру. Західноукраїнські землі стали не лише джерелом цінної сировини, а й невичерпним резервуаром дешевої робочої сили для індустріальних районів СРСР.

Західноукраїнський соціум чинив спротив тоталітарному режиму, вдаючись до різних методів боротьби: від саботажу до збройних акцій. Організатором цього була УПА, яка об'єдналася з підпіллям ОУН в єдину структуру ОУН-УПА. На думку деяких дослідників, у 1945–1946 рр. УПА (кількість 20–25 тис. вояків) оперувала на значних територіях Західної України [10, с. 157–166]. Політичною надбудовою УПА з 1944 р. стала Українська головна визвольна рада (УГВР) – організація, покликана здійснювати керівництво національно-визвольним рухом в Україні. До керівного складу УГВР входили Роман Шухевич, Василь Кук, Микола Лебедь, Юрій Липа та ін. УГВР ухвалила низку нормативно-правових актів державного рівня – «Устрій», «Платформу», «Універсал». Та все ж основна увага зосереджувалася на підготовці бойових дій проти радянських силових структур.

Перші загони Української повстанської армії (УПА) почали формуватися в Галичині та безпосередньо в Карпатах з червня 1943 року. Для захисту місцевого населення від сваволі німецької поліції та щоб перешкодити відправленню молоді на каторжні роботи, а юнаків у дивізію СС «Галичина», Провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) почав організовувати військові відділи Української Національної Самооборони (УНС), які згодом переросли в УПА. Крім відділів УНС, у кожному районі формувалися збройні боївки ОУН. У Станіславській області спочатку діяло 36, пізніше 32 районні, до 150 підрайонних і до 1500 станичних проводів ОУН, які налічували 23870 членів, з яких 20% становили жінки [16, с. 337].

У структурі УПА Гуцульщина організаційно входила до складу «Военної округи ч. 4» під назвою «Говерля», якою командував у 1943 р. булавний Іван Белейович «Дзвінчук», а на початку 1944 р. – поручник Іван Бутковський «Гуцул». Від літа 1944 р. і до 1954 р. цією округою командував майор Микола Твердохліб «Грім». У 1945 р. округа «Говерля» була реорганізована на тактичні відтинки (ТВ) і тому гуцульські села опинилися в трьох (ТВ), тобто ТВ-20 – «Буковина»; ТВ-21 – Косівський і Коломийський повіти; ТВ-22 – «Чорний ліс», Станіславський повіт, що охоплював рівнинні села Надвірнянського повіту. Закарпатські села належали до ТВ-25, але це було більше на папері, бо насправді найгустіше зосередження повстанських сил на гуцульських теренах спостерігалось в ТВ-21, який називався «Гуцульщина». Командиром цього відтинку в 1945–1946 рр. був поручник (помертньо майор) Микола Яворський «Козак», а від 1946 р. і до кінця бойових дій УПА – сотник Петро Мельник «Хмара» [4, арк. 73].

У перше повоєнне десятиріччя ОУН вступила в жорстоку боротьбу з радянською владою. На території Станіславської області діяла 4 воєнна округа «Говерля» [9, с. 1].

Керівництво ОУН – УПА проводило агітаційні заходи серед населення і не забороняло сільським мешканцям влаштовуватися на роботу в різних установах та закладах, заготівельних організаціях з метою одержання відповідної інформації про функціонування управлінського апарату.

Упродовж 1946 р. було зареєстровано 1619 повстанських акцій – диверсій на транспорті і в промисловості, нападів на адміністративні установи, на військовослужбовців, партійних працівників і активістів тощо [7, с. 342].

Високий рівень національної свідомості, з одного боку, та посилення тиску під час організації колгоспів і пов'язані з цим зловживання та беззаконня – з іншого, підштовхували частину селян до вступу в лави повстанців. Аграрна програма ОУН-УПА – конфіскація великого землеволодіння, передача селянам землі, право на трудову приватну власність, розвиток вільного підприємництва і кооперації – відповідали інтересам селянства. У боротьбі проти колективізації УПА та підпілля ОУН широко використовували агітаційно-пропагандистську роботу. Видавали та розповсюджували брошури, журнали, газети, листівки, заклики, звернення, карикатури, проводили вишколи, мітинги, збори, гутірки тощо. Мітинги і збори організовували, зокрема, під час відвідування, переходу підвідділів УПА через села. У таємному донесенні секретарю Львівського обкому КП(б)У Грушецькому співробітники органів дкргбезпеки повідомляли про мітинг селян, організований вояками УПА: «12 квітня 1945 року о 18 годині вечора в село Колоколин нашого району (колишнього Бурштинського району) прибула група

банди українських націоналістів у кількості 40–50 чоловік. Ця банда оточила село, збрала селян біля сільради, де провела мітинг..., виступаючи розповідали селянам про боротьбу, яку вони ведуть проти більшовиків, про власні втрати» [8, с. 8].

Повстанці провели мітинги у селах Криве, Немилів, Павлів, Нестаничі, Андріївка, Розжалів Радехівського району Львівської області, Брониця і Унятичі Підбузького району Дрогобицької області, с. Буківна Тлумацького району Станіславської області та в багатьох інших. Селян налаштовували на боротьбу проти радянзації краю, зокрема колективізації [8, с. 10].

Упродовж 1946–1947 рр. повстанцями було проведено близько 4 тис. акцій, спрямованих проти соціалістичних перетворень в західноукраїнському селі [17, с. 371–379]. За даними українських дослідників, восени 1947 р. завдяки діям підрозділів УПА 500 тис. осіб unikнули примусового виселення до Сибіру [3, с. 336].

Основною соціальною базою повстанців стали селяни-одноосібники. На селі постійно діяли «станічні», котрі забезпечували підрозділи УПА харчами, одягом, а нерідко – зброєю та розвідувальною інформацією [17, с. 372]. Окремі особи були агентами ОУН, на яких покладалося завдання організувати за допомогою усної агітації та листівок спротив суцільній колективізації та іншим заходам радянської адміністрації. З цією метою вночі організовувалися зібрання селян (щодо цього поширилася фраза: «Вночі керували наші, а вдень – більшовики») [10, с. 160]. Багато селян йшло до лав УПА: вони брали безпосередню участь у бойових зіткненнях, підпалах та знищенні колгоспних приміщень, терактах проти представників більшовицького режиму та активу, знищенні складів, призначених для хлібозаготівель із подальшим поверненням частини зерна селянам. У складі УПА селяни становили 76%, робітники 18,2%, інтелігенція – 4,2%. Погляди селян-одноосібників відображались у агітаційних листах та директивах УПА, де зазначались такі цілі: боротьба проти русифікації, колгоспів, збереження приватної власності на землю [10, с. 159].

Незважаючи на «Велику блокаду» і численні «воєнно-чекістські операції», внаслідок яких повстанці зазнавали великих втрат, учасники українського самостійницького руху демонстрували гідну подиву стійкість і віру в кінцеву перемогу. Інформуючи ЦК КП(б)У про ситуацію в західних областях, міністр внутрішніх справ УРСР Тимофій Строчак 28 травня 1946 р. змушений був визнати, що повстанці і підпільники, котрі залишилися в лавах визвольного руху, є націоналістами-фанатиками, які вирішили боротися з радянською владою до кінця.

У січні-березні 1947 р. боївки ОУН і підрозділи УПА здійснили, за даними радянських джерел, 272 акції, у квітні-червні – 195 акцій [7, с. 343]. 26 квітня 1947 р. в Яблуніці бойовики ОУН знищили двох поплічників радянської влади. Водночас документальні свідчення інформують, що тієї ночі саме тут із величезною кількістю охорони перебував голова очільник Української РСР Микита Сергійович Хрущов [13, с. 104].

17 серпня 1947 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про хід боротьби із залишками банд україно-німецьких націоналістів у західних областях УРСР». Різно зросла кількість «воєнно-чекістських операцій». У віддаленні регіони СРСР було вивезено у 1947 р. 26 332 родини (понад 77 тис. осіб) «бандпособників», тобто утричі більше, ніж у попередні роки [7, с. 343]. Як наслідок, ненависть до більшовицької влади серед мешканців західноукраїнських областей тільки зростала.

Одним із провідників Станіславського повітового проводу ОУН було обрано Григорія Вацебу – «Сулиму» (він же «Вергун», Варнак»), який активізував підпільну боротьбу проти більшовиків. Після ліквідації керівника Надвірнянського надрайонного провіду ОУН у 1948 р. керівництво націоналістичного підпілля призначило «Сулиму» керівником цього проводу, а в 1950 р. – заступником керівника Калушського окружного проводу [2, с. 118]. Григорію Вацебі вдалося багато зробити, щоб зберегти боездатність поріділих боївків, внаслідок чого зменшилася кількість випадків зради і доносів. Часто жителі гірських сіл та присілків зверталися до провідника, аби його підрозділи захистили їх від місцевих посіпак та фальшивих боївків, серед яких були зрадники та запроданці. І завжди «Сулима» допомагав їм, чим здобув в серед них авторитет і повагу.

Про структуру Станіславського повітового проводу ОУН свідчив під час допиту, який здійснював слідчий НКВС молодший лейтенант Дидевич, звинувачуваний Дмитро Іванович Ткачук. Він повідомив, що у Станіславському повіті налічувалося 5 районів ОУН. Серед керівного складу українського підпілля тут виокремлювалися повітовий провідник «Сулима», «Орлов», організаційний провідник «Кузьма», пропагандист провідник «Марко», господарчий провідник «Гайворон», шеф провідник СБ «Мирон», повітовий військовик «Кривейко», повітовий розвідник «Орел» [2, с. 108].

Із щоденника «Надвірнянського надрайонного осередку ОУН «Верховина» за зимовий період 1948–1949 рр.», якій вів «Сулима», дізнаємося про те, що члени осередку намагалися протидіяти радянській

ідеології завдяки зусиллям, спрямованим на збереження знань про історію українського народу, вивчення теорії боротьби з радянським імперіалізмом. «Субота, 29 січня 1949 р. Сьогодні свято Крут. Перша година занять присвячена цьому пам'ятному дневі. Пам'ять безсмертних крутянців вшановано мовчанкою, а опісля я читав з брошури «Великий січень» про значення Крут. Понеділок, 31 січня 1949 р. Під час сьогоднішніх занять ми закінчили історію Української революції і зачали переробляти Постанови Першого Конгресу ОУН. Понеділок, 14 лютого 1949 р. Під час занять ми переробляли «Концепція самостійної України і основна тенденція ідеологічно-політичного розвитку сучасного світу». Вівторок, 1 березня 1949 р. Вивчали реферат «Сталінсько-большевицький імперіалізм в світлі закордонної політики». Неділя, 6 березня, 1949 р. Вивчали реферат «До боротьби з агентурою НКГБ-ВКВД» [2, с. 169–183].

Дружиною Григорія Вацеби стала Марійка Бабінчук («Калина», «Ксеня»). Вона організувала сітку Юнацтва ОУН в селищі Лисець, набула спеціальності радистки, володіла зброєю, згодом стала надрайонною провідницею Українського Червоного Хреста, проводила медичні курси першої допомоги.

28 серпня 1950 р. у Вацеби і Бабінчук у підпіллі народилася донечка. Оскільки довелося постійно оборонятися від озвірілих НКВДистів та сексотів, батьки, які у надважких умовах не відмовилися від зборотьби за здобуття незалежності Української Самостійної Соборної Держави, вимушені були віддати дитину під опіку чужим людям. Виховала її Гафія Манівчук – жінка із золотим серцем, яка не побоялася в ті жорстокі часи взяти повстанську дитину та зберегла листи-заповіти матері і батька. Це листи-наказ батьків, які йдо сьогоднішнього дня береже їх донька як найцінніший скарб:

«Слава Україні!

Дорога моя дитино Мотренько! Якщо доля не судила Тобі в житті бачити свого батька, то прийми від нього кілька слів, писаних до Тебе на четвертому тижні після Твого народження.

Коли будеш читати той лист, тоді мене, може, не буде на світі, але Ти зрозумієш його і зрозумієш ті обставини, в яких ми знаходимося сьогодні. Знай, Ти прийшла на світ у час найжорстокішої боротьби українського народу проти північної Москви. Вже шостий рік у нерівній боротьбі з большевицьким окупантом день у день кладуть свої голови за ідею Української Самостійної Соборної Держави найкращі сини українського народу – українські революціонери й повстанці. Їх уже тільки горстка, а між ними – Твій батько й мати... Докладаєм надлюдських зусиль, щоб зберегти свою екзистенцію і продовжити боротьбу... Ліс наш батько, а ніч – мати, але й вони не дають повної за поруки безпеки і треба ховатися під землею...

У таких обставинах однієї серпневої ночі в темному глухому лісі прийшла Ти на світ. Не було коло Тебе ані лікарської помічі, ані бабки-повитухи. У простій партизанській колибі прийшла Ти на світ, але пам'ятай: місце це – святиня партизанська, і вона ще не осквернена окупантською ногою.

Ти прийшла на світ вільною, а не рабою!

Четвертого дня забрав я Тебе від хворої ридаючої матері і відніс у село чужим людям на опіку.

Складаю на Твоєму чолі батьківський поцілунок і благословляю Тебе, хай Всевишній береже Тебе в своїй опіці і дозволить зажити на волі, якої ми прагнемо. Останні слова до Тебе – це заповіт: Добро Нації – найвищий наказ! Для неї Ти віддаси силу, розум і життя так, як я складаю голову на її жертovníку. Якщо Ти зрадиш український народ, то я вже проклинаю Тебе, а мій дух не дасть Тобі спокою ніколи.

Прийми останній гарячий поцілунок.

З болем серця я залишаю тебе...

Прощай! Твій батько» [11, с. 26–27].

Такою надзвичайною ціною свідомі українці виборювали свою свободу.

У важких умовах підпілля продовжувалася агітаційна діяльність. При цьому члени ОУН, формування УПА намагалися діяти максимально обережно, аби їхні кроки не зашкодили місцевим жителям, серед яких було чимало близьких, знайомих. В інструкції Головного осередку пропаганди й інформаційної служби ОУН за вересень 1946 р. читаємо: «Виконуючи цю інструкцію, задержатись головню на нашій боротьбі з гітлерівцями 1941–1944 рр. та на боротьбі до цього періоду – визвольна боротьба українського народу в часи першої окупації західноукраїнських земель большевиками (1939–1941 рр.), визвольна боротьба українців у Польщі до 1939 р. Про факти, людей і революційну роботу в час большевицької окупації 1944–1946 рр. писати дуже обережно, щоб не пошкодити нашій роботі і людям, які живуть...» [5]. За роки боротьби із радянською владою керівник Головного осередку пропаганди Петро Федун (він же «Полтава») під псевдом «Север» організував навколо себе широке коло авторів дописувачів, які творили підпільну мережу пропагандистів. Про масштаби праці свідчать підрахунки дослідників, які нарахували близько 100 підпільних друкарень. Наклад видань лише одного Дрогобицького обласного проводу взимку 1949–1950 рр. становив 300 тисяч примірників [7, с. 401]. В своїй

програмові праці «Хто такі бандерівці та за що вони борються» Петро Федун доступно пояснював сутність визвольних змагань: «Борючись за незалежну українську державу, ми боремося тільки за здійснення українським народом тих прав, якими вже давно користується величезна більшість народів світу, і які вже давно визнано природними правами кожного народу. До речі, наша боротьба є законною боротьбою навіть з точки зору большевицьких законів: конституція СРСР забезпечує за кожним народом право на вільний вихід із складу СРСР. До всіх народів світу ми плекаємо щирі симпатії. З усіма народами світу, в тому числі і з російським народом, який буде свою національну державу на своїх етнографічних землях, ми хочемо жити в дружбі і співпраці» [7, с. 402].

До операції з ліквідації Федуна, яка тривала 21–28 грудня 1951 р. у Станіславській області, радянські діячі залучили 4 574 офіцерів та солдатів, 60 інструкторів зі 110 службово-розшуковими собаками, 500 курсантів МДБ та 230 бронемашин. 23 грудня було знайдено бункер, в якому переховувалися Петро Федун та троє його товаришів. Повстанці вимушені були підпалити бункер і пострілятися [7, с. 402].

Наприкінці 1940-х рр. органи МДБ і МВС розширили активність так званих спеціальних або агентурно-бойових груп. Діючи під виглядом повстанців і підпільників, спецгрупи виявляли і знищували справжніх учасників визвольного руху або тих, хто їм співчував. Пріоритетним напрямом для силових органів радянської влади ставало проникнення в підпільні організації для систематичної і тривалої роботи з розшифрування зв'язків, розкладу визвольного руху зсередини, компрометації командного складу ОУН і УПА перед СБ ОУН.

Із метою ізоляції учасників визвольного руху від місцевого населення спецгрупи грабували і розстрілювали людей, палили садиби, знищували худобу, гвалтували жінок. Про це свідчать записи провідника Старовижівського районного проводу Ковельської округи ОУН Андрія Михалевича (псевдо «Денис»): «Дня 1/IV 46 року большевицькі людоді з НКВД прийшли до селянина с. Датинь (нині Ратнівського району Волинської області) Трохимовича Івана, котрого стягнули з печі і стали страшенно мордувати в його власній хаті, побили на його тілі кілька дерев'яних колків і одного спеціального кия з накрученим залізом на кінці. Порозбивали на Іванові все тіло, котре було все сине від бою і облите кров'ю. Дальше бідного селянина большевицькі людоді забрали з собою в район в КПЗ і не дозволили навіть попрощатись при від'їзді з родиною. 2 тижні в районі НКВД його мучили різними допитами і також примінювали різні тортури. Дальше НКВД не мали ніяких підстав, щоб його судити... НКВД замордував Івана на Самусівських хуторах, Кратень (хутір неподалік від Ковеля), пробивши йому сім раз тіло штиком і вже до мертвого стрілив у груди. От така мученицька смерть не в чім не винного громадянина с. Датинь Трохимовича Івана дня 14/IV 1946 р. ...

Дня 20.XI.1945 один лейтенант зі своїм ординарцем і двома сіржантами зі штабу «лагерей полонених німців»... прийшли на Замлинські хутори (Любомльський район Волинської області), Наддатинь (Ковельський район Волинської області), де пограбували кількох селян. Кільком селянам повибивали вікна, знасилювали кількох жінок. А ще хотіли знасилювати Михалевич Варвару Артемівну, котра стала боронитися, то взяв цей лейтенант застрілив. За ці всі хуліганства, грабіж, знасилювання, вбивство совітська влада не покарала цього лейтенанта. Коли чоловік убитої жінки зголосився до штабу, щоб покарали убивцю його жінки, котрого він пізнав, то йому сказали, що «то бандеровці вбили твою жену...» [5]. У березні 1950 року в сутичці під Львовом загинув командир УПА Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка). Його наступник Василь Кук уже не міг координувати дії розрізаних загонів, які в основному боролися за виживання. Невеликі групи українських підпільників діяли до середини 1950-х рр.

Після 1954 р. спостерігалися тільки поодинокі акції вже зовсім пригаслого повстанського руху. Останньою його жертвою з радянського боку став оперуповноважений УКДБ в Тернопільській області 22-річний лейтенант В. Стороженко, застрелений з дробовика нелегалом ОУН П. Пасічним.

У постанові ЦК КПРС «Про політичний і господарський стан західних областей Української РСР» від 26 травня 1953 р. були підбиті перші підсумки боротьби у цьому регіоні від 1944 до 1950 рр. включно: репресовано державою майже 500 тис. осіб, зокрема, заарештовано понад 134 тис. вбито близько 153 тис., вислано довічно з України понад 203 тис. осіб. Уточнені дані органи держбезпеки підготували у 1957 р. У довідці 4-го управління КДБ при РМ УРСР зазначалося, що за 1944–1956 рр. під час бойових операцій та в результаті самогубства безповоротні втрати підпілля становили 155 108 осіб, з яких – 1 746 у східних областях. У 1943–1956 рр. за націоналістичну діяльність заарештовано 103 866 осіб, з яких засуджено 87 756 [7, с. 344]. Пропаганда та жорстокість радянських каральних органів, а також ефективні соціально-економічні зміни та поширення колективізації зробили неможливим продовження опору. Останній бій загонів УПА з оперативною групою КДБ відбувся 14 квітня 1960 р. у Підгаєцькому районі Тернопільської області [12, с. 52].

Зазнавши великих втрат, УПА здійснювала спроби прорватися у Західну Німеччину та Австрію. Ті, хто не змогли цього зробити, розділилися на невеликі групи й чинили напади на активістів радянської влади, завдавали шкоди колгоспам, МТС та іншим господарчим об'єктам.

Висновки. Витісняючи німецькі війська з території Західної України, військово-політичне керівництво СРСР одразу бралось до насадження більшовицьких порядків. Реставрація радянської влади супроводжувалася встановленням тотального контролю за всіма категоріями місцевих мешканців, виявленням, ізоляцією та видаленням «антирадянських елементів», уніфікацією суспільної свідомості, відновленням радянської системи освіти і виховання молоді, запровадженням «соціалістичного способу виробництва і розподілу».

Активний спротив значної частки західноукраїнського населення радянській поставилу Кремль перед необхідністю залучення до «соціалістичних перетворень» партійно-радянських функціонерів і спеціалістів різних галузей господарства з різних регіонів країни.

Безоглядно руйнуючи традиційний життєвий уклад, форми господарювання, соціокультурні та релігійні практики, сталінський режим прагнув у найкоротші терміни «перекроїти» західноукраїнське суспільство за власними лекалами. Основними інструментами політики радянської стали брутальне насильство і примус у всіх можливих формах.

Політичні та соціально-економічні трансформації, здійснювані більшовицькими місіонерами у краї, відбувалися в умовах збройної боротьби ОУН і УПА. Ізольованість від світу, відсутність джерел надходження зброї та амуніції, постійні облави та «воєнно-чекістські операції», арешти і депортації родин повстанців спричинили поступове згортання українського національно-визвольного руху. Проте ідея державної незалежності України та свободи її населення, яку виборювали повстанці ціною свого життя, передавалася з покоління у покоління.

І сьогодні, вже на початку ХХІ ст., український народ вимушений продовжувати боротьбу за свою незалежність в умовах російсько-української війни, щоб знову не опинитися під владою тоталітарного режиму Російської Федерації.

Література:

1. Галицька-Дідух Т. Становлення радянської командно-адміністративної економіки в повоєнне десятиліття на прикладі Станіславської області. *На вітар історії України: ювіл. зб. на пошану академіка АНВШ України, проф. В.В. Грабовецького*. Івано-Франківськ, 2008. С. 512–523.
2. Ганцюк П. (упоряд.). «Добро нації – найвищий наказ!» Історії однієї родини. Івано-Франківськ : Фоліант, 2020. 216 с.
3. Даниленко В. (відп. ред.). Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). (у 3-х ч., Ч.3). Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.
4. Державний архів Івано-Франківської області. Р-1098, оп. 1, спр. 1.
5. Златанов З. Друга радянська Західної України (за матеріалами фондової колекції Меморіального комплексу). *Військово-історичний меридіан*, 2 (20). Київ, 2018. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zlatanov_Zlatko/Druha_radianizatsiia_Zakhidnoi_Ukrainy/ (дата звернення: 01.06.2022).
6. Ільницький В. До питання рейдів відділів УПА ВО-4 «Говерля» (1944–1949). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2015. Вип. (14), С. 28–38.
7. Липовецький С. (упоряд.). Бандерівці: 200 історій з ХХ століття. Львів : ЛА «Піраміда», 2017. 564 с.
8. Коломия й коломийщина. Історико-креснавче видання. *Збірник споминів і статей про недавнє минуле* (Т.ІІ). Філадельфія; Коломия : Наукове товариство ім. Шевченка, коломийський осередок, 2008. 283 с.
9. *Літопис УПА. Історія: док. і матеріали*. (Т. 31). Торонто; Львів : Літопис УПА, 2001. 320 с.
10. Малярчук О. Галицький національний кетман: село в ідеологічній війні з партійно-радянським тоталітаризмом. *Галичина*. 2006–2007. Вип. (12-13). С. 157–166.
11. Марійчин М.Т. Від прадіда, провідника ОУН-УПА, до батька – воїна АТО. Яремче; Яблуниця, 2018. 48 с.
12. Пиріг Л. Проти Московщини, за Україну! Нотатки філателіста. *Пам'ятки України*, 2017. Вип. (4). С. 50–55.
13. Санкович (Драпак) М. Яблуниця – перлина Карпат. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2020. 208 с.
14. Свідчення Равлюк Ганни Іллівни, 1930 р. н., с. Гавриляк Обертинського району Івано-Франківської області.
15. Сеньків М. Радянські форми та методи колективізації західноукраїнського села (1944–1952 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. (XXIII). 2012. С. 148–155.
16. Сеньків М. Повсякденне життя західноукраїнського селянства (1944–1952 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, 2014. Вип. (24). С. 337–348.
17. Сеньків М. Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944–1952 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. Вип. (12). С. 371–379.
18. Кульчицький С. (ред.). Сторінки історії України: ХХ століття. Київ : Освіта, 1992. 333 с.

УДК 94(477):908:323.174(477.52/.54)«18»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.17>

МИНУЛЕ УКРАЇНИ У ПРАЦЯХ ВАДИМА ПАССЕКА

Трубчанинов Сергій,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
ORCID ID: 0000-0001-9054-2855

У статті аналізуються праці Вадима Пассека (1808–1842), в яких популяризувалося українське минуле. Цей автор відомий передусім як письменник, етнограф, статистик, археолог і видавець. Проте його цікавила також українська старовина, особливо минуле й пам'ятки культури Слобідської України. І це не випадково, адже він був нащадком козацько-старшинського роду зі Слобожанщини, хоча й народився в Тобольську, де його батько перебував у засланні.

Знавець українського фольклору Микола Сумцов характеризував В. Пассека як м'якого, чулого, доброзичливого ідеаліста. Його відносять до кола харківських романтиків, пізніше у Москві він був близький до слов'янофілів. Так, у листі до Ізмаїла Срезневського (вересень 1839), який мав вирушити в наукову подорож в Європу, В. Пассек виклав свою мрію про об'єднання всіх слов'ян під владою російського царя.

У своїй 5-томній збірці «Нариси Росії» (1838–1842) В. Пассек опублікував чимало власних розвідок з різних проблем. Зокрема, сучасні дослідники наголошують на його внескові в українську фольклористику, відзначають археологічні та пам'яткознавчі нариси.

Нариси В. Пассека з історичного минулого України ґрунтувалися на його історично-географічних уявленнях. Зокрема, ще у своїх ранніх працях він наголошував, що саме «малоросіянам» належить спадщина княжої доби. Дослідник пишався тим, що вони перебували в лавах переможного війська князя Святослава. В. Пассек підкреслював, що православна віра вперше була прийнята Малоросією.

В есе «Малоросія» (1834) автор навів приклади глибоких відмінностей у національному характері та історичному розвитку «південних слов'янських племен – нинішніх малоросіян» від «північних племен – росіян». На його думку, із самого духу південних слов'ян, звичаїв та самого побуту малоросіян виникла удільність, тоді як дух північних племен став для неї домовиною. В. Пассек наголошував, що Україна (Слобожанщина) була «чистим творінням» Малоросії. В інших своїх нарисах молодий дослідник змалював історичні пам'ятки Києва, південні границі княжої держави, історико-географічний образ Слобожанщини та ін.

Ключові слова: Вадим Пассек, минуле України, Малоросія, Слобідська Україна, пам'ятки історії.

Trubchaninov Serhii. Ukrainian past in the works of Vadym Passek

In the article there is analyzed the works of Vadym Passek (1808–1842), in which the Ukrainian past was popularized. This author was known primarily as a writer, ethnographer, statistician, archaeologist and publisher. However, he was also interested in Ukrainian antiquity, and especially in the past and the cultural heritage of Sloboda Ukraine. And this was not accidental, because he was a descendant of a Cossack-officer family from Slobozhanshchyna, although he was born in Tobolsk, where his father was in exile.

Mykola Sumtsov, an expert on Ukrainian folklore, described V. Passek as a soft, sensitive, friendly idealist. He belonged to the circle of Kharkiv romantics, who later became close to Slavophiles in Moscow. Thus, in a letter to Izmail Sreznevsky (September 1839), who was to go on a scientific trip to Europe, V. Passek outlined his dream of uniting all Slavs under the rule of the Russian tsar.

In his 5-volume collection “Essays on Russia” (1838–1842) V. Passek published many of his own researches on various issues. In particular, modern researchers emphasize his contribution to Ukrainian folklore, note archaeological and monumental essays.

V. Passek's essays on the historical past of Ukraine were based on his historical and geographical ideas. In particular, in his early works, he emphasized that it was the “Little Russians” who owned the legacy of the princely era. The researcher was proud that they were in the ranks of the victorious army of Prince Svyatoslav. V. Passek emphasized that the Orthodox Christianity was first adopted by Little Russia.

In the essay “Little Russia” (1834) the author gave examples of profound differences in the national character and historical development of the “southern Slavic tribes – today's Little Russians” from the “northern tribes – the Russians”. According to him, from the very spirit of the South Slavs, customs and the very way of life of the Little Russians arose specificity, while the spirit of the northern tribes became its coffin. V. Passek emphasized that Ukraine (Slobozhanshchyna) was a “pure creation” of Little Russia. In his other essays, the young researcher depicted the cultural heritage of Kyiv, the southern borders of the princely state, the historical and geographical image of Slobozhanshchyna, and others.

Key words: Vadym Passek, past of Ukraine, Little Russia, Sloboda Ukraine, cultural heritage.

Нашадок козацько-старшинського роду зі Слобожанщини, який народився в Тобольську і до 1824 р. мешкав у Сибіру, де його батько провів більше 20 років у засланні, випускник Московського університету Вадим Пассек (1808–1842) за життя був відомий як письменник, етнограф, статистик, археолог і видавець. Як підкреслював Дмитро Дорошенко в огляді української історіографії, своїм виданням «Нариси Росії» він немало прислужився справі популяризації відомостей про українську старовину [2, с. 116].

Незважаючи на те, що багатогранна діяльність В. Пассека не позбавлена уваги мемуаристів, а також науковців ХХ – початку ХХІ ст., не всі її аспекти стали предметом дослідження. Так, відомий український фольклорист, етнограф, літературознавець та громадський діяч Микола Сумцов у своїй науково-популярній монографії «Слобожане. Історично-етнографічна розвідка» (1918), вказавши на зацікавлення В. Пассека археологією, історією та етнографією Слобожанщини, все ж особливо наголошував на його краєзнавчій і фольклористичній діяльності [25, с. 207–208]. Однак, як підкреслює харківський дослідник Михайло Красиков, і через 100 років після зауваг М. Сумцова краєзнавча спадщина В. Пассека ще не стала набутком широкої спільноти [4, с. 7]. Історик української фольклористики Роман Кирчів (2016) вважає його праці «певним внеском у справу вивчення української народної словесності», але відносить їх передусім до історичних та етнографічних джерел [3, с. 559].

На початку 1990-х років з'явився біографічне дослідження Костянтина Новохатського. Історик-архівіст наголошував, що В. Пассек особливо багато зробив для вивчення життя й побуту українського народу, але його ім'я також належить і московському краєзнавству [5, с. 61]. На думку московського дослідника, визначальною рисою праць В. Пассека була увага до історії, його інтерес до вивчення «всіх племен, розкиданих по всіх просторах Росії» об'єктивно був формою духовного протиставлення тодішній державній владі [5, с. 75]. За допомогою маловідомих архівних джерел дослідник М. Перкаль (1994) у своїй розвідці розкрив задум та обставини появи багатотомної збірки «Нариси Росії». Зокрема, він навів подання В. Пассека в Московський цензурний комітет та проаналізував постанову Головного управління цензури від 30 листопада 1836 р.: відхилити запропонований проект щомісячного ілюстрованого часопису «Нариси Росії», запропонувати автору підготувати до видання його нариси книгою в одному чи кількох томах [21, с. 145–146].

Останніми роками кілька ґрунтовних розвідок із залученням документів Державного архіву Харківської області підготував український історик-пам'яткознавець Валерій Романовський. Так, в одній зі статей він висвітлює історію роду Пассеків [23], в іншій – аналізує археологічні дослідження В. Пассека та його праці, присвячені нерухомим пам'яткам історії та культури Харківщини [22]. Швейцарський літературознавець і культуролог Андреас Ксав'є Шьонле (2012) відзначає внесок В. Пассека у формування романтичної концепції збереження пам'яток архітектури [28, с. 746, 758–761].

Свідчення мемуарів, праці В. Пассека та наукові розвідки про нього стали основою для багатьох популярних заміток. Серед останніх відзначимо ілюстровану біографічну довідку, яку підготувала О. Чистякова (2016) для харківського історичного календаря [27].

Звернення до постаті В. Пассека в наш час актуалізувалося через спроби проімперських сил із сусідньої держави представити його як виключно російського письменника, майстра есе, у зв'язку з цим у 2013–2014 рр. були перевидані «Нариси Росії» та навіть названо премію з літературного краєзнавства його іменем.

У цій розвідці робиться спроба проаналізувати праці В. Пассека, у яких висвітлюється історичне минуле України, з'ясувати його історичні погляди та історико-географічну візію.

Як відомо, до наукових студій випускник Московського університету В. Пассек звернувся у 1834 р. В липні того року, коли приїхав до Харкова на запрошення графа Олександра Паніна (на той час помічника попечителя Харківського навчального округу. – *С.Т.*) з надією стати лектором російської історії місцевого університету. Але цього не сталося, оскільки він потрапив під таємний нагляд поліції за колишню участь у гурткові російського опозиціонера Олександра Герцена [див.: 20].

У Харкові В. Пассек потоваришував із лідером місцевого осередку романтиків, ад'юнктом кафедри політекономії та статистики філософського факультету Харківського університету Ізмаїлом Срезневським (1812–1880), майбутнім академіком, відомим філологом, славістом, фольклористом, етнографом, письменником та істориком давньої української літератури. Епістолярій В. Пассека до І. Срезневського дає уявлення про формування видавничої програми [див.: 24].

В есе «Дивне бажання», яке вийшло друком вже після смерті автора, він писав: «Я люблю всі місця, всю землю; мені тісне одне вибране місце; мені жаль, що я не живу скрізь, де живуть або можуть жити люди!» [18, с. 3]. Проте, як побачимо нижче, з особливим пієтетом В. Пассек відносився до землі своїх батьків – Слобідської України.

У ранній збірці своїх літературних есе «Подорожні нотатки», яка побачила світ у Москві (1834), В. Пассек поділився своїми міркуваннями про національний характер українців, значення різних історичних подій в історії Малоросії та ін. Відповідно до тогочасної термінології автор називає Україною тільки Слобожанщину, тоді як Наддніпрянську Україну – Малоросією. Зокрема, в есе «Україна» йшлося про народну малоросійську колонізацію теренів вздовж річок Ворскли, Псла, Харкова і Дінця, де в першій половині–середині XVII ст. сформувалася «Російська Україна».

Автор яскраво змалював історико-географічний образ Слобожанщини на зорі колонізації та окреслив обставини, які зумовили її мешканців піддатися під владу російського царату: «Вони знайшли тут природу, рясну багатьма творіннями, готову відплатити вдесятеро за працю людини. Ліси і степи були сповнені птахів і звірів; річки кипіли рибою, і в озерах вона часто задихалася від надзвичайного розмноження.

Тут було привільно жити першим вихідцям: польський гніт втомився гнатися за ними в далекі степи; він бродив біля Дніпра і мучив їх братів, що залишилися там. – Але яка ж доля очікувала цих переселенців? Чи могли вони, подібно своїм братам-запорожцям, утримати самостійність і стати грозою своїм ворогам? Ні! Вони не мали за собою ні Дніпровських порогів, ні віддалення сильних держав. Вони оселилися поблизу польських володінь, суміжно з Росією, і на самому роздоріжжі кримських татар. Вони відчували ці невгоди, і на початку переселення стали шукати підданства Росії» [19, с. 77–78].

В. Пассек наголошував, що набуття слобожанами московського підданства було також вигідне царській владі: «А государі російські, бажаючи захистити південні межі від набігів татарських, посилали туди воевод, давали їм військо, будували і зміцнювали міста, і були задоволені оселенням войовничих малоросіян на цьому небезпечному роздоріжжі з Криму в Росію... і надія не обманула їх: майже ціле століття життя українців було безперервною війною з кримцями» [19, с. 78–79].

В есе «Малоросія» автор на різноманітних прикладах наводив приклади глибоких відмінностей у національному характері та історичному розвитку «південних слов'янських племен – нинішніх малоросіян» від «північних племен – росіян». На його думку, із самого духу південних слов'ян, звичаїв та самого побуту малоросіян виникла удільність, тоді як дух північних племен став для неї домовиною. Так, сімейному поділу у малоросіян протистояли цілісність і єдиноначальність у росіян [13, с. 124–126].

Михайло Грушевський наводив есе В. Пассека «Малоросія» як зразок поглядів представників старших генерацій українців (М. Максимович, О. Бодянский, М. Костомаров та ін.) на нашу стару літературу і культуру взагалі, просякнутих почуттям безпосереднього зв'язку з добою киево-галицькою. На його думку, українські інтелектуали 1820–1830-х років зверталися до княжої доби як до живих, безпосередніх прецедентів пізнішого українського життя. «Вони повні були пієтизму і навіть ентузіазму для великого культурного діла, довершеного нашими предками X, XI, XII вв. Вони чули їх спадщину в нинішнім і перейняті були гордою свідомістю свого зв'язку з нею» [1, с. 245].

В. Пассек наголошував, що Україна (Слобожанщина) була «чистим творінням» Малоросії, яка поєднана з нею, близька за кліматом і місцевістю, зберегла характеристику свого походження [13, с. 137].

У 1836 р. В. Пассека зарахували до Статистичного відділу МВС, за дорученням якого він став працювати над статистичним описом Харківської губернії. У вересні 1837 р. в Одесі відбулося представлення цього проекту керівникові Статистичного відділу МВС К. Арсеньєву, який супроводжував у поїзді спадкоємця престолу. Почувши схвальний відгук і обіцянку подарунка від монаршої особи, В. Пассек отримав також доручення укласти описи ще кількох губерній – Таврійської, Воронезької та ін. [24, с. 548, 555].

Слід зазначити, що в офіційному статистичному описові Харківської губернії В. Пассек вже дещо по-іншому виклав історію заселення Слобожанщини. Так, він вказав, що першим з'явився Чугуїв, осаджений стрільцями в царювання Івана Грозного за 120 верст від Білгорода. Друге місто (Царев, або ж Царево-Борисів) засноване в 1599 р. царем Борисом Годуновим [7, с. 125]. Проте, за винятком цих укріплень, весь край довго залишався незаселеним. Під кінець першої половини XVII ст. сюди почали переселятися малоросіяни, які заснували Харків, Вовчі Води, Мерчик, Бурлук та багато ін. слобід, створили Харківський, Ізюмський та ін. слобідські полки. А от початок російських поселень на Слобожанщині, на думку автора, належав до періоду після Полтавської битви. Генерал П. Апраксін та інші російські вельможі й дворяни, які купували тут землі або ж отримували їх від царського уряду, переселяли на Слобожанщину селян зі своїх великоросійських маєтків [7, с. 126–128].

Коли в березні 1837 р. Статистичний відділ надіслав харківському губернатору П. Трубецькому 5 примірників «Списку найвідоміших курганів у Росії» П. Кеппена, доповнити й виправити викладений там матеріал було доручено В. Пассеку. Проте він здійснив значно більшу роботу, ніж розширення списку курганів. Уже в тому ж році в «Журналі Міністерства внутрішніх справ» було опубліковано його невелику розвідку «Кургани й городища в Харківській губернії» [22]. Автор повідомляв, що на теренах

губернії городища розташовувалися переважно на підвищених правих берегах річок, дещо західніше них. Найбільші ж кургани з тих, що довелося йому побачити, знаходилися в Куп'янському й Ізюмському повітах поблизу річки Оскол [11, с. 540–541]. Деякі з курганів на лівому березі Сіверського Дінця були розкопані В. Пассеком. Автор зазначав, що багато курганів нищилося під час оранки, але найбільше шкоди завдавали шукачі скарбів, які приїздили з Дону й інших місць та під покровом ночі розривали їх ломами й заступами, нищачи при цьому глиняний посуд. Він звернув також увагу на боввани з міцного піщанику (місцева назва – баби), які нерідко стояли на вершинах курганів. Дослідник не став робити висновків щодо часу виникнення виявлених пам'яток і визначення їх творців, залишивши це питання відкритим для майбутніх досліджень [11, с. 546–549].

В. Пассек виступив з ініціативою археологічного вивчення степової зони Російської імперії та розробив відповідну програму. Фактично саме за цією програмою і працювали російські археологи у середині та другій половині XIX ст. [26, с. 229].

Запропонований В. Пассеком проєкт щомісячного ілюстрованого часопису «Нариси Росії» був відхилений Головним управлінням цензури на засіданні 30 листопада 1836 р., яке проте рекомендувало ініціатору подання підготувати до видання його нариси книгою в одному чи кількох томах. Над підготовкою цього видання В. Пассек працював спершу в Харкові, а згодом в Одесі. Планами видання «Нарисів Росії» цікавилися В. Жуковський і К. Арсенєв, надавали підтримку відомі державні діячі М. Сперанський і О. Єрмолов. Окрім самого В. Пассека, учасниками цього проєкту стали його дружина Тетяна та брат Діомід (військовий історик), а також Ізмаїл Срезневський, письменник Олександр Вельтман, етнограф, поет і перекладач Амвросій Метлинський та ін. [21, с. 145–147].

Через дорожнечу видання в провінції воно було перенесене з Одеси спершу до Санкт-Петербурга, а згодом до Москви [24, с. 551, 557]. Протягом 1838–1842 рр. В. Пассек опублікував 5 книг «Нарисів Росії» – науково-популярної збірки праць різних авторів з історії, археології, словесності, географії та етнографії. В збірці містилися також розвідки самого видавця.

У своїй етнографічній розвідці про кавказьких осетинів, яка вийшла в 1-й книзі «Нарисів», В. Пассек популярно виклав для своїх читачів теорію про походження індо-германських народів з території Центральної Азії, яку він визначав у межах від Дону до Тихого океану та від Уральських гір, Алтаю і Байкалу до Кавказу, Гімалаїв і південного Китаю [16, с. 138–140]. Зокрема, на його думку, кліматичні умови та місцевість серединної Азії сприяли бродяжницькому життю, тоді як клімат і місцевість Європи вимагали «гражданственности» [16, с. 139].

У нарисі про Києво-Печерський монастир йшлося про обставини, за яких Русь прийняла християнство, про перших ченців на берегах Дніпра та про розвиток цього важливого осередку чернецтва [9]. Інша розвідка була присвячена історії відомого на Слобожанщині Курязького Преображенського монастиря, за даними В. Пассека заснованого в 1673 р. [12].

В есе «Київські Золоті ворота» автор окреслив етапи містобудівельної історії Давнього Києва та вплив на неї зовнішньополітичних факторів [10]. У нарисі про князя Олега дослідник спробував пояснити деякі малозрозумілі місця з літописів [15]. Спеціальна розвідка була присвячена околицям літописного Переяслава. Зокрема, автора зацікавили місцеві кургани та розслідування обставин убивства князя Бориса [14].

У невеликій історико-географічній розвідці «Границі Південної Русі до навали татар» В. Пассек ідентифікував т. зв. Каганове городище на березі р. Уди (за 8 верст від тогочасного Харкова) з літописним Дінцем – першим містом Русі, куди потрапив після втечі з половецького полону князь Ігор Святославич. Автор навіть висловив побажання, щоб на височині цього городища було споруджено пам'ятник князеві. Приблизно за 6 верст від попереднього знаходилося невелике Хороше (Хорошівське) городище. Дослідник вважав його частиною ланцюга сторожових городищ, які в XII ст. слугували для охорони кордонів та спостереження за половцями. На думку В. Пассека, цей своєрідний ланцюг укріплень вздовж річок Сіверський Донець, Уди, Мжа (Межа), Ворскла вказує на кордони Русі до татарської навали [6].

Також В. Пассек поділився з читачами враженнями про свої поїздки південноукраїнськими степами [8] та в Крим. Зокрема, автор змалював стан вцілілих старожитностей доби Кримського ханства, окреслив топографію залишків міст у південно-західній частині півострова (Черкес-Кермен, Чуфут-Кале, Мангуп та ін.). Розглянувши гіпотези про заснування Мангупа, дослідник висунув припущення, що укріплення давнього міста були споруджені не татарами, караїмами чи готами, а греками. Також, на його думку, більшість печер було висічено в Кримських горах у перші століття поширення християнства [17].

Намагаючись охопити великі географічні простори, видавець усе ж віддавав пріоритет Україні. В одному із листів І. Срезневському він спеціально наголошував на цьому: «Пишучи статтю не про Україну, пишійте її не в ущерб вашим статтям про Україну, призначеним для “Нарисів”» [24, с. 559].

Проте ідейно-політичні погляди В. Пассека часів його перебування в Москві з погляду сьогодення сприймаються не настільки позитивно. Так, у вересні 1839 р. він писав у листі до І. Срезневського, який мав вирушити в наукову подорож в Європу: «У роздумах про розлуку з вами я більше відчував цю розлуку і якимось нічого не сказалося про пряму мету вашої подорожі, мету, яка не може не бути корисною і яка у вашому виконанні, з вашим патріотичним спрямуванням не залишиться без сильного впливу на інших. Ви працюєте для майбутнього нашої вітчизни і більш чи менш сприяєте тому, що колись відбудеться: коли всі, в чому зберіглася краплина слов'янської крові, всі будуть відчувати одним почуттям, думати одну думу, рухатися всією масою і силою до однієї мети, керовані одним російським царем. З якою б радістю помістив я тоді в «Нарисах» статтю вашу про Празьку губернію і поїздку яким-небудь Белградським повітом. Або ж це буде дано тільки нашим дітям, внукам. Дай їм Бог» [24, с. 562].

Таким чином, літературна, наукова і видавнича діяльність В. Пассека слугувала справі популяризації відомостей про українську історію, життя й побут українського народу. Як і більшість сучасних йому інтелектуалів, він називав Україною тільки Слобожанщину, але вказував на спорідненість її жителів з мешканцями Малоросії (Наддніпрянщини).

В. Пассек був прихильником географічного детермінізму. Клімат, географічне положення та природні умови, на його думку, відігравали провідну роль в історичному розвитку різних народів. Зокрема, він підкреслював схожість природних умов і клімату Слобожанщини та Наддніпрянщини.

Ідейна близькість В. Пассека до слов'янофілів відображалася в його лояльності щодо царизму.

Література:

1. Грушевський М.С. Історія української літератури. В 6 т. 9 кн. Т. 3 / упоряд. В.В. Яременко; приміт. С.К. Росовецького. Київ : Либідь, 1993. 285 с.
2. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / упоряд. та нарис Ю. Пінчук, Л. Гриневич; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ : Українознавство, 1996. 256 с.
3. Кирчів Р. Харківський осередок української фольклористики (перша половина XIX ст.) (Закінчення). *Народознавчі зошити*. 2016. № 3 (129). С. 549–565.
4. Красиков М.М. «Діячі слободського фольклору» в «Слобожанах» Миколи Сумцова: погляд через сто років. *Двадцять п'яти Сумцовські читання* : збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій» до 165-річчя від дня народження М.Ф. Сумцова, 18 квітня 2019 р. Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова. Харків : Майдан, 2019. С. 3–11.
5. Новохатский К.Е. «...Прошедшее в настоящем...» Вадим Васильевич Пассек. 1808–1842. *Краеведы Москвы* : сборник. Вып. 1 / сост.: Л.В. Иванова, С.О. Шмидт. Москва : Московский рабочий, 1991. С. 61–76.
6. Пассек В. Границы Южной Руси до нашествия татар. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. II. Москва : Тип. Н. Степанова, 1840. С. 195–216.
7. Пассек В. Историко-статистическое описание Харьковской губернии 1836 года. *Материалы для статистики Российской империи, издаваемые с высочайшего соизволения, при Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел*. Т. I. Санкт-Петербург : Тип. Мин. внутр. дел, 1839. Отд. II. С. 125–167.
8. Пассек В. Картины степей. III. Южные или Новороссийские степи. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. II. С. 91–101.
9. Пассек В. Киево-Печерская обитель. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. I. Санкт-Петербург : Тип. Н. Греча, 1838. С. 26–79.
10. Пассек В. Киевские Златые врата. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. II. С. 139–150.
11. Пассек В. Курганы и городища в Харьковской губернии. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1837. Ч. XXV. № 9. С. 539–550.
12. Пассек В. Куряжский Преображенский монастырь. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. IV. Москва : Тип. Н. Степанова, 1840. С. 148–157.
13. [Пассек] В. Малороссия. *Путевые записки Вадима*. Москва : Тип. С. Селивановского, 1834. С. 113–155.
14. Пассек В. Окрестности Переяславля. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. IV. С. 121–147.
15. Пассек В. Олегов ключ. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. V. Москва : Тип. Н. Степанова, 1842. С. 188–195.
16. Пассек В. Осетинцы. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. I. С. 138–183.
17. Пассек В. Отрывки из путешествия по Крыму. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. II. С. 151–176; Кн. IV. С. 97–120.
18. Пассек В. Странное желание. *Литературный вечер* : сборник. Москва : Тип. С. Селивановского, 1844. С. 1–7.
19. Пассек В. Украина. *Путевые записки Вадима*. С. 53–112.
20. Пассек Т.П. Из дальних лет: Воспоминания. Т. II. 2-е изд. Санкт-Петербург : Изд. А. Ф. Маркса, 1906. 430, [2] с.
21. Перкаль М.К. В.В. Пассек и его «Очерки России». *Этнографическое обозрение*. 1994. № 6. С. 144–149.
22. Романовський В.С. Пам'яткознавчі дослідження В.В. Пассека на Харківщині (1834–1842 pp.). URL: <https://otkudarodom.ua/ru/romanovskiy-valeriy-pamyatkoznavchi-doslidzhennya-vv-passeka-na-harkivshchini-1834-1842-rr> (дата звернення: 14.02.2022).

23. Романовський В.С. Причинки до історії роду Пасеків. URL: <https://otkudarodom.ua/ru/romanovskiy-vs-prichinki-do-istoriyi-godu-passekiv> (дата звернення: 14.02.2022).
24. Срезневский В. Вадим Васильевич Пасек и его письма к И.И. Срезневскому (1837–1839). *Русская старина*. 1893. Т. 78. С. 377–402; Т. 79. С. 545–562.
25. Сумцов М.Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка. Харків : Вид-во «Союз» Харків. Кредит. Союзу Кооперативів, 1918. 238, [2] с. (Культурно-історична бібліотека / під. ред. проф. Д.І. Багалія).
26. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). Санкт-Петербург : Наука, 2002. 675 с.
27. Чистякова О. Пасек Вадим Васильевич. *Харьковъ. Исторический календарь: люди, события, даты*. Июнь. Харьков : Изд. «Федорко», 2016. С. 68–83.
28. Schönle A. Broken History and Crumbling Stones: The Romantic Conception of Architectural Preservation. *Slavic Review*. 2012. Vol. 71. Iss. 4. P. 745–765. DOI: <https://doi.org/10.5612/slavicreview.71.4.0745>.

УДК 94(477.74-25)(=14) «18»(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.18>

ОДЕСЬКІ МІСЬКІ ГОЛОВИ-ГРЕКИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТ.: ПРИКЛАД ІНТЕГРАЦІЇ ІНОЗЕМНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ДО МІСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Уварова Олена,

кандидатка історичних наук, доцентка,

доцентка кафедри суспільних наук

Одеського національного медичного університету

ORCID ID: 0000-0003-2274-4003

У статті на прикладі біографій трьох міських голів Одеси першої третини ХІХ ст. проаналізовано процес інтеграції грецьких іноземних переселенців до міського середовища. Подано відомості про життя та діяльність одеських купців грецького походження – Івана Кафеджи, Івана Амвросіо, Дмитра Інглезі, показано, що вони дієво брали участь у громадських, комерційних, соціальних та культурно-освітніх починаннях, сприяючи тим самим зростанню добробуту міста. Навіть обмаль знайденої інформації про Івана Кафеджи свідчить про його дотичність до становлення сучасного міста як члена Комісії (Комітету) для відбудови одеської гавані. Іван Амвросіо доклав зусиль до налагодження водопостачання міста, займався справами міського шпиталю та брав участь у боротьбі з епідеміями, сприяв появі Грецького комерційного училища, утворенню Грецького філантропічного товариства. Дмитро Інглезі був членом будівельного комітету, комерційного суду, комісії міського шпиталю, комісії для влаштування одеського порто-франко тощо, брав участь у протиепідемічних заходах та входив до складу благодійницьких товариств.

Проведений аналіз свідчить про намагання грецького купецтва долучитися до громадської служби, суспільних справ та формування міської культури, що ілюструє їхню інтеграцію до нового середовища та внесок у розвиток Одеси. Висвітлені подробиці життя та діяльності представників грецької громади, які обіймали посади міських голів, одночасно персоналізують становлення одеського міського самоврядування. Зроблено висновок, що сприятливі умови для облаштування на новому місці, як-то релігійна спорідненість, комерційна специфіка міста, лояльність уряду та місцевої влади, сприяли поступовій інтеграції та асиміляції грецьких іноземних переселенців у новому середовищі, але не змінили почуття їхньої ідентичності.

Ключові слова: Іван Кафеджи, Іван Амвросіо, Дмитро Інглезі, міські голови, греки Одеси, місцеве самоврядування, грецькі громади.

Uvarova Olena. Odesa city mayors by Greek origin in the first third of the 19th century: an example of the integration of foreign immigrants to the urban society

In the article, on the example of the biographies of three mayors of Odesa in the first third of the 19th century, the process of integration of Greek foreign immigrants into the urban environment is analyzed. Information about the life and activities of Odesa merchants of Greek origin – Ivan Kafedzhi, Ivan Amvrosio, Dmytro Inglezi is presented, it is shown that they effectively participated in public, commercial, social, cultural and educational undertakings, thereby contributing to the growth of the city's well-being. Even the paucity of information found about Ivan Kafedzhi indicates his involvement in the formation of the modern city as a member of the Commission (Committee) for the reconstruction of the Odesa harbor. Ivan Amvrosio made efforts to improve the city's water supply, was involved in the affairs of the city hospital and participated in the fight against epidemics, contributed to the emergence of the Greek Commercial School, and to the formation of the Greek Philanthropic Society. Dmytro Inglezi was a member of the building committee, the commercial court, the commission of the city hospital, the commission for the establishment of the Odesa porto-franco, etc., participated in anti-epidemic measures and was a member of charitable societies.

The conducted analysis testifies to the efforts of the Greek merchants to join public service, public affairs and the formation of urban culture, which illustrates their integration into the new environment and contribution to the development of Odesa. The presented details of the life and activities of the representatives of the Greek community, who held the positions of city mayors, at the same time specify the formation of Odesa city self-government. It was concluded that favorable conditions for settlement in a new place, such as religious affinity, commercial specificity of the city, loyalty of the government and local authorities, contributed to the gradual integration and assimilation of Greek foreign immigrants in the new environment, but did not reduce their sense of identity.

Key words: Ivan Kafedzhi, Ivan Amvrosio, Dmytro Inglezi, city mayors, Greeks of Odesa, local self-government, Greek communities.

Процес формування міського суспільства Одеси кінця ХVІІІ – першої третини ХІХ ст. проходив в умовах швидких темпів зростання населення міста за рахунок міграцій, у тому числі з-за кордону. Урядова політика сприяла появі іммігрантів, а місто-порт притягувало до себе грецьких негоціантів, які надалі склали ядро грецької громади і персоналізували місцеву зернову торгівлю. Ці поселенці

долучалися до роботи органів влади, фінансових установ, освітньо-культурних закладів тощо, поступово інтегруючись до міського суспільства. **Мета статті** – на прикладі біографій міських голів грецького походження Івана Кафеджи, Івана Амвросію, Дмитра Інглезі простежити процес інтеграції іноземних поселенців до міського суспільства Одеси. Висвітлення подробиць життя та діяльності конкретних представників грецької громади не тільки збагатить комплекс відомостей про неї, але й конкретизує тему становлення одеського міського самоврядування.

Аналіз досліджень і публікацій показав, що особа І. Кафеджи майже невідома, за виключенням деяких згадок у загальних роботах та краєзнавчих розвідках [1–4]. Про постать І. Амвросію порівняно більше міститься інформації у спеціальних роботах [5; 6]. З трьох цих осіб найбільш відомим є Дмитро Інглезі, статті про якого наявні у вітчизняних та зарубіжних виданнях [7; 8]. Важливим заходом стала онлайн-виставка «Греки Одеси: бургомістри та міські голови кінця XVIII–XIX ст.», підготовлена у 2021 р. за ініціативи Філії Грецького фонду культури в м. Одесі¹. Зауважимо, що посада міського голови у дореформеному періоді не мала такого значення у місті, як після або сьогодні. Ймовірно, цим пояснюється обмеженість інформації. Її збільшенню допомогло дослідження архівних документів.

Усі троє досліджуваних осіб оселилися в Одесі в перші роки розбудови міста. На той час уряд сприяв оселенню іноземців, надавав пільги, грошові позички і ділянки під будівництво, для поліпшення умов життя було введено посаду піклувальника, а для завідування справами грецьких поселенців утворено особливу «комісію для греків і албанців» [9, с. 28–29].

Іван Іванович Кафеджи (близько 1764 – не раніше 1828) – перший представник грецьких переселенців на посаді міського голови Одеси (1800–1803 рр.). Відомостей про його походження майже немає. Архівні документи повідомляють, що у 1815 р. як австрійсько-підданий він звернувся з проханням до Одеського міського магістрату про зарахування його до одеських купців 3-ї гільдії і змінив своє підданство [10, арк. 1-1-зв.].

У справі «Формулярні чорнові списки членів одеського магістрату» містяться відомості про купця «Івана Івановича Кафеджа», вибраного бургомістром на період серпня 1800 р. – травня 1801 р.: вік – 39 років, сімейний стан – одружений, має сина Миколу 2 років [11, арк. 1 зв.-2]. Згідно з метричними книгами Одеської Свято-Троїцької (Грецької) церкви син Микола народився 23 червня 1801 р. [12, с. 218–219]. Отже, відомості магістрату могли бути складені орієнтовно у 1803 р. Звідси можна спробувати встановити рік народження І.І. Кафеджи як 1764 р.

З літератури відомі роки перебування І.І. Кафеджи на посаді міського голови – 1800–1803 рр. [1, с. 791]. Тут виникає питання. Якщо згідно з відомостями магістрату у серпні 1800 р. – травні 1801 р. І.І. Кафеджи значився бургомістром [11, арк. 1 зв.-2], то чому вважається, що міським головою він був у 1800–1803 рр.? Це потребує уточнення. Наступною помітною активністю І.І. Кафеджи стало перебування у складі утвореної одеським магістратом 8 травня 1800 р. Комісії (Комітету) для відбудови одеської гавані. Пов'язані з цією установою події стали справді історичними для міста. Річ у тому, що наприкінці 1790-х рр. владою було призупинено подальшу розбудову Одеси. Тому на початку 1800 р. одеський магістрат вирішив клопотати перед урядом щодо дозволу взяти на себе зобов'язання будівництва міста і порту [1, с. XX]. Після задоволення цього прохання магістрат отримав кредит у 250 тис. руб. строком на 14 років [2, с. 88–90, 283–286], а для організації відбудови одеської гавані створив спеціальну Комісію, наглядачем робіт у складі якої рахувався купець І.І. Кафеджи [3, с. 376]. Комісія пропрацювала до 1803 р. [2, с. 91].

Подальша задіяність І.І. Кафеджи у міських установах невідома. Його купецька діяльність теж не відрізнялась розмахом і, можливо, з роками занепала, позаяк у 1828 р. горілчаний завод і фруктовий сад в урочищі Куяльник та будинок у центрі міста, які належали йому, були виставлені на продаж [13; 14]. Цим же роком 16-им січнем датується запис у метричних книгах Грецької церкви про шлюб купця Антонія Яннопуло із Зефірою Парчовою; одним зі свідків записано «Кафези Иван» [15, арк. 18]. Вважаємо, що це саме І.І. Кафеджи, і це є останній раз, коли він фігурує в записах, що наводить на думку про час його смерті – не раніше 1828 р.

І.І. Кафеджи користувався авторитетом серед городян, позаяк часто запрошувався бути свідком на весіллях та хрещеним батьком, що видно із записів у церковних книгах. У них же знаходимо відомості і про його родинне коло: синів Миколу (1801 р.н.), Петра (1803 р.н.), Івана (1814 р.н.), дочок Любові (1806 р.н.), Віри (1807 р.н.), а також, можливо, сина Леоніда (помер у 1819 р. у віці 1 року) і доньки Надії (вийшла заміж за купця Дмитра Андріяєнського) [12, с. 218–219; 16, арк. 255; 17, арк. 2; 18, арк. 41;

¹ Члени робочої групи: д.і.н., професор О.Б. Дьомін, директор Філії ГФК С. Парадісопулос, к.і.н., доцент О.О. Уварова, співробітник Філії ГФК Г.А. Ізувіта. Авторка статті висловлює подяку директору Філії С. Парадісопулосу за запрошення увійти до складу робочої групи з підготовки виставки і можливість опрацювання матеріалів.

19, арк. 23 зв.; 20, арк. 16]. В одному з архівних документів вказано ще дочку Олімпію (Олімпіаду) [10, арк. 2 зв.]. А також, можливо, першим шлюбом був одружений з Ганною (прізвище невідоме), ім'я якої простежується в метричних книгах на початку XIX ст., і вона вказана як мати їхнього сина Петра [12, с. 423; 16, арк. 255]. Другим шлюбом був одружений з Надією Семенівною Дружиніною, народженою, ймовірно, в 1781 р. [10, арк. 2; 21]. Надалі нащадки І.І. Кафеджи, принаймні за метричними книгами Грецької церкви, не простежуються.

Активним громадським діячем був міський голова і купець 1-ї гільдії Іван Амвросійович Амвросіо (близько 1772–1852). У некрологу було відзначено, що це був «один із найстаріших тутешніх жителів, який бачив наше місто в дитинстві і діяльно сприяв його влаштуванню та процвітанню» [22]. Там само, а також у метричних книгах [23, с. 8], зустрічаємо відомості, що І.А. Амвросіо помер 27 грудня 1852 р. на 81-му році життя, що дає можливість вирахувати рік народження – 1772 р. Майбутній одесит походив з пелопоннеського селища Димітсана [22]. Дослідник Г. Пятигорський як місце його народження називає м. Тріполіс і повідомляє, що в Одесі оселився не пізніше 1798 р. [6]

У 1800 р. І.А. Амвросіо був прийнятий до купецтва [2, с. 295]. У 1806 р. збудував чотири торговельні лавки в Мілочному ряду (сьогодні – Грецька площа, будівля лавок не збереглася) [24, арк. 30]. У 1814 р. разом з І. Манесі та С. Ксідією заснував Грецьке страхове товариство [5, с. 142]. Влаштував поблизу Одеси завод для вилучення із фруктів горілки та її дистилювання [22]. І.А. Амвросіо ставлять в один ряд з потужними одеськими комерсантами у хліботорговлі та імпортно-експортному бізнесі 1820-х рр., такими як Ф. Родоканакі, К. Папудов, О. Мавро, Г. Маразлі, Ф. Серафіно, Д. Інглезі та ін. [5, р. 168]

На 1806–1809 рр. був вибраний міським головою [1, с. 791]. У цей період значну увагу І.А. Амвросіо приділив налагоджуванню водопостачання міста – оформленню природних джерел та облаштуванню ставків, колодязів, фонтанів, а також жолобів в околицях міста для худоби [25, арк. 10, 160]. Згідно з посадою І.А. Амвросіо входив до складу Комісії для управління справами Одеського міського шпиталю, де його обов'язками було «сприяти всіма заходами у постачанні шпиталю належною провізією за дешевими цінами», завідувати виділеними на утримання грошима та проводити інспекції приміщень [26, арк. 62–64]. Робив власні пожертви на шпиталь і організовував збір коштів, за що з ініціативи одеського градоначальника герцога А.Е. де Рішельє отримав від комісії у 1807 р. подяку [22]. Дотичність до медичної сфери не оминула І.А. Амвросіо під час чуми в Одесі у 1812–1813 рр. – його було призначено комісаром, а діяльність із захворюванням відмічена адміністрацією [22]. Повторно вибраний міським головою на строк 1821–1824 рр. [1, с. 791; 27, арк. 1]

У 1818 р. перебував у складі спеціальної групи, яка займалась укладенням статуту Грецького комерційного училища [28, с. 35], що у майбутньому став відомим навчальним закладом зарубіжного еллінізму. У 1820 р. увійшов до особливого Комітету для розгляду міських доходів та витрат під головуванням градоначальника М.Я. Трегубова. Результатом роботи Комітету стало затвердження у 1824 р. «Положення про доходи і витрати міста Одеси та про управління ними», яке стало першим спеціальним Положенням для Одеси і мало на меті економічне зміцнення міста [1, с. 110–111]. І.А. Амвросіо був серед ініціаторів і піклувальників будівництва церкви в ім'я Стрітіння Господнього на Олександрівській площі (сьогодні іменується Грецькою), але з низки причин храм цей, закладений у 1822 р., так і не був побудований [3, с. 385].

Важливим моментом у біографії І.А. Амвросіо стала його участь у створенні у 1821 р. Грецького філантропічного товариства, членом виконавчого комітету (ефором) якого він став разом з Г. Маразлі, О. Мавро, К. Кумбарі, В. Палеологом. Товариство проіснувало п'ять місяців, його метою стала організація допомоги біженцям з Греції, які опинилися в Одесі внаслідок початку Грецької революції, та повстанцям [29, арк. 17–18 зв.]. За цю діяльність І.А. Амвросіо отримав від уряду Греції у 1844 р. золотий орден Спасителя [30, арк. 1–14].

У 1838 р. він разом з родиною був уведений до спадкового почесного громадянства Одеси [31]. У Списку почесних громадян (архівна справа за 1859 р., хоча Список, ймовірно, має датуватися 1857 р.) значиться сам Іван Амвросіо (з приміткою про смерть у 1852 р.), його дружина Софія Василівна 58 років, сини Михайло 40 років, Олександр 38 років, Григорій 22 роки, дочки Наталія (заміжня), Надія 15 років [32, арк. 37 зв.]. Метричні книги Грецької церкви дозволили уточнити ці відомості. Отже, у 1817 р. він одружився з донькою ніжинського грека Бахчєєвою Софією Василівною (1800(?)–1874) [12, с. 38; 33, с. 10]. У них народилися син Михайло (1817–?), Олександр (1819(?)–?), Григорій (1835–1896), доньки Наталія (?–?), Надія (1841(?)–1863) [12, с. 38; 23, с. 8; 33, с. 10; 34, с. 16]. Окрім згаданих вище дітей, у подружжя народилися ще донька Олена (1820–?), сини Костянтин (1822–?), Елевтерії (1824–1850), Василь (1826–1848), Андрій (1828–?) [12, с. 38; 23, с. 8]. А також, можливо, ще один син на ім'я Григорій (1829–?) [35, арк. 7]; практика давати ім'я померлої дитини іншій не була незвичною у той час.

Судячи з усього, ці діти померли у молодому віці, позаяк вони не згадуються у Списку почесних громадян, і у метричних книгах є записи про смерть деяких з них. У роботі О. Орлова «Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год» (1885) містяться документи, які непрямо свідчать, що справжнє прізвище І.А. Амвросіо могло бути Ікономопуло [36, с. 117, 124], яке він міг змінити за власним бажанням або через плутанину в документах.

Найбільш відомий серед трьох міських голів-греків цього періоду – Дмитро Спиридонович Інглезі (1771(1773)–1846) [8, с. 672; 23, с. 102; 37], на честь якого названо вулицю в Одесі. Представник шляхетного роду «Дмитро Спиридонов син, внук Октавія» народився на о. Кефалонія в м. Аргостолі [38, арк. 3]. Згідно з формулярним списком він поступив волонтером на службу до російського флоту у 1787 р. [39, арк. 1 зв.] Через його військову належність Дмитра Інглезі іноді ототожнюють зі шкіпером Антоніо Глезі. Помилковість такого твердження довів історик Т.Г. Гончарук, який припустив, що, скоріш за все, А. Глезі міг бути дядею Дмитра Спиридоновича [40]. Згадку про особу А. Глезі (Инглезі) саме у такому родинному статусі знаходимо в газеті «Одесский вестник» [37].

У 1792 р. Д.С. Інглезі вийшов у відставку у чині капітана і надалі конкретна його діяльність невідома: лише запис за 1798 р. у формулярному списку може натякати, що він перебував на Іонічних островах [39, арк. 1 зв.]. З того ж документа дізнаємося, що з 1805 р. він уже перебуває в Одесі. Тут Д.С. Інглезі зайнявся комерцією і зерновим експортом, заснувавши одну з провідних місцевих торговельних компаній. Поряд з цим значну активність Д.С. Інглезі проявив на ниві громадської діяльності. У 1808–1811 рр. він був членом Одеського комерційного суду, потім до 1821 р. – будівельного комітету [39, арк. 2 зв.]. Був членом комісії одеського міського шпиталю.

У 1812–1813 р., коли Одеса потерпала від епідемії чуми, Д.С. Інглезі став комісаром, допомагав нужденним продовольством за власний рахунок [39, арк. 4 зв.]. Епідеміологічні ситуації, взагалі характерні для Одеси, повторилися у 1829 р. знов у зв'язку з чумою та у 1830 р. через холеру. В обох випадках Д.С. Інглезі дієво сприяв покращенню становища мешканців, взявши на себе обов'язки комісара та надаючи продовольчу допомогу мешканцям [39, арк. 5 зв.]. За таку старанність у боротьбі з епідеміями урядом було оголошено Д.С. Інглезі «благовоління» у 1830 р. [41] За участь у протиепідемічних заходах під час боротьби зі знов завезеною чумою у 1837 р. Д.С. Інглезі отримав медаль «За прекращение чумы в Одессе 1837» [37]. Не дивно, що у 1838 р. він увійшов до складу Комісії з розгляду карантинного уставу [7, с. 168].

Авторитет і корисна громадська діяльність Д.С. Інглезі були помічені мешканцями міста, і у 1818 р. його було вибрано «за бажанням усіх громадян» на посаду міського голови, яку він обіймав до 1821 р. [39, арк. 3 зв.–4 зв.]. Відзначення отримав й від уряду у вигляді нагородження орденом Св. Володимира 4 ступеня [39, арк. 13].

У 1822 р. увійшов до комісії з облаштування порто-франко. У 1826 р. згідно з необхідністю перенесення межі порто-франко Д.С. Інглезі розробив проект необхідних змін з пропозиціями щодо обмеження зловживань під час торгівлі. Цей проект з деякими доповненнями був реалізований [42, с. 57–62]. На початку 1830-х рр. Д.С. Інглезі зайнявся допомогою місту у питанні заощення вулиць, налагоджуючи контакти в іноземних портах для привезення каменю і особисто відрядився з цією метою до Константинополя, Греції та Іонічних островів [8, с. 679; 43, арк. 4]. У 1823–1825 рр. він був членом Одеського приказу громадського піклування, з 1831 р. вважався почесним членом ради Одеського інституту шляхетних дівчат [7, с. 168].

Різне спрямування мала благодійницька діяльність Д.С. Інглезі. Він організував збір коштів на міський шпиталь і будівництво при ньому церкви [37], у неврощайному 1833 р. допомагав місту із хлібопостачанням [39, арк. 6 зв.]. Окремим напрямом його філантропічної і громадської діяльності стала допомога своїй грецькій батьківщині і біженцям під час визвольних революційних подій 1821–1829 рр. Д.С. Інглезі увійшов до складу тимчасового «Комітету для допомоги константинопольським грекам, що прибули в Одесу» (1821 р.), який займався наданням грецьким біженцям грошової допомоги та сприяв їхньому оселенню і влаштуванню на службу [44]. Подальші обставини зумовили створення замість Комітету Одеської грецької допоміжної комісії у жовтні 1821 р., до якої як скарбник увійшов Д.С. Інглезі [45]. А потім у 1822 р. і до відділення в Одесі Кишинівського комітету для збору коштів для викупу полонених греків – жителів Хіуса, Кассандри і Сітонії [46, арк. 3].

Про суспільний статус Д.С. Інглезі свідчать такі факти, що з ним листувалися відомі діячі того часу. Окрім місцевої та вищої адміністрації, яка виказувала стосовно нього повагу і неодноразово висловлювала подяку за вирішення міських справ, він підтримував зв'язок з діячами грецького визвольного руху Олександром та Дмитром Іпсиланті, майбутнім президентом Греції Іоаннісом Каподістріа, грецьким православним вченим і суспільним діячем, керуючим господарством Вселенського патріаршого престолу і у майбутньому Головним проповідником Елладської Церкви Костянтином Ікономосом

[38, арк. 15–17 зв., 23–24 зв., 34–35]. У листуванні порушувалися питання грошової допомоги повсталим грекам та полоненим, яку їй надали особисто Д.С. Інглезі та одеські греки [7, с. 168]. Очільник «Філікі Етерії» О. Іпсиланти в одному з листів до Д.С. Інглезі назвав його «благодійником вітчизни та народу» [8, с. 676]. І хоча він усіма силами допомагав Грецькій революції, до лав таємної організації «Філікі Етерія», яка підготувала повстання, Д.С. Інглезі не вступав. У 1844 р. нагороджений грецьким королем Оттоном на згадку про допомогу під час Грецької революції золотим кавалерським хрестом ордена Спасителя [39, арк. 7 зв.].

До суспільних справ долучалася і його дружина – Катерина Зоївна, у дівочтві Куцовська, яка із середини 1830-х до середини 1850-х рр. рахувалася у складі Одеського жіночого благодійного товариства [47, с. 116; 48, с. 352]. У чорновому архівному документі, датованому орієнтовно 1846 р., згадуються їхні діти: Спиридон (1816 р.н.), Олександр (1826 р.н.), Дмитро (1828 р.н.), Аристид (1834 р.н.), Ганна (1819 р.н.), роки народження яких встановлено за метричними книгами Грецької церкви [12, с. 164, 194; 23, с. 102; 38, арк. 7]. Водночас метричні книги дають підстави вважати, що у подружжя були ще діти, але, на жаль, померлі у дитячому віці: Марія (1817–1826), Дмитро (1820–1827), Катерина (1824–1826), Софія (1830–?), Іван (1831–1834) [12, с. 164, 194; 23, с. 104]. Хресною матір'ю декого з дітей Дмитра та Катерини Інглезі була Роксандра Едлінг (Стурдза) – віце-голова жіночого товариства і відома діячка на ниві благодійництва: у 1828 р. сина Дмитра, у 1831 р. сина Івана, у 1834 р. сина Арістіда [12, с. 165, 195; 23, с. 103]. Донька Ганна вийшла за одеського купця 1-ї гільдії Івана Спиридоновича Беязі-Мавро [23, с. 31]. Вдалося простежити цікавий факт. Син Д.С. Інглезі Олександр мав доньку Єлизавету від шлюбу з Вікторією Іванівною Кешко [49, р. 94], брат якої Петро Іванович Кешко був батьком Наталії Кешко – дружини короля Сербії у 1882–1889 рр. Милана I Обреновича. Тобто онука Д.С. Інглезі Єлизавета Інглезі була двоюрідною сестрою сербської королеви Наталії Обренович.

Насичений опис громадської діяльності Д.С. Інглезі мало не затьмарив його комерційні здібності, які зробили його одним з поважних купців міста. Станом на 1817 р. його фірма входила до десятки найбагатших грецьких компаній [8, р. 673]. Володів лавками на Грецькому базарі. Реалізуватися у суспільному житті міста, для розвитку якого він доклав значних зусиль, йому допомогли особисті якості – чесність, порядність, співчуття іншим, про які часто згадувалось в архівних документах і періодиці [37; 43, арк. 4; 50, с. 35–36].

На підставі поданого матеріалу можна зробити висновок, що грецькі переселенці долучалися до громадської служби, суспільних справ та формування міської культури, тим самим інтегрувалися до нового середовища і зробили внесок у розвиток Одеси. Висвітлені подробиці життя та діяльності представників грецької громади, які обіймали посади міських голів, персоналізують становлення одеського міського самоврядування. Одеські купці грецького походження Іван Кафеджи, Іван Амвросіо і Дмитро Інглезі уособлюють собою перших мешканців міста, які дієво долучилися до його процвітання та брали участь у громадських, комерційних, соціальних та культурно-освітніх починаннях, сприяючи зростанню добробуту міста. Релігійна спорідненість, комерційна специфіка, лояльність уряду та місцевої влади стали основними причинами вдалого облаштування в Одесі цих грецьких переселенців і поступової асиміляції у новому середовищі. Але, незважаючи на такі приємні умови, вони продовжували зберігати свою ідентичність, допомагаючи історичній батьківщині та місцевій грецькій громаді.

Подальше дослідження може бути спрямоване на вивчення результатів діяльності міських голів у роки їхнього перебування на цій посаді, що доповнить їхні характеристики як активних громадян Одеси. На підставі поданих відомостей про родинний стан можливим буде укласти просопографічні портрети досліджуваних осіб і збільшити науковий доробок з історії грецьких громад.

Література:

1. Одесса 1794–1894 гг. К столетию города. Одесса : Тип. А. Шульце, 1895. LXXX, 852 с.
2. Скальковский А. Первое тридцатилетие города Одессы. Одесса, 1837. [4], IV, [2], 296 с.
3. Смольянинов К.Н. История Одессы. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1853. Т.3. С. 338–432.
4. Губарь О. Новые вопросы о старой Одессе. Одесса : Optimum, 2007. 320 с.
5. Sifneos E. Preparing the Greek Revolution in Odessa in the 1820s: Tastes, Markets and Political Liberalism. *The Historical Review/La Revue Historique*. Vol. 11. 2014. P. 139–170.
6. Piatigorsky G.M. De l'histoire de l'activite de la Philiki Eteria a Odessa dans les annees 1814–1821. Les donnees recentes des archives sovietiques sur les biographies des Eteristes d'Odessa. *Les relations entre les peuples de l'URSS et les Grecs, fin du siecle XVIII, debut du XXe siecle. Troisieme Colloque*. Thessaloniki : Institute for Balkan Studies, 1992. P. 115–139.
7. Карамыш Е. Одесский купец Дмитрий Инглези. *Подвижники и меценаты: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.: Іст.-біогр. нариси /* Голов. ред. В.А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2001. С. 166–169.

8. Prousis Th.C. Demetrios S. Inglezes: Greek Merchant and City Leader of Odessa. *Slavic Review*. 1991. Vol. 50, No. 3. P. 672–679.
9. Надлер В.К. Одесса в первые эпохи ее существования. Одесса : тип. В. В. Кихнера, 1893. 100 с.
10. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 4. Оп. 1а. Спр. 138.
11. ДАОО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 93.
12. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. I. 1799–1831, 1836. Изд. 2-е, дополн. / Авт.-сост.: Л.Г. Белоусова и др. Одесса : Удача, 2014. 552 с. (Труды Государственного архива Одесской области. Т. XXXVIII).
13. Одесский вестник. 1828. № 6.
14. Одесский вестник. 1828. № 20.
15. ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 330.
16. ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 52.
17. ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 111.
18. ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 119.
19. ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 228.
20. ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 245.
21. ДАОО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 413.
22. Одесский вестник. 1853. № 8.
23. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. II. 1834–1852. / Авт.-сост.: Л.Г. Белоусова и др. Одесса : Друк, 2002. 374 с. (Труды Государственного архива Одесской области. Т. VIII).
24. ДАОО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 18.
25. ДАОО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 26.
26. ДАОО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 24.
27. ДАОО. Ф. 4. Оп. 1а. Спр. 83.
28. Арш Г.Л. Греческое коммерческое училище Одессы в 1817–1830 гг. (Из истории новогреческого Просвещения). *Балканские исследования*. Вып. 10. 1987. С. 31–62.
29. ДАОО. Ф. 1. Оп. 221. Спр. 4. Ч. 4. (1821 р.).
30. ДАОО. Ф. 457. Оп. 1. Спр. 133.
31. Одесский вестник. 1838. № 88.
32. ДАОО. Ф. 16. Оп. 125. Спр. 2.
33. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. III. 1853–1874 гг. / Авт.-сост.: Л.Г. Белоусова и др. Одесса : Фотосинтетика, 2004. 237 с. (Труды Государственного архива Одесской области. Т. XI).
34. Греки Одессы: именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. V: 1802, 1892–1906 / Авт. и сост.: Л.Г. Белоусова и др. Одесса : Чорномор'я, 2005. 320 с. (Труды Государственного архива Одесской области. Т. XV).
35. ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 351.
36. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. Одесса : Тип. А. Шульце, 1885. XVI, 144 с.
37. *Одесский вестник*. 1846. № 41.
38. ДАОО. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 1.
39. ДАОО. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 2.
40. Гончарук Т.Г. До історії захоплення у лютому 1788 року турецького судна в Хаджибеї (Одесі) грецьким шкіпером Антоніо Глезі. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2020. № 18. С. 29–33.
41. Одесский вестник. 1830. № 44.
42. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. Т. 1. № 46. С. 57–62.
43. ДАОО. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 16.
44. Уварова О.О. Створення та діяльність «Комітету для допомоги константинопольським грекам, що прибули в Одесу» (1821 р.) (за матеріалами Державного архіву Одеської області). *Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова*. Вип. 18. 2007. С. 158–163.
45. Пятигорский Г.М. Деятельность Одесской греческой вспомогательной комиссии в 1821–1831 гг. *Балканские исследования*. Вып. 8. 1982. С. 135–152.
46. ДАОО. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 14.
47. Новороссийский календар на 1836 г. Одесса : Гор. Тип., 1835. 180 с.
48. Новороссийский календар на 1856 г. Одесса : Гор. Тип., 1855. 410 с.
49. Elita social-politică și economică a Basarabiei. Sec. XIX–începutul sec. XX. Documente. II DOCUMENTE. Chișinău 2016. 346 p.
50. Маркевич А. Дмитрий Спиридонович Инглези. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1900. Т. XXII. 553 с.

УДК 94 (477).726.5

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.19>

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УПЦ КП В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРІОД 1992–2018 Р.

Хоміцький Василь,

здобувач

Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

У статті проаналізовано освітню діяльність Української Православної Церкви Київського Патріархату (далі – УПЦ КП) на території Західної України в період 1992–2018 р. З постановням нової інституції УПЦ КП в 1992 р. розпочала роботу її освітня структура. За рішенням синодів відкривались всі духовні навчальні заклади. Охарактеризовано ступені духовної освіти та їх особливості в УПЦ КП. Заклади освіти Київського патріархату формувались і розвивались згідно із статутом УПЦ, прийнятим у 1991 р. Даний документ передбачав структуру і трьохступеневу модель освіти.

У кожній області західного регіону України у визначений період були відкриті заклади освіти УПЦ КП, а інколи декілька, мається на увазі інших конфесій. Для єпархій це було престижно, але для працевлаштування – ні. Адміністрація освітніх закладів не враховувала потребу в зайнятості випускників, при цьому зараховувала студентів на навчання. А особливість священничого життя така: під час навчання ставленики, які мали бажання рукоположитись перед таїнством священства, одружувались. І ось випускник в сані, в нього є сім'я, а працевлаштуватись тривалий час не міг, бо не було вакантного місця. Відтак богослови в сані, або без, змушені були їти працювати різноробочими тривалий час, щоб працевлаштуватись. Замість того, щоб служити Богу і людям.

Із постановням ряду семінарій мало уваги приділялось підготовці дяків-регентів, без яких священнику на парафії не обійтись. Також потрібно було врахувати ще один момент: усі священнослужителі навчались від 4 до 8 і більше років, а церковні дяки (читці, співи) більшою мірою взагалі не мали фахової освіти, що негативно впливало на стан церковного служіння.

Із 2006 р. духовна освіта УПЦ КП зазнала реформ. Зазнала змін назва освітніх закладів: «православна богословська академія» замість «семінарія і академія». Особливу увагу приділено фінансуванню закладів освіти і забезпеченню їх матеріально-технічною базою. Утримання викладачів-священників відбувалось за рахунок віверених парафій. Матеріальна база закладів освіти в період з 1992 до 2002 р. була вкрай низькою.

Особлива увага у визначений період приділялась студентам-вихованцям. Ректорат духовних закладів освіти все більше цікавився побутом у гуртожитках а відтак і відпочинком своїх вихованців. Показано становлення студентства в духовних закладах освіти і їхня роль у житті церкви.

Ключові слова: синод, училище, семінарія, академія.

Khomitsky Vasyl. Educational activities of the UOC-KP in Western Ukraine in the period 1992–2018

The article analyzes the educational activities of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate (hereinafter – UOC KP) on the territory of Western Ukraine in the period 1992–2018. With the establishment of the new institution of the UOC KP in 1992, its educational structure began to work. According to the decision of the synods, all theological educational institutions were opened. The degrees of spiritual education and their features in the UOC KP are characterized. Educational institutions of the Kyiv Patriarchate were formed and developed according to the UOC statute adopted in 1991. This document provided for a structure and a three-level model of education.

In each oblast of the western region of Ukraine, in a certain period, educational institutions of the UOC-KP were opened, and sometimes several, meaning other denominations. It was prestigious for dioceses, but not for employment. The administration of educational institutions did not take into account the need for employment of graduates, while enrolling students for studies. And the peculiarity of priestly life is as follows: during training, proteges who wanted to be ordained, before the sacrament of priesthood, got married. And here is a graduate in a sled, a family, but he could not get a job for a long time, because there was no vacant place. Therefore, theologians with or without a sled had to go and work as handymen for a long time in order to get a job. Instead of serving God and people.

With the establishment of a number of seminaries, little attention was paid to the training of deacons-regents, without whom the parish priest cannot do. It was also necessary to take into account one more point, all clergymen studied from 4 to 8 or more years, and church deacons (readers, singers) to a greater extent did not have professional education at all, which negatively affected the state of church service.

Since 2006, the spiritual education of the UOC KP has undergone reforms. Names of educational institutions have changed. 'Seminary and Academy' was changed to 'Orthodox Theological Academy'. Special attention is paid to the financing of educational institutions and providing them with a material and technical base. The maintenance of teachers-priests took place at the expense of entrusted parishes. The material base of educational institutions in the period from 1992 to 2002 was extremely low.

During the specified period, special attention was paid to students-students. The rectorate of spiritual educational institutions became more and more interested in living in dormitories, and therefore in the recreation of its pupils. The formation of students in spiritual educational institutions and their role in the life of the church is shown.

Key words: *synod, school, seminary, academy.*

Із набуттям Україною державного суверенітету розпочався інтенсивний розвиток в політичній і в релігійній сферах, зокрема в закладах освіти УПЦ КП. Нова церковна інституція відчувала потребу в інтелектуально підготовленому і патріотично налаштованому кадровому потенціалі.

Відродження українського православ'я розпочалось із Західної України, ураховуючи високий духовний рівень віруючих західних областей, а відтак і масовий перехід парафій Російської Православної Церкви в УПЦ КП. Синод останньої прийняв рішення про відкриття нових закладів освіти в західних областях. Бажаючих вступити в духовні семінарії і училища в Західній Україні у визначений період було багато. Поставали все нові проблеми в освітній діяльності УПЦ КП у визначений період, розкриттю яких присвячене наше дослідження.

Як свідчать дані, пошук джерельної бази для з'ясування поставленої мети був проблемним із кількох причин. По-перше, згідно з Конституцією України, статті 35 [12], держава відокремлена від Церкви, а відповідно, релігійні заклади освіти не зобов'язані надавати звіти, державним органам. По-друге, не розроблено чіткої системи звітів «епархія – навчальний заклад». По-третє, в навчальному комітеті при синоді УПЦ КП не було налагоджено систему збору інформації про діяльність освітніх установ.

Формування структури освіти в УПЦ КП в Україні є проблемою новою та в науковій літературі ще не знайшла необхідного відображення. Першою спробою дослідити освітні процеси в православних освітніх закладах була праця Ю. Кальниша [9]. Автор дав аналіз тенденціям розвитку духовної освіти від часів Київської Русі до кінця ХХ ст., окрім цього, виявив стан навчально-виховної роботи в семінаріях та академіях не тільки православних, католицьких, але і окремих протестанських церков. Відтак Ю. Кальниш мав за мету надати загальну характеристику розвитку духовної освіти. Цих поглядів дотримувався у статті В. Васьковський («Духовна освіта в Україні: проблеми і напрямки розвитку»), в якій зробив аналіз стану духовної освіти в Україні наприкінці 1998 р. і висвітлив проблеми, які накопичились і стояли перед освітніми закладами [2, с. 26–29]. Є підстави вважати, що авторами практично не розглядалось питання формування структури освіти православної Церкви.

Релігійний чинник у вихованні молоді розглядався у статті М. Заковича, А. Колодного «Релігійна і релігієзнавча освіта в Україні» [6]. Питання розвитку та діяльності релігійних закладів освіти в Україні в період 1990–1999 р. розглядалось у статті В. Масальського, Н. Белікова «Про становлення сучасної релігійної освіти в Україні» [15, с. 282–287]. Як свідчать дані, авторами були зроблені висновки даного процесу становлення і доведено, що відродження духовної освіти було необхідним.

Вивченню наукової роботи у вищих освітніх установах УПЦ КП в 1992–1996 рр. була присвячена стаття Д. Степовика [38, с. 10]. Ряд публікацій І. Ісіченка звертали увагу на матеріальне забезпечення закладів освіти Української Автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ) протягом періоду, що досліджується, проблемам комплектування викладацьких корпорацій [8]. Багато уваги автор приділяв розвитку Колегії Патріарха Мстислава УАПЦ, ректором якого він був [7–9]. Відповідно до цього вивчення освітньої діяльності УПЦ КП в Західній Україні в період 1992–2018 р. здійснюється вперше.

Після святкування тисячоліття Хрещення Руси-України в 1988 р. в українському суспільстві розпочались процеси відродження українського православ'я. Ураховуючи духовні потреби суспільства, виник інтерес до духовної освіти. Упродовж 90-х р. минулого століття була створена система православної духовної освіти, яка стала складовою частиною відродження національних традицій, духовності, моралі та ментальності українського народу. Даний процес впливав на посилення позиції церкви і на становлення української державності. У статті розглянуто освітню діяльність УПЦ КП в Західній Україні в період 1992–2018 р.

Актуальність теми не викликає сумнівів. Духовна освіта стала підвалиною розвитку українського православ'я, яке позитивно вплинуло на загальний моральний стан українського суспільства. Зasadничі норми, які були прищеплені студентам закладами освіти УПЦ КП, майбутні священнослужителі після завершення навчання впроваджували серед вірних своїх парафій.

Побудова мережі православних освітніх установ у визначений період здійснювалась за рішенням священних синодів УПЦ КП за підтримкою епархіальних управлінь. Розгортання мережі духовних закладів освіти було справою церковною, а державні органи лише констатували юридичний факт. Православна освіта формувалась у західному регіоні із започаткуванням православних освітніх установ у визначений період в Україні. Фактором впливу на формування мережі навчальних закладів були

демократичні зміни в суспільстві, які активізували духовне життя; зростання чисельності релігійних громад; зміни в українському законодавстві, які вкотре пришвидшили процес виникнення православних освітніх установ; церковний розкол, який призвів до того, що кожна православна конфесія в Україні формувала свою мережу навчальних закладів [30, с. 24–29].

На території СРСР існувало дві православні академії (в Москві та Ленінграді) і три семінарії (в Москві, Ленінграді і Одесі) РПЦ [18]. Кількість випускників Одеської духовної семінарії РПЦ не могла забезпечити зростаючу потребу у священнослужителях в Україні. Рівень освіти духовенства бажав кращого, адже 75% священників в Україні не мали навіть середньої духовної освіти і духовний сан отримували із рук правлячого архієрея на підставі бажання служити церкві за наявності світської вищої, а в деяких випадках навіть середньої освіти [39, с. 5–12].

Активізація релігійного життя в Україні зумовлена була відзначенням у 1988 р. тисячолітнього ювілею прийняття християнства, що в кінцевому результаті привело до відродження діяльності українського православ'я і, відповідно, збільшення чисельності релігійних громад. Швидке зростання релігійної мережі викликало проблему забезпечення кадрами церкви.

У зв'язку з викладеним вище збільшенню чисельності духовних закладів освіти значною мірою сприяли зміни в українському законодавстві. Пріоритет політики держави щодо релігії й Церкви визначалися законами України [4, с. 225–234].

Вдалося з'ясувати, що для учнів світських і релігійних закладів освіти були встановлені рівні права, і на час навчання вони користувались загальними пільгами і звільнялись від військової служби [7, с. 656–688]. Майнове становище релігійних освітніх установ також перебувало під захистом закону. Є підстави вважати, що законодавчі акти відкривали правові можливості для Церкви, що сприяло зростанню кількості духовних закладів освіти.

Зростання чисельності релігійних громад було ще одним фактором, який впливав на формування сітки релігійних закладів освіти. Так, наприклад, у період з 1994 до 2001 р. їхня кількість в УПЦ КП зросла на 40%. Дане зростання робило виклик у новому підході до підготовки як священнослужителів, так і церковнослужителів. А відтак стимулювало розвиток мережі духовних закладів освіти. Як свідчать дані, в 1994 р. найкраща забезпеченість кадрами була в УПЦ КП (88%) за рахунок переходів священників із УПЦ і УАПЦ [29, с. 10–12]. Відтак, ураховуючи зростання релігійної мережі православних конфесій і гостру нестачу священників у Західній Україні, виникла необхідність саме тут відкривати заклади освіти УПЦ КП.

Структура освіти базувалась на оновленому Статуті духовних шкіл, прийнятому Синодом УПЦ у 1991 р. [37, с. 10–23]. Документ передбачав три рівні освіти: училище, семінарія, академія.

Духовне училище – середній духовний заклад, який готував церковнослужителів. У православ'ї церковнослужитель – нижчий клірик, який допомагає священнослужителю. Це міг бути співець, чтець, свічконосець, дяк (псаломщик), тощо [24, с. 217–225]. Завдання училищ полягало в тому, щоб підготувати церковнослужителів певної спеціалізації. Потрібно зазначити, що зі зростанням чисельності релігійних громад через вакантні посади настоятелів парафій функції православних училищ були дещо змінені. Освітній заклад почав готувати не дяків, а кандидатів у священнослужителі. Згідно із прот. Владислава Ципіна священнослужителі – це особи, які посвячені для особливого служіння в Церкві [24, с. 217–225]. У духовній семінарії відбувалась підготовка спеціалістів широкого профілю [20, с. 5]. Обидва типи духовних освітніх закладів надавали освіту богословську, але середню. Відрізнялись терміном навчання та навчальними програмами. Духовна академія в період 1988–1999 р. надавала вищу православну освіту, ставлячи за мету підготовку висококваліфікованих священнослужителів і науковців.

Структура духовної освіти вирізнялась формою і типом навчання освітнього закладу. Основна форма навчального процесу була денна і заочна. Детальніше розглянемо структуру духовних закладів освіти.

Спеціалізовані духовні училища склались із відділень для підготовки працівників для храму. Приймались на навчання всі охочі, тривалість навчання – 2-4 роки. Училища давали або одну, або декілька спеціальностей.

Духовно-пастирські училища готували священнослужителів (пастирів) [2, с. 26–29], як приклад, такими навчальними закладами були Рівненське та Тернопільське духовні училища УПЦ КП. В училищах було відкрито декілька відділень, як приклад, таким навчальним закладом було Коломийське духовне училище УПЦ КП. Відтак у 1996/1997 навчальному році тут діяло декілька відділень: регенське – готувало керівників церковного хору (регентів) і псаломщиків (дяків); іконописне – художників-іконописців; церковного малярства – майстрів церковного розпису; ризниче – майстрів пошиття церковного начиння та священного одягу [28, с. 100–128].

Духовна семінарія – середній заклад освіти закритого типу, в який приймалися чоловіки з 18 років. Навчання тривало чотири роки. Випускники училищ мали право вступу на 3 або 4 курс духовної семінарії, в яких велась підготовка священнослужителів широкого профілю, переважно парафіяльних священників. Протягом 1992–2000 р. семінарії усіх православних конфесій мали одне відділення – богословське. У духовних училищах структура була більш гнучкою, на відміну від семінарій, в якій суворо дотримувались православних традицій.

Вища православна духовна освіта впродовж періоду 1996–2012 рр. надавалась в єдиному закладі освіти УПЦ КП Західної України, у Львові, де діяв один факультет – богословський. Академія – це вищий богословський заклад освіти, в який після закінчення семінарії, приймалися особи чоловічої статі. Терміном навчання тривав 4 роки. В академії було два відділення з денною та заочною формою навчання [10, с. 32–37]. Рівень підготовки студентів академії був високим. На це впливали такі чинники: по-перше, заклад освіти забезпечувався кваліфікованим складом викладачів, по-друге, термін навчання. Повна богословська освіта становила 8 років.

Мережа православних закладів освіти формувалась нерівномірно і мала певні особливості. Перший етап – 1992–1994 рр. – був характерний тим, що в Україні утворилась нова інституція – УПЦ КП, і, відповідно, розпочали формуватись заклади освіти. Відтак у жовтні 1992 р. була відкрита Волинська духовна семінарія, а в 1993 р. Львівська духовна семінарія [19], а в 1994 р. в Рівненській єпархії було організовано курси з підготовки пастирів. Курс навчання тривав шість місяців [22]. 29 грудня 1993 р. у Чернівецькому національному університеті ім. Юрія Федьковича (далі – ЧНУ), був виданий наказ № 70 «Про відкриття філософсько-теологічного університету». У лютому 1994 р. був здійснений перший набір студентів-теологів (30 осіб). Богословське відділення на цьому факультеті було філіалом Київської духовної академії (далі – КДА) [1].

Другий етап, період 1995–2000 рр., був характерний тим, що в Державному комітеті України в справах релігій в 1996 р. зареєстрували свої статuti Рівненське духовне училище, Івано-Франківська та Збаразька духовні семінарії, Львівська духовна академія УПЦ КП [12, с. 66–69]. У 1999 р. пастирські курси в Рівному було реорганізовано в Рівненське духовне училище, а воно з 2000 р. реорганізоване в Рівненську духовну семінарію [22].

Третій етап, 2001–2012 рр., характерний тим, що рішенням синоду УПЦ КП у 2002 р. був створений вищий навчальний заклад «Івано-Франківський богословський інститут імені преподобного Феодосія Манявського» з терміном навчання чотири роки (бакалавр богослів'я) або шість років (магістр богослів'я) [31]. Цей навчальний духовний заклад ввійшов в історію УПЦ КП як перший, що зумів пройти державне ліцензування та акредитацію [26]. 18 квітня 2003 р. між ЧНУ і КДА було укладено угоду про спільну діяльність, за якою відбулась уніфікація навчальних планів богословського відділення ЧНУ і КДА, прийняте спільне рішення про видачу дипломів про вищу освіту єдиного зразка, а також вирішено питання оплати праці викладачів даного відділення [1]. 13 травня 2011 р. відбувся синод УПЦ КП, який прийняв рішення про реорганізацію Волинської духовної семінарії у Волинську духовну академію (далі – ВПБА) [25].

Структура духовних академій включала кафедри, процес формування яких відбувся протягом 1992–2002 рр. Умовно можна виділити на 3 етапи. Перший етап (1992–1994 рр.) пов'язаний із проблемою гострої нестачі педагогів богословських дисциплін (особливо фахівців із канонічного права). Через такі умови викладачам приходилось читати по декілька курсів, тому чіткого розподілу по кафедрах не існувало [3].

Другий етап (1995–1998 рр.) – це період формування основних кафедр. Поповнення викладацького складу забезпечило їх за предметною ознакою та комплектуванням кафедр. Оскільки з 1994 р. до навчальних програм були включені світські дисципліни, кафедри змушені були об'єднувати декілька курсів [36].

Третій етап (1998–2001 рр.) характеризувався структурними змінами вже сформованої системи кафедр. У 2001 р. в КДА УПЦ КП в окрему кафедру історії виділено всесвітню історію та історію України, церковну археологію. В цілому, процес поділу кафедр по мірі доповнення програмних курсів новими дисциплінами продовжувався. Протягом 1992–2000 р. структурну перебудову православних духовних навчальних закладів відповідно до прийнятої моделі духовної освіти було фактично завершено.

Упродовж 2001–2012 рр. модель та структура духовної освіти УПЦ КП зазнала певних змін. Із метою підвищення рівня навчання в навчальних закладах УПЦ КП і активізації діяльності навчального комітету призначили преосвященного Димитрія (Рудюка), єпископа Переяслав-Хмельницького, головою навчального комітету [32]. 27 липня 2005 р. синод УПЦ КП затвердив у новій редакції статuti духовних семінарій і академій [33], а іншим рішенням синод ухвалив утворити при КДА аспірантуру і докторантуру, при цьому затвердив положення про підготовку науково-богословських і викладацьких кадрів вищої кваліфікації в УПЦ КП [31].

У 2006 р. було проведено докорінну реформу духовної освіти [20]. Замість традиційної для православної духовної освіти схеми «семінарія – академія» було створено «православні богословські академії» на зразок вищих державних навчальних установ 3-го і 4-го рівня акредитації з терміном навчання 5 років та наданням студентам диплома магістра богослів'я. Духовним семінаріям у Рівному, Луцьку, Тернополі та Івано-Франківську було надано статус навчальних закладів на зразок вищих навчальних державних установ 3-го рівня акредитації з чотирирічним терміном навчання в академіях в Києві та Львові. Таким чином, на 1 січня 2012 р. в УПЦ КП в Західній Україні діяло 2 богословські академії, у Львові та Луцьку, один Івано-Франківський богословський інститут, богословське відділення КПБА при філософсько-теологічному факультеті Чернівецького університету та 1 семінарія в м. Рівне [16].

Є підстави вважати, що за останнє десятиліття значних змін на краще зазнала наукова робота в духовних ВНЗ. При академіях та університетах діяла аспірантура та Вчені ради із захисту дисертацій, видавались журнали. Ще в кінці минулого століття, незважаючи на захист наукових робіт, такого структурного підрозділу, як аспірантура, не існувало.

Розвиток мережі духовних освітніх установ перебував у прямій залежності від фінансування і стану матеріально-технічної бази. Релігійні навчальні заклади фінансувались згідно з IX статтею «Фінанси і майно» статуту УПЦ, в якій зазначалось, що «духовні школи фінансуються із загально-церковних коштів, добровільних відрахувань правлячих архієреїв та пожертвувань» [37, с. 10–23]. Крім цього, навчальний заклад мав право, згідно зі статутом, на додаткові джерела доходу, якщо вони не суперечили канонам церкви. Духовні заклади освіти протягом періоду, що досліджується, не займались підприємницькою діяльністю.

Верховна Рада України прийняла 3 квітня 1997 р. Закон «Про податок на додану вартість», за яким релігійні організації і освітні духовні заклади було звільнено від оподаткування. Це було суттєвим полегшенням, особливо для духовних училищ із декількома відділеннями, які в процесі навчальної практики виробляли і реалізовували предмети культового призначення.

Фінансове становище духовних закладів освіти, незважаючи на ряд державних заходів, було вкрай складним. Статутні приписи відносно фінансування практично не діяли. Єпархіальні управління допомогти цій проблемі також не могли, адже їхній фінансовий стан бажав кращого. Відтак 90% закладів освіти знаходились на самозабезпеченні за рахунок платного навчання, яке вносилося у формі «добровільних пожертвувань», а це згідно із чинним законодавством не оподатковувалося.

Плата за навчання встановлювалась кожним навчальним закладом індивідуально. Так, на 2001 р. суми могли бути від 60 грн. до 200 грн. Кошти, які отримувались, використовувались навчальним закладом для власних потреб: на ремонт приміщень, будівництво гуртожитків, харчування, придбання літератури і навчального обладнання тощо. Також до духовних закладів надходили пожертвування державних і громадських організацій і підприємств, окремих осіб. Так, Львівська духовна академія і семінарія УПЦ КП (далі – ЛДА і С) протягом 1993–2000 р. отримували допомогу продуктами від парафіян. Це давало змогу духовному вишу забезпечувати слухачів безкоштовним харчуванням.

Від системи фінансування православних навчальних закладів залежав і стан їхньої матеріальної бази. Указом Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 р. їм було передано в приватну власність понад 3500 храмів та інших культових споруд, а також 10 000 предметів церковного вжитку [17, с. 21–27]. Частина переданих культових приміщень перебувала в аварійному стані, потребувала капітального ремонту.

Проблему ремонту навчальних приміщень вирішували двома шляхами. Перший: на час ремонту освітня установа переходила в більш пристосоване приміщення. Другий: проведення навчального процесу та ремонтних робіт паралельно, зранку навчання, а після обіду ремонт. Так, з 1992 р. ЛДА і С УПЦ КП розміщувалась у лівому крилі колишнього костелу Серця Ісусового, а в правому функціонував міський шкірно-венеричний диспансер, який звільнив приміщення через шість років в 1998 р. [40]. Не завжди були приміщення під духовні навчальні заклади. Так, Тернопільським єпархіальним управлінням УПЦ КП для духовного училища в самому приміщенні було виділено 7 кімнат: 4 аудиторії, 2 спальні, учительська [14, с. 79]. Є підстави вважати, що кожне єпархіальне управління, яке відкривало духовний навчальний заклад, вирішувало проблему її забезпечення приміщенням із власних ресурсів або за допомогою громадських організацій.

Надважлива складова частина будь-якого навчального закладу – наявність кваліфікованих педагогічних кадрів. Викладачів для православних навчальних закладів залучали із числа авторитетних священнослужителів, які мали вищу, а інколи середню освіту, для поповнення складу академій, семінарій і училищ. Недоліком 90-х рр. було те, що головна увага приділялася не педагогічній підготовці кадрів, а необхідності надання духовної освіти тим викладачам, які її не мали. Багато священників вступали у світські виші для здобуття вищої освіти.

Суттєвим фактором, що впливав на процес формування колективів педагогів, був матеріальний стан та їхній соціальний статус у духовних закладах освіти України. Вони залежали від заробітної плати, житлових та побутових умов та ставлення Церкви до потреб останніх. Соціальний статус викладачів православних закладів освіти у період 1992–2000 рр. суттєво відрізнявся від світських. На це впливав Закон України «Про свободу совісті й релігійні організації», пізніше стаття Конституції України, а також постанова уряду про те, що духовна освіта – це внутрішня справа Церкви. Педагоги з вищою духовною освітою, а також вченим ступенем, згідно із законодавством, не мали права викладати в державних навчальних установах [11; 12]. Автор цієї статті на собі пережив відношення держави до Церкви. Для того щоб викладати в школі християнську етику, змушений був здобути три вищі освіти в період 2005–2013 рр. за трьома спеціальностями (релігієзнавство, історія і психологія) та педагогічне навантаження 1,5 години.

Залишаючись повністю на забезпеченні Церкви, переважна більшість педагогів православних навчальних закладів не отримувала заробітну плату й працювала безкоштовно. Праця в духовних закладах освіти відносилась до категорії «послуху», а заробітну плату викладачі отримували як священники, маючи свої парафії. У ЛДА і С УПЦ КП заробітну плату отримували тільки світські педагоги й обслуговуючий персонал. Священники, що займались викладацькою діяльністю, поєднували її з практикою в парафіях. Так, ректор ЛДА і С митрофорний протоієрей Ярослав Ощудляк поєднував керівництво закладом освіти із працею на парафії в с. Брюховичі, що неподалік Львова. Слід зазначити, що навантаження педагогів-сумісників не перевищувало 10 годин на тиждень. Але це не показник. Тому що колеги викладачі у світських освітніх закладах отримували заробітну плату і за основним місцем роботи, і за сумісництвом.

Світські педагоги, що працювали в духовних навчальних закладах, отримували плату відповідно до кількості годин у розмірі, що дорівнював їх заробітній платі в державних закладах освіти. На період літніх канікул викладачам православних закладів в освіті обов'язково надавалась відпустка, термін якої дорівнював 30 календарним дням. Педагогам, що не отримували заробітної плати, після закінчення навчального процесу до 1 вересня надавалась безкоштовна відпустка. Проблему оплати праці викладачам духовних закладів освіти у період 1992–2000 рр. слід вважати невирішеною. Це мало негативний вплив на матеріальний стан педагогів. Адже 60% останніх працювали безкоштовно, і єдиним засобом існування для них була парафія [35, с. 77–87]. Ще одна проблема – забезпечення житлом викладачів православних закладів освіти. Прибутки з парафій ішли на утримання храму, тому житлове питання залишалось невирішеним. Вони або проживали при навчальних закладах, або знімали квартиру. Проблему із забезпеченням викладачів у період, що вивчається, Церкві не вдалось вирішити.

Загалом соціальний статус педагогів православних закладів освіти, незважаючи на окремі заходи держави й Церкви, протягом періоду 1992–2000 р. перебував у принизливому стані. Є підстави вважати, що зростання популярності духовної освіти позначилося на моральному стані викладачів, формуванні поважного ставлення до них з боку різних верств українського суспільства.

Духовні освітні установи відігравали вагомий роль у посиленні позицій православної церкви в Україні. Кількість учнів та студентів освітніх установ УПЦ КП з 775 чоловік у 1992 р. зросла до 4681 чоловік у 2001р.

Учні та студенти духовних закладів освіти ставали активними учасниками діяльності православних громадських об'єднань. Із кінця 90-х ХХ ст. у Західній Україні виникло громадське об'єднання «Українська молодь – Христові». До його складу входили студенти світських ВНЗ, Львівського католицького університету, Львівської духовної академії УПЦ КП, інших державних і православних освітніх установ. Основний напрямок роботи – пропаганда здорового способу життя, місіонерська й благодійна діяльність. Ці заходи для студентів духовних закладів освіти посилювали авторитет православних конфесій серед населення України. Варто зазначити, що православні духовні заклади освіти привертали своєю діяльністю увагу своїх студентів до знедолених громадян, а саме ЛПБА УПЦ КП займалась благодійною діяльністю, відвідувала геріатричні центри, утримувала благодійну їдальню для нужденних [27]. Рівненська духовна семінарія УПЦ КП взяла під свою опіку колишню секретарку засновника УПА «Поліська Січ» Тараса Бульби-Боровця Галину Кухарчук. Семінаристи не лише провідували пані Галину, а й приносили їй гарячі страви із семінарської їдальні та прибирали в її помешканні, адже в наслідок пережитого в сталінських таборах секретарка під старість втратила зір [23].

22-23 січня 2017 р. синод УПЦ КП обговорив питання про проходження вищими духовними навчальними закладами УПЦ КП процедури ліцензування освітньої діяльності та акредитації освітніх програм за спеціальністю та в галузі знань «богослів'я» відповідно до чинного законодавства. Синодальне управління у справах духовної освіти, отримавши доручення синоду УПЦ КП, мало розробити

методичні рекомендації вищим духовним закладам у проходженні процедури ліцензування. Синод також визначився із документами про духовну освіту виданим поза межами УПЦ КП. Прийнято рішення про визнання таких документів і наукових ступенів синодальним управлінням у справах духовної освіти УПЦ КП [16].

Таким чином, зміни, що відбулись у суспільній свідомості щодо релігії, створення законодавчої бази державно-церковних відносин, швидке зростання чисельності православних релігійних громад при гострій нестачі кваліфікованих священнослужителів зумовили створення системи духовної освіти в Україні і в західному регіоні зокрема. Зміни в українському законодавстві дозволили розширити мережу духовних навчальних закладів УПЦ КП в Західній Україні. Структура духовної освіти, затверджена синодом УПЦ КП в 1992 р., дозволила відкрити ряд духовних закладів, а також вирішити певною мірою кадрове питання. Більше того, катастрофічно не вистачало дяків при семінаріях, училищах, а згодом в академіях почали діяти регентські курси. У 2006 р. за рішенням синоду УПЦ КП духовна освіта зазнала реформування: перейшла із трьохрівневої до дворівневої. Фінансування духовних навчальних закладів потребувало нагальної реформи, адже утримання викладачів і забезпечення матеріально-технічної бази було надзвичайно низьким.

Однак проведене дослідження не вичерпує всіх проблемних питань освітньої діяльності УПЦ КП у визначений період. Подальші дослідження потребують детальнішого аналізу навчальних закладів західного регіону України.

Література:

1. Балух В. Історія філософсько-теологічного факультету. URL: <http://ftf.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/02about/page>. (дата звернення: 05.05.2022).
2. Васюковський В. Духовна освіта в Україні: проблеми і напрямки розвитку. *Людина і світ*. 1998. № 10. С. 26–29.
3. Відомість адміністративно-викладацького складу Київської Духовної академії і семінарії Української православної церкви станом на 1.09.1992 р. Поточне діловодство Київської Духовної академії і семінарії Української православної церкви.
4. Декларація про Державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. *Збірник постанов Уряду України*. 1990. № 7.
5. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про свободу совісті і релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 20. С. 20–24.
6. Закон України «Про альтернативну невійськову службу» від 12 грудня 1991 р. *Збірник постанов Уряду України*. 1992. № 1. С. 16–18.
7. Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 5. С. 225–234.
8. Думенко, Епіфаній архієп. Духовна освіта Української православної церкви Київського патріархату. URL: <http://cerkva.info/2006/05/15/synod.html>. –23/08/2012 –15.305 (дата звернення: 12.05.2022).
9. Закович М., Колодний А. Релігійна і релігієзнавча освіта в Україні. *Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення*. 1998. № 1. С. 85–86.
10. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про свободу совісті і релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 25. С. 656–688.
11. Ісіченко І. Духовна освіта УАПЦ/І. *Успенська вежа*. 1996. № 4. С. 3.
12. Ісіченко І. Духовна освіта УАПЦ. *Успенська вежа*. 2000. № 4. С. 7–8.
13. Кальниць Ю. Духовні школи в Україні: загальний огляд. *Людина і світ*. 2001. № 4. С. 32–37.
14. Козловський І. Кандидат богослов'я – це звучить круто. *Інформаційний бюлетень УПЦ КП*. 1998. № 3. С. 12.
15. Козловський І. Духовно-релігійне відродження українського суспільства: реалії і сьогодення. *Схід*. 2000. № 3. С. 66–69.
16. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. (1997). Київ : Преса України. 80 с.
17. Лист голові Тернопільської облдержадміністрації Л. Ковалю від єпископа тернопільського Іова від 26.07.96 р. *Поточний архів Державного комітету України у справах релігій*. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 79.
18. Масальський В., Беліков Н. Про становлення сучасної релігійної освіти в Україні. *Вісник Донецького університету*. Серія Б: Гуманітарні науки. 2000. № 2. С. 282–287.
19. Митр. Епіфаній (Думенко). В УПЦ КП визначились з ліцензуванням своїх вищих навчальних закладів та з порядком визнання закордонних документів про вищу духовну освіту. URL: https://v-upc-kp-viznachilis-z-licenzuvannyam-svojih-vishchih-navchalnih-zakladiv-ta-z-poryadkom-viznannya-zakordonnih-dokumentiv-pro-vishchu-duhovnu-osvitu_n83073 (дата звернення: 12.05.2022).
20. Новиченко М. Про деякі особливості міжконфесійних відносин в Україні. *Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні*. 2001. № 3. С. 21–27.
21. Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие. Москва, 1996. 468 с.
22. Постанова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України про реєстрацію статуту Волинської духовної семінарії УПЦ КП від 23.11.1992 р.; Постанова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України про реєстрацію статуту Львівської духовної семінарії УПЦ КП від 05.04.1993 р. *Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій*.

23. Постанова Священного Синоду УПЦ КП про реформу духовної освіти. *Інформаційний бюлетень*. 2006. № 7. С. 5.
24. Правила приєма в Духовные школы УПЦ на 1994/1995 учебный год. *Православний вісник*. 1995. № ¼. С. 43–46.
25. Прот. Віталій Лотоцький. Рівненська духовна семінарія. URL: <http://rivne-cerkva.rv.ua/seminaria/14-pro-seminariu.html> (дата звернення: 12.05.2022).
26. Прот. Віталій Лотоцький. Секретарку Бульби-Боровця взяли під соціальну опіку. URL: www.istpravda.com.ua/short/2012/05/28/87390 (дата звернення: 18.05.2022).
27. Прот. Владислав, Ципін. Духовенство: Церковне право 1994. 700 с. С. 217–225.
28. Прот. Володимир Вакін. 1991 – наш час. URL: www.vpba.edu.ua/history/1991-nash-chas (дата звернення: 19.05.2022).
29. Прот. Миколай Гунько. Івано-Франківський богословський інститут преподобного Феодосія Манявського. URL: <https://pravoslavie.if.ua/bogoslovnoy-institute/> (дата звернення: 01.05.2022).
30. Прот. Ярослав Ошудяк. Львівська православна богословська академія. URL: <https://osvita.pomisna.info/lpba.html> (дата звернення: 23.05.2022).
31. Протокол № 12 засідань Колегії Комітету та документи до нього від 25.12.1997 р. Поточний архів Державного комітету України у справах національностей та релігій. Оп.1. Спр. 50. Арк. 100–128.
32. Релігійні організації України станом на 1 січня 1994 р. (1994). *Людина і світ*. № 10. С. 10–12.
33. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2001 р. (2001). *Людина і світ*. № 1. С. 24–29.
34. Рішення священного синоду УПЦ КП від 29.06. 2002 р., журнал № 6. (2002). *Київський Патріархат*, 6(5) (червень). С. 2.
35. Рішення священного синоду УПЦ КП від 19.11.2002 р., журнал № 14. (2002). *Київський Патріархат*, 11(10) (листопад). С. 2.
36. Рішення священного синоду УПЦ КП від 27.07.2005 р., журнал № 17. (2005). *Київський Патріархат*, 7(6) (липень). С. 2.
37. Рішення священного синоду УПЦ КП від 27.07.2005 р., журнал № 18. (2005). *Київський Патріархат*, 7(6) (липень). С. 2.
38. Рощина, Л. Педагогічні кадри у закладах православної духовної освіти України у 90-ті роки ХХ ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2004. № 1. С. 77–87.
39. Список адміністративно-викладацького складу Київської Духовної академії Української православної церкви Київського патріархату станом на 1.09.1997 р. Поточне діловодство Київської Духовної академії Української православної церкви Київського патріархату.
40. Статут про управління Української православної церкви. *Православний вісник*. 1991. № 5. С. 10–23.
41. Степовик Д. Аркадій Жуковський - почесний доктор богословських наук. *Православний вісник*. 1996. № 11/12. С. 10.
42. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.25. Спр. 12. Арк. 5–12.
43. Юраш А. Львівська Духовна академія і семінарія Української православної церкви Київського патріархату. Львів, 2002. 4 с.

УДК 94(477) «1917/1921»(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.20>

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНИХ УРЯДІВ 1917–1921 РОКІВ: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Чуйко Катерина,

аспірантка кафедри історії України та всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID ID: 0000-0003-0626-6558

У статті подано аналіз сучасної української історіографії релігійної політики національних урядів впродовж 1917–1921 рр. Вказано, що у період існування марксистсько-ленінського підходу до трактування подій Української революції було неможливим досліджувати релігійну політику національних урядів об'єктивно.

Відновлення Україною незалежності у 1991 р. сприяло якісним змінам в історіографічному дискурсі. Основний масив праць із теми релігійної політики національних урядів доби Української революції склали дослідження, які безпосередньо вивчали духовну сферу та релігійну політику періоду Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР. Доповненням до них стали праці, які розкрили питання комплексно, з аналізом певних культурно-релігійних явищ та подій в Україні впродовж 1917–1921 рр.

Автор зазначає, що дослідники неоднаково оцінювали ефективність політики урядів Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР у духовній сфері. Концептуальні підходи до релігійної політики національних урядів доби Української революції часто протиставлялися. Водночас українські дослідники погоджувалися з наявністю взаємозв'язку між розвитком церковного руху та послідовною й структурованою релігійною політикою. Автор статті дійшла висновку, що увага в наукових працях присвячена перш за все питанню взаємовідносин державних структур та православної церкви, а також розбудові Української автокефальної православної церкви. У сучасній українській історіографії залишається актуальним дослідження державно-церковних відносин періоду Української революції в контексті взаємодії з іншими релігійними групами, вивчення впровадження релігійної політики на місцях.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, релігійна політика, Українська революція, Українська Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР.

Chuiko Kateryna. Religious policy of national governments of 1917–1921: contemporary Ukrainian historiography

The article provides an analysis of contemporary Ukrainian historiography of the religious policy of national governments during 1917–1921. It is indicated that during the existence of the Marxist-Leninist approach to the interpretation of the events of the Ukrainian Revolution, it was impossible to investigate the religious policy of national governments objectively.

Ukraine's restoration of independence in 1991 contributed to qualitative changes in the historiographical discourse. The main body of works on the topic of religious policy of the national governments of the Ukrainian Revolution period was made up of studies that directly investigated the spiritual area and religious policy of the period of the Ukrainian Central Rada, the Hetmanate of P. Skoropadskyi, and the Directorate of the Ukrainian People's Republic. They were supplemented by works that revealed issue comprehensively with the analysis of certain cultural and religious phenomena and events in Ukraine during 1917–1921.

The author notes that the researchers evaluated the effectiveness of the policies of the governments of the Central Rada, the Hetmanate of P. Skoropadskyi, and the Directorate of the Ukrainian National People's Republic in the ecclesiastical sphere differently. Conceptual approaches to the religious policy of the national governments of the era of the Ukrainian Revolution were often opposed. At the same time, Ukrainian researchers agreed on the existence of an interrelation between the development of the church movement and a consistent and structured religious policy.

The author of the article concluded that the attention in scientific works is primarily devoted to the issue of the rapport between state structures and the Orthodox Church, as well as the development of the Ukrainian autocephalous Orthodox Church. In modern Ukrainian historiography, the study of state-church relations during the period of the Ukrainian Revolution in the context of interaction with other religious groups, the study of the local implementation of religious policy remains relevant.

Key words: contemporary Ukrainian historiography, religious politics, Ukrainian revolution, Ukrainian Central Rada, Hetmanate of P. Skoropadskyi, Directory of the Ukrainian People's Republic.

Постановка проблеми та її значення. Із початку більшовицької окупації України й до розпаду СРСР українська наука знаходилася під ідеологічним диктатом марксистсько-ленінського підходу до аналізу історичних явищ та фактів. Релігійна політика національних урядів 1917–1921 рр. проходила

подвійну фільтрацію внаслідок негативного ставлення партійно-державної влади УСРР – УРСР як до церкви, так і до подій Української революції. Після відновлення незалежності України науковці отримали змогу вільно досліджувати раніше табуовані теми або підсвічувати їх з незаангажованим підходом. Поміж тим об'єктивний історіографічний аналіз комплексу праць істориків на сучасному етапі, присвячених означеній тематиці, залишається актуальним завданням.

Метою наукового дослідження є аналіз української історіографії доби незалежності (1991 р. – сьогодні), котра розкриває вплив політики урядів Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР на духовне життя в Україні революційного періоду.

Виклад основного матеріалу. Основою сучасної української історіографії релігійної політики національних урядів доби Української революції є праці, які безпосередньо вивчають духовну сферу та релігійну політику періоду Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР. Суттєвим доповненням до них є історичні твори, які розкривають питання в комплексі з аналізом певних культурно-релігійних явищ та подій в Україні впродовж 1917–1921 років.

Аналіз доробку українських вчених доби незалежності показав, що першочергового висвітлення здобула саме тема взаємовідносин українських національних урядів 1917–1921 рр. та православної церкви. Це пояснюється об'єктивними причинами, а саме традиційно масштабним поширенням православної віри серед населення на початку ХХ ст., а також відродженням автокефалії українського православ'я та творенням національної церкви. Значно менший обсяг праць сучасних вітчизняних науковців присвячений регулюванню діяльності римо-католицької та греко-католицької церков, а дослідження взаємовідносин національних урядів 1917–1921 рр. з іншими деномінаціями та релігійними групами має непостійний характер. Також недостатньо опрацьованими є локальні варіанти реалізації релігійної політики урядів періоду Української революції.

Неодноразово дослідники наголошували на тісному взаємозв'язку розвитку церковного руху та структурованості і послідовності культурно-церковної політики доби Української революції. Основними маркерами рівня «успішності» релігійної політики вітчизняні науковці обрали системність підходу до релігійного питання, ефективність праці спеціальних державних органів для регулювання взаємовідносин, готовність до діалогу та пошуку компромісів, прогрес у вирішенні питання відновлення української автокефалії тощо.

Перший ґрунтовний комплексний розгляд релігійної політики урядів Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР у новітній українській історіографії був здійснений у тритомному виданні «Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр.» В. Ульяновського та Б. Андрусишина [1; 29; 30]. У всіх трьох частинах видання містяться окремі розділи, присвячені аналізу державної політики щодо релігійних об'єднань. У виданні було проаналізовано ставлення політичних сил національних урядів до релігійного питання, подано законодавчу базу та структуру державних виконавчих органів, які опікувалися проблемами церкви. Дослідники визначили основні напрями діяльності центральних виконавчих органів у релігійній сфері – Департаменту віросповідань, Міністерства віросповідань. Важливо зазначити, що науковці, об'єктивно надаючи перевагу розкриттю взаємовідносин держави і православної церкви, здійснили спробу охопити у своїх працях інші поширені вірування (греко-католицизм, римо-католицизм та ін.). У вступному слові автори зазвичай зазначали, що церковне питання впродовж 1917–1921 рр. не було ключовим та вирішувалося спочатку стихійно. Вони стверджували, що релігійна політика національних урядів базувалася на їх «ставленні до старої системи влади і способу життя» [30, с. 4]. Позитивно оцінюючи політику уряду Української Держави щодо церковно-релігійних питань, науковці наголошували на недостатній участі урядів Української Народної Республіки в регулюванні церковного життя. Такі відмінності автори пояснювали соціалістичним спрямуванням політиків часів Української Центральної Ради та консервативністю уряду за Гетьманату П. Скоропадського.

У переважній більшості наукових публікацій характеристика релігійної політики національних урядів розкривалася саме крізь призму розгляду взаємовідносин держави і православної церкви. Історики подавали компаративний аналіз діяльності урядів УЦР, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР у царині церковної політики, але подекуди зосереджувалися на одному із суспільно-політичних укладів часів Української революції. Наприклад, у статті Н. Крилової та І. Лаврової «Політика українських урядів 1917–1920 рр. щодо релігії та Церкви» розкрито державну політику Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського в релігійному питанні [18]. Автори наголосили на тому, що за Центральної Ради не вдалося налагодити якісні державно-церковні відносини, а успіхи заходів П. Скоропадського були знівельовані короткочасним перебуванням гетьмана при владі. Більш повно та структуровано аналіз діяльності національних урядів здійснено ними у статті «Відносини держави та церкви

в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.». Зауважимо, що І. Лаврова та Н. Крилова розкрили тему переважно крізь призму вивчення взаємовідносин представників державної влади та Української Автокефальної Православної Церкви (далі УАПЦ) [19]. Дослідниці стверджували, що ідея автокефалії української церкви за часів Центральної ради отримала підтримку у середовищі політичних партій соціалістичного та ліберально-демократичного спрямування, однак не отримала підтримку на рівні державному. На противагу цьому, за твердженням авторів, за Гетьманату досягли успіхів в оформленні незалежності української церкви, а саме: створили спеціальний орган для регулювання державно-церковних відносин, сприяли проведенню сесій собору, на якому церкву визнали автономною. Рада народних міністрів УНР до питання поставилася «дуже відповідально» [19, с. 324], фінансово підтримуючи церкву та проголосивши її автокефалію у 1919 р.

На суб'єктивному підході до державної релігійної політики наголошував М. Рубан. У статті «Становлення національної Церкви у контексті державної політики українських урядів 1917–1919 рр.» автор зазначав, що релігійна політика українських урядів формувалася на основі особистого ставлення їх представників до «до духовних основ старого державного устрою» [25, с. 417]. Аналіз релігійної політики подавався дослідником переважно через висвітлення розбудови автокефальної церкви та відгуку державних діячів на події, які відбувалися в середовищі українського православного духовенства та мирян. М. Рубан стверджував, що уряд Центральної Ради не одразу усвідомив важливість існування національної автокефальної церкви, натомість діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР більш позитивно вплинула на становлення української церкви.

В. Дудар у статті «Місце української православної церкви в політиці українських урядів під час визвольної боротьби українського народу 1917–1920 рр.» зазначав, що на кожному етапі національно-визвольних змагань 1917–1920 років владні політичні режими втілювали концепції власної політики стосовно церкви й українського церковно-православного руху [7]. На відміну від більшості дослідників, які джерелом найбільших проблем в державно-церковних відносинах називали тактичні помилки урядів в царині політики, основними причинами останніх автор назвав невідповідність поглядів представників церковної та світської влади та низький рівень національної самосвідомості місцевого населення.

Об'єктом досліджень вітчизняних істориків були проблеми державно-релігійних відносин в окремі періоди Української революції. Так, однією з перших сучасних праць з історії релігійної політики УЦР стала розлога стаття О. Лисенка «Про статус православної церкви в часи Центральної Ради», в якій автор наголошував на ускладненні ведення релігійної політики внаслідок появи декількох течій в українському православ'ї [20].

У статті О. Цапко «Українська православна церква як суб'єкт державно-політичних відносин у період Гетьманату П. Скоропадського» було виокремлено найбільш характерні риси релігійної політики Української Держави, а саме її чітке концептуальне та практично-організаційне оформлення. Водночас у праці підкреслювалося, що складність державно-церковних взаємин була віддзеркаленням загальної складної політичної ситуації в якій опинилися уряди П. Скоропадського [31]. Політиці Української держави у царині віри за доби Гетьманату П. Скоропадського присвячені дослідження А. Киридон «Релігійно-церковне життя в період Гетьманату: проблемне поле взаємодії», «Унормування церковно-релігійного життя в Україні (1917–1918): до 100-річчя створення Міністерства ісповідань» та ін. Авторка стверджувала, що у вказаний період спостерігалися неодноразові спроби гармонізувати відносини держави та церкви, але водночас частина заходів та розроблених систем залишилися нереалізованими або знаходилися на початковому етапі [16; 17].

У праці «Релігійна політика Директорії УНР і Подільський регіон (1919–1920 рр.)» історик-краєзнавець Ю. Блажевич дійшов висновку, що за Директорії УНР серед урядовців не було єдності у поглядах на роль церкви в суспільстві та на релігійну політику держави в регіональному розрізі. Підтримка ідеї української церкви сприяла «відновленню довіри населення до української влади» У статті міститься також велика ремарка про становище римо-католицької церкви в межах Подільського регіону [2, с. 50].

Взаємовідносинам держави та римо-католицької церкви присвячений менший сегмент масиву досліджень сучасних українських науковців. Так, В. Нестеренко та В. Сторчовий у статті «Римо-католицька церква на Поділлі в період Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.» розкрили політику національних урядів щодо римо-католицької церкви у локальному вимірі. Автори зазначали, що ставлення місцевих представників Української Центральної Ради було «настрожене», оскільки в католицьких священиках вбачали агітаторів за утвердження на Правобережній Україні польської державності. На думку авторів, за Гетьманату Скоропадського спостерігалось покращення взаємовідносин, а Директорія УНР здійснила спробу «встановити добрі взаємини» з католицькою церквою [21].

В. Ганзуленко, досліджуючи становище римо-католицької церкви наприкінці XIX – у першій половині XX ст., охопила у працях і тему релігійної політики урядів 1917–1921 рр. Наприклад, у статтях «Українська держава 1917–1920 рр.: проблема вирішення релігійного питання» та «Римо-католицька церква на Півдні України: час соціальних перетворень (1917 – 1930 рр.)» та ін. авторка резюмувала, що національна православна церква мала більше підтримки з боку державної влади, аніж інші конфесії, стосовно яких не було сформульовано чіткої церковної політики. Це, у свою чергу, сприяло непорозумінню поміж релігійними громадами та впливало на становище римо-католицизму в Україні [3; 4].

Релігійна політика українських урядів у сучасній вітчизняній історіографії фрагментарно розкривалася у працях з історії становлення національної церкви. У контексті відродження національної православної церкви релігійна політика урядів доби Української революції проаналізована у дисертаціях та дослідженнях О. Ігнатуші, О. Ткачук, А. Зінченка, В. Силантьєва, О. Житкової та інших науковців [8–14; 27; 28]. Розвиток релігійної сфери в добу Української революції 1917–1921 років було розглянуто у працях О. Нестулі, О. Рубльова та О. Реєнта, Л. Пилявця, І. Ісиченко, О. Драбинка, Д. Гордієнка, В. Клоса, Ю. Мицика І. Преловської та інших сучасних українських дослідників [5; 6; 15; 22–24; 26]. Приділяючи увагу низці аспектів державно-церковних відносин часів Української революції, дослідники солідаризувалися на платформі визнання значного впливу релігійної політики національних урядів на подальший розвиток незалежної православної церкви України.

Таким чином, релігійна політика національних урядів у добу Української революції отримала неоднакову оцінку в сучасній українській історіографії. Зокрема, аналізуючи досвід державно-церковних відносин за Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР, дослідники наголошували на взаємозв'язку розвитку церковного руху та структурованості і послідовності культурно-церковної політики. Значну увагу сучасні нам науковці приділили дослідженню проблеми взаємовідносин національних урядів із православною церквою, тоді як політика щодо інших релігійних течій та груп потребує подальшого аналізу та порівняння. Подальшого висвітлення очікують проблеми міжконфесійних відносин та запровадження релігійної політики українських урядів на місцях.

Література:

1. Андрусин Б. Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР). Київ : Либідь, 1997. 176 с.
2. Блажевич Ю. Релігійна політика Директорії УНР і Подільський регіон (1919–1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2017. Т. 24. С. 44–57.
3. Ганзуленко В. Римо-католицька церква на Півдні України: час соціальних перетворень (1917–1930 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2008. Вип. XXII. С. 71–74.
4. Ганзуленко В. Українська держава 1917–1920 рр.: проблема вирішення релігійного питання. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2007. Вип. XXI. С. 165–167.
5. Гордієнко Д., Клоос В., Мицик Ю., Преловська І. Історія Української Православної Церкви. Харків : Фоліо, 2019. 244 с.
6. Драбинко О. Українська Церква: шлях до автокефалії. До дискусій навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української Церкви. Київ : Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, Дух і Літера. 2018. 684 с.
7. Дудар В. Місце української православної церкви в політиці українських урядів під час визвольної боротьби українського народу 1917–1920 рр. *Переяславський літопис* : зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 7. С. 29–35.
8. Житкова О. Діяльність УАПЦ у м. Києві (1919–1930-й роки) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2019. 21 с.
9. Житкова О. До сторіччя заснування УАПЦ у м. Києві: передумови відродження церкви (1917–1921 рр.). *Етнічна історія народів Європи* : збірник наукових праць. Київ, 2021. Вип. 65. С. 65–71.
10. Зінченко А. Благовістя національного духу. (Українська Церква на Поділлі в першій третині XX ст.). Київ : Освіта, 1993. 256 с.
11. Зінченко А. Життя і діяння митрополита Василя Липківського : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1998. 34 с.
12. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя : Поліграф, 2004. 440 с.
13. Ігнатуша О. Українська автокефальна православна церква (1917–1930 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 1993. 20 с.
14. Ігнатуша О. Церква та національне державотворення. Зб. наук. статей «Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення)». Запоріжжя, 1998. С. 189–230.
15. Ісиченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Харків : Акта, 2013. 760 с.
16. Киридон А. Унормування церковно-релігійного життя в Україні (1917–1918) : до 100-річчя створення Міністерства ісповідань. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів, 2018. Вип. 28. Ч. I. С. 266–282.
17. Киридон А.М. Релігійно-церковне життя в період Гетьманату: проблемне поле взаємодії. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 7. С. 252–259.
18. Крилова Н., Лаврова І. Політика українських урядів 1917–1920 рр. щодо релігії та Церкви. *Історія релігій в Україні* : наук. щорічник. Львів, 2014. Кн. 1. С. 530–536.

19. Лаврова І., Крилова Н. Відносини держави та церкви в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. *Історія релігій в Україні* : наук. щорічник. Львів, 2015. Кн. 1. С. 317–328.
20. Лисенко О. Про статус православної церкви в часи Центральної Ради. Матер. наук. конф. «Центральна Рада і український державотворчий процес». Київ, 1997. Ч. 2. С. 298–303.
21. Нестеренко В. Сторчовий В. Римо-католицька церква на Поділлі в період Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. *Історія релігій в Україні* : наук. щорічник. Львів, 2014. Кн. 1. С. 537–545.
22. Нестуля О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917–1920 рр.). Полтава : Полтавське наукове товариство краєзнавців, 1993. 90 с.
23. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1. 1917 р. – середина 20-х років. Київ : [б.в.], 1995. 280 с.
24. Пилявець Л. «Мусимо устроювати нашу Церкву...»: ідея автокефалії Української церкви у 1917 році. *Людина і світ*. 1999. № 8. С. 9–14.
25. Рубан М. Становлення національної Церкви у контексті державної політики українських урядів 1917–1919 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. 2015. № 15. С. 406–423.
26. Рубльов О., Реснт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 320 с.
27. Силантьєв В. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Харків, 2005. 38 с.
28. Ткачук О. Український церковно-православних рух 1917–1921 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 19 с.
29. Ульяновський В. Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ : Либідь, 1997. 320 с.
30. Ульяновський В. Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). Київ : Либідь, 1997. 200 с.
31. Цапко О. Українська православна церква як суб'єкт державно-політичних відносин у період Гетьманату П. Скоропадського. *Політологічний вісник* : зб-к наук. праць. Київ, 2012. Вип. 67. С. 304–313.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477.85):355.48(560:438) «1672/1676»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.21>

БУКОВИНСЬКІ ТЕРЕНИ – ТЕАТР ТУРЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1672–1676 РР.

Балух Олексій,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0000–0001–8091–8118

У статті проаналізовано воєнно-політичні події у Молдавській державі, молдавсько-польські, молдавсько-турецькі та турецько-польські відносини в контексті історії буковинських земель. Хронологічно праця охоплює 70-ті рр. XVII ст. Мета нашої розвідки полягає в комплексному висвітленні, на основі аналізу джерел і монографічної літератури, воєнно-політичного становища буковинських теренів Чернівецької та Хотинської волостей у період польсько-турецької війни 1672–1676 рр. Реалізація мети дослідження зумовлює розв'язання таких завдань: висвітлити діяльність молдавських господарів у контексті історії північномолдавських земель; дослідити воєнно-політичні відносини Молдавії з Польщею і Туреччиною у контексті історичних теренів сучасної Буковини; охарактеризувати становище Чернівецької та Хотинської волостей під час польсько-турецької війни 1672–1676 рр. Досліджено, що у другій половині XVII ст. посилюється суперництво між Туреччиною та Польщею у Центрально-Східній Європі. Водночас Молдавія продовжувала перебувати у васальній залежності від Османської імперії, а становище Чернівецької та Хотинської волостей узалежнювалося постійними втручаннями польських і турецько-татарських військ у внутрішньомолдавські справи. Звернуто увагу на те, що польські королі намагалися зберегти Молдавію у своїй сфері впливу, часто відправляючи війська у прикордонні з Польщею території Чернівецької та Хотинської волостей, які руйнували та грабували їх. Встановлено, що Хотинська фортеця продовжувала зберігати своє стратегічне значення, а її роль форпосту на польсько-молдавському прикордонні значно зростала. У висновку розвідки стверджено, що буковинські землі стали передовою боротьби між Османською імперією та Річчю Посполитою, оскільки упродовж 1672–1676 рр. обидві країни прагнули поширити свою владу на Молдавію, а значить і територію Буковини.

Ключові слова: Молдавія, військово-політичні відносини, Річ Посполита, Османська імперія, Чернівці, Хотинська фортеця, буковинські землі.

Balukh Oleksii. Bukovyna lands – the theater of the Turkish-Polish war 1672–1676

The article analyzes military and political events in the Moldavian state, Moldavian-Polish, Moldavian-Turkish and Turkish-Polish relations in the context of the history of Bukovina lands. Chronologically, the work covers the 70s of the 17th century. The purpose of our investigation is to comprehensively cover, based on the analysis of sources and monographic literature, the military and political situation of the Bukovyna territories of Chernivtsi and Khotyn volosts during the Turkish-Polish war of 1672–1676. Realization of the goal of the study presupposes the solution of the following tasks: to highlight the activities of Moldavian hospodars in the context of the history of the North Moldavian lands; to investigate the military and political relations of Moldavia with Poland and Turkey in the context of the historical lands of modern Bukovina; to characterize the situation of Chernivtsi and Khotyn volosts during the Polish-Turkish war of 1672–1676. It is proven that in the second half of the 17th century the rivalry between Turkey and Poland in Central-Eastern Europe intensified. At the same time, Moldavia continued to be a vassal dependency of the Ottoman Empire, and the situation of the Chernivtsi and Khotyn volosts became dependent on the constant interference of Polish and Turkish-Tatar troops in internal Moldavian affairs. Attention is paid to the fact that the Polish kings tried to keep Moldavia in their sphere of influence, often sending troops to the territories of Chernivtsi and Khotyn volosts bordering Poland, which destroyed and plundered them. It has been established that the Khotyn fortress continued to retain its strategic importance, and its role as an outpost on the Polish-Moldavian border grew significantly. It is ratified in the conclusion of the Bukovyna lands became the frontline of the struggle between the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth, as both countries sought to extend their power to Moldavia, and therefore the territory of Bukovyna, during 1672–1676.

Key words: Moldavia, military-political relations, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Ottoman Empire, Chernivtsi, Khotyn fortress, Bukovyna lands.

Наприкінці 1660-х та початку 1670-х років знову загострюються протиріччя Османської імперії з Річчю Посполитою. У вересні 1669 р. завершилася багаторічна Критська війна Порту з Венеційською республікою, а восени 1671 р. їм вдалося залагодити усі територіальні суперечки. Водночас у Туреччині реальну владу обійняв

здібний політик і стратег, великий візир Фазіл Ахмед Кьопрюлю (1661–1676 рр.), який після завершення виснажливої венеціанської кампанії на початку 1670-х рр. планував повну окупацію Угорщини, остаточне поневолення Молдавії та загарбання Поділля [5, с. 74]. Тому Порта почала активно готуватися до війни з Річчю Посполитою.

А тим часом у Польщі на політичному обрії з'являється Ян Собеський (1629–1696 рр.). Освічений та здібний військовий, він досить швидко від коронного хорунжого досяг посади коронного гетьмана. Його гетьманування припало на коротке і бездарне правління короля Михайла Корибута Вишневецького (1669–1673 рр.). В урядових колах авторитету Я. Собеському додала перемога біля Підгайців 16 жовтня 1667 р. над козацько-татарським військом [5, с. 73–74].

А після того, як у березні 1669 р. біля Корсуня гетьман П. Дорошенко приймає турецький протекторат, в серпні 1671 р. поляки розпочинають військову кампанію, метою якої було відновлення контролю над Правобережжям [19, с. 211–212, 215].

Тогочасний господар Молдавії Георгій Дука (1668–1672 рр.) підтримував тісні стосунки із гетьманом П. Дорошенком і восени 1671 р. під час нападу військ Я. Собеського на Правобережну Україну надав йому військову підтримку та допоміг полковнику С. Гоголю боронити Могилів від поляків. Однак, не зумівши втримати місто, підрозділи молдавського господаря разом із козацькими частинами, очолювані С. Гоголем та К. Мігалецьким, змушені були відступити у Молдавію та впродовж певного часу утримувалися за рахунок Г. Дуки [23, с. 295]. Навесні 1672 р. К. Мігалецький знову з'являється у Молдавії, отримавши наказ від П. Дорошенка допомагати турками у боротьбі з поляками [7, с. 396].

Водночас Г. Дука отримав наказ від султана заготувати деревину, провіант і фураж для майбутнього походу проти Польщі та зібрати розвіддані про стан Кам'янець-Подільської та інших фортець на Поділлі [14, с. 113; 17, с. 242], основний маршрут якого мав пролягати територією північномолдавських волостей. Також на прохання Порти він наказав молдавському боярину з Хотинської волості Григорію Конескулу створити восковий макет Кам'янецького замку. Молдавський літописець І. Некулче зазначав, що «він з воску створив досконалий макет Кам'янецької фортеці», який був одразу ж відправлений до Стамбула і доставлений особисто султану Мехмеду IV та великому візиру Фазілу Ахмеду Кьопрюлю [29, с. 286].

Причин для війни з Польщею вистачало. Зокрема, польські магнати, незважаючи на інтереси Речі Посполитої, не раз вдиралися на Буковину численними експедиціями, шукаючи біглих селян. Також шляхта підтримувала та допомагала повстанцям з Молдавії у боротьбі з господарем Г. Дукою, вірним слугою осман [34, с. 21–23]. Дані події змусили молдавського господаря залучити частину своїх військових підрозділів для воєнних дій на боці султана [5, с. 74].

Щодо воєнно-політичного становища Молдавії на початку 1670-х років, то воно залишалося вкрай складним і напруженим. Північномолдавські землі Буковини османські війська використовували як плацдарм для підготовки і проведення наступальної операції проти поляків. А в ході турецько-польської війни 1672–1676 рр. часто порушувалися кордони держави, внаслідок чого населення Чернівецької і Хотинської волостей страждало від розорень як з боку як польських, турецьких і татарських військ, так і від козаків, які підтримували Бахчисарай і Стамбул [17, с. 242].

Одразу після закінчення мирних переговорів із Венецією у Стамбулі восени 1671 р. було прийнято рішення про війну з Річчю Посполитою. 23 листопада того ж року до Криму прибув султанський чауш із наказом завершити приготування до походу проти Польщі навесні 1672 р. [21, с. 101–102]. Як привід до початку військових дій був використаний напад поляків на територію, які контролював султанський васал П. Дорошенко.

10 грудня 1671 р. польському королю вручили офіційне оголошення війни, а також ультимативну вимогу султана про негайний вивід польських військ із Правобережної України [35, с. 291]. Водночас для підтримки козаків П. Дорошенка були надіслані білгородські та кримські татари [24, с. 36; 13, с. 112]. У березні перед султанським палацом в Адріанополі було виставлено бунчуки, оголошено священну війну і розпочато закупівлю продуктів, а збір армії закінчили у травні 1672 р. [22, с. 215]. На думку Б. Флорі, виступ султана Мехмеда IV у похід зі своєї резиденції в Едірні розпочався 5 червня 1672 р., а кримський хан за наказом Порти з усією ордою 6 червня вирушив на з'єднання з турками [21, с. 102]. Проте сучасний польський дослідник Т. Цесельський вважає, що з табору під Адріанополем султан вийшов раніше, а саме 27 травня, або 2 червня 1672 р. [22, с. 215].

У Варшаві до останнього вірили, що дипломатичним шляхом вдасться відвернути загрозу з боку Порти. З цією метою 25 липня 1672 р. до султана відправився королівський посланець Я. Венявський. Проте останній зумів дістатися до султанського воєнного табору лише через місяць, 25 серпня, коли османи вже здобули Кам'янець [3, с. 44]. Таким чином, дана ініціатива не принесла жодних результатів.

Військам Мехмеда IV знадобилося два місяці, щоб дістатися Дністра, а 3 серпня вони були вже поблизу Хотина. Переправа прикордонної річки тривала щонайменше 11 днів, тому лише 14 серпня 1672 р. вони вторгнулися на терени Речі Посполитої, а султан отримав завірення у підданості від кримського хана Селіма ІГрея та гетьмана П. Дорошенка [22, с. 215]. Основними причинами затримки османської армії на переправі через р. Дністер була руйнівна повінь, а також нестача деревини для будівництва мостів, за що господар Молдавії поплатився своєю посадою [14, с. 114].

Склад залози Кам'янецької фортеці у 1672 р. докладно проаналізував польський дослідник Збігнев Гундерт [26], однак він точно не зазначив її загальної кількості. Фортифікаційна система Кам'янця-Подільського складалася тоді з міських укріплень, Лядських і Руських воріт, міського валу, Старого замку, а також Нового, тобто клаксону, збудованого на початку XVII ст. Її захищали близько 1500 піхотинців, драгунів та компутової кінноти. Крім цього, був невеликий козацький загін та 500 озброєних городян і шляхти. У розпорядженні оборонців було також 50–60 гармат і мортир [22, с. 216].

Повна блокада Кам'янця розпочалася 15 серпня 1672 р., а справжня облога із використанням важких гармат – 18 серпня. Наступного дня османи вперше запропонували здати фортецю, але отримали відмову. Проте нечисельний гарнізон фортеці і застарілі фортифікації не змогли довго протистояти сильній султанській артилерії, яка вщент зруйнувала стіни фортеці, а сапери інтенсивно вели земляні роботи та закладали вибухівку. Уже 24 серпня було прийнято рішення про неможливість оборони Нового замку, тому в ніч з 24 на 25 серпня польські жовніри відступили з нього. До 26 серпня було зруйновано значну частину міського валу та Старий замок, а військова рада прийняла рішення про капітуляцію [22, с. 216]. Під час оборони фортеці найінтенсивніший штурм відбувся 25 серпня, а після здачі міста стався потужний вибух замкового складу боєприпасів [26, с. 148]. Отже, наприкінці серпня 1672 р., незважаючи на тимчасові труднощі, після короткочасної облоги османам вдалося здобути Кам'янець-Подільську фортецю.

Після здобуття Кам'янця османи рушили на Галичину. До 21 вересня вони захопили Бучач, Будзанів, Гусятин, Ягольницю, Язлівець, Копичинці, Плоскірів, Сатанів, Тербовлю, Золотники та Золочів, а наприкінці вересня 1672 р. обложили Львів [22, с. 217]. Разом із турецько-татарськими військами участь у облозі Львова взяли козаки на чолі з П. Дорошенком [11, с. 222]. Врахувавши безнадійність свого становища, Польща змушена була розпочати мирні переговори. До султанського табору під Бучачем терміново відправили Я. Венявського з пропозицією миру. У листі від 4 вересня великий візир згодився на переговори за умови посередництва кримського хана, негайної виплати хараджу (данини) та вручення подарунків [28, с. 233]. Мирні переговори, які були призначені на 17 вересня, спочатку призвели до припинення бойових дій під Львовом 30 вересня ціною викупу у 80 тис. талерів, а потім до узгодження попередніх умов мирного договору між Туреччиною та Річчю Посполитою [22, с. 217]. Вони завершилися 16 жовтня 1672 р. підписанням у м. Бучач тимчасової угоди про перемир'я, за яким Подільське воєводство було приєднане до складу Туреччини [9, с. 384]. Таким чином Бучацький мир довершив невдачу коронних військ.

Турецько-татарсько-козацьке військо, повертаючись з Галичини наприкінці 1672 р., знову напало і спустошило велику частину Молдавії. Їхній шлях пролягав через Хотинський цинут, Чернівці, Ясси, Дорохой і Хирлеу. Зокрема, місто Чернівці тоді зазнало значних спустошень та пограбувань [10, с. 29; 27, с. 16]. Отже, основним наслідком вищезазначених подій було погіршення воєнно-політичного становища Молдавії, а разом із нею і буковинських земель.

Наступником Г. Дуки на молдавському престолі став Стефан Петрічейку (1672–1673 рр.). Він, ставши господарем, отримав інформацію, що після приєднання Галичини султан планує ліквідувати і державність у Молдавії, перетворивши її землі у звичайний пашалик. Зваживши всі за і проти, С. Петрічейку почав таємні переговори з великим коронним гетьманом Я. Собеським та уклав з ним антиосманську угоду про об'єднання військових сил проти осман [1, с. 52; 17, с. 243].

Наступне загострення турецько-польських воєнно-політичних взаємин відбулося вже на початку 1673 р. Формальним приводом для продовження воєнних дій проти Польщі було невиконання поляками умов Бучацького мирного договору, а також їхні спекуляції з передачею туркам декількох фортець на Поділлі [20, с. 112]. Проте найважливішим було те, що Річ Посполита не виконувала фінансових зобов'язань Бучацької угоди: не виплачувала данину та решти «львівського» викупу [22, с. 219]. Навесні 1673 р. до Хотина прибула турецько-татарська армія, очолювана силістрійським намісником Гусейном-пашею. У листі від 31 грудня 1673 р. молдавський господар повідомляв московського царя, що під Хотином розміщувалося 40 тис. турків [8, с. 13]. Аналогічну інформацію подає і Літопис Самовидця [13, с. 115], а козацький літописець С. Величко подає кількість турків у 32 тис. воїнів [2, с. 166]. Молдавський та валаський господарі були змушені надати військову допомогу османам у кількості близько 5 тис. кіннотників. Ці військові загопи повинні були прибути до Хотина [14, с. 115]. Щодо кількості турецької артилерії, то вони оперували 120 гарматами разом із фортечними [32, с. 147].

Для Речі Посполитої, яка була стурбована появою значного османського війська, ситуації складалася настільки ж критично, як і п'ятдесят років тому. На Варшавському сеймі у березні-квітні 1673 р. Я. Собеський просив у сенаторів зібрати військо у 60 тис. піхоти і кінноти, а також 80 гармат. Проте сейм погодився надати йому удвічі менше військо, яке налічувало 31 300 воїнів, з яких 15 тис. кіннотників і 16 300 піхотинців. Велике князівство Литовське також повинно було виставити 12 тис. кінноти і піхоти [31, с. 146–147]. Рекрутські набори «від диму» могли додатково дати для армії ще 13 тис. воїнів [12, с. 228]. Щодо кількості польської артилерії, то зустрічається цифра у 40 гармат, тобто утричі менше від кількості турецької артилерії [31, с. 148].

На початку червня 1673 р. османські війська, розташовані на Поділлі, вдавалися до активних дій, метою яких, окрім завдань із забезпечення, було виявлення польської позиції. Через кілька тижнів вони отримали підтримку у вигляді кількох тисяч кінноти під командуванням бейлербеїв очаківсько-сілістрійського Гусейна-паші та боснійського Сюлейман-паші. Останній дістався Дністра на початку липня, взявши в облогу Хотин та зміцнив залогу у Кам'янці-Подільському. Гусейна-пашу призначили сердарем, тобто головнокомандувачем подільсько-молдавського фронту [22, с. 220].

Район Хотина мав стратегічне значення для обох воюючих сторін. Фортеці у Хотині, Жванці, Жванчику та Кам'янці контролювали шляхи, котрі вели до Молдавії, що створювало вигідні передумови для успішного відбиття наступу польських військ. Зосередивши підрозділи прикордонних військ понад Дністром і Смотричем, султан постановив затримати там польське військо аж до підходу головних сил турецької армії [12, с. 229].

9 жовтня 1673 р. у коронному таборі під Скважавою відбулася військова рада, на якій було прийнято конкретний оперативний план, що передбачав злиття польської та литовської армій біля Теревовлі, переправу через Дністер на Покутті і похід через Буковину у бік османських сил [22, с. 220]. А вже 11 жовтня Я. Собеський дав наказ коронному війську, яке налічувало до 40 тис. осіб, разом із артилерією виступати з-під Львова до Хотина. Цю відстань у 300 км вони подолали за місяць. Польським воїнам, під загрозою страти, було заборонено грабувати навколишні землі та місцеве населення [31, с. 148, 150–151]. Слушну думку висунув О. Масан, що метою походу було розгромити турків під Хотином, відрізати їм можливість постачання з Молдавії своїх баз на Поділлі, а також відвоювати подільські землі, встановивши повний контроль над усім Правобережжям і Молдавією, включаючи Буковину [14, с. 116].

Північні райони Молдавії, вкриті буковими лісами і пагорбами, сприяли реалізації плану, оскільки притоки р. Прут були легшими до форсування, що впливало на темп маршу коронної армії, яка з різними слугами налічувала 45 тис. людей і кілька тисяч возів. При виборі буковинського маршруту дуже важливими були й стратегічні міркування, оскільки можна було роз'єднати розташовані в Молдавії два османські угруповання, що дозволяло навіть думати про їх розгром в окремих битвах. Крім цього, було фактично нейтралізовано сильний гарнізон Кам'янця, який залишився поза зоною оперативних дій головних сил Речі Посполитої [22, с. 224].

У ніч з 27 на 28 жовтня господар С. Петричейко з 1,5-тисячним загonom залишив турецький табір, очікуючи прибуття коронної кінноти генерала К. Корицького, яка швидко направлялася у бік Хотина [33, с. 367].

30 жовтня Я. Собеський з військом пішов на Снятин, а литовські загопи рухалися вздовж Дністра до Городенки. Коронні і литовські війська з'єдналися під Боянами. Далі вони продовжували похід під зливами по розмочених і важких дорогах Буковини [12, с. 231]. Султан закликав польського короля виконати положення Бучацької угоди ще восени 1673 р., коли польська армія перебувала у Молдавії, рухаючись в напрямку до Хотина [22, с. 220]. А 9 листопада польсько-литовські війська були вже під Хотином [25, с. 54].

Напередодні Хотинської битви С. Петричейку, дізнавшись про підозри османів у невірності султана, разом з групою бояр і невеликим загonom солдат втік з табору Хусейна-паші, приєднавшись до польської армії [22, с. 229].

Співставивши розташування Хотинської фортеці та систему її зовнішніх укріплень, Я. Собеський вирішив прокласти шлях важкій кінноті всередину турецького табору, висунувши вперед артилерію, піхоту і драгунів. Успіх у битві всередині табору знову мала принести гусарська кіннота [12, с. 233].

Битва під Хотином розпочалася 10 листопада 1673 р. з артпідготовки. Османські позиції почала обстрілювати коронна артилерія. Проте штурм турецького табору не приніс бажаних результатів [12, с. 234]. Тоді ж господар Валахії Г. Гака приєднав до коронної армії кілька тисяч валаських воїнів і молдаван, які не встигли втекти із С. Петричейку [31, с. 156–157]. Очевидно, це негативно позначилося на моральному стані османського війська.

У ніч з 10 на 11 листопада відбулася військова рада, на якій вирішили вступити з неприятелем у генеральну битву, зокрема прийняли підготовлений Я. Собеським план атаки на турецькі вали, який передбачав прорив їх південного і північного відрізу та відрізання турків від переправи на Дністрі [22, с. 232].

Момент для вирішального наступу обрали дуже вдало. Після постійних нічних атак і сутичок, а також через важкі погодні умови турецька піхота почала сходити з валів та тікати до табору. Переведені ближче до них артилерейські батареї прицільним вогнем змітали яничарів [12, с. 234].

Вранці 11 листопада 1673 р. рішучий наступ на позиції османів особисто очолив Я. Собеський, прорвавши їхню оборону. Кіннота почала відтісняти турків до Дністра, що викликало масову паніку. Дерев'яний міст, по якому втікали тисячі наляканих турецьких військових на подільський берег, не витримав їхньої ваги та зламався [29, с. 290]. За свідченнями козацького літописця, з Хотина ледве врятувалося 10 тисяч турків, які через Дністер рушили до Кам'янця [13, с. 115–116], решта потрапили у полон, були вбиті або втопилися у дністровських водах.

У битві під Хотином у складі коронних військ було від 5 до 6,5 тисяч молдавських і валаських воїнів, які в обмеженому масштабі взяли участь у нападі на табір і в переслідуванні розбитих груп турецької армії [22, с. 229].

Отже, Хотинська битва закінчилася 11 листопада повним розгромом османів і переслідуванням силами коронної кінноти турецького загону, який налічував близько 2-3 тис. воїнів, які переправилися на подільський бік Дністра. Польська кіннота, очевидно, за підтримкою молдаван і валаських, переправилася через Дністер і переслідувала

турків до Кам'янця [22, с. 236]. Проте очільник кам'янецької залоги Галіл-паша впустив до міста лише Гусейна-пашу та його штаб. Залишки турецьких військ розбрелися околицьними землями, де були знищені козаками, опришками та селянами, які прийшли з буковинських теренів на Поділля [32, с. 167].

Вранці 13 листопада 1673 р. османів було повністю розбито, а залога Хотинської фортеці передала її полякам [31, с. 159]. Також Я. Собеський визначив детальну дислокацію свого війська у Молдавії. Найперше він розмістив свої війська у головних молдавських фортецях: у Нямці розмістили один піший полк німецьких найманців; у Сучаві стояв полк хелмського воєводи Я. Гнінського на чолі з підполковником Т. Франком; у Хотині гарнізон очолив підполковник Я. Охав з піхотного полку польного литовського гетьмана М. К. Радзівіла. Командування армією у Молдавії доручили Миколаю Сенявському, під орудою якого було від 6 до 8 тис воїнів [34, с. 68]. У результаті буковинські терени тимчасово перейшли під владу поляків.

Літопис Самовидця також повідомляв про розміщення польських гарнізонів у Хотині, Сучаві та інших молдавських фортецях, зазначаючи, що «стали жовніри на зиму у Волоській (Молдавії. – *О. Б.*) землі, а фортеці Хотинська, Сучавська і інші осадили німецькою піхотою» [13, с. 116]. На нашу думку, поляки повинні були захопити і місто Чернівці з округою, оскільки воно знаходилася на шляху з Хотина до Сучави, якими уже володіли коронні війська.

У битві під Хотином загинуло близько 20 тис. турків, в тому числі чимало воєначальників. Втрати військ Я. Собеського були набагато менші, ніж османські, всього 500 вбитих і 1500 поранених жовнів [22, с. 237]. Армія Я. Собеського здобула чимало військових трофеїв, зокрема 20 гармат, велику кількість турецьких штандартів і бунчуків, породистих скакунів, багатств, награбованих турками [12, с. 235].

Хотинська битва 1673 р. позитивно вплинула на воєнно-політичне становище Польщі та сусідніх країн. Вона була зразком тогочасного військового мистецтва, оскільки показала відмінну взаємодію різних видів військ, від піхоти і кінноти до артилерії. У ній польське військо продемонструвало, що може дати рішучу відсіч османським загарбникам. Я. Собеський був зацікавлений у тому, щоб перемога у битві під Хотином набула міжнародного значення, проте повністю скористатися результатами цієї перемоги Речі Посполитій не вдалося.

Великий коронний гетьман прагнув розвинути свій успіх та звільнити від турків і татар усю Молдавію та Поділля, проте, дізнавшись про смерть польського короля М.К. Вишневецького, змушений був повернутися з буковинських теренів до Польщі [14, с. 118]. Наполегливо рекомендувавши воякам «не йти до Польщі», особливо тим, хто мав визначені позиції на Поділлі та Покутті, Я. Собеський 30 листопада 1673 р. залишив табір і через Чернівці і Станіславів (нині Івано-Франківськ) попрямував до Калуша, а далі після кількох днів перепочинку рушив до Львова, оскільки починалося безладдя в уряді і терміново потрібно було виплати заборгованості коронному війську [34, с. 70]. За деякими даними, по дорозі на Львів він переночував 1 грудня у Чернівцях. Зокрема, у листі Я. Собеського до примаса К.Ф. Чарторийського від 1 грудня 1673 р. було вказано місцеперебуванням гетьмана «табір біля Чернеховців на Пруті» [34, с. 71]. Автор поділяє думку О. Масана, що гетьманський писар, швидше за все, переплутав назву м. Чернівці, помилково вказавши «Чернеховці» [15, с. 41]. Повертаючись до м. Львів як переможець, Я. Собеський був єдиним реальним претендентом на польський королівський престол [14, с. 118].

Втративши мотивацію подальшого просування вглиб Молдавії, на початку грудня кількатисячний корпус на чолі з хорунжим М. Сенявським, отримавши наказ від Я. Собеського, вступив до Ясс і від імені Речі Посполитої проголосив господарем С. Петрічейка. Але, незважаючи на те, що у молдавських фортецях Хотин, Сороки, Сучава, Нямц розмістилися польські гарнізони, небезпека з боку Порти усунена не була [5, с. 75]. Хоча після Хотинської битви господар С. Петрічейку разом із польським військом повернувся до столичних Ясс.

Звичайно, триумф поляків у Хотинській битві показав, що Річ Посполита може успішно протистояти турецько-татарській загрози, а обрання нового польського короля Яна III Собеського (21 травня 1674 р.), надзвичайно талановитого воєначальника, дозволяло розраховувати, що тепер коронні війська зуміють зупинити османську експансію на українських землях Правобережжя [31, с. 162; 20, с. 117–118].

Проте, у січні 1674 р. М. Сенявський дізнавшись, що султан йде на Молдавію в авангарді великого турецько-татарського війська, яке налічувало до 40 тисяч татар і 20 тис. турків, поспішно відступив з Ясс до Сучави і Хотина. Несподіваний відступ коронних військ з Молдавії змусив емігрувати до Польщі і господаря С. Петрічейку зі зменькою вірних собі вояків. Після цього турецько-татарські війська без жодного опору зайняли Ясси [30, с. 132–133].

Новим господарем, на зміну С. Петрічейку, султан призначив Думітрашка Кантакузіно (1674–1675 рр.). Молдавський дослідник В. Статі вважав, що його правління було «одним із найбільш жорстоких і ганебних в історії Молдавії, цей іноземець дійшов до того, що сам запросив татар зимувати у Молдавії у 1674 р.» [18, с. 149].

Відновленню османської окупації не змогли завадити польські залоги фортець у Нямці, Сучаві та Хотині. Ці твердині були позбавлені можливості постійного зв'язку між собою, відірвані від зв'язку з країною, оточені ворожим населенням, обов'язково мали захищатися до приходу нових, свіжих польських сил. Це завдання серйозно ускладнювалося постійною нестачею провіанту та фуражу. «Ми терпимо тут великий і нечуваний голод», – звітував 21 лютого Я. Охав, комендант Хотина. І якщо в такій жахливій ситуації опинилися захисники в Хотині,

який був у безпосередньому контакті з польськими частинами, які блокували Кам'янець, прямо на кордоні Речі Посполитої, то що мусило відбуватися у віддаленій Сучаві або найвіддаленішому Нямці, найпотужнішій фортеці у Молдавії [34, с. 93]. Літописець зазначав, що «тієї ж зими багато жовнірства з голоду померло» [13, с. 116].

І польська залога Хотинської фортеці невдовзі змушена була залишити твердиню через брак їжі та фуражу. Проте в обложених молдаванами фортецях Сучави та Нямца німецькі залоги ще деякий час продовжували тримати оборону [29, с. 293]. Незважаючи на тимчасовий спротив, перемога над польськими гарнізонами у Молдавії, які під тиском осман змушені були відступити, дала турецьким військам вільний доступ до Дністра, а в Молдавії розмістилися татари.

У Літописі Самовидця зазначалося, що «Волоська (Молдавська. – *О.Б.*) земля того часу в великому пригнобленні була, мусіли усі зі своєї землі утікати, і багато коло Богу в тих містах значних волохів (молдаван. – *О.Б.*) тинялось, бо велику кривду терпіли вони від татар, які зимували, вигнавши ляхів і господаря Петреця (С. Петрічейку. – *О.Б.*)» [13, с. 116]. Отже, каральний характер воєнної кампанії турецько-татарських військ навесні-влітку 1674 р. спричинив страшний руйнацію й обезлюднення краю.

Дії Порти щодо накопичення військ і вигнання М. Сенявського з Молдавії підтверджували очікуваний напад турецької армії на Польщу, але в 1674 р. османи зосередилися на боротьбі за Правобережну Україну [30, с. 143]. Буджацька орда отримала від султана наказав зайняти Пруто-Дністровське межиріччя, де вони розміщувалися аж до весни 1675 р., грабуючи місцеве населення. Основним наслідком їхнього перебування, зокрема і на буковинських теренах, був нестерпний голод й епідемія чуми, які тривали впродовж 1675 р. і завершилася лише на початку 1676 р. [29, с. 294–295].

Польсько-турецькі військові дії 1675 р. відбувалися, на щастя, поза межами буковинських теренів. Влітку цього року, щоб змусити Річ Посполиту прийняти мир на бажаних для Стамбула умовах, османи рушили на Галичину. Щоб дати відсіч султанським військам, через брак військових сил, король Польщі був змушений зосередити свою увагу на захисті найважливіших фортець. Турецько-татарську армію поляки зупинили лише на підступах до Львова. У битві коронні війська Яна III розгромили татар. У перемозі над ними взяли участь «волоські» корогви, які склалися із вихідців з Молдавії та буковинських теренів. Проте польський король відмовився від переслідування неприятеля, оскільки був проінформований про епідемію чуми, яка лютувала на молдавських землях, зокрема і у північних волостях держави [1, с. 53]. Воєначальних Ібрагім, дамаський паша на прізвисько Шайтан, відійшов з турецьким військом до Кам'янця, потім 10 жовтня переправився через міст під Хотиним на той бік Дністра й рушив до Цецори. Кримський хан також почав негайний відступ, а з ним було відправлено до Криму і більшість взятого польського населення у ясир [30, с. 202].

Кампанія 1675 року не дала бажаних результатів жодній із сторін. Вона довела хоробрість коронних військ і геніальність Яна III, а також показала малочисельність сили, які Польща зуміла зібрати для захисту своїх кордонів. Здавалося очевидним, що ні велика львівська перемога, ні героїчна оборона Теребовлі не зупинять османів від нових нападів. Тому Я. Собеський вважав надзвичайно важливим зібрати велике військо, яке, завдавши сильного удару Туреччині, забезпечило б спокій Речі Посполитій з півдня і відкрило б двері для активної політики на Балтійському морі [31, с. 185].

Прагнучи реваншуватися за попередні поразки, Порта знову направляє численне військо на Поділля, щоб у черговий раз напасти на Галичину. 80-тисячна армія (по 40 тис. турків і татар), очолювана Ібрагімом-пашею, у серпні 1676 р. прибула на Хотинщину з метою подальшого просування угіб польських земель. Коронні війська спробували затримати наступ осман шляхом знищення переправи через р. Дністер на відрізку між Хотиним і Жванцем [14, с. 119]. 19 серпня загін поляків на чолі з Міхалом Зброжеком напав на охоронців мосту молдаван і татар, розгромивши їх, спалив міцно збудований міст, а також кілька десятків човнів, що мали допомогти османам переправитися через річку [31, с. 187]. Інтерпретуючи цю подію, О. Масан зазначав, що «Зброжек увірвався до Хотина з боку Чернівців на чолі загону кінноти, розгромивши молдавсько-татарський підрозділ і дощенту знищивши міст» [6, с. 108]. Дізнавшись про зухвалий напад на переправу, Ібрагім-паша, табір якого знаходився за декілька кілометрів від Дністра, в межах нинішнього Дністровського району Чернівецької області, направив орду у погоню за поляками, які вже встигли відступити, зайнявши вигідні позиції для оборони. Ординці наздогнали польську кінноту на лівому березі Дністра за сім кілометрів від річки, але після запеклого бою були розбиті, а переможці захопили чимало різного добра [31, с. 187]. Таким чином, буковинські терени в черговий раз стали плацдармом для наступу турецько-татарських сил на Річ Посполиту.

У результаті цих подій, 17 жовтня 1676 р. був укладений Журавненський мирний договір між Османською імперією та Річчю Посполитою [31, с. 194]. За Польщею залишався Хотин, а за Туреччиною визнавалася влада над Поділлям і частиною Правобережжя [16, с. 227]. Поляки також мусили залишити фортеці у Сучаві та Нямці, які були вщент зруйновані. На нашу думку, коронні війська мали відступати у напрямку Поділля через буковинські терени. Замок у Хотині, через постійну нестачу їжі та фуражу, був покинутий, а молдавани його пограбували

і частково зруйнували, пошкодивши південний і західний мури [14, с. 120]. Зокрема, молдавський літописець зазначав, що османи «зруйнували фортеці Сучава, Нямц і Хотин» [29, с. 295]. Таким чином, Хотинська фортеця як оборона споруда стала непридатною для подальшої експлуатації.

За умовами Журавненського миру татарам-липкам надавався султанський привілей на дозвіл розселитися в межах Чернівців та Хотина. Поляки були цим незадоволені і вимагали передислокувати їх із північної частини Буковини, оскільки вони здійснювали набіги на польські землі, грабуючи шляхту. Проте турки вважали, що, проживаючи на півночі Молдавії, липки будуть фактором стримування від антиосманських виступів і триматимуть у постійній напрузі польське прикордоння. Вони, володіючи польською мовою, прекрасно знали місцевість та були чудовими провідниками і розвідниками [4, с. 91].

Із появою турецько-татарських військ на буковинських землях співпала активізація партизанських загонів, які діяли переважно на території Хотинської волості. Вони склалися з молдавських добровольців, поляків і козаків. Основними їхніми ворогами були турецько-татарські загопи. Партизани нападали на їхні каравани і військові обози, брали у полон османів. У цій боротьбі відзначився виходець з Буковини, ротмістр, а пізніше і полковник коронного війська Костянтин Туркул (Туркулець), якого шляхетським титулом нагородив сам польський король [6, с. 108].

Остаточо польсько-турецький мир було ратифіковано у Стамбулі на початку квітня 1678 р. Основним його наслідком для буковинських теренів було те, що упродовж наступних років на території північномолдавських волостей не повинні вестися воєнні дії та перебувати іноземні війська. Проте після завершення польсько-турецької війни 1672–1676 рр. польські офіцери та жовніри організували власні кінні загопи й продовжували антиосманську боротьбу [14, с. 120].

Таким чином, польсько-турецькі військові дії 1672–1676 рр. негативно вплинули на буковинські терени, які стали ареною кровопролитних боїв і плацдармом для нападів на Польщу. Результатом тривалого османського панування в регіоні було збільшення економічних вимог, часті простої турецьких-татарських, польських та інших військ, демографічні втрати від голоду і хвороб.

Отже, воєнно-політичне становище Чернівецької та Хотинської волостей в цей час було досить складним та напруженим. Османи розглядали буковинські землі як плацдарм для нападу на територію Речі Посполитої. Відносини між обома державами набувають конфліктного характеру, що вилилося у тривалу війну. І знову буковинські терени опинилися в епіцентрі боротьби сусідніх держав. Саме під Хотином 10-11 листопада 1673 р. поляки завдали поразки османам, проте навколишні землі у ті часи зазнали чималих спустошень арміями обох країн. Як і в попередні десятиліття, у 1672–1676 рр. буковинські терени стали театром воєнних зіткнень між Османською імперією та Річчю Посполитою.

Література:

1. Буковина: історичний нарис / Ботушанський В.М. (відп. ред.). Чернівці : Зелена Буковина, 1998. 416 с.
2. Величко С. Літопис. Т. 2. Київ : Дніпро, 1991. 642 с.
3. Григор'єва Т. Дипломатія Речі Посполитої напередодні та під час польсько-османської війни 1672–1676 рр. *Наукові записки. Т. 104 : Історичні науки* / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2010. С. 42–46.
4. Грицкан-Дідковський К. Польська дипломатична служба і політика Османської імперії у другій половині 70-х рр. XVII ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії : Збірник наук. статей*. Вип. 4. Чернівці, 1997. С. 86–94.
5. Грицкан-Дідковський К.В. Польсько-молдавські відносини в другій половині XVII ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії : Збірник наук. статей*. Вип. 1. Чернівці : Рута, 1996. С. 72–80.
6. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. Чернівці : Молодий буковинець, 2002. 464 с.
7. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політ. діяльності / ред. В. Омельченко. Нью-Йорк : УВАН у США, 1985. 712 с.
8. Исторические связи народов СССР и Румынии: Документы и материалы в 3 т. Т. 3. Москва : Наука, 1970. 415 с.
9. Історія українського козацтва: Нариси. Смолій В. А. (відп. ред.). У 2 т. Київ : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.
10. Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення. Чернівці : Зелена Буковина, 2005. 300 с.
11. Крипякевич І. Історія українського війська. Львів : Вид. І. Тиктора, 1936. 288 с.
12. Кшонстек Т., Томчик Є. Хотинська битва 1673 року. *Зелена Буковина. Науковий і науково-популярний журнал. Серія «Екологія та Краєзнавство»*. Чернівці : Вид. «Зелена Буковина», 2005. № 1-2. С. 228–236.
13. Літопис Самовидця / Вид. підготував Я.І. Дзира. Київ : Наук. думка, 1971. 207 с.
14. Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. *Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.) : кол. моногр.* Чернівці : Рута, 2005. С. 9–168.
15. Масан О. Чернівці в другій половині XIV–XVIII ст. (до 1775 р.). *Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто) : кол. монографія*. Чернівці : Зелена Буковина, 2009. С. 23–75.
16. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.). / Драгнев Д. М. (отв. ред.). Кишинев : Штиинца, 1987. 464 с.

17. Семенова Л. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). Москва : Индрик, 2006. 432 с.
18. Стати В. История Молдовы. Кишинев : Ф.Е.Р. «Трография Centrală», 2002. 480 с.
19. Уривалкін О.М., Уривалкін М.О. Гетьмани України та кошові Запарозької Січі. Київ : Дакор, КНТ, 2008. 395 с.
20. Флоря Б. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.). *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* Москва : Памятники ист. мысли, 2001. Ч. 2. С. 108–148.
21. Флоря Б.Н. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе (1667–1671 гг.). *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* Москва : Памятники ист. мысли, 2001. Ч. 2. С. 76–108.
22. Цесельський Т. Невикористана перемога. Хотинська кампанія 1673 року: генезис – перебіг – наслідки. *Chocim 400 lat wspólnej historii.* Warszawa : Polskie Towarzystwo Historyczne. Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021. С. 204–243.
23. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 pp. 3-ге вид., випр. і доповн. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 616 с.
24. Dorošenko D. Rypko J. Hejtman P. Dorošenko a jeho turecká politika. *Časopis Národního Musea.* Praha, 1933. № 1-2. 55 s.
25. Górski K. Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcją w latach 1672 i 1673. Warszawa, 1890. 66 s.
26. Hundert Z. Garnizon wojskowy Kamieńca Podolskiego w latach 1667–1672 – zarys problematyki. *Saeculum Christianum: pismo historyczne.* 2014. Tom 21. S. 141–153.
27. Iorga N. Studii și documente cu privire la istoria românilor. Vol. 3: Fragmente de cronici și știri despre cronicari. București : Editura Ministerului de Instrucție, 1901. LXV. 104 p.
28. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674. Kraków : Wydawnictwo Akademii Umiejętności, 1898. T. 3. 542 s.
29. Neculce I. Letopisetul Tarii Moldovei de la Dabija-voda pina la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1661–1743). *Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisetul Tarii Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar si indici de T. Celac.* Chisinau : Hyperion, 1990. P. 280–472.
30. Orłowski D. Chocim 1673. Warszawa : Dom Wydawniczy Bellona, 2007. 252 p.
31. Pajewski J. Bunczuk i koncerz: Z dziejow wojen polsko-tureckich. Wyd. 2-ie. Poznan : Wyd-wo Poznanskie, 2003. 279 s.
32. Sądzewicz M. Pod Chocimiem. 1673. Warszawa : Wyd-wo Min. Obrony Narodowej, 1969. 174 s.
33. Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. Zabrze : Inforteditions, 2009. T. 1. 407 s.
34. Woliński J. Z dziejów wojen polsko-tureckich. Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1983. 234 s.
35. Wójcik Z. Między traktatem Andruszowskim a wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. 324 p.

УДК 94(4)«0375/1492»:314

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.22>

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ У ПЕРІОД ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Беззубенко Аліна,

кандидат історичних наук, доцент

кафедри всесвітньої історії

Харківського національного педагогічного

університету імені Г.С. Сковороди

ORCID ID: 0000-0002-6773-2332

У статті досліджується демографічна ситуація на території Західної Європи у період Високого Середньовіччя. Тема є актуальною, оскільки для всебічного і ґрунтовного аналізу суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку країн Західної Європи у середні віки необхідно усвідомлювати і динаміку населення у досліджуваній період. Зміни чисельності населення протягом цієї історичної епохи не тільки позначалися на політичному чи культурному розвитку тієї чи іншої країни, а й призвели до змін у структурі сім'ї, шлюбу та моделей соціальної взаємодії. У даних багатьох дослідників (істориків, статистів, демографів, економістів тощо) є значні розбіжності щодо визначення динаміки чисельності європейського населення у середні віки, зокрема через брак чи об'єктивність джерел. На чисельність населення середньовічної Європи впливало багато факторів, що як сприяли, так і обмежували його зростання. Демографічні процеси в Західній Європі пройшли через низку спадів та підйомів. Занадто сильними були чинники смертності – знаменита «тріада лих»: хвороби, війни та голод. Однак удосконалення сільського господарства, розвиток торгівлі, ремесла, міграції, урбанізація стали важливими факторами демографічних змін. Народжуваність залишалася високою, децю зменшилася дитяча смертність. Все це сприяло зростанню населення, яке особливо збільшилося в Європі у X–XIII ст., де на той час спостерігався справжній демографічний бум. Але як і в Європі, так і в інших регіонах світу періоди демографічного підйому змінювалися занепадами, падінням чисельності населення, що викликалося як природними, так і соціально-політичними чинниками.

Ключові слова: демографічні процеси, Середньовіччя, народонаселення, урбанізація, міграції, демографічний бум, епідемії, «Чорна смерть».

Bezzubenko Alina. The demographic situation in Western Europe during the High Middle Ages

The article examines the demographic situation in Western Europe during the High Middle Ages. The topic is relevant, because for a comprehensive and thorough analysis of the socio-political, socio-economic and cultural development of the countries of Western Europe in the Middle Ages, it is necessary to be aware of the dynamics of the population in the studied period. Population changes during this historical epoch not only affected the political or cultural development of a country, but also led to changes in family structure, marriage and patterns of social interaction. According to many researchers (historians, extras, demographers, economists, etc.), there are significant differences in determining the dynamics of the European population in the Middle Ages, in particular due to lack or objectivity of sources. The population of medieval Europe was influenced by many factors that both contributed to and limited its growth. Demographic processes in Western Europe have gone through a series of ups and downs. The factors of mortality were too strong - the famous «triad of disasters»: disease, war and famine. However, the improvement of agriculture, trade, crafts, migration, and urbanization have become important factors in demographic change. The birth rate remained high, and infant mortality decreased slightly. All this contributed to the growth of the population, which increased especially in Europe in the X – XIII centuries, where at that time there was a real demographic boom. But both in Europe and in other regions of the world, periods of demographic growth were replaced by declines, population declines caused by both natural and socio-political factors.

Key words: demographic processes, the Middle Ages, population, urbanization, migration, demographic boom, epidemics, “Black Death”.

Вступ. Для кожної історичної епохи характерні певні особливості руху народонаселення. Вивченням відповідних процесів та проблем займається спеціальна дисципліна – історична демографія. І саме їй ми зобов'язані уявленням про рух населення в середньовічній Європі. Інтерес до проблем демографічної історії завжди був значним. Очевидним є той факт, що для всебічного і ґрунтовного аналізу суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку країн Західної Європи у середні віки необхідно усвідомлювати і динаміку населення у досліджуваній період. Оскільки зміни чисельності населення протягом цієї історичної епохи не тільки позначалися на політичному чи культурному розвитку тієї чи іншої середньовічної країни, а й призвели до змін у структурі сім'ї, шлюбу та моделей соціальної взаємодії.

Мета статті – охарактеризувати демографічну ситуацію в середньовічній Західній Європі у добу Високого Середньовіччя; з'ясувати фактори, які сприяли чи обмежували зростання середньовічного європейського населення у досліджуваній період.

Історіографія проблеми. Особливості руху народонаселення у середні віки є предметом дослідження значної кількості учених: істориків, демографів, економістів тощо. Серед них: А.Г. Алексаха, К. Диса, Массімо Ліві Баччі, В.В. Самаркін, Б.Ц. Урланіс, Е. Бурінг тощо. У більшості з цих досліджень робиться спроба простежити еволюцію населення Європи. Дослідники аналізують основні причини та періоди демографічного зростання чи спаду середньовічного населення, природні та продовольчі кризи, хвороби, епідемії, війни, міграції тощо, тобто ті фактори, які безпосередньо впливали на коливання чисельності населення у досліджуваній період.

Загальна чисельність населення Західної Європи у період Високого Середньовіччя. За приблизними оцінками населення на земній кулі на початку епохи нашої ери становило близько 170-185 млн осіб [1, р. 7]. Найбільш густонаселеними районами Європи були ті, що перебували під владою Риму, зокрема Італія, Галлія (Франція) та Іберія (Іспанія й Португалія). Східноєвропейські регіони були малонаселені. Проте всі вони тією чи іншою мірою постраждали від вторгнення варварських племен у IV–VII ст., що увійшло в історію під назвою «Великого переселення народів». У результаті значно скоротилася чисельність населення. З VIII ст. тривали процеси деурбанізації і відносно невелике зростання населення внаслідок політичної нестабільності, пов'язаної з експансією вікінгів на півночі, арабів – на півдні, слов'ян і угорців – на сході. Вважається, що у роки правління Карла Великого (758–814 рр.) європейське населення складало від 25 до 30 млн осіб, причому більше половини проживало в імперії Каролінгів, яка займала територію сучасної Франції, Німеччини, Італії та низки інших сучасних держав Європи.

Хоча історики розходяться в думці щодо масштабів соціальної та матеріальної шкоди, завданої вторгненнями норманів та угорців у IX і X ст., вони погоджуються, що з X ст. спостерігається певне демографічне зростання населення Західної Європи. Як стверджує В.В. Самаркін: «З другої половини X ст. європейське населення вступає в полосу справжнього «демографічного буму»: з цього часу і до початку XIV ст. йде бурхливе зростання чисельності населення; в середньому загальна чисельність населення Західної Європи за ці століття збільшилась у 2-2,5 рази» [2, с. 85].

Так, найшвидше зростання чисельності населення спостерігалось в Італії, де воно подвоїлося між 650 і 1000 рр. та знову подвоїлося між 1000 і 1340 рр. У Західній та Центральній Європі у цей же проміжок часу спостерігалось триразове зростання населення [1, р. 9]. Загалом протягом 1000–1500 рр. населення Західної Європи зростало швидше, ніж у будь-якій іншій частині світу. Особливо яскраво ці процеси протікали на території північних країн (Нідерланди, Північна Німеччина, Балтійське узбережжя), чисельність населення яких зростала значно швидше, ніж тих, що межували із Середземним морем [3]. Як зазначає Массімо Баччі, до XIII ст. спостерігався значний приріст населення, про що свідчать освоєння нових земель, масове розселення, особливо на схід від Ельби та Одера, заснування тисячі нових замків та сіл, збільшення площі міст [4, с. 13–15].

Спроби порахувати загальну чисельність населення Західної Європи у період Середньовіччя намагалися реалізувати багато дослідників. Серед істориків немає єдиної думки щодо загальної чисельності населення у ці часи. Наприклад, Б.Ц. Урланіс у своєму дослідженні наводить ймовірну динаміку населення Європи у період від 1000 р. до 1500 р. Так, станом на 1000 р. населення середньовічної Європи становило 56,4 млн осіб, у 1200 р. – 68 млн осіб, у 1300 р. – 78,7 млн осіб, у 1400 р. – 78,1 млн осіб, у 1500 р. – 90,7 млн осіб [5, с. 91]. Слід зауважити, що свої підрахунки Б.Ц. Урланіс порівнює з даними інших учених. Наприклад, наводить цифру в 100 млн осіб для 1350 р. відомого статиста К. Баллода, зауваживши, що будь-якого обґрунтування цієї чисельності дослідник не наводить. Німецький економіст Г. Шмоллер оцінює населення Європи до 1500 р. у межах від 60 млн до 80 млн осіб [5, с. 92]. Німецький дослідник Фіркс пише, що «у XII і XIII ст., не дивлячись на великі втрати від хрестових походів, в Європі налічувалося від 50 до 60 млн жителів» [5, с. 92]. Г. Рюмелін, визначаючи кількість померлих від чуми 1348–1349 рр. у 25 млн осіб, вважає, що ця чисельність складала третину всього населення, яке, на його думку, дорівнювало 75 млн [5, с. 92].

Массімо Баччі стверджує, що між 1000 і 1340 рр. населення Європи зросло приблизно з 38,5 млн осіб до близько 73,5 млн, причому найбільш пропорційне збільшення відбулося саме у Північній Європі [4, с. 15]. Українська дослідниця Катерина Диса зазначає, що «від приблизно 90 мільйонів у середині XIII століття населення Європи зросло до 125 мільйонів на початку XVIII ст.» [6, с. 12]. У дослідженні «Trends and transition in population» динаміка народонаселення у середні віки виглядає наступним чином: 500 р. – 27,5 млн осіб, 650 р. – 18 млн осіб, 1000 р. – 38,5 млн осіб, 1340 р. – 73,5 млн осіб, 1450 р. – 50 млн. осіб [1, р. 9].

Як видно із вище зазначених цифр, до кінця XIII ст. приріст населення уповільнюється, і пов'язано це, зокрема, із неврожайними роками, частішають продовольчі кризи, а відтак і кризи демографічні. До того ж чума, яка прийшла до Європи наприкінці 1347 р., значно зменшила чисельність населення континенту. Таким чином, у XIV ст. спостерігається демографічна криза, що супроводжувалася стрімким падінням чисельності населення. Більшість дослідників пов'язують це із «Чорною смертю». Однак деякі вчені акцентують увагу на тому, що вищеперелічені явища мали більш глибокі соціально-економічні причини. Оскільки перші ознаки зниження темпів зростання чисельності населення з'явилися у багатьох європейських країнах за декілька десятиліть до «Чорної смерті» [2, с. 87–88]. Так, А.Г. Алексаха зазначає, що «зменшення кількості населення почалося після численних голодних років, першим з яких був 1316 р., коли майже вся Європа голодувала, і джерела свідчать про часті випадки канібалізму ... Історики ж давно дійшли висновку, що епідемії XIV ст. були не випадковими. Їх причина полягала в тому, що населення не могло прогодувати себе в межах наявних земель і з використанням діючих технологій» [7, с. 14–15].

Так, за два роки Великого голоду 1315–1317 рр. померло від 10 до 25% одного лише міського населення. У 1346–1353 рр. пандемія чуми («Чорна смерть») скоротила населення Європи на третину. У менших масштабах пандемія повторилася в 1361 р. «Друга чума», в 1369 р. «Третя чума» і ще кілька разів пізніше. На цей же період припадають криза у Священній Римській імперії, Столітня війна Англії та Франції 1337–1453 рр., Громадянська війна в Англії 1455–1485 рр. (війна Червоної і Білої Троянд) та багато інших військових конфліктів, які також зіграли свою роль у зменшенні європейського населення.

Історики сперечаються про причини такої високої смертності. Існують усталені теорії про те, що такі втрати обумовлені лише заразними хворобами чи епідеміями. Однак розглядаються і інші соціальні фактори. Наприклад, відомою є концепція народонаселення Томаса Мальтуса (1766–1834 рр.) – англійського демографа і економіста, в якій йдеться про те, що навіть у добрі часи Європа навряд чи могла прогодувати все своє населення. Недоїдання протягом тривалого часу знижувало опірність хворобам, конкуренція за ресурси призводила до війн, траплялися часті неврожаї через настання т. зв. Малого льодовикового періоду (періоду відносного похолодання протягом 1400–1850 рр.). У результаті ресурсів не вистачало, включалися механізми стримування зростання народонаселення, такі як голод, епідемії, війни, відновлюючи таким чином баланс між його чисельністю та ресурсами. Усі перелічені вище явища сприяли збільшенню рівня смертності серед населення, які Мальтус називає «positive check», що можна перекласти як «пряме регулювання» [7, с. 15]. Додатково вчений виділяє «preventive check», тобто «опосередковане регулювання», чинниками якого є явища, націлені на зменшення народжуваності та шлюбності. Наприклад, усвідомлення людей з низькими доходами про недоцільність створення на даний момент родини або народження дітей [7, с. 15]. Виникає проблема безшлюбності та бездітності, що також позначається на демографічних показниках народонаселення у середні віки.

Фактори, що впливали на чисельність населення середньовічної Європи. На чисельність населення середньовічної Європи впливало багато факторів, що як сприяли його зростанню, так і обмежували. Розглянемо спочатку ті фактори, які сприяли збільшенню чисельності населення Західної Європи у досліджуваній період. Одним із перших факторів є зміна раціону харчування. Населення починає більше вживати м'ясо-молочної продукції, з'являються нові злакові культури, розвивається огородинство [2, с. 83]. Перехід від системи з двома полями до системи з трьох полів також підвищив продовольчу безпеку та зменшив випадки голоду. Існувала певна регіональна спеціалізація у виробництві харчових продуктів із зростанням міжнародної торгівлі зерновими культурами, живою худобою, сиром, рибою та вином. Збільшення торгівлі сіллю та відновлення імпорту прянощів сприяли покращенню смакових якостей та збереження м'яса й риби. Відбулися вдосконалення і в гірничодобувній промисловості та металургії.

На збільшення чисельності населення також впливали встановлена церквою сувора заборона обмежування народжуваності і значний масштаб позашлюбних зв'язків, результатом чого стало народження значної кількості дітей поза шлюбом, т. зв. бастардів. До речі, їхній статус окремо регулювався феодальним правом [2, с. 83]. Достатньо низьким був вік вступу до шлюбу. У деяких випадках, особливо в середовищі заможних феодалів, де переважали політичні, економічні, династичні чи інші інтереси, шлюби часто укладались ще в дитячому віці. В середньому у південних регіонах традиційним віком для вступу в шлюб для дівчат було 15-16 років [2, с. 83].

Демографічна історія Європи тісно пов'язана з міграційними процесами, починаючи з проникнення німецьких колоністів на схід в XI–XIII ст. і закінчуючи великими міграціями за океан, в Америку [4, с. 25]. Як писав Мальтус: «Розмаїтість родючої землі, яка дістається дешево або задарма, – настільки потужний фактор міграції, що змушує долати будь-які перешкоди» [4, с. 31]. На чолі процесу колонізації стояли великі заможні феодали, лицарі Тевтонського ордена, вкладалися значні кошти. У XII ст. були

колонізовані Гольштейн, Мекленбург та Бранденбург, у XIII ст. – Померанія, Сілезія та північна Моравія. Процес «просування на Схід» тривав і після потрясінь, викликаних демографічною кризою XIV ст.

Великий рух на схід («Drang nach Osten») – найбільший, але не єдиний з процесів колонізації у добу Середньовіччя. Напрямок із півночі на південь простежується на Піренейському півострові: Реконкіста в її різних фазах просуває християнське населення на землі, відвойовані в арабів [4, с. 39]. Реконкіста супроводжувалася заснуванням нових поселень і послідовним розорюванням навколо них цілих земель. Внаслідок цих переміщень на європейському континенті склалася досить стабільна структура розселення, і процес обезлюднення, що послідував за чумою і проявився у значній кількості покинутих поселень, призупинився. Більшість територій Європи виявляються зайнятими не лише політичними утвореннями, а й селами, замками, містами, стійка мережа яких здатна була протистояти кризам [4, с. 41].

Вагомим показником зростання чисельності населення в Західній Європі у досліджуваній період стала масова поява середньовічних міст. Поява нових міст і бурхливий розвиток старих міських центрів були можливі лише за певних економічних умов і сприятливої демографічної ситуації [8, с. 173]. Середньовічні міста були місцями концентрації населення, центрами торгівлі, виробництва та інновацій, мали розгалужені торговельні мережі. У період Раннього Середньовіччя дуже мало міст переходили за межі у 10 тис. осіб. Але після X ст. населення міст стрімко зростало, розквітають міста Італії, Південної Франції, спостерігається підйом міст Фландрії, прирейнських міст Німеччини тощо. Тим часом і хрестові походи розширили торгові шляхи на Схід і дали європейцям смак до імпортованих товарів, таких як вино, оливкова олія та розкішний текстиль. У міру розвитку комерційної економіки портові міста особливо процвітали.

До демографічної кризи XIV ст. рівень міського населення був високим. Наприклад, Париж мав понад 200 тис. жителів, Палермо і Неаполь – до 100 тис. жителів. Після епідемії бубонної чуми відновлення міського населення відбувалося швидше завдяки відродженню міської економіки, тому на 1500 р. міське населення вийшло за межі «дочумного» рівня. До XV ст. населення Парижа становило вже 274 тис., Брюгге – 125 тис., Мілана – 125 тис., Венеції – 111 тис., Генуї – 100 тис., Гренади – 100 тис. [1, р. 12].

Таким чином, демографічне зростання протягом X–XIII ст. стало результатом розширення обробітки землі, підвищення продуктивності праці, поширення технологій, зростання міст, що сприяло кращим умовам життя, більш якісному харчуванню та підвищенню народжуваності. Деяке зниження кількості воєн і конфліктів також позитивно впливало на зростання населення Західної Європи у досліджуваній період.

Однак, попри позитивні зміни, голод, війни, феодальні усобиці, поширення хвороб робили свою справу. Так, постійні війни і феодальні чвари приводили до політичної нестабільності, що загрожувало безпосередньо життю селян. Оскільки ворогуючі між собою феодали намагалися підірвати могутність свого супротивника, тож активно намагалися розоряти селянські господарства, спалювати посіви тощо.

Низька продуктивність праці селянина також виключала можливість для нього накопичувати запаси їжі, які б гарантували йому прожиття в особливо важкі періоди, а таких у добу Середньовіччя було не мало. Як зазначає В.В. Самаркін, в середньому вважається, що в XI–XII ст. кожний третій рік був неврожайним, а будь-яке коливання врожайності приводило до того, що цілі регіони опинялись на межі голодної смерті [2, с. 84]. Наприклад, голод, який охопив більшу частину Європи у 1315–1317 рр. – Німеччину, Нідерланди та Францію в результаті неврожаю, викликаного надзвичайно дощовим літом та дуже холодною зимою. Як результат організм людини через недоїдання не міг протистояти змінам клімату та інфекційним захворюванням. Зростає рівень смертності. Жінки часто гинули від пологів, а діти – від рахіту та дитячих хвороб.

Низький санітарний рівень і відсутність елементарної медичної допомоги сприяли поширенню хвороб і високої, особливо дитячої, смертності. Серед хвороб найбільш поширеними були туберкульоз, малярія, проказа. Але найбільшою шкоди населенню завдавали періодичні епідемії чуми і холери [2, с. 84]. Так, чума у Середньовіччі мала два головних спалахи – у VI ст. і XIV ст. У першому випадку вона прийшла з Північної Африки і охопила переважно землі Південної Європи. Найбільш страшною із епідемій була т.зв. бубонна чума 1348–1351 рр., що отримала назву «Чорної смерті». Швидко поширюючись по торгових шляхах, бубонна чума досягла із Середньої Азії Криму у 1339 р., звідки в 1347 р. торгові кораблі привезли її до Італії. У грудні вона досягла кордонів Франції; у червні 1348 р. з'явилася у Парижі, а в грудні цього ж року досягла Ла-Маншу, Нідерландів та Південної Англії. У 1349 р. бубонна чума спустошила Британію і перейшла до Німеччини, Австрії, Шотландії, Скандинавії та Іспанії. У результаті населення Європи в 1400 р. склало близько 60% від рівня середини XIV ст. [2, с. 84]. У багатьох європейських країнах епідемія чуми забрала життя 20-25% населення, місцями смертність сягала 80-90% [2, с. 88]. Наслідком усіх цих явищ була відносно невисока тривалість життя.

Причини такого широкого спустошення чуюмою недостатньо з'ясовані. Зміна кліматичних умов та перенаселеність міст, безумовно, сприяли великій кількості смертей. Скрізь, за винятком кількох регіонів (наприклад, Угорщини), які «Чорна смерть» обійшла, раптове демографічне падіння вплинуло на ціни та заробітну плату, а отже, на вартість землі та відносини між феодалами і селянами. В Англії спроба лордів зберегти своє заможне фінансове становище проявилася у «заморожуванні заробітної плати» відповідно до т.зв. законів про робітників 1349–1350 рр., тоді як у Франції подібний ордонанс був виданий у 1351 р. Це був період значної соціальної напруги. Селянське повстання під проводом Уота Тайлера в Англії 1381 р., Жакерія 1358 р. та повстання майонетів 1382 р. у Франції, повстання чомпі у Флоренції 1378 р. багато в чому були спричинені спробам правлячої еліти зберегти статус-кво до «Чорної смерті» [1, р. 13].

Цікавий погляд на ці процеси пропонує італійський професор демографії Массімо Ліві Баччі. Так, дослідник до обмежуючих чинників відносить «клімат, простір, землю, форми розселення, хвороби, джерела енергії, харчування. Ці фактори по-різному взаємодіють один з одним, але мають спільні властивості: вони позначаються на демографічному розвитку і дуже повільно змінюються» [4, с. 10]. Так, «простір визначає форми розселення, мобільність та щільність населення, а від останніх залежить наявність доступних земель. Земля – джерело продовольства, сировини, енергетичних ресурсів, всього, що визначає рівень життя населення та його очікувану тривалість життя. Клімат визначає придатність простору для освоєння; з ним пов'язані і типи поселень, і набір хвороб. Останні, разом із системою харчування, безпосередньо впливають на відтворення та очікувану тривалість життя. Простір та форми розселення пов'язані із щільністю населення та поширенням хвороб. Вже з цього короткого огляду обмежуючих факторів видно їх складний взаємозв'язок» [4, с. 10].

Висновки. Загалом слід констатувати той факт, що у даних багатьох дослідників (істориків, статистів, демографів, економістів тощо) є значні розбіжності щодо визначення динаміки чисельності європейського населення у середні віки, у період Розвинутого Середньовіччя зокрема. Розрахувати загальну чисельність населення Західної Європи у середні віки справа непросте. Хоча б тому, що джерела дають уривчасту інформацію, викликають безліч питань та й не завжди бувають достовірні. Водночас наявні етнографічні дані, генеалогії, літописи, археологічні дослідження сприяють деякому розумінню коливань населення у ці часи, містять корисну додаткову інформацію про загальні тенденції змін населення, використовуються істориками для отримання відомостей про структуру населення, а саме його вік, сімейний стан, співвідношення статей тощо. Оцінки загальної чисельності населення Європи базуються на більш-менш надійних даних тільки з кінця Середньовіччя. Оскільки обов'язкова метрична реєстрація була введена лише рішенням Тридентського собору (між 1545 та 1563 рр.).

Демографічний розвиток у середні віки постає перед нами як історія безперервного протиборства людського суспільства з обмежуючими факторами – природними чи антропогенними. Демографічні процеси в Західній Європі у середні віки, у добу Високого Середньовіччя зокрема, були складними і аж ніяк не прямолінійними, вони пройшли через низку спадів та підйомів. Занадто сильними були чинники смертності – знаменита «тріада лих»: хвороби, війни та голод. Однак удосконалення сільського господарства, розвиток торгівлі, ремесла, міграції, урбанізація стали важливими факторами демографічних змін. Народжуваність залишалася високою, дещо зменшилася дитяча смертність. Все це сприяло зростанню населення, яке особливо збільшилося в Європі у X–XIII ст., де на той час спостерігався справжній демографічний бум. Але як і в Європі, так і в інших регіонах світу періоди демографічного підйому змінювалися занепадами, падінням чисельності населення, що викликалося як природними, так і соціально-політичними чинниками.

Література:

1. Trends and Transition in Population. URL: <https://www.egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/21771/1/Unit-32.pdf>.
2. Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в средние века. Москва : Высшая школа, 1976. 248 с.
3. Western Europe recovers and forges ahead, 1000–1500. URL: http://www.theworlddeconomy.org/impact/Western_europe_recovers_and_forges_ahead_1000_1500.html.
4. Массимо Ливи Баччи. Демографическая история Европы / Пер. с итал. А. Миролюбовой. Санкт-Петербург : ALEXANDRIA, 2010. 304 с.
5. Урланис Б.Ц. Рост населения в Европе (опыт исчисления). Москва : ОГИЗ, 1941. 436 с.
6. Діса К. Історія повсякденного життя в ранньомодерній Європі. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 129 с.
7. Алексаха А.Г. Демографічна криза в Англії XIV ст., її причини та наслідки в економіці. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2014. № 1(9). С. 13–17.
8. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Москва : Наука, 1999. Т. 1. Феномен средневекового урбанизма. 390 с.
9. Eltjo Buringh. The Population of European Cities from 700 to 2000. *Social and Economic History*. 2021. URL: https://brill.com/view/journals/rdj/6/1/article-p1_3.xml.

УДК 94 (100) «1939-1945» (430)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.23>

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИСВІТЛЕННЯ ПРИРОДИ, ПРИЧИН ТА ПРОЯВІВ РАДЯНСЬКОГО КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 РР.)

Гетьманчук Микола,*доктор історичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0000-002-2627-8161*

У статті досліджуються особливості колабораціонізму громадян колишнього Радянського Союзу в роки Другої світової війни. Проаналізовано основні підходи до висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історіографії природи, причини та мотивів масового колабораціонізму радянських громадян, які впливали на їхню участь: 1) у співпраці з окупантами в політичній, економічній, адміністративній та культурній сферах; 2) участь у військових формуваннях Вермахту, військ СС та поліції нацистської Німеччини. Особлива увага звертається на природу радянського колабораціонізму, який, на відміну від колабораціонізму в державах Західної Європи, не можна класифікувати як класичний. Стверджується, що співпраця з німецькими окупантами українців, білорусів, литовців, латишів, естонців, грузинів, азербайджанців, вірменів, татар, національних меншин розглядається колабораціонізмом тільки в радянській офіційній історіографії та сучасній Російській Федерації. Доказується, що представники цих народів, які співпрацювали з нацистськими окупантами і служили їм, не зраджували своїх держав, оскільки таких на практиці не існувало. Показано, якщо у сфері військового колабораціонізму, тобто збройній боротьбі проти сталінського тоталітарного режиму, брало участь за різними оцінками 1,2 млн радянських громадян, то у цивільній сфері з окупантами співпрацювали 20 млн чоловік. Констатується, що головними причинами масового колабораціонізму радянських громадян стали: 1) утвердження у СРСР жорстокого сталінського тоталітарного режиму з його кривавими репресіями; 2) запровадження не менш жорстокого нацистського окупаційного режиму на захопленій території СРСР.

Ключові слова: Друга світова війна, Третій рейх, радянський колабораціонізм, окупаційний режим, сталінський тоталітарний режим.

Hetmanchuk Mykola. Modern approaches to highlighting the nature, causes and manifestations of Soviet collaborationism during the Second World War (1939–1945)

The article examines the peculiarities of collaborationism of citizens of the former Soviet Union during the Second World War. The main approaches the coverage and domestic and foreign historiography of the nature, causes and motives of the mass collaborationism of Soviet citizens, which had a decisive influence on their participation, were analyzed: 1) in cooperation with the occupiers in the political, economic, administrative and cultural spheres; 2) participation in the military formations of the Wehrmacht, the SS troops and police of Nazi Germany. Particular attention is paid to the nature of Soviet collaborationism, which, unlike collaborationism in Western European countries, cannot be classified as classical. It is claimed that cooperation with the German occupiers of Ukrainians, Belarusians, Lithuanians, Estonians, Latvians, Georgians, Armenians, Azerbaijanis, Tatars and national minorities is considered collaborationism only in Soviet official historiography and modern Russian Federation. It is proven that the representations of these peoples, who cooperated with the German occupiers and served them did not betray exist in practice. It is shown that according to various estimates, 1.2 million Soviet citizens participated in the field of military collaborationism, that is, the armed struggle against the Stalinist totalitarian regime, while in the civilian field more than 20 million people cooperated with the occupiers. It is stated that the main reasons for the mass collaborationism of Soviet citizens were: 1) the establishment of the brutal Stalinist totalitarian regime in the Soviet Union with its bloody repressions; 2) the introduction of an equally brutal Nazi occupation regime on the captured territory.

Key words: Second World War, Third Reich, Soviet collaborationism, occupation regime, Stalin's totalitarian regime.

Колабораціонізм, тобто співпраця населення захоплених агресором держав з окупаційним режимом, є загальнопоширеним явищем у світовій історії. Сам термін «колабораціонізм» (франц. collaborationisme – співпрацювати) бере початок від зустрічі А. Гітлера і французького маршала А. Петена в Монтуарі 24 жовтня 1940 р. Під час переговорів про німецько- французькі відносини А. Гітлер вжив слово «collaboration», яке потім його перекладач П. Шмідт повторив у значенні «співпраця» [29, с. 274–276]. Згодом цим терміном було офіційно названо принцип взаємин нацистської Німеччини з урядами держав, що співпрацювали з нею. Колабораціоністами також стали називати іноземних громадян, які співпрацювали з окупантами у цивільній сфері, а також брали участь у національних військових формуваннях німецького Вермахту, військ СС та поліції.

Слід наголосити, що актуальність досліджуваної проблеми зумовлюється такими причинами: 1) аналіз історіографії засвідчує недостатнє висвітлення проблеми як українського, так і радянського колабораціонізму періоду Другої світової війни вітчизняною історичною наукою; 2) незважаючи на введення у науковий обіг чималого пласту нових історичних джерел, частина зарубіжних науковців колишнього СРСР використовує у своїх працях пропагандистські штампи та тиражує старі міфи. Навіть окремі українські історики у низці аспектів чомусь розглядають проблему радянського колабораціонізму з позиції сьогодення, повністю або частково ігноруючи історичний контекст того часу; 3) чимало наукових праць російських дослідників виділяються відверто тенденційним характером, а деякі з них вважають, що проблему російського колабораціонізму, яка нині є надто дражливою для офіційної Москви, досліджують лише «історики-ревізіоністи», «маргінали», «неонацисти», «неовласівці», «ліберали, які відпрацьовують зарубіжні гранти»; 4) події російсько-української війни 2014–2022 рр. засвідчують не тільки необхідність подальшого дослідження задекларованої проблеми, але й природу, причини та прояви сучасного українського колабораціонізму і шляхів боротьби з ним [13].

У ході Другої світової війни німецькі війська захопили близько 10% території СРСР у його довірених кордонах. Вся Україна, Білорусія, Молдавія, республіки Прибалтики та частково або повністю російських 12 країв і областей стали окупованими. За лінією фронту залишалося 40% населення СРСР, а загальна його кількість, яка змушена була проживати під німецькою окупацією два–три роки, становила не менше 80 млн чоловік. Можна з упевненістю констатувати, що основним вектором окупаційної політики нацистів і їхніх союзників стала реалізація плану економічного та культурного пограбування захоплених територій, а кінцевою метою – їх «очищення» від населення шляхом масового знищення, депортацій та асиміляції. Тому перед населенням окупованих територій насамперед постала проблема виживання та пошук засобів для існування. За підрахунками науковців близько 22 млн громадян СРСР були змушені співпрацювати з німецькими окупаційними властями у різних сферах [17, с. 214].

У наукових працях вітчизняних і зарубіжних істориків виділяються форми такої співпраці радянських громадян з німецьким окупаційним режимом: 1) політичний колабораціонізм – співпраця з ворогом на ідейних засадах; 2) адміністративний колабораціонізм – форма співпраці з окупантами радянських громадян в органах місцевого самоврядування, діяльність яких контролювалася німецькими властями; 3) економічний колабораціонізм – це співпраця у будь-яких галузях економіки на користь ворога; 4) побутовий колабораціонізм – пов'язаний із встановленням доброзичливих стосунків між окупантами та місцевим населенням; 5) культурний колабораціонізм – співпраця з окупантами в духовній сфері, яка задовольняла інтереси окупаційної влади; 6) військовий колабораціонізм – добровільна чи примусова служба у військових формуваннях Німеччини та її сателітів [27, с. 50–52]. Необхідно відзначити, що колабораціонізм мав різні виміри і не обов'язково означав солідарність з ідеологією та практикою фашизму. Він проявлявся в надзвичайно широкому діапазоні – від побутового до адміністративного й військового співробітництва.

Потрібно зазначити, що в 1933–1940 рр. у Європі практично не було жодної країни чи бездержавної нації, політичні сили яких тією чи іншою мірою не розраховували співпрацювати з нацистською Німеччиною. Лише з часом А. Гітлером для кожної європейської держави було розроблено окрему політичну лінію, залежну від того, як вона ставилася до його планів встановлення панування на європейському континенті. Більшість з європейських країн повинні були стати для нього джерелом поповнення людських резервів німецького Вермахту та військ СС і військових арсеналів. Тому в ході Другої світової війни нацистська політична еліта намагалася для реалізації своїх політичних рішень залучати різні народи: 1) державні, які через владні авторитарно орієнтовані урядові кола співпрацювали з нацистами й надавали Німеччині ідеологічну, військову та матеріально-технічну підтримку; 2) історично бездержавні або позбавлені державної незалежності народи, які через співпрацю з німецькими властями прагнули змінити свій політичний статус. Для представників державних націй, окупованих Німеччиною, зазначають вітчизняні дослідники, політична і військова співпраця з ворогом була насамперед вибором, який порушував громадянський обов'язок перед власною батьківщиною. Колабораціонізму вони могли протиставити пасивний чи активний опір або просто відмовитися від сприяння окупантам. Крім того, західноєвропейські нації могли розраховувати на перемогу сил антигітлерівської коаліції як засіб свого визволення від окупації [18, с. 118].

На відміну від держав Західної Європи, на території колишнього СРСР класичного колабораціонізму не існувало. Співпраця з нацистськими окупантами українців, білорусів, литовців, латишів, естонців, грузинів, татар, вірменів, азербайджанців та національних меншин розглядається колабораціонізмом переважно в офіційній радянській та сучасній російській історіографії. Представники вищезазначених національностей, які співпрацювали з німецькими окупантами або служили їм, не зраджували своїх

держав, бо таких не існувало у природі. У цьому контексті вітчизняний історик І. Патриляк стверджує, що поняття колабораціонізму для українців може бути застосоване лише умовно, з низкою застережень. Колабораціонізм українців часів німецької окупації він характеризує як подібну до колабораціонізму поведінку, що виробилася внаслідок бездержавного існування українського народу, а також моральною дезорієнтацією, зумовленою політикою комуністів та нацистів [20, с. 86–87]. Лише для російського населення це була насамперед боротьба проти більшовицького режиму.

У відповідності до цього можна виділити мотиви політичних сил на окупованій території СРСР, що, співпрацюючи з окупантами, переслідували власні цілі: 1) антибільшовицькі реформістські сили, які намагалися відігравати роль консолідуючої сили у боротьбі проти сталінського режиму (російський генерал А. Власов і його прихильники); 2) бездержавні автономісти, які першочергове завдання вбачали у досягненні територіально- національної автономії (козацькі, кримськотатарські, калмицькі, кавказькі та ін. активісти); 3) антикомуністичні сили, які прагнули відновити державну незалежність, яку вони втратили після окупації їхніх земель більшовицькою Росією в 1920–1940 рр. (естонські, литовські, латвійські, українські, грузинські, вірменські, білоруські, кавказькі, волзько-татарські угруповання і прибічники ідеї створення Великого Татарстану) [5, с. 155–156].

На основі диференціації такої співпраці з окупантами дослідники виділяють мотиви та інтенсивність радянського колабораціонізму: 1) нейтральну (колабораціоністи продовжують існувати в умовах окупації так, ніби нічого в житті їхньої країни не змінилося); 2) тактичну (колабораціоністи співпрацюють з ворогом, намагаючись дочекатися сприятливих політичних обставин, щоб звільнитися від окупантів); 3) умовну (колабораціоністи йдуть на співпрацю у разі збереження нацистськими окупантами якихось політичних чи військових поступок); 4) безумовну [7, с. 12–13]. Остання форма співпраці з ворогом передбачає абсолютне підпорядкування окупаційній владі власних національних інтересів, але це, з нашої точки зору, в історії Другої світової війни трапляється дуже рідко, і скоріше є винятком.

Проблема колабораціонізму тісно пов'язана з морально-етичними критеріями оцінок дій та вчинків людей в екстремальних умовах війни та окупації. Чимало науковців, особливо радянського періоду і сучасної Росії, ігнорують питання про те, чи СРСР і сталінський тоталітарний режим можна ототожнювати з поняттям «Батьківщина». Відомо, що СРСР утворювався не тільки з порушеннями міжнародно-правових норм щодо волевиявлення населення, а скоріше як результат окупації більшовицькими військами території народів колишньої Російської імперії. Для мільйонів радянських громадян, які проживали в умовах сталінського режиму, СРСР ніколи не був їхньою державою так само, як більшість противників більшовизму в радянських республіках не сприймали їх як свої незалежні держави. Як справедливо зазначають зарубіжні дослідники, поняття колабораціонізму можна застосовувати лише в тому випадку, коли йдеться про легітимний уряд держави, вибраний шляхом вільного волевиявлення більшістю населення країни. Таким чином, стверджують вони, під категорію колабораціоністів можна віднести лише громадян демократичних держав, які співпрацювали з нацистською Німеччиною в роки Другої світової війни [1, с. 5–6].

Співпраця на стороні нацистської Німеччини представників народів, території яких після розпаду Російської імперії були окуповані більшовиками й насильно включені до складу СРСР, була набагато складнішим і заплутаним явищем, ніж співучасть західноєвропейських народів. На мотиви такої співпраці впливали не тільки злочинна політика сталінського тоталітарного режиму, але й колишня політика Російської імперії як попередника більшовицького СРСР. Причини, що спонукали представників народів СРСР розпочати боротьбу проти більшовицького режиму, що стала основним мотивом колабораціонізму, визрівали десятиліттями й задовго до Другої світової війни. Варто зазначити, що саме діяльність більшовиків на чолі з В. Ленінін у роки Першої світової війни започаткувала форму відкритого колабораціонізму з кайзерівською Німеччиною. Отримавши фінансування від німецького генерального штабу 60 млн марок, вони у жовтні 1917 р. здійснили державний переворот у Петрограді та вивели Росію із війни [28, с. 210–242].

Безумовним є й те, що необхідно розрізняти примусовий і добровільний колабораціонізм, міру та характер співпраці з ворогом. Частина радянських громадян робила це з бажання збагатитися, інші просто заради врятування свого життя, треті – для досягнення політичних цілей, що не мали нічого спільного з нацистським режимом та його ідеологією. Мільйони громадян на окупованій території добровільно чи примусово працювали у промисловості, сільському господарстві, сплачували податки, надавали помешкання та обслуговували солдатів і офіцерів німецької армії. Тисячі з них вели боротьбу з нацистським режимом поза місцями своєї праці, а в робочий час на промислових підприємствах виготовляли зброю для німецького Вермахту та СС. Тим паче, що сталінський режим радянським громадянам на окупованій території надавав право лише у двох випадках; 1) піти в ліс і вести партизанську

боротьбу проти окупантів; 2) вмерти з голоду або бути розстріляними та замученими окупантами [11, с. 46]. Все, що не вписувалося в офіційні радянські норми, вважалося зрадою і співпрацею з ворогом.

Спростовуючи радянські міфи про колабораціонізм у роки війни, частина науковців зазначає, що радянські громадяни, які залишалися за лінією фронту, в низці випадків вели досить нормальне життя. Зокрема, вони самі здійснювали самоврядування своїми населеними пунктами, були захищені від злочинців, могли захищати свої права у судах. У випадку захворювань мали можливість звернутися за медичною допомогою, а на вихідні – відвідати театри, кінотеатри, музеї. Молоде покоління могло отримувати не тільки шкільну, але й професійну освіту [10, с. 7; 25]. Очевидним було й те, що жити в окупації і не співпрацювати з німцями у будь-якій сфері було просто неможливо. Кожний, хто здійснював якусь дозволена окупантами діяльність, за термінологією сталінського режиму оголошувався «зрадником», «німецьким прислужником», «ворогом народу». Так, після звільнення окупованих територій Червоною Армією до кримінальної відповідальності притягали не тільки солдатів і командирів антирадянських військових формувань, але і службовців поліції, які забезпечували порядок у населених пунктах, працівників органів місцевого самоврядування. Діяльність керівників низових структур (сільських старостів, волосних старшин), а також працівників шкіл, лікарень, культурних закладів, промислових підприємств, які здебільшого не підпадали під кримінальну відповідальність, тим не менше вважалася колабораціонізмом з німецькими окупантами [10, с. 308–309].

Російський політичний та військовий колабораціонізм за своєю природою відрізнявся від колабораціонізму інших радянських народів. Для нього на перше місце виступала боротьба проти сталінського режиму, а для народів Прибалтики, які втратили державну незалежність перед німецько-радянською війною, Радянський Союз став ворогом номер один. У колабораціонізмі українців та білорусів, вважає російський історик І. Гілязов, відігравали роль два важливих фактори: 1) з одного боку, національно-державні прагнення окремих політичних діячів, які надіялися за допомогою Німеччини створити національні держави; 2) з іншого – тривала німецька окупація території України і Білорусії, коли навіть пасивних людей час примушував робити вибір: 1) йти в партизани й боротися проти окупантів; 2) спробувати пристосуватися й зайняти нейтральну позицію; 3) піти на службу в окупаційні органи влади. При цьому в Україні, особливо в Західній, чимала частина населення боролася як проти німців, так і проти сталінського режиму [7, с. 15].

Утвердження жорстокого тоталітарного сталінського режиму, колективізація, криваві репресії, знищення національних культур та освіти стали прелюдією до кульмінації – масового колабораціонізму в роки Другої світової війни. Американський історик Т. Снайдер констатує, що радянський терор у той час не лише перевершував нацистський у масштабі – він був незрівнянно більш смертельний. У 1937–1938 рр. до смертної кари в Німеччині засудили 267 осіб, а у Радянському Союзі – 378 326 лише в ході однієї кампанії боротьби з куркулями. Знов-таки, зважаючи на різницю в кількості населення, ризик, що громадянин СРСР загине під час кампанії проти куркулів був у 700 раз вищий за ризик, що німецький громадянин дістане смертний вирок у нацистській Німеччині [24, с. 98]. Радянські пропагандистські стереотипи про «монолітну єдність трудящих» на початку 1940-х рр. видавали бажане за дійсне. Насправді такої єдності в радянському суспільстві не було, так само, як у 1941 р., так і в 1991 р. Відомий український історик М. Коваль зазначає, що на початку «фатальних сорокових» незрима прірва взагалі поглибила розкол народу на членів ВКП(б) та безпартійних, на «радянських патріотів» і «ворогів народу», на «верхи» й «низи». По суті, громадянська війна, розпочата в країні у 1918 р., хоча й в інших формах – то як «гаряча», то як «холодна», тривала весь час [14, с. 247]. Саме сталінський тоталітарний режим створив умови, через які серед громадян СРСР появилось чимало його противників, які під час війни вирішили співпрацювати з ворогом своєї держави. Переважно з таких громадян окупаційні власті призначали бургомістрів, старостів, начальників поліції, комплектували допоміжну поліцію, яка тісно співпрацювала з німецьким Вермахтом. Завдяки колабораціоністам, а серед них нерідко траплялися й колишні комуністи, службовці радянських правоохоронних органів, на окупованих територіях успішно діяла німецька поліція безпеки (СД), таємна державна поліція (гестапо), польова поліція, різного роду спецслужби. Вітчизняні дослідники відзначають, що вже за короткий період часу українська допоміжна поліція своєю чисельністю та розгалуженістю перевершила навіть радянські сумнозвісні каральні органи [14, с. 127].

Часто населення влітку 1941 року з власної ініціативи зразу ж після втечі органів радянської влади, але ще до приходу німецьких військ створювало озброєні підрозділи для забезпечення охорони порядку. На їх основі формувалися підрозділи батальйонної ланки, які перебували під повним німецьким контролем і використовувалися для охорони військових та господарських об'єктів, таборів для військовополонених і єврейських гетто, а також у боротьбі з партизанами [9, с. 237]. Окуповану територію німецькі

владі розділили на зону «А» (250–800 км від лінії фронту), де управління здійснювали військові, і зону «В» (управління здійснювалося Міністерством у справах окупованих східних територій). Загальна чисельність допоміжної поліції в зоні «В» до липня 1942 р. налічувала 165 128 чоловік, а на початку 1943 року досягла 330 тис., причому в охоронній поліції, жандармерії та пожежній охороні служило 253 тис. чоловік [12, с. 30–31].

Політизація колабораціонізму та його морально-етичних критеріїв тісно пов'язана зі штучною підміною понять радянськими, деякими зарубіжними, російськими та проросійськими дослідниками. Одні з них, незважаючи на масовий характер співпраці радянських громадян з окупантами й не враховуючи мотивів, якими вони керувалися, називають їх виключно «зрадниками Батьківщини». Вони наголошують, що німецькі власті, використовуючи військові формування з радянських громадян у своїх цілях, не мали намірів надавати державну незалежність їхнім народам, а тому є підстави вважати ці формування «пособниками фашистів». Слід виділити особливу категоричність в оцінках колабораціонізму сучасних російських істориків Б. Ковальова, М. Семиряги та ін. Використовуючи великий обсяг архівних матеріалів, вони намагається у своїх працях за всяку ціну доказати, що сотні тисяч радянських колабораціоністів були типовими зрадниками і злочинцями. Засуджуючи у моральному аспекті співпрацю радянських громадян із нацистською Німеччиною, російський історик М. Семиряга називає такий колабораціонізм «різновидністю фашизму» й наголошує, що його в принципі неможливо виправдати [15, с. 12, 366; 23, с. 9, 473].

Відомий німецький історик Й. Гофман у цьому питанні займає протилежну позицію, яка заперечує огульне оголошення всіх радянських колабораціоністів, особливо солдатів армії генерала А. Власова (РВА), військовими злочинцями та зрадниками Батьківщини [8, с. 472–479]. Подібних поглядів у своїх працях, які написані на основі великої кількості архівних матеріалів, дотримуються також російські історики К. Александров, П. Крикунов, С. Дроб'язко та ін. [2; 9; 16]. Всі вони по-різному ставляться до радянських громадян, які брали участь у бойових діях на стороні ворога. Але разом з тим для них є характерний загальний і, на нашу думку, правильний концептуальний підхід, суть якого полягає в тому, що безпрецедентна за масштабами співпраця радянських громадян з нацистською Німеччиною була об'єктивним наслідком сталінської соціально-економічної системи, яка впливала на мотиви та поступки різних категорій людей.

Усього впродовж Другої світової війни в німецьких збройних силах проходили службу, згідно з відповідними дослідженнями, близько 2 млн іноземних громадян – більшість добровільно, а решта в результаті різних призовних кампаній. Зарубіжні дослідники, наприклад І. Гофман називає цифру від 400 до 600 тис. радянських громадян, К. Александров – близько 1 млн радянських громадян. Вітчизняна дослідниця В. Шайкан називає цифру 899 366 чоловік (українців 205 810 чоловік – 22,8% від загальної чисельності військових формувань з радянських громадян) [8, с. 28; 2, с. 5; 27, с. 239]. Найбільш вірогідною, на думку автора, ця чисельність становить близько 1,2 млн чоловік: 1) росіяни – 380 тис.; 2) українці – 250 тис.; 3) білоруси – 70 тис.; 4) латвійці – 150 тис.; 5) естонці – 90 тис.; 6) литовці – 50 тис.; 7) азербайджанці – 38 500; 8) грузини – 25 тис.; 9) вірмени – 22 тис.; 10) народи Північного Кавказу – 28 тис.; 11) народи Середньої Азії – 45 тис.; 12) народи Поволжя і Уралу – 12 500; 13) кримські татари – 10 тис.; 14) калмики – 7 тис. [9, с. 523–524].

Велика кількість радянських військовослужбовців переходила на бік німецьких військ не стільки через позитивне ставлення до нацистської Німеччини, як через несприйняття сталінського режиму у СРСР. Солдати, офіцери та генерали німецької армії у своїх мемуарах з подивом відзначають, що в 1941 р. населення СРСР надзвичайно доброзичливо зустрічало німецькі війська, а червоноармійці та командири добровільно здавалися в полон. Відомо також, що ставлення сталінського керівництва до військовослужбовців Червоної Армії, які потрапили в полон, було не менш жахливим, ніж ставлення до них з боку нацистів. Полон у СРСР ще до війни розглядався як тяжкий військовий злочин, вважався зрадою Батьківщини і карався виключно вищою мірою покарання – розстрілом з конфіскацією майна [22, с. 74]. Тому німецьким вербувальникам з Вермахту не важко було переконувати радянських військовополонених у тому, що добровільне приєднання до боротьби проти «єврейського більшовізму» є єдиною альтернативою смерті.

У результаті тільки в РВА весною 1945 р. проходили службу колишні військовослужбовці Червоної Армії – 9 генералів і комбригів, 95 старших офіцерів від майора до полковника. Серед них були навіть 2 Герої Радянського Союзу – льотчики старший лейтенант Б.Р. Антилевський та С.Т. Бичков, які, потрапивши в полон, добровільно погодилися поступити на службу в підрозділ ВПС РВА [6, с. 324–326]. В той час як мобілізовані до Червоної Армії громадяни Західної України, Західної Білорусії, Буковини, Прибалтики добровільно переходили на бік німецької армії, у центральних та східних регіонах вони потрапляли в полон внаслідок бездарних дій радянського командування. На долю радянських

військовополонених суттєво впливало те, зазначають німецькі історики, що СРСР до моменту нападу Німеччини остаточно не ратифікував Женевської конвенції про військовополонених 1929 р. і не визнав Гаазької конвенції 1907 р. про міжнародні правила ведення сухопутної війни. Це повною мірою використовувало нацистське керівництво Німеччини [30, с. 247]. Необхідно зауважити, що Декларація про приєднання СРСР до Женевської конвенції 1929 р. була підписана наркомом СРСР М. Литвиновим 25 серпня 1931 р., але не ратифікована Верховною Радою СРСР.

У серпні 1942 р. була затверджена інструкція «Використання місцевих допоміжних сил на Сході», яка стала першим німецьким збірником розпоряджень, що стосувалися радянських добровольців у німецькій армії з окупованих територій. Всі «місцеві допоміжні сили», згідно з інструкцією, поділялися на категорії: 1) військовослужбовці з представників тюркських народів і козаків; 2) місцеві охоронні частини з добровольців, які включають звільнених з полону естонців, латишів, литовців, фінів, українців, білорусів та фольксдойче; 3) підрозділи з місцевих добровольців і звільнених військовополонених для виконання поліцейських функцій; 4) «хіви» (як конюхів, поварів, санітарів, піднощиків боєприпасів тощо); 5) добровольців із місцевих жителів на допоміжній службі в інженерних частинах німецької армії [5, с. 262–263]. Згідно з цими розпорядженнями звільнені військовополонені могли поступити на службу в німецькій армії лише після двомісячної перевірки. За встановленими 2 жовтня 1943 р. штатами піхотної дивізії Вермахту передбачалася наявність 2005 радянських добровольців на 10 708 чоловік німецького особового складу (15% загальної чисельності дивізії) [26, с. 62].

Особливо суперечливими є оцінки колабораціонізму національних меншин, які проживали на територіях радянських республік. Характеризуючи особливості німецької політики щодо народів Кавказу, американський історик Д. Армстронг вказує на причини, які їх зумовлювали: 1) Кавказ розглядався тільки як трамплін для просування німців на Близький та Середній Схід, а тому колонізацію регіону не потрібно було проводити; 2) народи Кавказу були не слов'янськими, а розглядалися «арійцями»; 3) Кавказ був найбільше віддалений від Третього рейху, а тому не міг стати місцем розселення німців; 4) вплив Туреччини та емігрантських кавказьких політичних діячів на А. Розенберга у проведенні більш розумної політики стосовно Кавказу; 5) на відміну від інших окупованих регіонів СРСР, на Кавказі не була створена цивільна окупаційна адміністрація [3, с. 214–215]. Подібну тактику німецькі власті використовували стосовно кримських татар та інших мусульманських народів, які потрапили під окупацію. Особливе ставлення нацистських властей стосувалося німецької національної меншини у СРСР. На початку 30-х років XX ст. у СРСР проживало 1 240 000 німців (з них в Україні 392 тис.) [4, с. 27]. На початку Другої світової війни їхня чисельність зросла із врахуванням природного збільшення і німців, що проживали і були приєднані до СРСР на територіях Польщі, анексованих Прибалтійських держав та румунської Бессарабії. Радянські німці (фольксдойче), які після сталінських депортацій залишилися на окупованій території, залучалися в основному до адміністративної служби, у поліції та військах СС. Вітчизняний дослідник проблеми Р. Пономаренко зазначає, що в німецьких військових формуваннях служили близько 20 тис. радянських фольксдойче [21, с. 175–176].

Загалом, однозначно оцінити таке явище, як радянський колабораціонізм, практично неможливо. Він віддзеркалює важку для розуміння дилему Другої світової війни, оскільки боротьба мала два суперечливих аспекти: на східному фронті змагалися між собою дві ідеологічні системи: 1) расистська теорія А. Гітлера позбавляла його антирадянської підтримки населення СРСР, важливого чинника, який міг принести йому перемогу; 2) сталінська теорія класової боротьби призвела до такого рівня ворожості великої частини населення, що багато радянських громадян не чинили опору німецьким військам і співпрацювали з окупантами. Тому нині, а це очевидно, не можна оцінювати всіх колабораціоністів із представників народів СРСР виключно тривіальними зрадниками. Будь-який випадок зради, безумовно, можна вважати прикладом колабораціонізму, але не кожний випадок колабораціонізму, як засвідчила практика Другої світової війни, став проявом зради свого народу.

Література:

1. Абрамян Э. Кавказцы в Абвере. Москва : Издатель Быстров, 2006. 352 с.
2. Александров К. Русские солдаты Вермахта. *Герои или предатели*: сборник статей и материалов. Москва : Яуза, Эксмо, 2005. 752 с.
3. Армстронг Дж. Партизанская война. Стратегия и тактика. 1941–1943. Москва : ЗАО «Центрполиграф», 2007. 429 с.
4. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Критика, 2011. 456 с.
5. Боляновський А.В. Иноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.). Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2013. 880 с.
6. Бортаковский Т.В. Расстрелянные Герои Советского Союза. Москва : Вече, 2012. 400 с.
7. Гилязов И.А. Легион «Идель-Урал». Москва : Вече, 2009. 304 с.

8. Гофман И. «Русская освободительная армия» против Сталина. Москва : АСТ, 2014. 539 с.
9. Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг. Москва : Эксмо, 2004. 608 с.
10. Ермолов И. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками. 1941–1944. Москва : ЗАО «Центрполиграф», 2010. 383 с.
11. Ермолов И. Под знаменами Гитлера. Советские граждане в союзе с нацистами на оккупированных территориях РСФСР в 1941–1944 гг. Москва : Вече, 2013. 464 с.
12. Жуков Д.А., Ковтун И.И. Русская полиция. Москва : Вече, 2010. 304 с.
13. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» від 15.03.2022 р. URL: <https://ukrinform.ua/rubric-ato/3430800-zakon-pro-kriminalnu-vidprovidalnist-za-kolaboracionizm-nabuv-cinnosti/> html.
14. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
15. Ковалев Б.Н. Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы. Великий Новгород : Новгородский университет, 2009. 372 с.
16. Крикунов П. Казаки. Между Гитлером и Сталиным. Москва : Яуза, Эксмо, 2005. 608 с.
17. Кульков Е., Мягков М., Ржешевский О. Война 1941–1945: Факты и документы. Москва : Олма Медиа Групп, 2011. 496 с.
18. Майоров М. Українці – чемпіони з колабораціонізму у світі. *Війна і міф. Друга світова*. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. С. 117–121.
19. Наймарк Н.М. Геноциди Сталіна. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 135 с.
20. Патриляк І. Тотальна війна на винищення: окупаційний режим Німеччини та її союзників в Україні (1941–1944 рр.). *Від Рейхстагу до Івдзіми. Україна та українці у Другій світовій*. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. С. 72–100.
21. Пономаренко Р.О. «Советские немцы» и другие фольксдойче в войсках СС. Москва : Яуза-пресс, 2014. 256 с.
22. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труды, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд. перераб. и доп. Москва : РОССПЭН, 2002. 896 с.
23. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 863 с.
24. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіном : монографія. Київ : Грані-Т, 2011. 448 с.
25. Титаренко Д.М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів–Донецьк : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 442 с.
26. Чуев С. Проклятые солдаты. Москва : Эксмо, 2004. 576 с.
27. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг : «Мінерал АГН України», 2005. 466 с.
28. Шиссер Г., Траутман Й. Русская рулетка: Немецкие деньги для русской революции. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2004. 254 с.
29. Шмидт П. Переводчик Гитлера. Смоленск : Русич, 2001. 400 с.
30. Штрайт К. Советские военнопленные в Германии. *Вторая мировая война: Взгляд из Германии* : сборник статей. Москва : Яуза. 2005. С. 233–258.

УДК 94(4-15)'145/165':327]:[316.361.13:347.115
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.24>

ДИНАСТИЧНІ ШЛЮБИ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У ДИПЛОМАТІЇ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Крамар Юрій,

*доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-5711-3634*

У запропонованій статті розглянуто роль «шлюбної дипломатії» в європейській історії другої половини XV – середини XVII ст., показано вплив династичних шлюбів на зовнішню політику та дипломатію європейських держав періоду раннього нового часу.

Династичний шлюб – це союз, що укладався між представниками правлячих династій із метою вирішення важливих внутрішньо- та зовнішньополітичних питань зацікавлених сторін. Шлюбні домовленості використовувались для: 1) врегулювання територіальних суперечок (вдалий «шлюбний контракт» давав змогу висунути претензію на той чи інший титул і, відповідно, на закріплену за ним територію); 2) укладення військово-політичних союзів; 3) залагодження конфліктів і закріплення міжнародних угод (шлюб вважався важливою символічною складовою частиною примирення між воюючими сторонами); 4) припинення внутрішніх усобиць; 5) зміцнення міжнародного престижу і авторитету правлячої династії.

Залежно від мотивів, які переслідувала та чи інша шлюбна угода, виділяють такі основні різновиди династичних шлюбів. Перший – династична унія. Це політичне об'єднання, за якого монархи, що його укладали, були суверенними правителями (дві держави певний час управлялися єдиною династією). Другий різновид династичного шлюбу – це союз між суверенним правителем і представником іноземного королівського двору, який перебирав на себе статус королеви (короля), консорт. При укладенні такого шлюбу на перше місце виходило питання забезпечення спадковості королівського роду. Втім, можливі геополітичні вигоди від такого союзу теж не відкидалися.

Процедура укладення династичного шлюбу була доволі тривалим процесом. Вона потребувала врахування цілої низки умов. Важливе значення мав статус, престиж королівської родини, зовнішньополітична стратегія тієї чи іншої держави. Серед інших факторів, які впливали на династичну політику, назвемо географічний, соціальний, релігійний. Однак вирішальне значення в цей період, як і в епоху середньовіччя, мали політичні інтереси, які майже завжди домінували над родинними.

***Ключові слова:** ранній новий час, династичний шлюб, зовнішня політика, дипломатія, міжнародні відносини.*

Kramar Jurij. Royal intermarriages and their role in diplomacy of Western European states in early modern period

The proposed article examines the phenomenon of 'marital diplomacy' in European history of the second half of the XVth – middle XVIIth centuries, also the influence of royal intermarriages is shown regarding the foreign policy and diplomacy within European states during the period of early modern times.

A royal intermarriage – is a union, concluded between representatives of ruling dynasties, with a goal to solve important internal- and foreign policy issues of interested parties. Marriage arrangements were used for: 1) settlement of territorial disputes (successful 'marriage contract' made it possible to put forward a claim to one title or another, and, accordingly, to the territory assigned to it); 2) creating military and political alliance; 3) settlement of conflicts and consolidation of international agreements (marriage was considered as an important symbolic component of reconciliation between warring parties); 4) cessation of internal strives; 5) strengthening of international prestige and authority of the ruling dynasty.

Depending on the motives, pursued by one or another type of marriage agreement, the following main types of dynastic marriages are distinguished. The first one – a dynastic union. This is a political union, under which the monarchs, who concluded it, were sovereign rulers (two states were ruled by one dynasty for a certain period of time). The second type of dynastic marriage – is a union between a sovereign ruler and a representative of the foreign royal court, who took over himself the status of queen (king) consort. While concluding such a type of marriage, the issue of ensuring the succession of the royal family came first. However, possible geopolitical benefits from such an alliance were not rejected either.

The procedure of concluding a royal intermarriage was quite a long process. It required consideration of a number of conditions. Important values had the status, prestige of the royal family, the foreign policy strategy of that state or another. Among other factors, that influenced dynastic politics were geographical, social and religious ones. However, the crucial role during this period, similarly to the Middle Ages, had political interests that almost always dominated over family members.

***Key words:** early modern times, royal intermarriage, foreign policy, diplomacy, international relations.*

Династичні шлюби мали особливе значення в історії Європи нового часу. Вони були невід'ємною складовою частиною міжнародних відносин того часу, використовувались як інструмент реалізації зовнішньополітичних стратегій провідних держав континенту, сприяли формуванню і зміцненню союзницьких взаємин між країнами, впливали на дипломатію європейських держав XV–XVII ст.

Династичний шлюб – це союз, що укладався між представниками правлячих династій різних країн, з метою налагодження політичних взаємин, створення військових коаліцій, підтвердження і закріплення міжнародних угод, врегулювання конфліктів або їх попередження.

Так звана «династична дипломатія», тобто стратегія вибору наречених для спадкоємців трону бере свій початок в середньовічну епоху і базувалась на тодішніх уявленнях про велику родину християнських правителів. Свого апогею «шлюбна дипломатія» досягає в період нового часу. Зауважимо, що в ранньомодерній Європі це був не лише інструмент мирного співіснування держав. Нерідко шлюби між представниками окремих династій призводили до тривалих і запеклих війн за династичний спадок. У XVII ст. відомі війни за мантуанський спадок, або Мантуанська війна – збройний конфлікт за право володіння герцогством Мантуя і маркграфством Монферрат, що тривав з 1628 по 1631 рік, «деволюційна війна» (1667–1668) між Францією й Іспанією за Іспанські Нідерланди, війна за пфальцьський спадок, відома також як війна Великого альянсу, що велась між Францією і т. зв. Аугзбургською лігою у 1688–1697 рр.

Сучасні дослідники історії шлюбної дипломатії в Європі (Х. Духардт [12] Г. Вебер [13], М. Петерс [14], П. Флемінг [15], Попов М.В. [8; 9; 10]) виділяють кілька основних типів династичних шлюбних угод. Це, зокрема, шлюби спрямовані на: розширення території власного домену (так званий «прибутковий шлюб»), формування зовнішньополітичних альянсів; укладення внутрішньодержавних союзів з метою зміцнення влади правлячої династії; закріплення мирних домовленостей; упередження конфліктів і війн. Зупинимось на окремих з них.

Як зазначалося вище, мотиви укладення династичних угод могли бути різними. Один із найпоширеніших – *врегулювання територіальних суперечок* як всередині держави, так і з найближчими сусідами. Правителі тих чи інших держав прагнули до зміцнення політичної влади над підконтрольними їм землями, а за можливості розширення їхніх меж. Дієвим інструментом вирішення цього питання були династичні шлюби. Прикладів таких союзів в історії Європи знаходимо чимало. У 1477 р., після того як в ході т. зв. «бургундських війн» загинув герцог Бургундії Карл Сміливий (1433–1477), виникло питання про поділ «бургундської спадщини», за яку змагались Франція і Священна римська імперія [6, с. 12]. У результаті вдало укладеного у 1477 р. шлюбу між єдиною донькою і спадкоємицею графа Бургундського Марією (1457–1482) і ерцгерцогом Австрії Максиміліаном – майбутнім імператором Священної Римської імперії Максиміліаном I Габсбургом (1493–1519) Бургундія і частина Нідерландів (Фландрія, Брабант, Люксембург, Голандія, Зеландія) увійшла до складу Габсбургських володінь [7, с. 110]. Так почалась вікова боротьба Франції із Габсбургами за гегемонію в Європі.

Габсбурги намагались усіма засобами перешкодити зміцненню Франції на міжнародній арені, в т.ч. використовуючи політику «шлюбної дипломатії». Так, у 1490 р. овдовілий Максиміліан I Габсбург (Марія Бургундська померла досить рано у віці 25 років) кинув відкритий виклик французькому королю Карлу VIII Валуа (1483–1498), уклавши шлюбний договір із Анною – спадкоємицею Бретонського герцогства [7, с. 112]. На той час це було останнє велике феодалне володіння на території Французького королівства, на яке не поширювався суверенітет монарха. У відповідь французька армія в грудні 1491 р. вторглась у Бретань. Наслідком цієї військової кампанії стало те, що бретонська герцогиня Анна була змушена вийти заміж за Карла VIII, а 1499 р., після його смерті, за Людовіка XII (1498–1515), котрий задля цього шлюбу розлучився зі своєю попередньою дружиною. Врешті донька Анни Бретонської та Людовіка XII, Клод, у 1515 р. взяла шлюб з королем Францією I (1515–1547) [1, с. 225]. Останній став єдиним спадкоємцем титулу герцога бретонського після смерті дружини у 1524 р. і в такий спосіб Бретань було інтегровано до складу французької корони.

Зауважимо, що династичні шлюби загалом відіграли дуже важливу роль у процесі становлення національних держав. Яскравим прикладом може слугувати Іспанія, політичне об'єднання якої внаслідок Реконквісти розтягнулось на кілька століть. У другій половині XV ст. на Піренейському півострові існувало кілька християнських королівств, найбільшими з яких були Арагон і Кастилія. Шлюб королеви Кастилії Ізабелі I (1474–1504) та Фердинанда II Арагонського (1452–1516), укладений 19 жовтня 1469 р., започаткував династичну унію Кастилії та Арагону, що призвело до утворення у 1475 р. єдиного Іспанського королівства [8, с. 144–147].

Зауважимо, що завдяки династичним союзам з'являлися цілі імперії, володіння яких простягались не лише в Європі, але й далеко за її межами. Прикладом держави, територія якої значною мірою

сформувалася на основі династичних союзів, може слугувати імперія Габсбургів. Останніх вважають найуспішнішими «шлюбними стратегами» в історії. В XII ст., коли відбувалось становлення династії, Габсбурги володіли скромним графським титулом і невеликим маєтком на півночі сучасної Швейцарії. А вже в XVI ст. в особі Карла V Габсбурги правили Священною Римською імперією німецької нації та об'єднаною Іспанією, включно з колоніями Нового світу. Ключову роль у територіальному та політичному зростанні імперії відіграла серія іспано-габсбургських шлюбів, укладених у 1496–1497 рр. Так, син імператора Максиміліана I Філіп (1478–1506) одружився з єдиною донькою Ізабелли I Кастильської та Фердинанда Арагонського інфантою Хуаною – спадкоємицею об'єднаної Іспанії [2, с. 90]. Невдовзі син Філіпа і Хуани Карл стане королем Іспанії під ім'ям Карлоса I, а в 1519 р. його буде обрано імператором, котрий увійде в історію під ім'ям Карла V Габсбурга (1519–1556). У такий спосіб Габсбурги об'єднують володіння Священної Римської імперії та іспанської корони. А про імперію Габсбургів говоритимуть як про державу, «в якій ніколи не заходить сонце» [3, с. 49].

Шлюбними угодами доволі часто завершувались багатолітні війни між колись непримиренними ворогами. В історії ранньомодерної Європи це можна проілюструвати на прикладі франко-габсбургських конфліктів. Наприклад, мир у Камбре (1529 р.) закріплено шлюбом імператора Карла V із сестрою французького короля Франціска I Елеонорою. Мир у Като-Камбрезі (1559 р.), який знаменував завершення Італійських воєн (1494–1559 рр.), було скріплено одразу двома шлюбами: іспанський король Філіп II (1527–1598) одружився з донькою французького короля Генріха II (1547–1559) Єлизаветою Валуа (1545–1568), а головнокомандувач іспанської армії князь Емануїл Філіберто Савойський (Залізна Голова) (1528–1580) – з сестрою Генріха II Маргаритою де Валуа [3, с. 92].

У 1635 розпочався черговий тривалий конфлікт між Францією та Іспанією в Європі, який після виснаження воюючих сторін завершився підписанням у 1659 р. Піренейського мирного договору. Угода стала великим успіхом французької дипломатії. За умовами договору Франція приєднала піренейське герцогство Руссільйон, графство Артуа і низку територій у Фландрії та Люксембурзі. Обидві сторони підтвердили право французького короля на королівство Наварра [4, с. 249].

У 1660 Піренейський договір було скріплено шлюбом між французьким королем Луї XIV (1643–1715) та іспанською інфантою Марією Терезією (1638 — 1683) [1, с. 226]. Відповідно до угоди інфанта відмовлялася від свого права на іспанський престол, однак лише після сплати її батьком королем Філіпом IV (1621–1665) чималого посагу Франції, чого ніколи так і не відбулося. Саме це дало підстави французьким Бурбонам невдовзі висунути свої претензії на іспанську корону. Це сталося після смерті брата Марії Терезії Іспанської, бездітного короля Карла II (1665–1700).

Розглянута мирна угода та її реалізація приводять до висновку, що у випадку відсутності прямих спадкоємців чоловічої статі вдалий «шлюбний контракт» давав змогу висунути претензію на той чи інший титул і, відповідно, на закріплену за ним територію. Водночас шлюб між Людовиком XIV та Марією Терезією Іспанською показує, яке далекосяжне значення загалом могли мати шлюбні угоди для системи тогочасних міжнародних відносин. Адже йшлося не лише про примирення між воюючими державами, забезпечення територіальних інтересів двох країн, а й, що особливо важливо, про встановлення довготривалого миру між ними. Невипадково окремі королівські шлюби регулювалися контрактами, умови їх укладення обговорювалися роками і часто складали частину більш широких політичних домовленостей.

Щодо форми укладення шлюбних угод, то виділяють такі два види династичних шлюбів. Перший – *династична унія*. Це політичне об'єднання, за якого монархи (король і королева), що його укладали, були суверенними правителями. Дві держави відтепер управлялися єдиною династією. Прикладом такого шлюбу може слугувати згаданий династичний союз Ізабелли Кастильської і Фердинанда Арагонського (1474 р.), в результаті якого були об'єднані королівства Кастилія і Арагон. Ця подія стала важливим етапом у процесі створення єдиного Іспанського королівства. Така форма унії сприяла формуванню державно-політичної, економічної, культурно-релігійної та мовної єдності народу як єдиної нації, в даному випадку іспанської.

Водночас династичний союз не завжди призводив до створення єдиної держави. Прикладом такої династичної унії є шлюб англійської королеви Марії II Стюарт (1662–1694) та Вільгельма III Оранського (1650–1702) [5, с. 95]. Останній, здобувши титул англійського короля в результаті безкровного державного перевороту 1689 р., відомого в історії під назвою «Славетна революція», водночас залишався штатгальтером Нідерландів. Нідерланди й надалі зберігали свій державний суверенітет.

Інший вид династичного шлюбу – це союз між суверенним правителем і представником іноземного королівського двору, який перебирав на себе статус королеви (короля) – *консорт* (королева/король-консорт – дружина правлячого монарха або чоловік правлячої королеви – *Ю.К.*). При укладенні такого

шлюбу на перше місце ставилось питання забезпечення спадковості королівського роду. Утім, можливі геополітичні вигоди від такого союзу теж не відкидалися. Доброю ілюстрацією такого різновиду шлюбних контрактів були шлюби, укладені між принцесою Елеонорою Португальською (1434–1467) та імператором Священної Римської імперії Фрідріхом III (1415–1493), шлюб між англійською королевою Марією I Тюдор (1516–1558) та іспанським королем Філіпом II (1527–1598) [11, с. 308]. Останній приклад цікавий тим, що в цьому династичному союзі роль короля-консорта було відведено Філіпу II, котрому за умовами шлюбного контракту відводилась роль чоловіка правлячої королеви, а отже, він не був наділений політичною владою в Англії. Водночас можливі діти від цього шлюбу не могли розраховувати на владу в будь-яких іспанських володіннях Філіпа II, які мали бути перейти дону Карлосу – його синові від першого шлюбу з Марією Португальською (1543 р.).

Розглянемо тепер фактори, що впливали на династичну політику монархів. Домовленість про королівський шлюб сама по собі була дуже складною справою, а процедура їх укладення – тривалим процесом. Вона потребувала врахування цілої низки умов. Нерідко виникали різні обмеження щодо кола майбутніх партнерів. Важливе значення мав статус, престиж королівської родини, черга на трон потенційного партнера, зовнішньополітична стратегія тієї чи іншої держави. Із плином часу могли з'являтися й інші фактори, що вимагали обов'язкового врахування під час укладення шлюбного контракту. Навіть *географічний чинник* нерідко впливав на вибір шлюбної пари. Наприклад, периферійне розташування країни нареченої/нареченого значно утруднювало контакти зі своєю родиною. Адже один із членів подружжя неминуче стикався на новій батьківщині із зовсім з іншим для себе світом, іншою культурою, мовою, до чого довго доводилося звикати. Отож шлюб іспанської принцеси Беатрисы Арагонської (1457–1508 рр.) з угорським королем Матвієм I Корвіном (1443–1490 рр.) у 1475 р. або шлюб польського короля Сигізмунда I Старого (1467–1548 рр.) з міланською герцогинею Бона Марія Сфорца (1494–1557 рр.) в історії шлюбної дипломатії був швидше винятком, ніж правилом. Натомість більш поширеною була практика регіональних шлюбів – східно-, центрально-європейських, північно-німецьких, скандинавських, габсбургсько-італійських [12, р. 8].

Іншим фактором, що впливав на династичну політику, була *ієрархічність або паритет* обох членів подружжя [12, р. 9]. Члени правлячого дому зазвичай не одружувались із нижчим за соціальним статусом претендентом. Наприклад, ерцгерцогиня з родини Габсбургів не могла вийти заміж за імперського лицаря або провінційного графа. Якщо ж член родини наполягав на моргантичному шлюбі, на партнера, який перебував на нижчому щаблі соціальної ієрархії, поширювались певні обмеження. Наприклад, діти, народжені в такому шлюбі, позбавлялись прав правонаступництва.

У «шлюбній стратегії» важливу роль відігравав *політичний чинник*. При укладанні шлюбів існувала практика «передачі» наречених. Так, коли спадкоємець помирав до або одразу після весілля, наречена королівської крові зазвичай виходила за наступного претендента на престол. Так було у випадку Катерини Арагонської – дружини принца Уельського Артура, старшого сина англійського короля Генріха VII (1457–1509). Після раптової смерті чоловіка вона, за наполяганням старшого Тюдора та з міркувань «політичної доцільності», вдруге вийшла заміж за його молодшого брата, майбутнього короля Генріха VIII (1509–1547) [5, с. 51].

Зауважимо, що шлюбні контракти, до того часу поки шлюб не був офіційно укладений, доволі часто анулювались. Нерідко це залежало від зміни зовнішньополітичних пріоритетів тієї чи іншої правлячої династії. Якщо шлюб ставав не вигідним, то його під різними приводами розривали, приносячи в жертву політиці долі колишніх дружин, дітей і онуків. Наприклад, згадуваний вже Бургундський герцог Карл Сміливий був одружений тричі. Відповідно до умов Арраського миру 1435 р. він заручився з Катериною Французькою (бл. 1431–1446), донькою Карла VII Звитязного (1403–1461) і сестрою свого майбутнього запеклого ворога Людовіка XI (1423–1483). Друга дружина Карла Сміливого – Ізабелла де Бурбон (1436–1465) – була донькою Карла I Бурбона (1401–1456). А в 1468 р. дружиною Карла Сміливого стала Маргарита Йоркська (1446–1503), сестра англійського короля Едуарда IV (1442–1483), на допомогу якого Карл Сміливий розраховував у боротьбі з Людовіком XI [8, с. 148].

Важливим чинником при укладанні династичних шлюбів була й *конфесійна приналежність* кандидатів на шлюб. Однією з підстав, за якою монарх мав право вето на запропонований королівський шлюб, була різне віросповідання наречених. Всі католицькі країни Європи зазвичай строго дотримувались цієї політики.

Прірву між католицькими та не католицькими європейськими королівськими родами вдавалося долати дуже рідко. Це було швидше винятком в історії династичних шлюбів. Так, англійський король, протестант Карл I Стюарт (1600–1649) був одружений на католицькій принцесі Генрієтті Марії Французькій (1609–1669), а укладений між ними шлюбний договір дозволяв майбутній королеві-консорт сповідувати католицизм [5, с. 110].

Та обставина, що шлюби між католицькими та некатолицькими династіями були рідкістю, важко пояснити будь-якою іншою причиною, окрім релігійної. Якщо релігійні розбіжності домінували, шлюбні союзи як складова частина політичних домовленостей виключались. Однак у випадку, коли шлюб міг принести вагомі політичні дивіденти, він ставав інструментом примирення ворогуючих сторін, які належали до різних релігійних конфесій. Хрестоматійним прикладом такого шлюбу було одруження лідера гугенотів Генріха де Бурбона (1553–1610), принца Наваррського, із французькою принцесою, донькою короля Франції Генріха II і Катерини Медічі Маргаритою де Валуа (1553–1615). Із проектом цього шлюбу у 1572 р. виступила сама Катерина Медічі (на той час регентка), котра в такий спосіб прагнула досягти громадянського примирення в країні між католиками і протестантами [1, с. 251].

Таким чином, при укладанні шлюбних домовленостей враховувалися різні фактори (географічний, соціальний, релігійний), однак вирішальне значення в цей період, як і в епоху середньовіччя, мали політичні інтереси, які майже завжди домінували над родинними. Особисте ставлення майбутнього подружжя одне до одного, людські почуття відходили на другий план. Вибір шлюбної пари був рішенням батьків і найчастіше диктувався зовнішньополітичними інтересами держави.

Розглянувши окремі аспекти феномену шлюбної дипломатії в європейській історії нового часу, приходимо до таких висновків. У XV–XVII ст. династичні шлюби і «шлюбна дипломатія» залишалися невід'ємною частиною зовнішньополітичної діяльності великих і малих держав Європи. Шлюбна дипломатія була покликана вирішувати важливі внутрішньо- та зовнішньополітичні питання тогочасних держав. Родинні зв'язки використовувалися для налагодження політичних відносин, припинення військових конфліктів, закріплення міжнародних угод, здійснення територіальних надбань як всередині держави, так і за її межами, зміцнення міжнародного престижу і авторитету правлячої династії. У період раннього нового часу династичні шлюби відіграли важливу роль у формуванні національних держав, зокрема Іспанії, Франції, Англії.

Література:

1. Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Серія «Історія країн світу». Львів : вид-во УКУ, 2002. 412.
2. Григор'єва Т. Історія дипломатії: від давнини до кінця XVIII ст. Київ : видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 176 с.
3. Ермановская А.Э. Загадки истории. Империя Габсбургов. Харьков : Фолио, 2018. 379 с.
4. Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу (кінець XV – початок XIX ст.) : навч. посіб. / за наук. ред. З.А. Баран. Київ : Знання, 2015. 533 с.
5. Ивонин Ю.Е., Ивонина Л.И. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVI–XVIII вв. Смоленск : Русич, 2004. 464 с.
6. Монархи Европы. Судьбы династий / Ред.-сост. Н.В. Попов. Москва : Издательство «Республика», 1996. 627 с.
7. Моруа А. История Франции / пер. с фр. А. Серебрянниковой. Москва : Ко-Либри, Азбука-Аттикус, 2021. 704 с.
8. Попов Н.В. Династические браки и «брачная дипломатия» в Западной Европе раннего нового времени. *Новая и новейшая история*. № 6. 1998. С. 143–169.
9. Попов Н.В. Династические браки и «брачная дипломатия» в Центральной и Восточной Европе XV – начала XVII в. *Новая и новейшая история*. № 2. 2000. С. 170–179.
10. Попов Н.В. Династические браки и «брачная дипломатия» в Западной Европе XVII – начала XVIII в. *Новая и новейшая история*. № 5. 2001. С. 185–213.
11. Рыжов К. Все монархи мира. Западная Европа. Москва : «Вече», 2001. 559 с.
12. Duchhardt H. The Dynastic Marriage. Mainz: European History Online. URL: <https://d-nb.info/1031910271/34>.
13. Weber H. Die Bedeutung der Dynastien für die europäische Geschichte in der frühen Neuzeit. ZBLG. 1981. # 44. URL: https://periodika.digitale-sammlungen.de/zblg/kapitel/zblg44_kap7.
14. Peters M. Heiraten für den Frieden. Europäische Heiratsverträge als dynastische Friedensinstrumente der Vormoderne. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Beiheft online 3, Abschnitt 12–20. URL: https://www.ieg-mainz.de/Beihefte-online-----_site.site..ls_dir_nav.185_supplement.6_article.24_likecms.html.
15. Fleming P.H. 1973. The Politics of Marriage among Non-Catholic European Royalty. *Current Anthropology*. 14(3). 1973. URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/201323>.

УДК 94(100) «14/16»: 325.457

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.25>

**СВІТОВА КОЛОНІАЛЬНА СИСТЕМА:
ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ В ПЕРІОД
РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (КІН. XV – ПЕР. ПОЛ. XVII СТ.)**

Ілляшенко Юлія,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

ORCID ID: 0000-0002-3886-5398

Лисенко Алла,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

ORCID ID: 0000-0002-7354-4071

У статті висвітлено ключові чинники, які вплинули на формування та становлення світової колоніальної системи в період раннього Нового часу (кін. XV – пер. пол. XVII ст.). Акцентовано увагу на тому, що вагомим чинником європейського колоніалізму стали модернізаційні процеси в країнах Західної Європи, які супроводжувались становленням великих централізованих держав, розбудовою абсолютних монархій, утвердженням і системним розвитком ринково-капіталістичних відносин, накопиченням капіталу, бурхливим розвитком міст та торгівлі, досить потужним розвитком промисловості і зростанням товарності сільського господарства, що зумовлювало крайню необхідність в активізації пошуків нових шляхів розширення ринків збуту. З'ясовано, що ключовим моментом початку глобальної колоніальної експансії європейців були Великі географічні відкриття, які мали вагоме економічне, політичне та соціальне підґрунтя і результатом яких у розрізі аналізу колоніалізму стало прискорення процесу первісного нагромадження капіталу. Охарактеризовано соціальні, культурні, ідеологічні, інформаційні та науково-технічні передумови Великих географічних відкриттів. Визначено, що Великі географічні відкриття XV–XVI ст. стали важливим і в багатьох аспектах визначальним моментом у реалізації прагнень європейців до збагачення та домінування. Показано, що активна колоніальна експансія і прагнення до домінування серед європейських країн супроводжувались агресивною колоніальною політикою західних держав, що характеризувалась нав'язуванням жорсткої європейської монополії в питаннях торгівлі з колоніями, їх примітивним позаекономічним грабуванням, насадженням жорстких форм експлуатації підкореного місцевого населення. Доведено, що на середину XVII ст. активна колоніальна експансія і прагнення до домінування серед європейських країн привели до змін у політичній розстановці сил в Європі, стали основним складником подальших кардинальних геополітичних трансформацій.

Ключові слова: ранній Новий час, Великі географічні відкриття, колоніальна експансія, колоніальна система, колоніальна імперія, метрополія, колонія.

Illiashenko Yuliia, Lysenko Alla. World colonial system: factors of formation and incipience in the early modern period (late XV – first half of the XVII century)

The article highlights the key factors that influenced the formation of the world colonial system in the period of the early modern times (late XV – first half of the XVII century). Attention is focused on the fact that modernization processes in the countries of Western Europe, which were accompanied by the formation of large centralized states, the development of absolute monarchies, the establishment and systematic development of market-capitalist relations, the accumulation of capital, the rapid development of cities and trade, powerful industry development, became an important factor in European colonialism industry and the increase in the marketability of agriculture, which led to the urgent need to intensify the search for new ways of expanding sales markets. It has been found that the key moment of the beginning of the global colonial expansion of the Europeans was the Great Geographical Discoveries, which had a strong economical, political and social basis and the result of which, in terms of the analysis of colonialism, was the acceleration of the process of initial accumulation of capital. The social, cultural, ideological, information and scientific and technical prerequisites of the Great Geographical Discoveries are characterized. It was determined that the great geographical discoveries of the XV–XVI centuries became an important and in many aspects a defining moment in the realization of the aspirations of Europeans for enrichment and domination. It is shown that the active colonial expansion and the desire for dominance among European countries were accompanied by the aggressive colonial policy of the western states, which was characterized by the imposition of a strict European monopoly in matters of trade with the colonies, their primitive non-economic robbery, and the imposition of harsh forms of exploitation of the conquered local population. It has been proven that in the middle of the XVII century active colonial expansion and the desire for dominance among European countries led to changes in the political arrangement of forces in Europe, became the main component of further radical geopolitical transformations.

Key words: early modern times, Great Geographical Discoveries, colonial expansion, colonial system, colonial empire, metropolis, colony.

Постановка проблеми. Новітні виклики часу, активним складником яких є масштабні глобалізаційні, інтеграційні процеси, зумовлюють привернення уваги до наукового висвітлення попередніх історичних періодів світового розвитку. Складним, проте цікавим і важливим моментом у розрізі вивчення геополітичних процесів є багатомікове існування світової колоніальної системи, функціонування якої зробило значний вплив на всі аспекти світового розвитку: суспільно-політичний, правовий, соціально-економічний, культурний тощо. Фактологічне дослідження колоніалізму великих держав дає можливість більш глибоко усвідомити систему міжнародних відносин та істинні мотиви великих держав у прагненні до домінування. В цій площині актуальним вважаємо прослідкувати чинники європейського колоніалізму та становлення світової колоніальної системи в період раннього Нового часу (кін. XV – пер. пол. XVII ст.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі розкриття змісту формування та становлення світової колоніальної системи представлено в основному в загальних фундаментальних дослідженнях у контексті аналізу всесвітньої історії Нового часу [1–7]. Водночас багато уваги науковці приділяють особливостям провадження колоніальної політики окремими європейськими державами. В цьому сегменті варті уваги публікації О. Дьоміна [8], В. Гребенюка [9], О. Машевського [10], С. Трояна [11; 12]. Виваженістю й ґрунтовністю характеризується наукова розвідка І. Вітер, присвячена аналізу економічних, політичних, соціальних, культурних, ідеологічних, інформаційних науково-технічних передумов Великих географічних відкриттів, їхніх наслідків для європейської цивілізації [13]. Зосереджують увагу дослідники й на типологізації форм колоніальної експансії [14]. Незважаючи на масив теоретичних напрацювань, проблематика, що є предметом наукового пошуку цієї розвідки, на сьогодні повномасштабно не досліджена, що й зумовлює актуальність дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – провести комплексний аналіз ключових чинників формування та становлення світової колоніальної системи в період раннього Нового часу (кін. XV – пер. пол. XVII ст.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці XV ст. світ розпочав входження в епоху Нового часу, яка, безумовно, стала новим витком світового розвитку. В дослідженні ми зосередили увагу на періоді раннього Нового часу, або Ранньомодерної доби, який охоплює кінець XV – першу половину XVII ст., часі активної колоніальної експансії європейців, яка заклала основи світової колоніальної системи. Важливою рисою світової панорами XV–XVI ст. є примітна обставина: це була епоха будівництва імперій та імперіалізму, складником якого стала колоніальна експансія європейських держав і поступове утворення колоніальних імперій [4, с. 83]. Під імперією насамперед розуміється складна за формою устрою держава, що складається з метрополії центральної частини держави та колоній, що підпорядковані центральній владі [14, с. 9].

Аналіз проблематики, що досліджується, варто розпочати з трактування такої ключової категорії, як «колоніалізм», зміст якої визначається сучасними науковцями об'єктивно та ідеологічно незаангажовано. Так, доволі комплексним та логічно обґрунтованим є трактування колоніалізму С. Трояном як системи різноманітних форм і методів зовнішнього та внутрішнього впливу європейських держав на колонії, залежні країни, нові, щойно відкриті землі та корінне населення; часто з метою утримання їх у сфері свого впливу і використання у своїх економічних, політичних або військових інтересах [12, с. 426]. Саме ж поняття «колонії» дослідники визначають як суб'єкти (радіше об'єкти), над якими імперії здійснюють своє імперське домінування та підпорядковують своїй імперській волі [14, с. 9].

Маємо зазначити, що колоніалізм раннього Нового часу не став абсолютно новою формою існування світового соціуму, адже, як обґрунтовано констатують фахівці, можна виділити три основні історичні форми колоніалізму: по-перше, це грецький і римський рабовласницький колоніалізм; другою формою став колоніалізм епохи феодалізму і третьою – капіталістичний колоніалізм, в основі якого лежала тенденція капіталу до постійного росту й розширення, до створення колоніальної системи, чого не знали докапіталістичні суспільства [12, с. 426]. Також варто акцентувати увагу на тому, що сам термін «колоніалізм» прийнято вживати саме для європейської колоніальної політики і створення великих колоніальних імперій.

Як резонно стверджують сучасні дослідники, глобальну європейську експансію, яка отримала назву «європейського колоніалізму», як і будь-яке історичне явище, слід пояснювати відповідними історичними обставинами та конкретними діями людини [4, с. 83]. Безперечно, колоніальна експансія європейців базувалась на тому, що сильні підкоряли слабких, експлуатували їх економічно, експлуатували природні та людські ресурси підкорених територій, на правах домінуючої сторони проводили масштабні дії щодо насадження власних звичаїв та релігії. Результати колоніальної експансії, географічний масштаб та сутність подібних завоювань залежали від природних умов, ресурсів, чисельності як переможців, так і переможених, а нерідко і від особистих якостей їхніх лідерів [4, с. 83].

Британський історик Гельмут Георг Кенігсбергер, провівши ґрунтовні розвідки із середньовічної та ранньомодерної історії Західної Європи, доволі переконливо аргументує причини такої завойовницької активності, відзначаючи, що тисячу років після падіння Римської імперії на Заході католицька Європа перебувала у стані замкнутості, відсталості та бідності. Автор вказує й на те, що хрестові походи, які він називає «найбільшою військовою вилазкою Європи», провалилися. Щоправда, контакт із зовнішнім світом ніколи не переривався повністю. Європейці купували шовк, прянощі, золото та рабів в азіатських та африканських країнах. Цікавим є трактування Г. Кенігсбергером образу Європи на рубежі переходу від Середньовіччя до Нового часу. У фундаментальному дослідженні «Європа раннього Нового часу» він говорить про те, що «це були вузькі бійниці фортеці, яка психологічно була замкнута на собі та мешканці якої дивилися на зовнішній світ з ворожістю та небезпідставними побоюваннями. Однак наприкінці XV ст. європейці раптово вирвалися зі своєї фортеці. За наступні чотири століття вони підпорядкували своєму правлінню великі території і стали домінувати економічно та психологічно» [4, с. 82].

Чинники формування світової колоніальної системи та її подальшого становлення, як ми вже зазначали, сягають XV–XVI ст. Цьому сприяла низка обставин. Насамперед ідеться про модернізаційні процеси в країнах Західної Європи, які супроводжувались утвердженням і системним розвитком ринково-капіталістичних відносин, накопиченням капіталу, бурхливим розвитком міст та торгівлі, досить потужним розвитком промисловості і зростанням товарності сільського господарства, що зумовлювало крайню необхідність в активізації пошуків нових шляхів розширення ринків збуту тощо. Універсальним товаром стає золото, а відповідно, зростання попиту на нього стало дієвим поштовхом для пошуку нових територіально-економічних можливостей для збагачення. Ранній Новий час, як ми знаємо, став періодом розпаду феодальних відносин, який супроводжувався як феодальною роздрібленістю, так і зубожінням феодалів та постійними міжклановими конфліктами, що стало ще одним важелем реалізації потреби у пошуках нових, незасвоєних, а отже, і багатих різноплановими можливостями земель і нових торговельних шляхів.

Вивчаючи історію раннього Нового часу, дослідники досить аргументовано доводять, що в процесі свого становлення і розвитку світова колоніальна система пройшла, зокрема, два вагомих етапи. Перший вони пов'язують з періодом Великих географічних відкриттів, у ході яких європейські держави або захоплювали великі території, або здійснювали торговельну експансію, нав'язуючи місцевому населенню нерівноправні торговельно-економічні відносини, що й було підвалинами формування глобальної колоніальної системи. Другий етап колоніалізму, на думку дослідників, бере свій початок уже з XVI ст. (і тривав до середини XX ст.), коли більша частина світової території була поділена між порівняно невеликою кількістю держав-метрополій, які узурпували владу на територіях-колоніях шляхом економічного, політичного або й військового примусу [15].

Позаяк перший етап заклав підвалини для світової колоніальної системи, варто зупинити увагу саме на значенні для подальшої світової історії Великих географічних відкриттів. Великі географічні відкриття XV–XVI ст. – це період, коли європейці здійснили низку географічних відкриттів як на суші, так і на воді практично у всіх куточках Земної кулі, що, відповідно, привело в дію процес подальшого внесення змін у політично-економічний та соціально-культурний образ різних регіонів планети. Вони стали важливим і в багатьох аспектах визначальним моментом у реалізації прагнень європейців до збагачення та домінування. Справді, європейські мореплавці здійснили гігантський прорив у розширенні карти світу, відкривши нові шляхи на Схід (Африка, Індія, Південно-Східна Азія), на Захід до Америки, здійснили низку навколосвітніх подорожей.

Масштабні європейські експедиції мали низку важливих об'єктивних передумов, тому вважаємо за необхідне виокремити ключові з них. Як резонно зауважує О. Мустафін у дослідженні «Справжня історія раннього Нового часу», Великі географічні відкриття, однак, не були наслідком щасливого збігу обставин. Вони були підготовлені всією історією людства [6, с. 6].

Аналіз передумов Великих географічних відкриттів дає підстави стверджувати, що вони мали вагоме економічне, політичне та соціальне підґрунтя. Економічні передумови насамперед лежали в площині поступальних кроків у розвитку продуктивних сил Західної Європи, зростанні сфери товарно-грошових відносин та розширенні ринку, пов'язаних з початком розкладу феодальної системи та зародження наприкінці XV ст. у її надрах нової, капіталістичної системи [13, с. 36].

Політичні передумови були пов'язані насамперед з утворенням на теренах Західної Європи великих централізованих держав, які мали ресурси для формування великих повномасштабних заморських експедицій. Водночас розвиток абсолютизму, становлення абсолютних монархій у Західній Європі вимагали, як правило, значних коштів на їх утримання. Серед соціальних передумов основною стала демографічна криза, пов'язана з перенаселенням Західної Європи. Не потрібно залишати поза увагою

і науково-технічні передумови, які дали можливість здійснювати далекі експедиції, адже потужним розвитком характеризувались успіхи в географії, картографії, навігації, суднобудівництві [13, с. 37].

Результатом Великих географічних відкриттів у розрізі аналізу формування світової колоніальної системи стало те, що колоніальна політика набула нового класового змісту і служила корінним інтересам буржуазії, в основі яких було прагнення останньої прискорити процес первісного нагромадження капіталу [12, с. 426]. У процесі реалізації цього прагнення колоніальна політика західних держав характеризувалась нав'язуванням жорсткої європейської монополії в питаннях торгівлі з колоніями, їх примітивним позаекономічним грабуванням, насадженням жорстких форм експлуатації підкореного місцевого населення.

Першими європейськими країнами, які розпочали колоніальні захоплення, були не провідні європейські держави, а доволі-таки відсталі як в економічному, так і технічному відношенні Португалія та Іспанія, які все ж мали відмінну й необхідну рису: більш вагомий, порівняно з іншими європейськими державами, досвід судноплавства й морської торгівлі. Саме ці країни в XV–XVI ст. розвинули бурхливу діяльність за океаном і розпочали епоху «європейського колоніалізму», чому сприяли й політичні обставини, пов'язані з бажанням королівської влади будь-якими засобами зміцнити своє панівне становище (а такі засоби вимагали значних коштів), і зручне для мореплавства географічне становище цих держав. Та й католицька церква, яка ставилась до завоювання нових територій як до своєрідних хрестових походів, сприяла своєю підтримкою активності заморських експансій. Важливим моментом стали й людські ресурси. Так, кінець XV ст. був відзначений успішним завершенням Реконкісти, в результаті чого виникла велика кількість дрібного іспанського і португальського дворянства, у якого військовий досвід поєднувався з прагненням наживи і релігійним фанатизмом. Так, іспанська королівська влада відверто побоювалась, що досить-таки войовниче дворянство, не маючи куди прикласти свій запал, може стати небезпечною силою на батьківщині, тому видала своє «благословення» на заморські експедиції, цим самим вирішивши дві болючі проблеми: спровадити з іспанської землі войовничих ідалго і відкрити нове джерело надходження прибутків до королівської казни [5, с. 134].

Таким чином, першими колоніальними імперіями стали Іспанська і Португальська, які принесли відчутні зміни в європейську політику та економіку. Колоніальна політика цих країн характеризувалась відвертою примітивністю і практикою грабіжницького вилучання золота та срібла, нищення корінного населення. Поступово на арені колоніальної експансії почали виступати й більш впливові гравці (Британія, Нідерланди, Франція).

Активна колоніальна експансія і прагнення до домінування серед європейських країн привели до змін у політичній розстановці сил в Європі. Цьому сприяли як економічні, так і політичні фактори. Насамперед, як резонно зауважує І. Вітер, потужний приплив дорогоцінних металів в європейську економіку приводив до знецінення його вартості і зростання цін на більшість товарів (відбулась «революція цін»). Що стосується Іспанії та Португалії, то, на її думку, склався парадокс: невпинний і досить об'ємний потік дорогоцінних металів не збагатив ці країни, а навпаки, завдав досить відчутного удару по їхній економіці, позаяк в іспанському та португальському суспільствах усе ще панували феодальні відносини [13, с. 38]. Водночас невігідна і навіть руйнівна для Іспанії і Португалії ситуація сприяла посиленню Англії та Нідерландів, товарне виробництво яких перебувало на більш високому рівні.

«Революція цін» мала не лише економічні, а й політичні наслідки: стали відчутно напруженішими міжнародні відносини, оскільки активізувалась боротьба не лише за економічне лідерство між європейськими державами, а й загострилась боротьба за колоніальні території та ринки збуту [13, с. 39].

Наприкінці XVI ст. як сильна колоніальна держава постають Нідерланди, заморська колоніальна політика яких сприяла жвавій міжнародній торгівлі, створенню монопольних, масштабних за чисельністю, морських торговельних компаній. Це призвело до зеніту колоніальної політики Нідерландів і періоду розквіту країни починаючи з 1600-х рр., який ввійшов в історію під назвою «Золотий вік Нідерландів».

Вивчення фактичного матеріалу дає можливість говорити про те, що країни-колонізатори мали просто гігантські прибутки від колоній, тому кожна із сильних країн прагнула відхопити собі «ласий шматок», що й призводило до постійного перерозподілу колоніальних володінь внаслідок колоніальних війн. Підтвердженням цього є, наприклад, той факт, що причинами ліквідації колоніальної гегемонії Нідерландів стала конкуренція з Великою Британією та Францією. Особливо ж руйнівними для Нідерландської колоніальної системи стали англо-голландські війни, які розпочались з другої половини XVII ст.

Власну колоніальну історію мала й Великобританія, яка на початкових етапах колоніальної експансії була дещо скромнішою, ніж вище зазначені країни (так, англійські торговельні кампанії були навіть слабшими за голландські). Ситуація почала серйозно змінюватись з другої половини XVI ст.,

коли британська корона стала активно виступати за захист своїх торговельних інтересів. Було офіційно заявлено про нелегітимність рішень про розподіл світу між Португалією й Іспанією і про так звану «фактичну окупацію» [8, с. 108]. Королева Великобританії Єлизавета відкрито проголосила своє заступництво як заокеанській торгівлі, так і підтримці піратства, що стало ще одним важелем руйнування колоніальної монополії та могутності інших європейських держав [8, с. 114]. Подальша політика британської корони сприяла тому, що держава все більше набувала колоніальної, морської і торговельної могутності і незабаром змогла вийти в лідери серед морських і колоніальних держав [9, с. 210].

Якщо оцінити міжнародну ситуацію на середину XVII ст., то вона характеризувалась «перетворенням європейської історії на світову» [3, с. 10]. Після закінчення Тридцятирічної війни в Європі (1618–1648 рр.) було підписано Вестфальський мирний договір, який поклав початок формування Вестфальської системи міжнародних відносин. Вона включала низку характеристик, серед яких важливими з огляду на проблематику дослідження є становлення ієрархії держав; головні силові центри Європи розгорнули боротьбу за поділ світу; кінець глобальної ізоляваності цивілізацій та культур унаслідок Великих географічних відкриттів та розвиток капіталістичних відносин [7, с. 64]. На думку І. Хижняка, конфлікти, що розгортались у межах Вестфальської системи, почали виходити за межі Старого світу, а еволюція її внутрішньої структури підтвердила створення нового формату боротьби головних центрів сили в Європі за поділ світу [3, с. 10].

Висновки. Таким чином, серед ключових чинників формування та становлення світової колоніальної системи в період раннього Нового часу (кін. XV – пер. пол. XVII ст.) стали політичні, соціальні та економічні процеси в Європі, пов'язані з результатами Великих географічних відкриттів, із зародженням капіталістичних відносин, становленням великих централізованих держав, розбудовою абсолютних монархій, науково-технічним прогресом, що у сукупності сприяло тому, що на середину XVII ст. активна колоніальна експансія і прагнення до домінування серед європейських країн стали основним складником подальших кардинальних геополітичних трансформацій.

Література:

1. Акунін О.С. Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки (1492–1918 рр.): хронологія подій. Миколаїв : ТОВ «Фірма «Гліон», 2013. 575 с.
2. Дрібниця В.О., Крижанівська В.В. Словник-довідник із всесвітньої історії. Ранній Новий час XVI–XVIII століття. Біла Церква : КОПОПК, 2003. 206 с.
3. Хижняк І.А. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918). Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. 224 с.
4. Кенінгсбергер Г. Європа раннього Нового часу (1500–1789) / Пер. з англ., післямова Д. Харитоновича. Москва : Видавництво «Весь СВІТ», 2006. 320 с.
5. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Всесвітня історія : навчально-практичний довідник. Харків : Вид-во «Ранок», 2011. 416 с.
6. Мустафін О.Р. Справжня історія раннього Нового часу. Харків : Фоліо, 2014. 416 с.
7. Історія міжнародних відносин : підручник / І.В. Алексєєнко, А.Х. Маргулов, І.А. Єремєєва, М.В. Несправа. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.
8. Дьомін О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50-х – кінця 80-х років XVI ст. Одеса : Астропринт, 2001. 359 с.
9. Гребенок В.С. Становлення Британської колоніальної імперії у середині XVIII ст. : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02. ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Старобільськ, 2018. 242 с.
10. Машевський О., Брайлян Є. Британсько-французьке суперництво в Карибському басейні у XVII–XVIII століттях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 1(119). 2014. С. 48–52.
11. Троян С.С. Теорія та практика німецького колоніалізму (XVII–XIX ст.). Чернівці, 1996. 80 с.
12. Троян С.С. Теоретико-концептуальні аспекти аналізу ідеології німецького колоніалізму. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Т. 14. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. С. 423–434.
13. Вітер І.І. Великі географічні відкриття та їх вплив на економічний розвиток країн європейської цивілізації. *Наукове мислення* : збірник статей учасників двадцять восьмої всеукраїнської практично-пізнавальної інтернет-конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього» (25 березня – 4 квітня 2019 р.). Київ, 2019. С. 34–45.
14. Яковлев М.В. Політологічний підхід до типології форм колоніальної експансії. *Наукові записки НАУКМА*. 2016. Том 186. С. 9–13.
15. Капелюшний В.П. Колоніалізм. Енциклопедія сучасної України: у 30 т. / ред. кол. І.М. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : [б. в.], 2014. Т. 14 (Кол–Кос). 767 с. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=5764 (дата звернення: 13.07.2022).

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.26>

МУЗЕЄФІКАЦІЯ АНТИЧНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ЕПОХУ РЕНЕСАНСУ

Сошніков Андрій,

доктор філософських наук, доцент кафедри
історії, музеєзнавства та пам'яткознавства
Харківської державної академії культури
<http://orcid.org/0000-0002-3019-5131>

У статті охарактеризовані основні специфічні позитивні та негативні особливості музеалізації античності в епоху Ренесансу. Мета цієї статті – узагальнити основні аспекти ренесансної музеалізації античності як першої спроби інституційної роботи з колекціонування, зберігання та реставрації культурної спадщини. Більшість учених сходиться на думці, що зародження музеології як науки пов'язане з тими античними колекціями, які починають з'являтися в Європі в епоху Ренесансу. Визначено, що античність була тим естетичним ідеалом, який представники ренесансного гуманізму наслідували, або, принаймні, прагнули наслідувати. Залишки античних споруд не тільки вивчалися гуманістами, а й зберігалися ними, хоча водночас часто мало місце різке варварське руйнування стародавніх пам'ятників. Обов'язковий принцип реставрації в цей період – додавання до пам'ятника елементів, яких ніколи не було, але які, на думку скульпторів-гуманістів, «прикрашали» пам'ятник. Естетика того часу, що ставила в основу не справжність шедевра, а його художньо-технічні характеристики, сприяла виникненню та збільшенню числа підробок. У ході дослідження зроблено висновок, що Ренесанс можна розглядати лише як епоху накопичення музейного матеріалу – первісного будівництва музейних соціокультурних інституцій. Однак мала настати та година, коли кількість мала перейти в якість. Ренесансне культурне співтовариство у спробах та сміливих творчих імпровізаціях створювало хиткі, рухливі, незакінчені варіанти музейних структур. Були використані нові способи виявлення, розподілу, зберігання творів античного мистецтва, проте вони не були науково реалізовані та інституційно закріплені. Практичне значення статті – корекція вже наявних методів музейної наукової атрибуції матеріальної культурної спадщини античності.

Ключові слова: Ренесанс, гуманізм, антична спадщина, музеї.

Soshnikov Andrey. Museumification of ancient cultural heritage in the Renaissance

The article analyzes the main specific positive and negative features of the museumization of antiquity in the Renaissance. The purpose of this article is to summarize the main aspects of the Renaissance museumization of antiquity as the first attempt at institutional work on the collection, storage and restoration of cultural heritage. Most scholars agree that the birth of museology as a science is associated with those ancient collections that began to appear in abundance in Europe during the Renaissance. It is determined that antiquity was the aesthetic ideal that the representatives of the Renaissance humanism followed, or at least sought to imitate. The remains of ancient buildings were not only studied by humanists, but also preserved by them, although at the same time, amazingly barbaric destruction of ancient monuments often took place. In the Renaissance, connoisseurs of art appear in multitudes. The obligatory principle of architectural restoration during this period was the addition to the monument of elements that had never been on it, but which, according to humanist sculptors, "decorated" the monument. The aesthetics of that time focused not on the authenticity of the masterpiece, but on its artistic and technical characteristics, which contributed to the emergence and increase in the number of fakes. The study concluded that the Renaissance can be considered only as an era of accumulation of museum material – the initial construction of museum socio-cultural institutes. However, the time had to come when quantity had to turn into quality. The material accumulated over the centuries required scientific processing. Renaissance cultural community, in attempts and bold creative improvisations, created shaky, mobile, unfinished versions of museum structures. New methods of identifying, distributing, storing works of ancient art were used, but they were not scientifically implemented and institutionalized. The practical significance of the article is the correction of the existing methods of museum scientific attribution of the material cultural heritage of antiquity.

Key words: renaissance, humanism, antichnoye naslediyе, muzei.

Процес музеєфікації античної культурної спадщини починається в одну з найзначніших епох європейської історії – в епоху Ренесансу. Наприкінці XIII ст., коли у результаті Хрестових походів торгові шляхи на Схід пішли через італійські міста, тамтешнє купецтво і ремісники розбагатіли, перестали терпіти панування феодальних володарів і встановили республіканські порядки. Саме в італійських містах-республіках почалося **Відродження** – розквіт науки, мистецтва, філософської поезії, вільної торгівлі, промислових мануфактур, географічних відкриттів, політичної думки.

У мисленні людей сталися глибокі зміни. Новим господарям міст набридло панування феодально-аристократичних верств та їхньої ідеології, підтримуваної догмами християнської церкви. Торговці, банкіри та ремісники були зацікавлені у схваленні праці, накопичення та споживання, у визнанні матеріальних благ гідними цінностями. Мислителі та художники стали все більше змішувати свої інтереси із суто релігійних сюжетів на мирські, світські справи, з божественного – на людське. Людина опинилася у центрі їхніх інтересів. Схоластичній освіченості середньовіччя, заснованій на вивченні логіки, метафізики та «природної філософії», тобто спекулятивних міркувань про природу речей у реальному світі, вони протиставили *гуманізм* (від латинського *humanus* – людський, людяний) – вивчення наук про людину: історії, поетики, права. Ставлячись критично до своїх безпосередніх попередників, до схоластів та аскетів середньовіччя та відкидаючи їхню традицію, мислителі нового штибу шукали опори на іншу авторитетну традицію. Мріючи про нове життя, про зручнішу організацію суспільства, про людське мистецтво, все це вони знаходили в античних авторів – республіканські норми, людську гідність вільних людей, меншу залежність від релігії та близькі до природи ідеали тілесної краси. Язичницька античність виявилася духовно ближчою, ніж християнське середньовіччя. Відбулося пересування ідеалів з біблійних патріархів на язичницьких греків та римлян. Як пожежа ширилося шанування античних творів: філософії, мистецтва, літератури. Вчені зайнялися перекладами творів стародавніх авторів. Архітектори, скульптори, художники та поети стали наслідувати античні творіння – ось тоді ці твори й отримали статус «класичних», тобто зразкових, а за ними і вся епоха була названа класичною, нова епоха була названа *Відродженням*, або французькою – *Ренесансом* (ішлося про відродження античних норм), а проміжні століття отримали назву *Середньовіччя*. Гаслом нової епохи стало відродження античних норм, смаків та цінностей.

Аналіз різних аспектів ренесансної музеалізації культурної спадщини античності міститься у цілій низці досліджень фахівців з такого історичного періоду, зокрема: у класичному твір Я. Буркхардта про італійське Відродження [5]; у книзі Ж. Делюмо, де автор висловлює сучасний погляд на епоху Відродження [6]; роль Медічі у становленні та розвитку не тільки італійського, але й європейського Відродження розкрита у блискучому дослідженні Пола Стратерна [2]; з епохою Відродження як поверненням до цінностей античного світу знайомить нас книга Е. Чемберліна [3].

Мета цієї статті – узагальнити основні аспекти ренесансної музеєфікації пам'яток античності як першої спроби новітнього інституційного підходу до колекціонування, зберігання та дослідження культурної спадщини.

У Середні віки на Апеннінському півострові спогади про Античність залишалися більш численними і наочними, ніж у будь-якому іншому місці. Рим не міг не притягувати до себе особливої уваги людей, що цікавляться античними предметами. Римські пам'ятники були перед очима італійців, вони почувалися наступниками, нащадками стародавніх римлян; італійська мова нагадувала латину. Тому цілком природно, що Відродження розпочалося з колекціонування пам'яток римського походження. По всій території Італії велися археологічні розкопки, змальовувалися та копіювалися античні архітектурні уламки.

Діячі епохи Відродження, мандрівники, колекціонери та вчені були зазвичай одночасно і ще кимось – поетами, істориками, художниками, архітекторами, юристами, лікарями, геологами, причому займалися декількома галузями знань та вмінь відразу, словом, антикознавча складова частина ще не виділилася з діяльності гуманістів.

Молодий гуманіст *Кола ді Рієнцо* (1314–1354) систематично збирав античні написи. Його називають «першим дослідником старожитностей Риму» [7, р. II]. У середині 1340-х рр. він склав «Опис міста Риму та його пам'яток». У 1346 р. він виявив у Латеранському соборі Святого Іоанна давньоримський Закон Веспасіана про Імперію, висічений у камені, і витлумачив його в тому дусі, що народ вищий за імператорів. 20 травня 1347 р. на багатолюдних народних зборах Кола зачитав цей документ і своє його тлумачення. Рим був оголошений республікою, а молодий трибун набув диктаторських повноважень. Республіка в Римі протрималася недовго, через 7 місяців папські війська оволоділи містом, і Рієнцо довелося тікати. У 1354 р. він знову встановив республіку в Римі, але вона протрималася ще менше, а Кола загинув. І все ж Кола ді Рієнцо показав народу Риму, що стародавні камені справді можуть говорити. Саме революційний уряд Кола ді Рієнцо ухвалив перший у світі закон про охорону пам'яток минулого.

Провідні глашатаї італійського Відродження у літературі *Франческо Петрарка* (1304–1374) та *Джованні Боккаччо* (1313–1375) теж звертали деяку увагу і на матеріальні старожитності. Петрарка пропагував новий тип подорожі стародавніми визначними пам'ятками – з томиком класичного автора в руках, а Боккаччо розвивав критику письмових джерел і відкидав народні перекази як засіб ідентифікації матеріальних пам'яток. Він знав багато старожитностей Італії, але саме давнину Риму знав слабо: Рим був тоді в занепаді, слабо заселений, і його стародавні будинки були приховані під культурним шаром.

У XV ст. архітектурні руїни Риму описував *Поджо Браччоліні* (1380–1459), який вивчав стародавні праці про мистецтво. Зібравши велику колекцію античних старожитностей Риму і околиць (статуї, геми, монети), він перетворив свій замський будинок на свого роду приватний музей.

Інший гуманіст, *Флавіо Біондо* (1392–1463), був не любителем, а вченим-професіоналом, його іноді називають «засновником археології». Викликаний папою Євгеном IV у Рим, він служив там цьому і двом наступним папам, і в 1446 р. написав книгу про римську старовину – «Відновлений Рим» (надрукована в 1481 р.). Це був перший досвід уявної реконструкції міста на основі зіставлення показань стародавніх авторів із частинами споруд, що збереглися.

Але Античність була пов'язана не лише з Римом; виник новий інтерес до грецької мови, чому сприяла поява в Італії, ще до падіння Константинополя, візантійських мандрівників та вигнанців. Цілісна картина класичних студій у період раннього італійського гуманізму виявиться значною мірою збідненою без осмислення ролі візантійських інтелектуалів XIV–XV ст. Тією чи іншою мірою їхній вплив проявився в різних галузях знання і залишив значний слід у культурі італійського Ренесансу. Візантія дала Заходу майже всі відомі давньогрецькі рукописи античного часу. Так, рукописи «Історії в дев'яти книгах» Геродота, що дійшли до нас, вважаються написаними не раніше X ст. н. е. Що стосується пергаментних рукописів (кодексів) книги Фукидіда (у грецьких оригіналах вона називається «Спільний опис», але в перекладах прийнято назву «Історія Пелопоннеської війни»), то найдавнішою з них вважається рукопис, що зберігається у Флоренції і датується X ст. Кращі грецькі кодекси творів Арістотеля, що дійшли до нас, належать до X–XII ст. Арістотель, Полібій, Плутарх, Страбон, Епіктет та багато інших давньогрецьких авторів було перекладено латинською мовою. Старогрецька культурна спадщина значною мірою збагатила ренесансну культуру, вона служила важливим джерелом ідей та теоретичною основою, що підкріплювала деякі сміливі експерименти та відкриття.

У середині XV ст. на римському Квіриналі виникла Римська Академія, відома як Академія старожитностей. Це була напівсекретна організація, яка прагнула не тільки збирання і відновлення римських старожитностей, але й відновлення римських обрядів, свят і звичаїв, крім політичних норм. Вона була організована відомим гуманістом *Помпонієм Летом* (італійською Джуліо Помпоніо Лето, 1428–1497), який привласнив собі титул «великий понтифік» (*pontifex maximus*), а «понтифіком» називався Його Святість папа. Члени академії взяли собі замість християнських давньоримські язичницькі імена, на зборах справляли давні язичницькі ритуали. Не стільки ці ритуали, скільки політичні цілі привернули увагу влади, в 1468 р. папа Павло II розпустив Академію і наказав заарештувати всіх учасників. За рік їх помилували, але залишили під наглядом. Ще через два роки було вибрано нового папу, Сікста VI, який у 1478 р. дозволив відновити Академію, яка проіснувала ще до 1527 р. [1, с. 102].

У добу Відродження гуманісти осмислили відмінність матеріальних проявів минулого від сучасних, звели античне минуле на зразок (класичне минуле). Для збирання старожитностей та інформації про них вони вирушали в ближні та далекі подорожі, це спричинило складання особливого жанру літератури – топографічно-археологічних оглядів, з малюнками та планами, місцевостей та цілих країн. Це вже ближче до музеєзнавства, але це ще не музеєзнавство. У любителів старовини допитливість стала вже тіснити релігійно-практичні завдання та політичні цілі. Але вивчення старожитностей перебувало у межах географічного знання: пам'ятки давнини групувалися за місцевостями, але не за епохами, розглядалися поруч із природними об'єктами: мінералами і визначними ландшафтами. Вони сприймалися лише як доказ реальності деяких історичних подій і постатей, але історія витягувалась не з них, а, як і раніше, тільки з письмових джерел.

З учених-гуманістів, які збирали класичні старожитності у своїх подорожах, особливе місце посідав *Кіріак* з Анкони (Кіріако де Піччіоллі, 1391–1454/1455 рр.). Успішний купець, він з 1423 р. невпинно подорожував більше чверті століття Грецією і всьому Східному Середземномор'ю, включаючи Єгипет, Далмацію, Іллірію, скрізь копіюючи стародавні написи і замальовуючи пам'ятники, збираючи монети, рукописи та твори мистецтва. Кіріак був настільки захоплений класичною старовиною, що зробив своїм покровителем не якогось християнського святого, а язичницького бога торгівлі Меркурія і написав латинську молитву йому. Коли імператор Священної Римської імперії (зі столицею у Відні) Сигізмунд Габсбург прибув у 1433 р. до Риму, саме Кіріак водив його стародавніми руїнами. Кіріак був одним із перших, хто поставив під питання надійність письмових джерел. Він дійшов висновку, що матеріальні залишки (архітектурні пам'ятки, написи та монети) є хіба що «історичними печатками», що засвідчують істинність подій. Швидше в них, ніж у письмових джерелах, містяться істина та знання. Але найбільше він віддавав перевагу написам, *епіграфікам*. Шість томів коментарів до написів, складені ним, згоріли у пожежі бібліотеки через 60 років після його смерті. Все ж таки залишилися інші його праці, зокрема корпус латинських написів [1, с. 105].

Відлуння тих самих ідей, що у Кіріака, знаходимо в книзі «Про архітектуру» *Себастьяно Серліо*, архітектора з Болоньї. У третьому томі, присвяченому античним пам'ятникам Риму, розміщено девіз: «Чим був Рим, вчать самі руїни». Таким же упертим мандрівником XV ст. був флорентійський священник *Крістофоро Буондельмонті*. Подорожуючи 16 років островами Егейського моря, він ілюстрував свої рукописи начерками і планами найбільш примітних місць. Серед них ми знаходимо план руїн Трої та виведені з нього уявні реконструкції, щоправда, без жодного підтвердження [1, с. 105].

В епоху Ренесансу з'являються знавці мистецтва: авторитетом в оцінці пам'яток античної скульптури вважався *Донателло*, знавцями антики були *Рафаель*, *Мікеланджело*. З'являється спеціальна література, присвячена старожитностям.

Все більше захоплювалися старовиною римські папи, адже вони часто походили зі знаті, мали ту ж освіту і ті ж смаки. Папа *Пій II* до обрання на престол був відомим гуманістом – *Енея Сільвієм Пікколоміні*, який написав історичні праці (у тому числі в 1458 р. коментарі до «Германії» Тацита, знайденої всього за 7 років до того в одному монастирі), а також вірші та оповідання у стилі Боккаччо. Він здійснив подорож у ношах у Тускуланум, Альбу, Тибур, Остію, Фалерії, описував усе, що бачив; він простежує планування колишніх римських вулиць та водопроводів. Едикт 1462 р. (перший з довгого списку заходів, що залишилися без результату) відтепер забороняв знищення античних пам'яток.

У 1459 р. Козімо Медічі, глава Флорентійської республіки, санкціонував організацію тут Платонівської академії. З 1462 р. її очолював гуманіст *Марсіліо Фічіно*. На зборах Платонівської академії обговорювалися проблеми філософії Платона, а також нового філософського спрямування – неоплатонізму. М. Фічіно, як і Платон, який створив свого часу в афінській Академії вівтар музам, цікавився міфом про ці божества. Міф про музи дозволяв зміцнити популярну в період Відродження концепцію творчого натхнення як космічної сили. За цією концепцією відвідування храмів муз – «музеїв» мало бути доступним для всіх. Музам були присвячені багато колекцій Італії XV–XVI ст., у тому числі «Каплиця муз» герцога Урбіно Федеріго да Монтефельтро [9, с. 1–13]. Герцогиня Ізабелла Гонзага (уроджена Д'Есте) писала своєму агенту з придбання творів мистецтва Дзоану Крістофоро Романо: «Так я поступово творю свій музей» [10, с. 296–306]. Гуманіст Паоло Джовіо у 1537–1538 рр. створив віллу біля міста Комо, яка отримала офіційну назву «Джовіанського музею». Італійський художник Джованні да Страда побудував для себе у Відні в 1560-і рр. спеціальний будинок для розміщення свого «музею», який включав велику бібліотеку, колекцію малюнків, картин, античних монет, статуй, медалей [8, с. 581–583]. Остаточо оформив уявлення про музей як про місце, в якому виставляються витвори мистецтва та рідкісні предмети, художник *Джан Паоло Ломацио* у своєму трактаті «Про музи» (Мілан, 1591), завдяки якому термін «музей», який застосовувався для визначення громадської установи, що містить колекцію універсального характеру, набув поширення у північній Італії, а потім й по всій Європі [11, с. 262–272].

Початок першому справжньому музейному сховищу було покладено династією Медічі, представники якої належали до верхівки містян, що зблизились з феодальною знаттю Флоренції. Медічі збирали твори античного мистецтва, а також замовляли у сучасних їм художників картини, а у скульпторів – твори пластичного мистецтва. Колекція Козімо Старшого (правив Флоренцією у 1429–1433 та 1434–1464 рр.) була збільшена його сином П'єро (роки правління 1464–1469) та онуком Лоренцо (правив у 1469–1492 рр.). Колекції Медічі розташовувались у палаці на вулиці віа Ларга, на віллах у Поджо а Кайано, у Кастелло та у саду Сан-Марко. Збираючи багаті колекції та покровительство наук і мистецтва, Медічі перетворили Флоренцію на культурний центр італійського Відродження [2, с. 11–13].

Найбільш успішним суперником Флоренції у справі збирання та демонстрації колекцій творів античного мистецтва був Рим. Уже папа Павло II (1464–1471) зібрав значну кількість різьбленого каміння, бронзових виробів та інші предмети старовини. Ця колекція після його смерті, на жаль, розпорошилася. З ініціативи папи Сікста IV (1471–1484) був заснований Капітолійський музей, збори якого в момент заснування включили знамениту етруську «Вовчицю», погруддя Доміціана та статую Геркулеса (всі твори були виконані з бронзи), а також «Лева, що пожирає коня», «Хлопчика, що виймає скалку» та «Циганку». Незабаром Юлій II (1503–1513) заснував інший музей – у Бельведері, де розмістив незадовго до того виявлені статуї. Археологічні розкопки стають однією з грандіозних нововведень епохи. Під час понтифікату Юлія II було виявлено «Лаокоон», ватиканську «Венеру», «Торс», «Сплячу Аріадна» та багато інших статуй. За Олександра VI (1492–1503) у Анціумі знайшли «Аполлона Бельведерського» [5, с. 323].

На початку XVI ст. Італії належить діяльність знаменитого художника Рафаеля Санті (1483–1520). Він так уважно вивчав класичні старожитності, що вони утворюють фон у багатьох його картинах – за його мадоннами видно Пантеон та інші будівлі стародавнього Риму. Тонкий поціновувач античного мистецтва і покровитель антикваріїв, папа Лев X (1513–1522) доручив Рафаелю нагляд за ватиканськими

колекціями. У 1515 р. Лев X видав декрет, який зобов'язував пред'являти папському уряду кожну знайдену під час розкопок річ. У 1519 р. Рафаель дуже сміливо писав папі Леву X про колишніх пап: «Як багато пап, Святий Отець, які займали той самий покій, що і Ваше Святість, але не володіли тією ж мудрістю, ні тією ж силою, ні великодушністю; як багато хто з цих понтифіків допускали руйнування та розчленування стародавніх храмів, статуй, арок та інших будівель, гордості їхніх предків. Як багато хто з них просто викопували кераміку, наказали зносити фундаменти, так що незабаром після цього будови розсипалися вщент. Як багато глини було видобуто зі статуй та інших стародавніх прикрас. Я візьму на себе сміливість сказати, що весь новий Рим, який ми нині бачимо, хоч би який він великий, прекрасний, прикрашений палацами, церквами та іншими будинками, все це побудовано з вапна, виготовленого із стародавніх мармурів. Без найменшої емоції мені це нагадує, як за той короткий час, що я у Римі, менше 12 років, багато прекрасних речей зруйновано, таких як піраміда, що стояла на віа Олександріна, арка (і так далі, слідує перелік). ... навіть Ганнібал та інші йому подібні не могли б збити гірше» [12, с. 341].

Папа Павло III (1534–1550) заснував особливий комісаріат старожитностей і розпочав розкопки в термах Каракали (побудовані на початку III ст.), де знайшли знамениті скульптури – «Фарнезський бик» і «Відпочиваючий Геракл».

Колекції стародавніх творів мистецтва в Римі, хоч і залишалися приватними і не були відкриті для широкої публіки, подібно до сучасних музеїв, принаймні були доступні для відвідувачів освічених і прагнучих ними захоплюватися. Кількість відвідувачів виявилася досить великою, щоб виправдати складання у першій половині XVI ст. каталогів, які були призначені для того, щоб спрямовувати відвідувачів. Оскільки освічені туристи ставали численними (цей гуманістичний туризм теж був нововведенням), невдовзі з'являється необхідність надавати до їх розпорядження відомості, пов'язані з пам'ятниками Стародавнього Риму. У XVI ст. на вимогу любителів стародавнього мистецтва книго-торговці Риму продавали плани та реконструкції столиці цезарів.

Отже, колекціонування старожитностей починаючи з епохи еллінізму і до початку XVII ст. назвати музеєзнавством можна лише досить умовно. Стародавні речі розглядалися не як джерела пізнання минулого, а як прикраси. Причому пошкоджені речі, незалежно від їхньої історичної та навіть художньої цінності, вважалися мало не браком. Великі колекціонери епохи Відродження вважали непристойним прикрашати свої палаци і вілли безголовими або безрукими статуями і тому завжди вдавалися до реставрації. Багато художників тієї епохи, зокрема Вазарі, вважали, що старожитності, повністю відновлені, виявляють більше витонченості, ніж понівечені і неповноцінні безрукі, безногі та безголові тулуби. Зазвичай пересічні художники реставрували статуї цілком довільно, незважаючи ні на стиль, ні на епоху. Обов'язковим принципом архітектурної реставрації в цей період є додавання до пам'ятника елементів, яких ніколи не було, але які, на думку гуманістів, «прикрашали» пам'ятник. Часто навіть збережені частини замінювали новими, якщо вони чомусь не подобалися реставратору або замовнику.

Найбільш разючі приклади ренесансної реставрації подає нам доля славетних статуй Аполлона Бельведерського та Лаокоона. Відомо, що статуя Аполлона Бельведерського знайдена в останні роки XV ст. у руїнах стародавнього Анціума. Скульптура Лаокоона, згідно з легендою, знайдена під час розкопок терм Траяна у 1504 р. там, де за 1400 років до цього її бачив Пліній Старший, який залишив про це запис у своїй праці. Під час перевезення її до папського палацу всі дзвони Риму гриміли на честь цього античного шедевра. За розпорядженням папи Юлія II славновісний скульптор Мікеланджело зібрав фрагменти розбитих статуй, відновив на статуї Аполлона обидві руки від ліктів та дрібні втрати (ніс тощо), а на Лаокооні – руки героїв, фрагменти змій. Ці статуї були поміщені в нішах папського Бельведера, ними захоплювалися жителі Риму, аби подивитися на них з усієї Європи приїжджали мандрівники. У 1527 р. під час окупації німецькими військами імператора Карла I Рим був підданий жахливому розгрому. Багаті палаци були розграбовані, твори мистецтва пошкоджені або знищені. У разі відновлення папських палаців дійшла черга до цих античних статуй, для чого був запрошений Мікеланджело. Відомо, що у зв'язку з цим він у 1532 р. викликає у Рим свого учня Монторсолі, який під наглядом свого вчителя здійснює відновлювальні роботи відповідно до нових естетичних смаків. В результаті статуя Аполлона отримала не тільки значну перешліфовку та переполірування, а й була перетесана, завдяки чому вона стала більш стрункою, витонченою та манірною. Якоюсь мірою аналогічну обробку зазнала і статуя Лаокоона, що стало зрозуміло після знахідки справжньої правої руки Лаокоона. У знайденому фрагменті відсутні сліди будь-якого полірування, а її форми вирішені грубо й масивно. Таким чином, внаслідок реставраційних робіт XVI ст. скульптури Аполлона Бельведерського та Лаокоона стали значною мірою творами не стільки античного часу, скільки культури епохи Ренесансу. Грубо кажучи, від античності в них залишився лише матеріал та іконографічна композиція [4, с. 300–314].

До негативної спадщини гуманізму можна віднести величезну купу фальшивок, вимушено створених або на продаж меценатам, або для анонімного та безкарного поширення неканонічних думок та теорій. Естетика того часу, що ставила в основу не справжність шедевра, а його художні та технічні характеристики, сприяла виникненню та збільшенню кількості підробок. Були і скульптори, які буквально спеціалізувалися на таких підробках, один з них навіть заробив прізвисько Антіко, тобто «античний». Підробок не цуралися і славнозвісні скульптори.

Захоплення отців церкви античністю тривало недовго. У 1555 р. помер останній з пап – збирачів старовини – папа Юлій III. Рік його смерті та наступні роки ознаменовані великими подіями в історії Європи, які певною мірою вплинули на розвиток музейної справи. У 1555 р. був підписаний Аугсбурзький релігійний мир і проголошено принцип: «Чия влада, того і віра». Імператор Карл V втратив вплив і зрікся імператорського престолу. Значна частина Німеччини офіційно відпала від католицької релігії. Авторитет панівної церкви та її глави – папи – похитнувся.

Усі зусилля Ватикану були спрямовані на відновлення цього авторитету. Головними наслідками цих зусиль були реакційні рішення Тридентського собору 1563 р. та діяльність ордена єзуїтів. Почалися гоніння на науку та мистецтво. Церква встановила сувору цензуру, багато книг оголошувалися еретичними, потрапляли до «списків заборонених книг» або просто спалювалися. Античне мистецтво було оголошено безбожним, а статуї стародавніх богів і героїв стали вважатися зображеннями бісів, відьом та іншої нечисті, в яку католицькі ченці вірили більше, ніж у свого бога. Двері ватиканського двору для зберігання статуй, збудованого папою Юлієм II, були наглухо забиті папою Павлом IV (1555–1559). Усе це дещо загальмувало розвиток музейної справи, особливо у Італії. Займатися колекціонуванням старовини стало просто небезпечно – любителів антики часто звинувачували в язичництві, і вони потрапляли в лапи інквізиції.

Але захоплення античністю і збиранням старожитностей вийшло за межі Італії та поступово охопило всю Європу, особливо Францію. В результаті італійських воєн, які вела Франція протягом усієї першої половини XVI ст., французьке суспільство опинилося під сильним впливом італійської культури. Італійська наука, література та мистецтво набули у Франції широкого поширення. З початку XVII ст. Франція на довгі роки стає центром антикварної та музеєзнавчої думки.

Висновки. Таким чином, Ренесанс можна розглядати лише як епоху накопичення музейного матеріалу – первісного будівництва музейних соціокультурних інституцій. Однак мав настати той час, коли кількість мала перейти в якість. Нагромаджений століттями матеріал вимагав наукової обробки. Ренесансне культурне співтовариство у спробах та сміливих творчих імпровізаціях створювало хиткі, рухливі, незакінчені варіанти музейних структур. Були використані нові способи виявлення, розподілу, зберігання творів античного мистецтва, проте вони не були науково реалізовані та інституційно закріплені.

Література:

1. Клейн Л.С. История археологической мысли. В 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2011. 688 с.
2. Стратерн П. Медичи. Крестные отцы Ренессанса. / Перевод с английского Н.А. Анастасьева. Москва : АСТ; Астрель, 2010. 509 с.
3. Чемберлин Э. Эпоха Возрождения. Быт, религия, культура. / Перевод с английского Е.Ф. Левиной. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2006. 239 с.
4. Яхонт О.В. Проблемы консервации, реставрации и атрибуции произведений искусства : избранные статьи / Научный редактор Г.И. Вздорнов. Москва : Сканрус, 2010. 465 с.
5. Burckhardt J.C. Die Cultur der Renaissance in Italien: Ein Versuch. Basel : Schweighauser, 1860. 576 p.
6. Delumeau J. Civilisation de la Renaissance. Paris : Arthaud, 1967. 718 p.
7. Gregorovius F. History of the city of Rome in the Middle Ages. München : C.H. Beck, 1980. Vol. II. 739 p.
8. Ledos E.G., Argenville A.J. Dezallier d'. Dictionnaire de biographie française. Paris, 1939. T. 3. Cln. 581–583.
9. Pick B. Das Gothaer Münzkabinett, 1712–1912. Coburg-Gothaischen Landen Heimblätter. 1912. Bd. 8. S. 1–13.
10. Reeve J. Grand-Tour The dictionary of art. New York, 1996. V. 13. P. 296–306.
11. Reidmeister L. Die Porzellankabinette der brandenburgisch-preussischen Schlösser. Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen. 1933. Bd. I. S. 262–272.
12. Schnapp A. The Discovery of the Past: The Origins of Archaeology. British Museum Press, 1996. 384 p.

УДК 93

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.27>

ПАРИЗЬКА «КУЛЬТУРА» 1950–1980-Х РР.: ПРО УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Стрільчук Людмила,*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії**Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-0700-6080*

У представленій статті аналізуються концепції польських опозиціонерів Єжи Гедройця та Юліуша Мєрошевського, які після Другої світової війни опинилися в еміграції і репрезентували своє бачення повоєнної Європи загалом і України зокрема через сторінки часопису «Культура».

Ідейним засновником та головним редактором журналу «Культура» був польський еміграційний діяч, журналіст та публіцист Єжи Гедройць, світогляд якого формувався під впливом «прометейської ідеї», покладеної в основу міжвоєнної політичної доктрини Другої Речі Посполитої, що мала на меті боротьбу за створення незалежних радянських республік, котрі у період 1918–1921 років втрапили під контроль більшовиків.

Сформувавши навколо себе коло однодумців, Є. Гедройць створює фактично інститут польської опозиційної думки, запропонувавши абсолютно новітнє бачення міжнародних відносин після Другої світової війни, що передбачало незалежність України, Білорусі та Литви.

Дискусії щодо українського питання, які велися на шпальтах паризької «Культури» впродовж другої половини ХХ століття, справили відчутний вплив на польську політичну еліту, сприяючи змінам основних тенденцій у взаєминах поляків із сусідами уже на початку 90-х років ХХ століття. З-поміж запитань, які ставила перед собою редколегія паризької «Культури», був перегляд спільного історичного спадку поляків та українців, питання міжнаціонального примирення та відсутність взаємних територіальних претензій. У 50–60-х роках ХХ століття такі погляди були сміливою новаторською позицією, яка йшла в абсолютний розріз із тогочасною думкою політичних польських емігрантських діячів, що перебували у США та Великій Британії.

Ключові слова: паризька «Культура», польська опозиція, Єжи Гедройць, Юліуш Мєрошевський, Україна, політичні концепції.

Strylchuk Luidmila. Parisian “Culture” of the 1950–1980s: the Ukrainian question in the context of European politics

The presented article analyzes the concepts of Polish oppositionists Jerzy Giedroyc and Juliusz Meroszewski, who were in exile after the Second World War and represented their vision of post-war Europe, in general, and Ukraine, in particular, through the pages of the magazine “Culture”.

The ideological founder and chief editor of the magazine “Culture” was a Polish émigré activist: journalist and publicist Jerzy Giedroyc, whose worldview was formed under the influence of the “Promethean idea”, which was the basis of the interwar political doctrine of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth, which aimed to fight for the creation of independent Soviet republics, which fell under the control of the Bolsheviks in the period 1918–1921.

Having formed a circle of like-minded people around him, E. Gedroyc created, in fact, an institute of Polish oppositional thought, offering a completely new vision of international relations after the Second World War, which envisaged the independence of Ukraine, Belarus and Lithuania.

Discussions about the Ukrainian issue that took place in the columns of the Parisian “Culture” during the second half of the 20th century had a significant impact on the Polish political elite, contributing to changes in the main trends in the relations of Poles with their neighbors already in the early 90s of the 20th century. Among the questions that the editorial board of the Parisian “Culture” posed to itself was the review of the common historical heritage of Poles and Ukrainians, the issue of inter-ethnic reconciliation and the absence of mutual territorial claims. In the 50s and 60s of the 20th century, such views were a bold Novatros position, which was at absolute odds with the contemporary opinion of Polish émigré political figures in the USA and Great Britain.

Key words: Pre-Riza “Cultura”, Polish opposition, Jerzy Gedroyc, Juliusz Meroshevskyi, Ukraine, political concepts.

Політична мапа Європи, що після завершення Другої світової війни стала новою політичною реальністю, опинилася у епіцентрі гострих дискусій не лише політиків, але й публічних інтелектуалів. На той момент польська зовнішня політика була повністю переглянута, фактично склалася ситуація, за якої всі рішення офіційної Варшави затверджувалися або ж диктувалися Москвою. Як не парадоксально, але заборона на політичні дискусії у Польській народній республіці породила, ймовірно, найбільш важливу концепцію сучасної польської східної політики, так звану доктрину УЛБ (скорочення від назв

країн – Україна, Литва, Білорусь) Єжи Гедройця та Юліуша Мєрошевського. Ця ідея зводиться до двох головних моментів, котрі нині видаються абсолютно очевидними, хоча у той історичний період були вкрай неоднозначними заявами для представників польської еміграції. Суть її зводилася до того, що повоєнна Польща мала прийняти нові повоєнні кордони та відмовитися від ідей ревізйонізму, підтримавши незалежність українців, литовців і білорусів та їхнє бажання інтегруватися із західною цивілізацією [12, с. 53].

Польський митець Юзеф Чапський, співзасновник і член редколегії «Культури», виступаючи у 1950 році в Берліні на установчих зборах Конгресу свободи культури, говорив про те, що Європа не закінчується на Ельбі і що Україна теж є частиною Європи. Зокрема, Ю. Чапський зазначив: «...Ми б хотіли почути виразний голос вільних росіян, який забезпечить народам, що входять до складу Союзу РСР, не лише автономію, не тільки згоду на внутрішню федерацію СРСР, але й на свободу вибору, як і з ким вони бажають об'єднуватися у федерацію. Ця справа не є внутрішньою справою Росії, вона стосується цілої Європи, з якою такі країни, як Україна, мають більше історичних зв'язків, аніж про це відомо пересічному європейцю» [15, с. 109–111]. Однак, аби цю проблему вирішити, необхідно було обстоювати тезу про те, що на польсько-українському кордоні не закінчується Європа. Саме це і стало головною метою утвореного в 1947 р. часопису «Культура» [10, с. 74–75].

Засновником та головним редактором журналу «Культура» був польський еміграційний діяч: журналіст та публіцист Єжи Гедройць. Феномен Є. Гедройця полягає в його унікальному баченні сучасного світу, адже він працював, аби змінити наявні реалії [1, с. 97–103]. Формуванню політичних поглядів останнього посприяла пропаганда так званої «прометейської ідеї», що лежала в основі міжвоєнної політичної доктрини, яка мала на меті боротьбу за створення незалежних радянських республік, котрі у період 1918–1921 років втрапили під контроль більшовиків [8, с. 75]. Власне, формуванню такої позиції певною мірою сприяли й представники еміграційного уряду Української Народної Республіки, які жили у Парижі. По завершенні Другої світової війни прометейські ідеї ширилися і у Лондоні. Фактично Є. Гедройць причетний до формування тут Східного інституту, котрий став видавати часопис «The Eastern Review».

Свого роду «введенням» Є. Гедройця до українського світу став його візит у службових справах на Гуцульщину, під час якого зав'язалися приятельські взаємини останнього зі станіславівським єпископом Української греко-католицької церкви Г. Хомишиним, із редактором видання «Діло» та із пресекретарем Українського парламентського представництва у Другій Речі Посполитій І. Кедриним-Рудницьким [9].

Важливим складником орієнтації в українських справах для Є. Гедройця стала нагальна потреба пошуку дописувачів-співробітників для часопису «Культура». Свого часу ще в міжвоєнний період Є. Гедройць познайомився з особою, котрій згодом належатиме одна із повідних ролей в українсько-польському міжнаціональному діалозі. Цією особою був С. Стемповський, що походив із так званих кресових земель, був у минулому крупним поміщиком і обіймав посаду міністра сільського господарства в Україні при С. Петлюрі. Згодом син С. Стемповського тісно співпрацюватиме із паризькою «Культурою», ставши чи не головним експертом «Культури» в українських справах, добре відомим читачам часопису під псевдо Павел Гостовець.

Є. Гедройць зібрав навколо себе інтелектуалів, які сформувавши інститут польської опозиційної думки, запропонували абсолютно новітнє бачення міжнародних відносин після Другої світової війни, що передбачало незалежність України, Білорусі та Литви. Тоді як польське суспільство іще було абсолютно не готове відмовитися від ідеї відродження Польської держави у кордонах Першої Речі Посполитої, Є. Гедройць стверджував, що «не буде насправді вільних поляків, чехів чи угорців без вільних українців, білорусів чи литовців» [14, с. 5]. Отож, вільна Україна уособлювала собою невідворотність розпаду Союзу РСР, що у 70–80-ті роки ХХ століття видавалися фантастикою [10, с. 333–334].

Власне, дискусія в українському питанні розпочалася із необхідності перегляду кордону, встановленого Ризьким договором, після статті Ю. Лободовського – головного радника Є. Гедройця з українського питання. Згадана публікація побачила світ у березні 1952 року на шпальтах «Культури» і мала назву «Проти почвар минулого» [18, с. 58]. Це була свого роду програма порозуміння поміж країнами-сусідами. Фактично програму Ю. Лободовського можна звести до декількох головних постулатів, зокрема про те, що незалежність України є одним із життєвих інтересів Польщі, власне, як і тісна польсько-українська політична співпраця. Автор концепції вважав, що було б оптимальним, якби це співробітництво відбувалося в межах центральноєвропейської федерації, адже: «Україна, як учасник федерації, що охоплювала би країни ЦСЄ, не повинна мати побоювань щодо польського домінування. Людський та економічний потенціал недостатній, порівняно із Росією, став би у такому разі доволі високим, аби вона почувалася впевнено» [18, с. 55].

Одним із найважливіших запитань, яке ставила перед собою редколегія паризької «Культури», був перегляд спільного історичного спадку поляків та українців. При цьому піддавалася критиці невдала, на думку авторів, національна політика Другої Речі Посполитої, а тому ще актуальнішим видавався пошук шляхів до порозуміння з українцями. Окрім того, чітко декларувалася мета – боротьба супроти спільного ворога – СРСР. Будучи симпатиком українського самостійницького руху, Є. Гедройць розумів його політичне значення, а тому одним з найважливіших завдань ставив міжнародне примирення, налагодження польсько-українських міжнародних відносин і підтримку поляками прагнень українського народу до незалежності [17, с. 76].

Слід зауважити, що польські еміграційні кола у перші роки виходу часопису «Культури» не особливо реагували на такі заяви Єжи Гедройця та лондонського кореспондента «Культури» Юлуша Мєрошевського, що говорили про необхідність визнати незворотність територіальних змін, які відбулися внаслідок Другої світової війни [12, с. 53]. А між тим редакторами «Культури» погодження поляків із втратою Вільнюса і Львова розглядалося як головна умова примирення зі східними сусідами поляків, а у майбутньому здобуття країнами ЦСЄ, підконтрольними СРСР, незалежності [7, с. 198–200]. У 50–60-х роках ХХ століття такі погляди були сміливою новаторською позицією, яка йшла у абсолютний розрив із тогочасною думкою політичних польських емігрантських діячів, що перебували у США та Великій Британії. Ще більшу незгоду позиція редакції «Культури» викликала у тієї частини польської еміграції, яка до 1939 року проживала на східних кресах [5]. Щодо можливих територіальних претензій Є. Гедройць заявляє: «Питання про повернення територій я вважаю цілком неактуальним. Повернення Львова до Польщі абсолютно неймовірне. Прихильники приєднання Перемишля до України теж не мають ані найменшого шансу» [3, с. 33].

Є. Гедройць та Ю. Мєрошевський стояли на позиції, що безпека Польщі безпосередньо узалежнюється від факту наявності за її східним кордоном незалежних держав, що виключило би ситуацію перебування Польщі між наддержавами – Німеччиною та СРСР, як це було, наприклад, напередодні Другої світової війни [2, с. 38]. Докрина Гедройця-Мєрошевського поєднувала фактично постялтинську політичну реальність з польськими національними інтересами [12, с. 54].

На початку сімдесятих років ХХ століття Є. Гедройць висловився за підтримку концепції «Не може бути вільної Польщі без вільної України». Звісно ж, що озвучення подібної тези у межах комуністичної Польщі або ж на теренах СРСР просто не можна уявити. Паралельно Є. Гедройць висловлює ідею міжнародного примирення та порозуміння українців і поляків. Як відомо, цим поглядам Є. Гедройць залишався вірним до кінця життя.

Дискутуючи про кордони України у 1977 році, одним з найбільших досягнень Є. Гедройця та його прихильників було підписання «Декларації щодо української справи», опублікованої у часописі «Культура» в 1977 році. В Декларації порушувалося питання щодо необхідності відновлення української державності з метою визволення й інших держав соціалістичного блоку. У Декларації йшлося про потерпання країн соцтабору не лише від російського, а й від польського імпералізму [4, с. 215].

Безумовно, що вище охарактеризована позиція редакції часопису «Культура» наражалася на вороже сприйняття і нерозуміння як у ПНР, так і у СРСР, а тому логічно, що часопис «Культура» був офіційно заборонений, принаймні, аж до 1989 року. Разом із тим вплив пропагованих «Культурою» ідей на інтелектуальне середовище поляків впродовж більш як тридцять років був доволі результативним: уже наприкінці ХХ століття ідеї Є. Гедройця та його однодумців почали справляти відчутний вплив на польську політичну еліту, сприяючи змінам основних тенденцій у взаєминах поляків із сусідами: українцями, білорусами та литовцями. Зі здобуттям Польщею незалежності Є. Гедройць почав ще активніше закликати до підтримки українського визвольного руху та наголошував на важливості визнання незалежності України [16, с. 12].

Перемога «Солідарності» на виборах 4 червня 1989 року стала початком нового періоду в історії Польщі та актуалізувала питання про форми східної політики. Фактично нова східна політика – політика двох векторів продемонструвала, що копітка праця Є. Гедройця та Ю. Мєрошевського не пройшла даремно, адже сформульовані ними у попередні десятиліття постулати польської східної політики стали можливими для реалізації [5].

І. Гирич, подаючи праці Є. Гедройця в збірці «3 Нотаток Редактора», дає редактору «Культури» таку характеристику: «Поляк, який переконав інших поляків у необхідності незалежності України» [3, с. 3]. Головним положенням Є. Гедройця щодо України була підтримка самостійницьких прагнень України без висунання будь-яких попередніх умов та сприяння українським рухам, що спрямовані на здобуття незалежності. Є. Гедройць не допускав жодних розмов про «федерацію», вважаючи, що поява незалежної України, яка б стала потужною буферною країною між Росією та Польщею, є головним завданням для РП [6].

Є. Гедройць неодноразово акцентує на важливості ролі України у площині збереження і підтримки безпеки та національної незалежності Третьої Речі Посполитої: «Українці є заслоном між нами та Росією». Застерігав Є. Гедройць поляків і від проявів антиукраїнської політики, котрі мали місце на початку 90-х років ХХ століття, наполягаючи на тому, що «занепад цієї держави може знаменувати кінець нашої власної незалежності. Інтереси Польщі вимагають, щоб ми, наскільки це є можливим, допомагали українцям» [3, с. 35].

Аналізуючи інтелектуальний спадок Є. Гедройця, можна стверджувати, що ще на початку 90-х років ХХ століття він великою мірою спрогнозував нинішні українські реалії і досить прагматично оцінював польсько-українські міждержавні взаємини. Публікації на шпальтах «Культури» заклали міцний фундамент добросусідських відносин між оновленими і незалежними Україною та Республікою Польща, що практично паралельно на початку 90-х років ХХ століття здобувають незалежність та розбудовують державність [13, с. 186–187]. Дуже швидко, уже до кінця 1990-х років, ці добросусідські відносини переростуть у якісно новий вимір двосторонніх взаємин – стратегічне партнерство.

Безсумнівним здутком «Культури» стало те, що польська та українська інтелектуальні еліти ступили на шлях узгодження складних історичних питань спільної історії, приступивши до розмови про важкий історичний спадок, чітко усвідомлюючи, що без цього справжнє міжнаціональне примирення та співробітництво є неможливими. Та найголовніше, що було зроблено середовищем паризької «Культури», на думку авторки, – це створення чіткої ментальної мапи України – держави, що є добрим та надійним сусідом для Республіки Польща, стратегічним партнером та надійним союзником.

І нині, в умовах російської агресії супроти України, Республіка Польща демонструє потужну і послідовну підтримку нашої держави, вкотре підтверджуючи далекоглядність і прагматичність концепції Є. Гедройця та Ю. Мерошевського про те, що Польща має підтримувати незалежність українців, адже без незалежної України не може бути вільної Польщі!

Література:

1. Бакула Б. Польща і Україна в діяльності «Kultura». *Сучасність*. 1997. № 1. С. 97–103.
2. Гедройць Є. Автобіографія у чотири руки. Київ : Дух і літера, 2015. 248 с.
3. Гедройць Є. З нотаток редактора / За ред. Л. Івшиної. Бібліотека газети «День» «Україна Incognita». Київ : ПрАТ «Українська прес-група», 2013. 123 с.
4. Генік М. Роль «Декларації в українській справі» 1977 року в досягненні польсько-українського примирення. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* : збірник наукових праць. Випуск 3–4. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. С. 211–221.
5. Заневич М. У полоні старих концепцій: що впливає на українську політику Польщі. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/10/19/7072409>, (дата звернення: 12.03.2020).
6. Комова М. Концепція нової політичної думки Єжи Гедройця: документальний реконструкт. URL: <http://journals.uran.ua/bdi/article/view/150373/149502> (дата звернення: 10.12.2020).
7. Мерошевський Ю. Російський «польський комплекс» і простір УЛБ. *Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури»*. Київ : Критика, 2005. С. 195–209.
8. Морозова О.С. Ідея незалежної України в діяльності Єжи Гедройця. *Наукові праці. Історія*. Вип. 262. Том 274. Миколаїв, 2016. С. 70–83.
9. Поліковська Ю. Україна на шпальтах паризької «Культури» в 1950-х роках. URL: [file:///C:/Users/vasyl/Downloads/Mandriv_2014_2_9%20\(5\).pdf](file:///C:/Users/vasyl/Downloads/Mandriv_2014_2_9%20(5).pdf) (дата звернення 8.12.2020).
10. Стоєцький С.В. Україна в геополітичній концепції «Культури»: історія і сучасність. *Роль паризької «Культури» в становленні українсько-польського взаєморозуміння* : збірник наукових праць Міжнародного круглого столу (25–26 травня 2000 р.). Київ : Центр Українсько-Польських студій, 2002. С. 73–79.
11. Стрільчук Л. Від прометеїзму до стратегічного партнерства: польські зовнішньополітичні концепції щодо України. *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання* : колективна монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 326–350.
12. Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних українсько-польських відносин : монографія. Луцьк : Терези, 2020. 360 с.
13. Стрільчук Л.В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : монографія. Луцьк : Волинські старожитності, 2013. 608 с.
14. Deklaracja w sprawie ukraińskiej. *Kultura*. Paryż, 1977. № 5.
15. Czapski J. W Berlinie o zjednoczonej Europie. *Kultura*, Paryż, 1951. № 9. S. 109–111.
16. Jerzy Giedroyc i dorobek paryskiej «Kultury». *Nowe książki*. 1991. № 8. S. 12.
17. J. Giedroyc – Andrzej Bobkowski. *Listy 1946–1961*. Warszawa, 1997. S. 76–114.
18. Lobodowski J. Przeciw upiorom przeszłości. *Kultura*. Paryż, 1952. № 2–3. S. 55–68.

УДК 93/94(477) «14/15»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.28>

ДОКТРИНА ТА ІДЕОЛОГІЯ СТРИГОЛЬНИЦТВА ЯК СПРОБА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СВИТОГЛЯДНОЇ ПАРАДИГМИ НА ТЕРЕНАХ ПІВНІЧНО-СХІДНИХ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XIV – НА ПОЧАТКУ XV СТ.

Ткачук Анатолій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-5219-8571

У статті проаналізовано основні елементи віровчень стригольників, виявлено їхні особливості на основі детального аналізу доступних для нас джерел. Розгляд доктрини та ідеології здійснено з огляду на розуміння того, що рух стригольників був досить локальним у часі й просторі.

Наголошено на тому, що цей єретичний рух охопив лише Новгород і Псков, найімовірніше, навіть без прилеглих територій, тобто був міським рухом. Однак навіть у межах найбільших міст північно-східних руських земель він не став досить масовим, щоб наповнити повідомленнями про себе сторінки літописів.

Попри це, стригольництво спричинило листування новгородської та псковської влади (світської і духовної) з вищими ієрархами церкви – константинопольським патріархом та московським митрополитом. Це свідчить про серйозність проблеми, що постала перед церквою в Новгороді та Пскові. Підтвердженням цієї тези є активні заходи щодо викорінення першого організованого єретичного руху в Північно-Східній Русі, як-от: гоніння архієпископа Мойсея, антистригольницька місія архієпископа Діонісія, викриття єпископа Стефана Пермського, можливо, соборний суд під головуванням Новгорода та Пскова.

Звернено увагу на те, що стригольники не були цілком оригінальними релігійними мислителями. Їхній світогляд навряд чи докорінно відрізнявся від церковного. У цій ідеологічній доктрині не було інтелектуально-витонченого гуманістичного критицизму чи раціоналізму. Водночас стригольницька доктрина була догматично бездоганною, що визнавали навіть найзапекліші її опоненти.

Загалом єресь стригольників розглядається як своєрідний релігійний феномен духовного життя в зазначеному регіоні Східної Європи. Віровчення єретиків трактується насамперед як реакція частини населення на трансформацію статусу церкви в суспільстві та шляхи й методи її досягнення. Ведучи гостру полеміку з офіційною церквою, стригольники заперечували основні християнські догмати, сповідалися матінці-землі, не визнавали духовенство станом, наділеним благодаттю, та звинувачували священників у поставленні «по мзді». Швидке поширення таких ідей у Новгороді та Пскові стало причиною активної боротьби офіційної церкви з єретиками.

Ключові слова: доктрина, духовенство, єресь, ідеологія, мзда, світогляд, стригольники, хіротонія.

Tkachuk Anatolii. The doctrine and ideology of strigolism as an attempt to form a new worldview paradigm on the territory of the North-Eastern Rusi lands in the 14th – early 15th centuries

The article analyzes the main elements of the beliefs of the strigolniks, reveals their features based on a detailed analysis of the sources available to us. The consideration of doctrine and ideology was carried out based on the understanding that the strigolnik movement was quite local in time and space.

It is emphasized that this heretical movement covered only Novgorod and Pskov, most likely even without the district, that is, it was an urban movement. But even within the largest cities of the north-eastern Russian lands, it did not become massive enough to fill the pages of chronicles with reports about itself.

Despite this, strigolism caused correspondence between the Novgorod and Pskov authorities (secular and spiritual) with the highest church hierarchs – the Patriarch of Constantinople and the Metropolitan of Moscow. This testifies to the seriousness of the problem facing the church in Novgorod and Pskov. This thesis is confirmed by active measures to eradicate the first organized heretical movement in North-Eastern Russia: the persecution of Archbishop Moisei, the anti-strigolnitsa mission of Archbishop Dionysius, the exposure of Bishop Stefan of Perm, possibly the cathedral court presided over by Novgorod and Pskov.

Attention was also paid to the fact that the strigolniks were not completely original religious thinkers. Their worldview was hardly fundamentally different from that of the church. There was no intellectually sophisticated humanistic criticism or rationalism in the ideological doctrine. At the same time, the Strigolnitsa doctrine was dogmatically impeccable, as even its most ardent opponents recognized.

In general, the heresy of the strigolniks is considered as a kind of religious phenomenon of spiritual life in the specified region of Eastern Europe. The creed of heretics is interpreted, first of all, as a reaction of a part of the population to the transformation of the status of the church in society and the ways and methods of its achievement. Waging a sharp

polemic with the official church, the strygnolniks denied the main Christian dogmas, confessed to Mother Earth, did not recognize the clergy as an estate endowed with grace, and accused priests of being appointed "for wages". The rapid spread of such ideas in Novgorod and Pskov became the reason for the active struggle of the official church with heretics.

Key words: doctrine, clergy, heresy, ideology, wages, worldview, strygnolniks, ordination.

Істотним чинником релігійно-культурного життя в XIV–XV ст. були єретичні течії. Слово «єресь» походить від грецького *hairesis*, що означає «вибір», «окреме вчення». Згодом під єрессю стали розуміти небезпечне для офіційної церкви відхилення від обов'язкових засад учення, культу, практики. Осередками єретичної думки були переважно міста, де виникали умови для ширшого утвердження гуманістичного світогляду, появи елементів раціонального осмислення дійсності.

У західному християнстві поняття єресі найчастіше відносять до тих вірувань, які були піддані анафемі на одному з вселенських соборів, визнаних католицькою церквою. На Сході «єресь» є менш конкретним поняттям і може розумітися як відхилення від церковної традиції.

На сьогодні в історіографії є декілька версій про генезу єресі. Однак це важливе питання наразі не є предметом нашого дослідження.

Стригольництво як єретичний рух зародилося наприкінці XIV ст. у Пскові, згодом набуло поширення у Твері, Новгороді, а звідти перекочувало в Москву й упродовж століття продовжувало боротися з офіційною церквою.

Поширення стригольництва в найбільших містах зазначеного регіону дає підстави стверджувати, що це була типова міська єресь. Основними її прихильниками були, з одного боку, посадські люди – ремісники та торговці, а з іншого – плебейські елементи.

Одним із найголовніших пунктів у доктрині стригольників була критика духовних осіб та осуд їх за те, що вони обіймали свої посади не завдяки особистим моральним якостям і професіоналізму, а через мзду (фактично хабарництво).

Згідно з традиціями православної церкви людина, яка обіймала посаду священника, мала перед цим пройти таїнство хіротонії – обряд поставлення у священнослужителі. Він полягав у тому, що вища духовна особа клала свою руку на голову того, хто посвячувався, та читала молитву. Вважалося, що в такий спосіб на кандидата у священники сходила Божа благодать і він ставав висвяченим на певний духовний сан [14]. Однак ще в давні часи встановилася традиція, за якою поставлення у священнослужителі здійснювалося за певну плату для вищих духовних осіб, які здійснювали це посвячення. Це суперечило церковним канонам і моральним нормам. Розмір цієї плати не був чітко фіксованим, а тому вище духовенство часто намагалося виманити з кандидата у священники якомога більшу суму [4, с. 69]. Таким чином, таїнство хіротонії перетворилося на своєрідну торгівлю церковними посадами та стало відбуватися, як тоді казали, «по мзді».

Одне з рішень Володимирського собору 1274 р. стосувалося обмежень мзди та симонії. Відтепер за таїнство хіротонії встановлювалася фіксована оплата – не більше 7 гривень [9]. Це рішення фактично дало змогу ще більше зловживати практикою поставлення «по мзді».

Стригольники почали боротьбу проти духовенства від самого початку свого існування. У грамоті константинопольського патріарха Ніла йдеться: «Вся єретики мняще святителя и священники и вся клирики, и прочаа люди христьяны, яко се поставляющия и поставляемя, себе же токмо правоверных мняще» [5]. Єпископ Стефан у своєму «Повчанні» з обуренням засуджував стригольника: «Оклеветал весь вселенський събор, патриархов и митрополитов, и епископов, и игуменов, и попов, и весь чин священнический, яко не по достоянию поставляеми» [13]. Це дає підстави стверджувати, що стригольники вважали незаконним висвячення не лише місцевих священників, а й вселенських патріархів, які, на їхню думку, також були поставлені на свої посади «по мзді».

У XV ст. стригольники продовжували виступати з критикою духовенства. Так, у грамоті митрополита Фотія 1416 р. було написано про єретиків таке: «На истинну и на православную христанскую веру възлагают ложная, и на великое божие священство, вышшее великаго аггельскаго ликостояния» [11]. У цій же грамоті митрополит навів довгий список правил, які закріплюють порядок поставлення у священники, та суму внеску, який необхідно було заплатити за ту чи іншу духовну посаду.

У «Повчанні» Стефана Пермського наголошувалося: «Тако и ныне стригольницы, ни священна имущи, ни учительскаго сана, сами ся поставляют учителя народа» [13]. Із цього твердження можна зрозуміти, що стригольники взагалі заперечували статус духовенства як особливої суспільної верстви. Вони вважали, що проповідником у них може бути будь-хто з охочих. Водночас аналіз джерел свідчить про те, що духовним учителем стригольників могла стати лише освічена людина, знавець біблійних текстів та вмілий оратор.

Згідно з канонами православної церкви лише та особа, яка пройшла через таїнство хіротонії, мала право проводити службу та бути духовним учителем. Стригольники ж запевняли, що миряни також мають право на проповідь і духовне наставництво. Як приклад вони наводили слова апостола Павла: «Вы же, стригольницы, глаголете, еже Павел и простому человеку повеле учить» [13].

У джерелах XV ст., зокрема у грамоті митрополита Фотія 1427 р., чітко простежується ще один елемент доктрини стригольництва – невизнання інституту чернецтва. Митрополит писав: «Слышу тех некоторых, яко отступлены от бога, о своем крестянстве небрегуще, но и чин великаго божиа священства, иночества яко ни во чтоже полагающе, но и умаляюще» [12].

Імовірно, виступ стригольників проти чернецтва був конкретною дією, яка завдавала удару по феодалній земельній власності. Відомо, що за часів середньовіччя церква була великим землевласником і більша частина цих земель перебувала у володінні монастирів. Тому стригольники, заперечуючи існування чернецтва, виступали й проти його земельних володінь.

Гостро критикували єретики також поведінку духовних осіб, яку вважали неприйнятною для такого рівня людей, а також їхній спосіб життя: «Сии учителя пьяницы суть, ядят и пьют с пьяницами, и взимають от них злато и сребро и порты, от живых и от мертвых» [13]. Окрім звинувачень у пияцтві й ненаситності, єретики засуджували духовенство за грошолобство та наживання власних статків за чужий рахунок.

Особливим було ставлення стригольників до святих текстів. Хоча проповідники єретиків були обізнані з християнською літературою, однак ставилися до неї досить критично, тому деякі відомі твори трактували по-своєму. Це стосувалося і Євангелія [6, с. 47].

У джерелах містяться згадки про те, що саме Євангеліє вивчалось стригольниками: «Вы же, стригольницы, почитая святое Еуаггелие». Церква рекомендувала прихожанам безумовно дотримуватися Святого Письма. Стригольники ж вдумливо аналізували його, використовували певні уривки для трактування свого віровчення та критики багатьох аспектів діяльності православної церкви. Саме тому в «Поучении Стефана Пермского» наголошувалося на справжньому значенні Євангелія: «Не того деля дал Христос Еуаггелие в мир, чтобы почитая его, смотрити того слова, чим бо кого укорити, но того деля дал есть Христос Еуаггелие, егда почитая его, себе укоряти, и преже себе управляет» [13].

Тут доречно згадати про мешканця Пскова протопопа Іова, якого шанували місцеві жителі за те, що «от Бога сице даровася ему протолковати всякого писания Ветхаго и Новаго Завета» [1, с. 152]. Тобто саме знання біблійних текстів та змога трактувати Святе Письмо, а не заслуги в певній діяльності, принесли йому славу й пошану від людей.

Ще одним пунктом у віровченні стригольників було заперечення причастя. Імовірно, єретики відхиляли це таїнство тому, що не сприймали його здійснення не достойним для цього духовенством. Про це може свідчити уривок із «Поучения русского епископа Стефана против стригольников»: «Егда священник службу служит, тогда имети его, яко Христа в Сионе с ученикы вечерявша, и тако достойно причаститися от руки его, яко от руки Христовы, а не расужая и не распытывая о ереси божии, аще достоин, или не» [13].

Дослідниця Н.О. Казакова дає інше трактування та вважає, що причини відторгнення єретиками причастя не були такими поверховими. Вона наголошує на тому, що в основі невизнання стригольниками цього таїнства лежали більш принципові погляди, інакше Стефан Пермський у своєму «Поучении» не обґрунтовував би так детально його сенс і важливість. Тому вчена стверджує, що єретики відхиляли причастя як щось не зрозуміле з позиції розуму, тобто виступали до певної міри як представники раціоналізму [6, с. 48].

Критично ставилися єретики й до іншого таїнства – сповіді. Вони не вважали духовенство таким, що може «взяти и разрешати грехи». Відповідно, заперечення цього таїнства було логічним продовженням критики духовенства.

Звичній для християн сповіді духовним особам стригольники протиставляли сповідь землі – один з основних обрядів їхньої релігійної практики. Єпископ Стефан повідомляє, що цей елемент віровчення був введений зачинателем ересі Карпом: «Сю бо злую сеть дьявол положил Карпом стригольником, что не велел исповедатися к попом, дабы от попов честь ерейскую отнял, еже им Христос дал вязати и разрешати грехи» [13].

Б.О. Рибаків допускає, що не варто звинувачувати стригольників у запереченні одного з найважливіших християнських таїнств. Єретики, на його думку, сповідалися безпосередньо Богу, просто місцем цієї сповіді був не храм, а природа, матінка-земля, через яку можна було передати Всевишньому всі свої гріхи. Обґрунтування такої сповіді стригольники знаходили в переконанні, що для зв'язку між людиною та Богом не потрібні посередники. У цьому елементі віровчення фактично виявлявся

певний гуманізм еретиків, адже сповідь сам на сам із Господом, на їхню думку, давала людині відчуття особистої незалежності та розкнутості під час покаяння [15, с. 99].

М.С. Тихонравов прирівнював обряд сповіді землі, який існував у стригольників, до схожого обряду німецьких еретиків. Під час здійснення покаяння вони лягали у велике коло та розміщувалися відповідно до глибини свого гріха. Потім духовний учитель проходився по цьому колу й кожного вдаряв джгутом.

Ще одну позицію висловив О.М. Афанасьєв. Він вказував на те, що обряд сповіді землі у стригольників міг походити від давніх слов'янських звичаїв і ритуалів. Дослідник зібрав багато приказок, описів обрядів, народних прикмет слов'ян, які висловлювали в них свої вірування про землю, вважаючи її наділеною надприродними силами та енергією [16, с. 142–150].

В.В. Мильков розглядав обряд сповіді землі як наслідування язичницьких вірувань, в основі яких лежало шанування неба й землі. Він вважав, що стригольники сприймали Бога як частину природи, а основою їхнього сприйняття світу був пантеїзм [10, с. 120]. Однак це твердження виглядає досить суперечливим, позаяк у джерелах немає свідчень чи коментарів щодо поклоніння стригольників небу. У грамоті від 23 вересня 1427 р. митрополит Фотій наголошував на тому, що стригольники пропагували не культ неба в язичницькому розумінні, а культ небесного Бога, тобто Господа в розумінні християн, якому еретики поклонялися не гідні: «Тие стриголници, отпадающе от бога и на небо взирающе беху, тамо отца себе наричают... но како смеют, от земли к въздуху зряще, бога отца себе нарицающе, и како убо могут отца себе нарицати?» [12].

М.В. Печников в одній зі своїх статей дає трактування фрази митрополита Фотія зі згаданої вище грамоти про те, що стригольники «на небо взирающе беху, тамо отца себе наричают». Він вважає, що йдеться про розспівування молитви «Отче наш», під час якого дивляться на небо. Церковні служби в еретиків, найімовірніше, проводилися на вулиці. Згідно з канонами молитися не священникам та за межами вівтаря (окрім літургії) не заборонялося. Оскільки стригольники були відлучені від церкви, Фотій вважав їх негідними звертатися до Бога Отця [10, с. 123].

Унаслідок аналізу останньої грамоти митрополита проти стригольників від 23 вересня 1427 р. можна зробити такий висновок: еретики ніяк не персоніфікували Бога, не поклонялися іконам та іншим його зображенням. Вони уявляли його як надприродну силу. Під час покаяння опускалися на землю та припадали до неї обличчям. Так само під час молитви вони не уявляли подобу Господа перед собою, а піднімали погляд угору і зверталися до неба, до невидимого Бога [12].

Заперечення заупокійно-поминального культу було ще одним з елементів віровчення стригольників. Вони відхиляли поминальну службу, трапезу та роздачу милостині. Еретики наполягали на тому, що «не достоин де над мрътвыми пети, ни поминати, ни службы творити, ни принося за умершаго приносите к церкви, ни пиров творити, ни милостыни давати за душу умершаго».

Цікавим є ще один фрагмент із «Поучения» Стефана Пермського: «Глаголють бо стригольницы о нынешних святителех и о попех что не достойны де их службы, яко не не стяжаша, но имения взимають у хрестьян, подаваемое им приношение за живыя и за мертвыя» [13]. Ця теза може свідчити про те, що еретики не стільки заперечували заупокійно-поминальний культ, скільки виступали проти духовенства та зловживань священників під час його здійснення.

Можна припустити, що таке ставлення еретиків до похоронних обрядів могло бути спричинене тим, що наприкінці XIV ст. в руських землях вони почали активно формуватися й ускладнюватися. З поглибленням майнового розшарування люди стали більш виражено показувати турботу про померлих. Раніше всіх ховали у звичайних могильних ямах і без монументального облаштування. З XIV ст. починають з'являтися поховання у трунах, колодах та навіть кам'яних саркофагах. У церквах поширювалися такі форми турботи про померлих, як сорокоуст, поминальні служби, що могло послугувати фактором, який змусив стригольників не сприймати нові канони заупокійного культу. Це було своєрідною реакцією на введення нових форм благочестя [1, с. 200].

Стефан Пермський зробив акцент на запереченні стригольниками елементів вшанування померлих не лише через те, що це було звернено проти духовенства, а й тому, що це зачіпало інтереси церкви в матеріальному плані. Милостині, пожертви, плата за заупокійні молитви становили значну частину прибутків священників. «Вклады по душе» були основою фінансування та джерелом розширення церковної земельної власності, адже досить часто ці пожертви здійснювалися у формі передачі благодійником свого земельного наділу [6, с. 49]. Заперечення цих внесків суперечило інтересам церкви як феодального власника.

Стригольники не були закритою сектою, збори якої відбувалися цілком таємно. Про це може свідчити ще одна теза з «Поучения» єпископа Стефана, у якому він дає настанови християнам про те, як

не варто себе поводити, ставлячи у приклад еретиків: «Тако же молитися Христос в тайне повеле, всякого тщеславна и високоумна убежати, не молитися на распутьях и на ширинах градных, ни выситися словесы книжными». Ці слова можуть свідчити про те, що стригольники молилися та читали проповіді на вулицях, тим самим значно спрощуючи вступ до їхньої громади всім охочим.

Еретики дотримувалися суворих життєвих правил. Це визнає навіть Стефан Пермський, проте пояснює цю високоморальність стригольників як лицемірство й нещирість із їхнього боку, як спосіб маніпулювання людьми для залучення їх до громади еретиків: «Таковыи же беша еретицы, постницы, молебницы, книжницы, лицемерницы пред людьми чисти творящеса, аще бо бы не чисто житье их видели люди, то кто бы веровал ереси их?» [13].

Оскільки стригольники виступали проти матеріальних зловживань із боку церкви, то, на думку Н.О. Казакової, можна припустити, що еретики не володіли якимось значимим майном і земельними наділами. Дослідниця зазначає, що нестяжательство, на переконання стригольників, було нормою для всіх їхніх прихильників. Однак не відомо, що насправді стояло за цим принципом: заклик відмовитися від нагромадження майна і збагачення чи, як в ідеології деяких еретичних течій Західної Європи, тенденція до матеріальної рівності в суспільстві [6, с. 51–52]. Найімовірніше, нестяжательство еретиків було проявом засудження основ феодального суспільства з його майновою та соціальною нерівністю, яка підтримувалася й визнавалася церквою.

Лідери та очільники стригольництва, за свідченням джерел, загалом були освіченими людьми. Навіть противники ересі вказували на це, називаючи стригольників книжниками. Еретики створили навіть власне писання – «Писание книжное, еже и списа на помощь ереси своей» [13]. Цілком імовірно, що у стригольників була своя література, «періодичні видання», збірки, які містили інформацію про основи віровчень, діяльність членів громад. Однак ці писемні пам'ятки не дійшли до наших часів, оскільки, найімовірніше, були знищені церквою під час репресій проти еретиків.

Дослідники Н.О. Казакова та Я.С. Лур'є у праці про еретичні рухи в північно-східних руських землях зазначають цікавий факт: окрім основного традиційного напрямку стригольників, у XV ст. виділилася ще одна течія. Про це можна судити з грамоти митрополита Фотія від 22 червня 1427 р. У ній, окрім закликів до боротьби проти еретиків, митрополит пише: «И вы убо, священници, никако приношения тех приимайте к церквам божиим, и отлучайте таковых и отметаите, яко согнилыя уды, от здраваго тела церкви Христовы» [12]. Із цих слів можна зрозуміти, що не всі стригольники розривали свої стосунки із церквою та продовжували відвідувати храми й службу Божу. Можна припустити, що ця частина еретиків не зовсім поділяла ставлення очільників руху щодо релігійних таїнств, догматів православної церкви, однак підтримувала критику духовенства та звинувачення священників у поставленні через мзду. Тільки в такому випадку логічним виглядає пояснення того, чому стригольники, яких згадує Фотій у своїй грамоті, продовжували відвідувати церкву. Цю частину еретиків можна вважати своєрідним поміркованим крилом руху.

Паралельно існувало й більш радикальне крило стригольництва. Воно сформувалося в першій половині XV ст. та дотримувалося тих самих поглядів, що й основна маса еретиків, доповнюючи їх дещо категоричнішими висновками. Митрополит Фотій пише: «Слышу тех некоторых, яко отступлены от бога, о своем крестьянстве небрегуще, но и чин великаго божиа священства, иночества яко ни во чтоже полагающе, но и умаляюще; и тех, по слышанию слышу, иже яко садукеем онем проклятым подражающе суть, еже и яко и въскресенію не надеюще быти мняху» [12]. Якщо основна течія стригольників заперечувала весь заупокійно-поминальний культ, то ця частина еретиків, про яку йдеться у джерелі, не вірила у воскресіння мертвих. Із цього постає також, що радикальне крило еретиків, найімовірніше, заперечувало існування Страшного Суду, раю та пекла, адже якщо немає воскресіння мертвих, то й судити та обирати тобі «оселю» немає кому [6, с. 65]. Однак доступні для нас джерела не дають змогу аргументовано підтвердити цю тезу.

У цій же грамоті митрополит згадує про те, що Бог, окрім неба, є також на землі. Тут він уподібнений в образах духовних осіб, які наділені божественною силою та владою. Церква як їхній осередок, згідно з основами православ'я, вважалася небом на землі. Стригольники не поділяли цю думку. Фотій пише, що еретики «не имут чисте веровати православия истинаго, ни к божьим церквам, к небу земному, не имуть быти прибегающе» [12], тобто вони не визнавали за православною церквою приписаного їй статусу осередка присутності Бога на землі. Стригольники кінця XIV ст., на відміну від згадуваних у джерелі еретиків, були менш радикальними й безкомпромісними у своїх висловлюваннях щодо православної церкви та не визнавали її суто через організаційні принципи, таїнства й догмати.

Радикалізм еретиків XV ст. виявлявся також у ставленні до Євангелія. Відомо, що стригольники кінця XIV ст. розглядали його як основу свого вчення, на нього посилювалися під час критики церкви

й духовних осіб. Що ж до радикального крила еретиків, то їхні погляди на Євангеліє були суттєво іншими. «А понеже бо самых того истинных еуангельских благовестей и преданей апостольских и отеческих не верующе» [12], – ідеться про стригольників в останній грамоті митрополита Фотія. Із цих слів розуміємо, що описані в наведеному фрагменті еретики відхиляли Євангеліє та вміщені в ньому повчання.

Є підстави стверджувати, що представники радикального крила стригольників не визнавали божественну природу Христа, адже вчення про Ісуса як про Сина Божого є основною складовою частиною Євангелія. Стригольників XV ст. дослідники іноді називають монотейстами, оскільки вони визнавали лише Бога Отця та сприймали його як батька всього суцього. Однак навряд чи це твердження є беззаперечним. Якби стригольники були монотейстами, у джерелах були би згадки про те, що вони заперечують ще один важливий православний догмат – Святу Трійцю. Проте таких достовірних відомостей у джерелах не виявлено.

Таким чином, ересь стригольників була своєрідним релігійним феноменом духовного життя в Північно-Східній Русі. Віровчення еретиків стало реакцією частини населення на трансформацію статусу церкви в суспільстві та шляхи й методи її досягнення. Вступивши в гостру полеміку з офіційною церквою, стригольники заперечували основні християнські догмати, сповідалися матінці-землі, не визнавали духовенство як стан, наділений благодаттю, і звинувачували священників у поставленні «по мзді». Швидке поширення таких ідей у Новгороді та Пскові стало причиною активної боротьби офіційної церкви з еретиками, підсумком якої став цілковитий занепад стригольництва як еретичного руху.

Література:

1. Алексеев А.И. Религиозные движения на Руси последней трети XIV – начала XVI в. Стригольники и жидовствующие. Москва : Индрик, 2012. 560 с.
2. Алексеев А.И. К изучению ереси стригольников. *Древняя Русь*. 2004. № 4918). С. 22–34. URL: http://www.drevnyaya.ru/vyp/stat/s4_18_2.pdf.
3. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов : в 3 т. Москва, 1865. Т. 1. 804 с. <https://runivers.ru/upload/iblock/85e/1.pdf>.
4. Голубинский Е.Е. История русской церкви : в 2 т. Москва, 1900. Т. 2 : Период второй, московский, от нашествия монголов до митрополита Макария включительно. II половина тома. 919 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/416951>.
5. Грамота константинопольского патриарха Нила в Псков о пошлинах, взимаемых с церковных ставленников (против стригольников). Ок. 1382 г. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Aleksej_Pavlov/pamjatniki-drevne-russkogo-kanonicheskogo-prava/22.
6. Казакова Н.А., Лурье Я.С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века. Москва ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1955. 573 с.
7. Любашенко В.І. Еретичні течії. *Історія української культури* : у 5 т. / гол. ред. Б.Є. Патон. Київ : Наукова думка, 2001. Т. 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII століть. URL: <http://izbornyk.org.ua/istkult2/ikult222.htm>.
8. Любашенко В.І. Богомільство у Київській митрополії: гіпотези та коментарі. *Проблеми слов'янознавства*. 2013. Вип. 62. С. 23–37. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/slavyistyka/eng/n62/02.pdf>.
9. Определения Владимирского собора 1274 года. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Определения_Владимирского_собора_1274_года.
10. Печников М.В. Доктрина стригольников: опыт реконструкции. *Russia mediaevalis*. München, 2001. Т. X, 1. S. 107–125. URL: https://www.academia.edu/41157464/41157464/Доктрина_стригольников_опыт_реконструкции_Russia_mediaevalis_Tomus_X_1_2001_C_107_125.
11. Послание митрополита Фотия во Псков против стригольников. 23 сентября 1416 г. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433553/>.
12. Послание митрополита Фотия во Псков против стригольников. 22 июня 1427 г. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433559/>.
13. Поучение русского епископа Стефана против стригольников. Около 1386 г. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Aleksej_Pavlov/pamjatniki-drevne-russkogo-kanonicheskogo-prava/25.
14. Православно-догматическое богословие Макария, митрополита Московского и Коломенского : в 2 т. Санкт-Петербург, 1883. Т. 2. 674 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/pravoslavno-dogmaticheskoe-bogoslovie-tom2/29_1.
15. Рыбаков Б.А. Стригольники. Русские гуманисты XIV столетия. Москва : Наука, 1993. 336 с.
16. Тихонравов Н.С. Сочинения : в 3 т. Москва : М. и С. Сабашниковы, 1898. Т. 1 : Древняя русская литература. 591 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/1095770>.

УДК 94(430)«18»:329-055.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.29>

ІДЕОЛОГІЯ І СУСПІЛЬНА ПРАКТИКА ЖІНОЧОГО РУХУ В НІМЕЦЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Хлібовська Ганна,

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри всесвітньої історії
Волинського національного
університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-9764-3595

У статті проаналізовано становлення та розвиток жіночого руху в Німецькій імперії. Звернено увагу, що в українській історичній науці це питання майже не досліджувалося.

Охарактеризовано умови, які сприяли появі початково розрізненої, а згодом більш організованої боротьби німкенів за емансипацію. Виокремлено чинники, що вплинули на формування жіночого руху в Німецькій імперії, а саме: об'єднання німецьких земель в єдину державу, яке сприяло уніфікації імперського законодавства і певному узгодженню діяльності жіночих організацій; індустріалізація країни і, як наслідок, поступова руйнація патріархального устрою, збільшення чисельності працюючих жінок, зміна їхнього статусу в суспільстві; вплив північноамериканського та британського фемінізму на боротьбу німкенів за свої права.

Зазначено, що становлення жіночого руху в німецьких землях відбулося на початку «довгого» XIX століття. Його представниці, переважно освічені інтелектуалки із заможних родин, поширювали свої погляди в літературних творах, жіночих часописах і газетах, створювали організації, які опікувалися різними сторонами буття жіноцтва. Натомість структурування жіночого руху, формування його ідеологічних засад та усталення суспільних практик найповніше проявилися в імперський період, зокрема вільгельмівську епоху.

Розкрито напрямки діяльності жіночих організацій: захист майнових інтересів німкенів, охорона здоров'я і материнства, надання права на здобуття вищої освіти, покращення умов праці робітниць, боротьба за виборче право. Вказано, що єдина ідеологія в німецькому жіночому русі не сформувалася. Виникло кілька напрямків, пов'язаних ідейно з релігійними, громадськими організаціями, політичними партіями. Водночас, поряд із прихильницями емансипації жінок, залишався численний прошарок німкенів, які притримувалися традиційних патріархальних поглядів.

Звернено увагу на боротьбу суфражисток, які вважали, що надання виборчого права жінкам посприє їхньому звільненню від інших форм дискримінації. Відзначено неоднорідність та діаметрально протилежні позиції багатьох суфражисток.

Визначено результати боротьби жінок за емансипацію: прийняття імперських законів з охорони праці робітниць; розширення майнових прав жіноцтва; отримання права навчатися в університетах країни, брати участь у діяльності політичних партій і громадських організацій тощо. Зауважено, що змінилися наявні раніше стереотипи щодо місця жінки у суспільстві.

Ключові слова: Німецька імперія, емансипація, фемінізм, суфражизм, німецький жіночий рух, жіночі організації.

Khlibovska Hanna. Ideology and social practice of the women's movement in the German Empire

The article analyzes the formation and development of the women's movement in the German Empire. Attention was drawn to the fact that this issue was almost never investigated in Ukrainian historical science.

The conditions that contributed to the appearance of the initially scattered, and later more organized struggle of German women for emancipation are characterized. The factors that influenced the formation of the women's movement in the German Empire are singled out, namely: the unification of German lands into a single state, which contributed to the consolidation of imperial legislation and a certain coordination of the activities of women's organizations; industrialization of the country, and as a result, the gradual destruction of the patriarchal system, an increase of the number of working women, a change of their status in society; the influence of British and North American feminism on the struggle of German women for their rights.

It is noted that the formation of the women's movement in German lands took place at the beginning of the "long" XIX century. Its representatives, mostly educated intellectuals from wealthy families, spread their views in literary works, women's magazines and newspapers, created organizations that took care of various aspects of women's existence. Instead, the structuring of the women's movement, the formation of its ideological foundations and the establishment of social practices were most fully manifested in the imperial period, particularly the Wilhelmine era.

The areas of activity of women's organizations are revealed: protection of German women's property interests, health and maternity protection, granting of the right to obtain higher education, improvement of working conditions for female

workers, struggle for suffrage. It is shown that a single ideology in the German women's movement was not formed. There emerged several trends that were connected with religious, public organizations and political parties. At the same time, alongside with supporters of women's emancipation, there remained a large layer of German women who adhered to traditional patriarchal views.

Attention is drawn to the struggle of the suffragettes, who believed that giving women the right to vote would help free them from other forms of discrimination. The heterogeneity and diametrically opposite positions of many suffragettes were noted.

The results of women's struggle for emancipation are defined: the adoption of imperial laws on the protection of female workers; expansion of women's property rights; obtaining the right to study at the country's universities, participate in the activities of political parties and public organizations, etc. It was noted that the previously existing stereotypes regarding the place of women in society have changed.

Key words: the German Empire, emancipation, feminism, suffragism, German women's movement, women's organizations.

Сучасні німкені можуть багато з того, за що боролися їхні прабабусі: голосувати, вчитися, вести бізнес і керувати країною. Нині німецькі жінки вважають себе емансипованими, тобто мають рівні з чоловіками права в суспільному, трудовому і сімейному житті. Рівноправність передбачає також право на освіту, обирати і бути обраною до державних органів влади, право на працю і рівну зарплату з чоловіками. Хоча за статистикою німкені заробляють на 20% менше, ніж чоловіки, і займають лише 15% керівних посад [7]. З метою подолання цього гендерного дисбалансу в 2020 році у ФРН прийнято національну стратегію, яка передбачає встановлення гендерного паритету, зокрема всі урядові відомства зобов'язані збільшити частку жінок у бізнесі і політиці, скоротити гендерний розрив в оплаті праці тощо.

За свої права німкені боролися довго і послідовно. Тепер навіть важко повірити, що півтора століття тому майже не було жіночих професій, жінки не мали змоги займатися ні наукою, ні мистецтвом, не кажучи вже про політику чи бізнес. Патріархальний устрій більшості німецьких держав наділяв жінок і чоловіків різними соціальними функціями і, відповідно, різними правами і обов'язками. До прикладу, право обирати і бути обраним визначалося майновим цензом і, будучи залежними у цьому сенсі від чоловіка чи батька, жінки позбавлялися такої можливості. Відтак усвідомлення зміни їхніх ролей у суспільстві «довгого» XIX століття пройшло тривалу еволюцію. Трансформації стереотипних уявлень від означення місця жінки знаменитою тріадою «Kinder», «Küche» «Kirche» («Діти», «Кухня», «Церква»), яку приписують останньому кайзеру Німецької імперії Вільгельму II, до більш активної її ролі у суспільному житті сприяла доба модернізації «довгого» XIX століття. Означений період характеризували динамічність, моделювання новацій в усіх сторонах життя суспільства. В цей час започатковано організований жіночий рух, сформовано його засади та усталено суспільну практику.

З огляду на розвиток гендерних досліджень в сучасній історичній науці актуалізувалася проблема вивчення генези жіночого руху в Німецькій імперії. Донедавна в історичних студіях переважала тенденція зосереджувати увагу головню на чоловічій діяльності. Натомість науковці, які займаються гендерними проблемами, мають на меті повернути жінкам належне їм місце у світовій і національній історії. У 1970-х роках сформульовано головне кредо феміністської жіночої історії: «Жінки вивчають жінок задля жінок» [6]. В українській історіографії становлення та розвиток фемінізму як суспільного руху розглядали Оксана Кісь, Марина Вороніна, Ольга Гриценко-Веселовська, Наталія Шевченко [3; 5; 6; 2; 4; 8]. Проте дослідження з історії генези німецького жіночого руху загалом і в Німецькій імперії зокрема відсутні.

Натомість у німецькій історичній науці вивченню проблеми фемінізму приділено значно більше уваги, головню історикінями. Здебільшого це пов'язано як з науковим інтересом учених, так і з тією роллю, яку відіграють жінки в сучасному німецькому суспільстві. З активізацією гендерних досліджень було звернено увагу на джерельну базу. У 1983 році в місті Кассель створено архів, у якому зберігаються джерела з історії німецького жіночого руху. З 2018 року у відкритому доступі запрацював жіночий цифровий архів (Digitales Deutsches Frauenarchiv). Тут розміщено фотографії газетних та журнальних статей, вирізок, плакатів, листівок, книг, які знайомлять із життям і діяльністю представниць німецького фемінізму [14]. У міждисциплінарних часописах публікуються дослідження з історії боротьби жінок за свої права.

У наукових розвідках переважає позитивістський підхід. Основна увага звернена на вивчення фактичного матеріалу та створення цілісної картини жіночих практик у тому часі. У дослідженні Карін Гаузен та Хельги Вундер «Жіноча історія. Гендерна історія» йдеться про становлення німецького жіночого руху та його учасниць [15]. Ірен Шрьодер охарактеризувала чинники, які спонукали до активізації руху німкенів в імперський період, виокремлює його регіональну специфіку [17]. Софі Айсман розглянула динаміку боротьби жіноцтва за свої права від середини XIX століття до початку Великої війни [1]. Улла

Вішерман проаналізувала тематику, зміст, стиль жіночих часописів і газет [19]. Гізела Брінкер-Габлер дослідила літературну і громадську діяльність Гедвіги Дом [13]. Проте в наукових працях окремо не виділяється період Німецької імперії як визначальний етап у становленні та ідеологічному наповненні жіночого руху.

Своєрідний старт боротьби німкеней за свої права розпочався з «довгого» ХІХ століття. У 38 державно-територіальних утвореннях, що в цей час існували на німецьких землях, різнилися життєві практики і, відповідно, становище жінок. Проте загалом спосіб життя німкеней залишався традиційним, усталеним і розміреним. У патріархальному німецькому суспільстві жіночі ролі були чітко окресленими і фокусувалися в сім'ї, домашньому господарстві. На них чекало одне майбутнє – стати дружинами і матерями. Жінки із заможніших прошарків займалися ще добродійною, культурницькою, мистецькою діяльністю.

Не змінила такого становища епоха Просвітництва, яка принесла феміністичне мислення найраніше до Великої Британії та Франції. У німецькомовних регіонах феміністична думка поширювалася повільніше з огляду на політичну роздробленість країни; відсутність єдиної столиці як центру, де зазвичай найперше з'являються передові ідеї; незначну кількість літературних творів, у яких популяризувалася емансипація жінок. До того ж, німкені з літературним талантом працювали головню у відносній ізоляції.

Натомість окремі представниці вищих суспільних верств заявляли про несправедливість, яка існувала в тогочасному суспільстві: нерівність майнових та сімейних прав жінок і чоловіків, недоступність фахової освіти, неможливість професійної самореалізації та відсутність політичних прав. Родоначальниці жіночого руху були освіченими і фінансово забезпеченими інтелектуалками, які формулювали свої ідеї про гендерну рівність у літературних текстах і полемічних памфлетах. Зокрема, письменниця Софі Мєро в 1784 році редагувала «Almanach für Frauen» («Жіночий альманах»), у якому висвітлювалися означені проблеми [16]. Системний виклад ідей фемінізму, вимогу емансипації жінок заради державного блага знаходимо у творі німецького філософа Теодора Готліба фон Гішпеля «Про покращення цивільних прав жінок», який з'явився в 1792 році.

Активізацію жіночого руху спричинили революційні події 1848–1849 років у німецьких державах. У 1849 році в саксонському місті Гросенгайн з'явилося перше число газети «Frauen-Zeitung» («Жіноча газета»), яку заснувала Луїза Отто-Петерс. Щоправда, дуже швидко влада закрила видання. Причиною такого рішення слугував параграф 12, внесений 1850 року до Закону Королівства Саксонії, який забороняв жінкам створювати та бути редакторками періодичних видань. Він був спрямований насамперед проти Луїзи Отто-Петерс, тому в суспільстві отримав назву «Lex Otto» («Закон Отто») [1]. У 1865 році вона разом Міною Кауєр та іншими феміністками створили одну з перших жіночих організацій «Allgemeiner Deutscher Frauenverein» («Загальну німецьку жіночу асоціацію»). «Моя позиція полягає в тому, щоб підтримувати робітниць в їхньому праві на заробіток, а також в тому, щоб вони стали борцями за політичні права» – написала вона у творі «Право жінок на заробіток» [18, с. 8]. Проте у цей період жіночий рух був спорадичний і залежав переважно від ентузіазму окремих його представниць, які спрямовували свої зусилля головню на покращення становища німкеней.

В останній третині ХІХ – на початку ХХ століття формуються ідеологічні пріоритети та організаційна структура жіночого руху. Цьому сприяла низка факторів. Насамперед, завершення об'єднання німецьких земель 1871 року в єдину національну державу – Німецьку імперію, яка проіснувала до листопада 1918 року. Прийнята того ж року конституція країни надавала загальне виборче право для чоловічого населення країни. Про виборчі права жінок в основному законі держави не йшлося. Зрештою, в законодавстві європейських країн цей привілей для жінок був не на часі. Проте в суспільно-політичній думці ідеї рівних із чоловіками виборчих прав мали чільне коло послідовників і послідовниць. Інший важливий чинник – зміна становища жінок під впливом модернізації, особливо економічної. Її прикметні ознаки: руйнація традиційного патріархального устрою, швидка урбанізація переважно за рахунок сільського населення країни, збільшення частки працюючих жінок у промисловості, зросла необхідність здобувати освіту. Зрештою німкеням потрібно було пристосовуватися до нових повсякденних практик, які диктувало місто. Усталилися поведінкові стереотипи, властиві індустріальному суспільству, насамперед індивідуалізм. З ускладненням соціальної структури ролі жінок у селянських, робітничих, буржуазних та інших типах сімей суттєво різнилися.

Своєрідним девізом емансипації жінок у Німецькій імперії став вислів берлінської письменниці і громадської діячки Гедвіг Дом: «Права людини не мають статі». Із 1870 року вона публікувала твори феміністичного змісту, в яких доводила, що жіночий соціальний характер обумовлений вихованням, а не біологічними чинниками. Гедвіг Дом вимагала соціальної та економічної рівності з чоловіками, права жінок на освіту. Популяризації таких ідей сприяла її активна літературна діяльність. Вона була

авторкою кількох театральних комедій, які ставили у берлінському муніципальному театрі Шауспільхаус. Мали свою читацьку аудиторію її романи. Стиль літераторки, що глузує з чоловічих претензій на владу, а також визнана неповага до патріархальної соціальної системи сприяли переосмисленню ролі жінки у німецькому суспільстві [13]. Заснована нею організація «Verein der Reformen» («Асоціація реформ») виступала за комплексну освітню реформу та навчання в університетах жінок.

Жіночий активізм у той час був пов'язаний із різними сферами буття, такими як: захист майнових інтересів німкенів, прав дітей і вдів, охорона здоров'я і материнства, освіта, різноманітна благодійність (догляд за немічними, організація притулку для сиріт тощо), до якої залучалися жінки досить часто з ініціативи міської влади, створення пристойних умов життя і праці робітниць, і в підсумку – боротьба за виборче право.

Урізноманітнилися форми діяльності німкенів задля досягнення поставлених цілей: видання жіночих газет і часописів, скликання конференцій для обговорення становища жінок у німецькому суспільстві та вироблення конкретної програми дій, заснування та безпосередня участь у роботі громадських організацій. Міна Кауер створила у Берліні в 1888 році «Frauenwoll» («Асоціацію добробуту жінок»), яка опікувалася здоров'ям жінок, зокрема відстоювала їхнє право на аборти. 1889 року вона заснувала «Handelsverband der Frauenlöhne» («Комерційну спілку заробітних плат жінок»), одну з перших жіночих профспілок, а разом з Гелен Ланге та Францискою Тібуртіус того ж року започаткувала діяльність середньої школи для дівчат із метою їхньої підготовки до вступу в університети. У 1893 році Міна Кауер стала співзасновницею «Mädchen- und Frauengruppen für Soziale Hilfsarbeit» («Жіночих груп для соціальної допомоги»). Гелен Штокер була співзасновницею «Bund für Mutterschutz» («Ліги захисту матерів»), створеної у 1905 році. Упродовж 1905–1908 років вона редагувала часопис організації «Mutterschutz». Гедвіг Дрансфельд із 1912 року співпрацювала з «Deutscher Katholischer Bund» («Німецькою католицькою федерацією»), яка займалася добродійністю і підтримувала участь німкенів у релігійному житті імперії як чинник збереження моральних засад суспільства. Суттєву роль у популяризації ідей емансипації, насамперед тих сегментів, які стосувалися покращення становища німкенів, відіграла преса [17].

Єдиного ідеологічного формату в німецькому жіночому русі не існувало. Він почасти залежав від програм профспілок, політичних партій, переконань безпосередніх учасниць. Становищем німкенів опікувалися представниці різних суспільних прошарків і політичних уподобань. До прикладу, феміністки, які підтримували СДПН, одну з найбільш впливових опозиційних партій Німецької імперії, пропагували права жінок-робітниць. Натомість прихильниці іншої опозиційної партії «Центр» підтримували участь жінок у релігійному житті країни і свого регіону. Щоправда, співпраця між членкинями різних організацій почасти утруднювалася, головню через ідеологічні розбіжності. Водночас досить чисельним залишався прошарок німкенів, які притримувалися традиційних цінностей, вважаючи, що жінка повинна займатися головню сім'єю і дітьми.

Результатом жіночого руху стало прийняття імперським урядом законів, які поліпшували становище німкенів у виробничій сфері, регулювали використання жіночої праці. Працюючі жінки були переважно незаміжні та вдови, заміжні зазвичай доглядали за дітьми. Найчастіше німкені влаштовувалися на роботу в текстильну промисловість, виробництво одягу (50% всіх працюючих жінок), харчову (22,1%), хімічну (16,2%), паперову (32,6%) галузі [10, с. 181]. На рубежі століть увиразнилася тенденція до розширення сфер зайнятості, прийнятних для жінок різних верств суспільства. Законодавством було визначено перелік виробництв, на яких заборонялося працювати жінкам, встановлено допомогу при народженні дитини та трьохтижневу відпустку, обов'язковий недільний відпочинок, 11-годинний робочий день для жінок та 10-годинний для підлітків; на фабриках і заводах заборонено працю дітей молодших 13 років, а в надомному господарстві – праця дітей до 12 років. Для більшої частини найманих робітниць, зростання чисельності яких зумовлювала динамічна індустріалізація, ці закони відіграли значну роль. Варто відзначити, що поява «жіночого законодавства» стала частиною так званої нової соціальної політики, започаткованої канцлером Отто фон Бісмарком, а у вільгельмівську епоху найбільш послідовно здійснюваної кайзером Вільгельмом II та канцлером Бернгардом фон Бюловим [10]. Зміна на ринку праці та запровадження трудового законодавства вплинула на формування образу «нової жінки».

Проте питання про надання виборчих прав німкеням взагалі не розглядалося. Відтак на рубежі століть активно заявив про себе суфражизм, який характеризувався неоднорідністю та діаметрально протилежними позиціями багатьох його послідовників. Серед них були праві і ліві, християнки і атеїстки, ті, хто прагнули міцності сім'ї на релігійних засадах, і ті, які вважали сім'ю тягарем. Проте всі суфражистки були переконані, що, маючи легальне право голосувати на виборах, жінки зможуть звільнитися від усіх інших форм дискримінації. 1896 року в столиці імперії Берліні відбулася Міжнародна

конференція, присвячена проблемі становища жінок у суспільстві. У ній взяли участь активні учасниці німецького суфражистського руху: Аніта Аусбург, перша докторка права в Німецькій імперії, Марі Стрітт, Ліда Густава Хейман, Марі Рашке, Амалія фон Кречман та інші. Поряд з обговоренням економічного, соціального становища жителяк імперії йшлося про необхідність добитися для них права обирати і бути обраними [11; 12].

Із метою популяризації суфражистських ідей та досягнення бажаного результату – виборчого права для німкенів – створено низку об'єднань: «Deutscher Frauenwahlbund» («Німецький союз виборчого права для жінок»), «Rat der progressiven Frauenverbände» («Раду асоціацій прогресивних жінок»), «Bund Deutscher Frauenvereine» («Спілку німецьких феміністичних організацій»), локальні осередки в Гамбурзі 1902 року, Берліні 1908 року, Баварії 1913 року. Німецькі феміністки почали спілкуватися з колегами з інших країн і брали участь у роботі міжнародних організацій. До прикладу, Марі Стрітт була активною феміністською не лише в Німеччині, а й у Міжнародному альянсі за виборче право жінок (IWSA). Аніта Аусбург, Міна Кауер працювали в Товаристві жіночої правової допомоги у Швейцарії – центрі жіночої університетської освіти [11].

Суфражистки використовували пресу, зокрема досить популярні серед жіноцтва «Die Frauenbewegung» («Жіночий рух»), «Die christliche Frau» («Жінка-християнка») «Zeitschrift für Frauenstimmrecht» (журнал «Жіноче виборче право») [19]. Активно діяла Федерація німецьких жіночих асоціацій, яка розпочала кампанію з реформування цивільного кодексу. Здобутком суфражизму стало забезпечення жінкам частини майнових прав: розпоряджатися власним прибутком і майном, здійснювати банківські операції; право опіки над дітьми та інших.

Для надання правової допомоги жінкам створюються спеціальні агентства, перше із яких започаткувала Марі Стрітт у 1894 році. До 1914 року існувало 97 агенцій правової допомоги. Деякі з них наймали на роботу випускниць юридичних факультетів [17, с. 387]. Членкині цих структур добивалися встановлення рівних із чоловіками прав у таких сферах, як освіта, фінанси та політичне життя. У 1908 році під тиском суфражисток був скасований федеральний закон, який забороняв німкеням вступати до політичних організацій. Згодом німецькі університети дозволили жінкам навчатися, але випускниці не могли практикувати свою професію, оскільки їм заборонили займатися приватною практикою та державними адміністративними посадами для юристів [1]. Зростання освіченості серед жінок відкривало нові перспективи для їхньої самореалізації, сприяло більшій самостійності й підвищенню власної самооцінки.

Із початком Великої війни призупинив свою діяльність і міжнародний феміністський рух: на цей час пріоритетом активісток став патріотичний обов'язок. Феміністки підкреслювали важливу роль жінок у час війни, які замінили у різних сферах економіки чоловіків, мобілізованих до війська. Через фронтові втрати чимало робочих місць стали вакантними для жінок, і ті змогли утвердитися в різних професіях. Війна сприяла емансипації жінок, особливо молодих дівчат із заможних родин: вони отримали більше особистої свободи, позбулися контролю батьків. Праця під час війни дала багатьом жінкам змогу здобути освіту і фах, тоді як раніше їх єдиною долею було життя заміжньої матері-домогосподарки. Не дивлячись на урядові заборони будь-яких акцій громадянської непокорі, страйків, демонстрацій, жінки неодноразово порушували їх, протестуючи проти нестачі харчів, низьких зарплат, інфляції [9]. Чимало німкенів здобули тим самим новий корисний досвід, знання та навички, усвідомили свої права. Із 1917 року суфражистки знову повернулися до вимоги надати жінкам виборче право, яке німкені отримали у 1919 році.

Отже, в період Німецької імперії відбулося становлення, ідеологічне оформлення і організаційне структурування жіночого руху. У цей час він досяг значного розвитку і сприяв модернізації патріархальних стереотипів щодо місця жінки у соціумі. Доба індустріалізації призвела до усталення нових ролей жіноцтва. Хоча єдиного ідеологічного формату в німецькому жіночому русі не існувало, діяльність жіночих організацій, жіноча преса були спрямовані на емансипацію жінок у суспільстві та захист їхніх інтересів, чого вдалося загалом досягти.

Література:

1. Айсман С. Від «Закону Отто» до # Aufschrei. URL: <https://www.goethe.de/ins/ua/uk/kul/mag/21562070.html> (дата звернення: 11.08.2022.).
2. Вороніна М.С. Робітничий жіночий рух як «позашлюбна дитина» ліберального фемінізму. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Історія і географія»*. 2013. С. 66–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znphnpu_ist_2013_49_17.
3. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь. Львів : ВНТЛ-Класика, 2003.

4. Гриценко-Веселовська О.В. Суфражизм як шлях забезпечення гендерної рівності у сфері виборчих прав жінок. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51 С. 477–484.
5. Кісь О.Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159–172.
6. Кісь О. Жіноча історія: чому важливо дізнаватися про досвіди жінок минулого. URL: <https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/zhinky-yaki-toruyit-novi-shliachy/nevidoma-ukrainka.html>.
7. Кондратенко М. Гендерна політика. Права жінок. URL: <https://www.dw.com/uk/уряд-фрн-ухвалив-першу-в-своїй-історії-стратегію-гендерної-рівності/a-54098305> (дата звернення: 9.08.2022).
8. Шевченко Н. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 30–39; № 2. С. 34–48.
9. Тебо Ф. Жінки Європи у Першій світовій війні (1914–1918 р.). *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. URL: <https://uamoderna.com/event/thebaud-lecture-women-wwi-overview> (дата звернення: 10.08.2022 р.).
10. Хлібовська Г. Політика соціального реформування в Німецькій імперії: витоки, сутність, значення історичного досвіду. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 33(72). № 1. 2022. С. 179–184.
11. Augsburg A. Die ethische Seite der Frauenfrage. Minden/ Leipzig: Köhler, 1893. 35s. URL: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/YJKZSP3VZYVH57UXR74IIMQR37S6M2UP> (дата звернення 11.07. 2022).
12. Augspurg Anita. URL: <https://www.bpb.de/themen/gender-diversitaet/f/35320/anita-augspurg/> (дата звернення: 11.07. 2022).
13. Brinker-Gabler G. Die Frau ohne Eigenschaften. Hedwig Dohms Roman Christa Ruland. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/fs-1984-0108/html> (дата звернення: 20.08. 2022).
14. Digitales Deutsches Frauenarchiv). URL: <https://www.digitales-deutsches-frauenarchiv.de/ueber-uns> (дата звернення: 20.08. 2022).
15. Hausen K. Wunder H. Frauengeschichte – Geschlechter-geschichte. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1992.
16. Mereau Sophie. URL: <https://whoswho.de/bio/sophie-mereau.html> (дата звернення: 11.08. 2022).
17. Schröder I. Wohlfahrt, Frauenfrage und Geschlechterpolitik: Konzeptionen der Frauenbewegung zur kommunalen Sozialpolitik im Deutschen Kaiserreich 1871–1914. *Geschichte und Gesellschaft*. 1995. 21. Jahrg., H. 3, Jul. Sep. S. 368–390. URL: <https://www.jstor.org/stable/40185789> (дата звернення: 17.08. 2022).
18. Otto Peters L. Das Recht der Frauen auf Erwerb. URL: <https://archive.org/details/dasrechtderfraue00pete/page/n1/mode/2up?ref=o> (дата звернення: 17.08. 2022).
19. Wischermann U. Die Presse der radikalen Frauenbewegung. *Feministische Studien*. 1984. Band 3. Help 1. S. 39–62. URL: <https://www.proquest.com/openview/1c56dce00c2bf72de83ee7091f8f7d96/1?pq-origsite=gscholar&cbl=1817810> (дата звернення: 19.08. 2022).

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 2-523.44(477.43/44

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.30>

КУЛЬТОВІ СВЯТИЛИЩА ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Семенчук Сергій,

кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
ORCID ID: 0000-0002-4745-7468

Левандовська Людмила,

кандидат історичних наук,
викладач кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
ORCID ID: 0000-0001-7430-1971

У публікації проаналізовано результати археологічних досліджень та зроблено спробу реконструкції окремих культових святилищ лівобережної частини Середнього Подністров'я. Висвітлено науковий матеріал, який безпосередньо торкається язичницьких сакральних місць у релігійному світогляді людності ойкумени. Осередки поділено на два типи: святилища-житла (Горошова) і святилища відкритого типу (Іванківці, Ставчани, Велика Слобідка).

Святилище поблизу с. Горошова досліджене С.П. Пачковою в 1969 р. на ранньосередньовічному селищі. Тут знайдено залишки ритуального вогнища, горілі кістки тварин, фрагменти керамічних виробів, прикраси. Осередок має всі ознаки культового центру. У 1952–1953 рр. київські археологи В.І. Довженок та М.Ю. Брайчевський дослідили культовий комплекс-святилище Іванківці, з трьома кам'яними антропоморфними ідолами. Осередок розташований на черняхівському поселенні, що засвідчують керамічний комплекс, залишки дерев'яної культової споруди та ритуального вогнища. Особливу увагу привертає ще одне святилище відкритого типу, вивчене в 1963 р. І.С. Винокуром та Г.М. Хотюном, – у селі Ставчани на черняхівському поселенні. Осередок уміщував кам'яну антропоморфну скульптуру з рогом у руках і конічну стелу з викарбуваним солярним знаком. Реконструкція вказує на те, що ідол і стела стояли вертикально одне навпроти одного, навколо них горіли ритуальні вогні, у яких знайдено фрагменти кераміки та горілі кістки тварин. Святилище просто неба в селі Велика Слобідка відкрите в 1993 р. на ранньосередньовічному поселенні. Тут досліджено ритуальний майданчик округлої форми із залишками вогнища, кістки тварин та зооморфні фігурки бика й коня, які є культовими тотемами давнього населення досліджуваного регіону. Розглянуто структуру зазначених культових осередків, їхнє облаштування та призначення. З'ясовано, що досліджені святилища зазвичай були пов'язані з уособленням певних язичницьких божеств.

Ключові слова: лівобережжя Середнього Подністров'я, поселення, святилище, ідол, антропоморф.

Semenchuk Serhiy, Levandovska Liudmyla. Cult sanctuaries of the left bank of Middle Dniester region

The publication analyzes the results of archaeological research and attempts to reconstruct certain cult sanctuaries of the left-bank part of Middle Dniester region. The scientific material that directly discussed pagan sacred places in the religious worldview of oecumene humanity is highlighted. The centres are divided into two types: residential sanctuaries (Horoshova) and open sanctuaries (Ivankivtsi, Stavchany, Velyka Slobidka).

The sanctuary near the village of Horoshov was explored by S.P. Pachkova in 1969 at an early medieval settlement. Remains of a ritual hearth, burned animal bones, fragments of ceramic products, and jewellery were found here. The centre has all the signs of a cult centre. In 1952–1953, Kyiv archaeologists V.Y. Dovzhenok and M.Yu. Braychevsky explored the cult complex sanctuary with three stone anthropomorphic idols in Ivankivtsi village. The centre is located in the Chernyakhov settlement, as evidenced by a ceramic complex, the remains of a wooden cult building and a ritual hearth. One more open sanctuary studied in 1963 by I.S. Vynokur and H.M. Khotyun in the village of Stavchany in the Chernyakhov settlement attracts special attention. The centre contained a stone anthropomorphic sculpture with a horn in a hand and a conical stele with an engraved solar sign. The reconstruction indicates that the idol and stele were erected vertically opposite each other, ritual fires were burning around them where fragments of pottery and burnt animal bones were found. The open-air sanctuary in the village of Velyka Slobidka was discovered in 1993 in an early medieval

settlement. A round-shaped ritual site with the remains of a hearth, animal bones and zoomorphic figurines of a bull and a horse, which are cult totems of the ancient population of the studied region, was explored here. The structure of the mentioned cult centres, their arrangement and purpose were considered. It was found that the studied sanctuaries were usually associated with the personification of certain pagan deities.

Key words: left bank of Middle Dniester region, settlement, sanctuary, idol, anthropomorph.

Наша держава на її сучасному етапі історії проходить досить складний період. У час повномасштабної війни Російської Федерації проти України дослідження витоків духовної культури та історичного минулого автохтонних територій раннього середньовіччя є актуальним і досить важливим завданням української історичної науки. Серед низки проблем, які отримали новітнє тлумачення сьогодні, важливе місце посідають питання витоків та еволюції культових святилищ на лівобережжі Середнього Подністров'я.

Початок наукових досліджень культових осередків у Середньому Подністров'ї припадає на кінець XIX – початок XX ст. Польові роботи узагальнено у працях В.К. Гульдмана [11, с. 300] та Ю.Й. Сіцинського [28, с. 205], у яких подано низку пунктів, де в різний час виявлені язичницькі старожитності.

Важливим здобутком радянської історіографії стала низка публікацій українських істориків та археологів М.Ю. Брайчевського та В.Й. Довженка, присвячених Іванковецькому святилищу, як-от: «Древнеславянские языческие идола из с. Иванковцы в Поднестровье» [12], «Древнеславянское святилище в селе Иванковцы на Днестре» [1], «Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье» [3]. Дослідники стверджували, що багатоліка скульптура з Іванковець та Збруцький ідол уособлювали одне божество, яке, на думку авторів, посідало почесне місце в язичницькому пантеоні [3, с. 262].

Плідними в історії вивчення язичницьких культів Подністров'я виявилися дослідження українського археолога І.С. Винокура, матеріали якого знайшли висвітлення в монографічних роботах «Історія та культура черняхівських племен» [5, с. 104–142], «Давні слов'яни на Дністрі» [9, с. 36–46], «Буша» [7, с. 110–132], «Бакота. Столиця давньоруського пониззя» [8, с. 20–46], «Черняхівська культура: витоки і доля» [6, с. 123–173]. На сторінках цих праць систематизовано значний матеріал про дохристиянську духовність населення першої половини I тис. н. е. в Подністров'ї.

Наприкінці XX ст. археологи І.П. Русанова та Б.О. Тимошук проводили археологічні дослідження на городищах-святилищах Богит, Звенигород, Говда. Результати цих досліджень оприлюднено в їхній спільній монографії «Языческие святилища древних славян» [19].

Язичництву присвячено також монографії археолога Б.О. Рибаківа, а саме: «Язычество древних славян» [21, с. 6], «Язычество Древней Руси» [20, с. 280].

Серед численних новітніх публікацій, присвячених аналізу культових осередків досліджуваного регіону, заслуговують на увагу роботи С.О. Семенчука «Сакральні місця язичницьких ритуальних церемоній на лівобережжі Середнього Подністров'я» [25], «Языческие каменные изваяния левобережной части Среднего Поднестровья в X–VII вв. до н. э.» [26], «О языческих древностях левобережной части Среднего Поднестровья: история и археология» [27], «Про язичницькі старожитності лівобережної частини Середнього Подністров'я» [24].

У контексті духовності язичників у цій публікації ми розглядаємо досліджені археологічні об'єкти – святилища, на яких здійснювали ритуальні церемонії праслов'яни-язичники, та класифікуємо їх на два відмінні типи: святилища-житла та святилища відкритого типу (просто неба). У публікації розглянуто також будову вказаних об'єктів і їхнє облаштування.

До найбільш помітних культових язичницьких споруд регіону, що певною мірою віддзеркалюють світогляд мешканців краю, належать святилища, або місця молінь і жертвоприношень [15, с. 134].

Святилища-житла часто знаходять безпосередньо в селищах. Зовні вони нічим не відрізнялися від житлових споруд інших типів. У приміщеннях таких будівель розміщували культові предмети (ритуальний посуд, ідол) і вогнище для жертвоприношень. До цього типу відносимо святилище в Горошовій, що на лівобережжі Середнього Подністров'я. Культову споруду відкрито С.П. Пачковою в 1969 р. на ранньосередньовічному поселенні біля с. Горошова, що в Чортківському районі Тернопільської області [18, с. 335]. Об'єкт мав вигляд решток прямокутного житла, долівка якого була заглиблена в материк до 0,4 м. Стіни орієнтовані чітко за сторонами світу. Довжина споруди – 4,4 м, ширина – 4,2 м. По кутах житла знайдено сліди від дерев'яних стовпів, а в центрі – ритуальну яму овальної форми розміром 1,8×1,3 м, що залягала на глибину 0,2–0,3 м від рівня долівки. У ямі досліджено рештки ритуального вогнища, вугілля, перепалені кістки тварин та дрібні уламки кераміки й прикраси [17, с. 30].

З огляду на археологічний матеріал цілком очевидним є те, що на території селища функціонував культовий центр: окрім святилища, тут зафіксовано вимостки з каменю, де, імовірно, здійснювала дохристиянські ритуальні обряди значна кількість вірян [23, с. 10–11].

Три культові осередки – Іванківці, Ставчани, Велика Слобідка – належать до святилищ відкритого типу. Дослідники схиляються до думки, що їх виникнення припадає на середину I тис. н. е. [15, с. 147]. Ями, вогнища, жертovníки є головними атрибутами зазначених святилищ. На думку вчених, вони яскраво віддзеркалюють наявність язичницьких звичаїв серед людності досліджуваного регіону.

У контексті язичницької релігії увагу привертає святилище, відкрите на черняхівському поселенні в 1952–1953 рр. біля с. Іванківці в колишньому Новоушицькому, а тепер Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області. Воно розташоване на високому мисовому виступі, що похило спадає в долину вздовж р. Батіжок із площею 10 га [2, арк. 3–4].

На цьому місці зафіксовано культовий комплекс – святилище з трьома антропоморфними ідолами – площею у 100 м² [1, с. 43–53]. Археологи виявили в центрі святилища язичницьку стелу. За даними В.Й. Довженка та М.Ю. Брайчевського, два інші ідоли знайдено за межами поселення [12, с. 139].

У північно-східній частині святилища виявлено десять ям діаметром від 0,5 до 1 м, заглиблених у землю від 0,4 до 1 м. Будь-якої системи в розташуванні ям не спостережено. У їхньому заповненні зафіксовано дрібні уламки кераміки II–V ст. н. е., а також дрібне каміння, шматки випаленої обмазки, перепалені уламки вапняку та сліди попелу [3, с. 242].

Схиляємось до думки, що про наявність на святилищі певної дерев'яної конструкції свідчать ямкові заглиблення. На думку В.Й. Довженка, який безпосередньо брав участь у цих археологічних дослідженнях, ямки мали культове призначення та були пов'язані з язичницьким ритуалом [2, арк. 7]. Можливо, у місці знаходження ямок були закопані дерев'яні зображення богів, які не збереглися до наших днів. Інші ями, як вважає автор, визначали місця жертovníх вогнищ [13, с. 118].

Аналіз археологічних матеріалів дає змогу здійснити реконструкцію Іванковецького святилища. Центром цього культового осередку був кам'яний триликий ідол, який стояв у центрі ритуального майданчика. Б.О. Рибаків вважає, що ця скульптура могла уособлювати верховне божество Роду – творця всього живого. У центрі святилища знайдено залишки споруди розміром 7,0×5,0 м, поруч із якою на кам'яних ритуальних вимостках горіли жертovní ритуальні вогні [21, с. 131–132].

Іванковецьке святилище – визначний дохристиянський осередок на території подністрянської частини. Він функціонував у середині I тис. н. е. та становив сакральний центр, що забезпечував релігійні потреби тогочасного населення значної території регіону [22, с. 120].

Ще одним важливим культовим осередком є святилище біля с. Ставчани колишнього Новоушицького, а тепер Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. У його околицях у 1963 р. дослідники І.С. Винокур та Г.М. Хотюн виявили кам'яний антропоморф [10, арк. 4] із кам'яною конічною стелою, на фронтальній частині якої викарбовано солярний знак. Відстань між обома об'єктами – 3 м [6, с. 124].

Навколо святилища зафіксовано залишки чотирьох вогнищ, що розміщувалися за сторонами світу. Їхні сліди простежено у вигляді скупчення залишків горілого каміння, золи, деревного вугілля, кісток тварин із фрагментами керамічних виробів черняхівської історико-культурної спільноти II–V ст. н. е. [22, с. 121].

Археологічні дослідження довели, що капище розміщувалося за межами давнього поселення [10, арк. 11–12]. По колу біля скульптур палали чотири ритуальні вогнища [9, с. 43], два з них збереглися краще, інші – гіршої збереженості; їх діаметр – від 1 до 1,2 м [4, с. 211]. Припускаємо, що в жертovníх вогнищах спалювали птахів і тварин. Реконструкція І.С. Винокура показала, що кам'яна скульптура та конічна стела лежали лицевими гранями до ґрунту та були присипані шаром землі товщиною 0,7–0,8 м. Обстеження околиць урочища та збір підйомного матеріалу свідчать про те, що кам'яний ідол і стела вертикально стояли на черняхівському поселенні [6, с. 125]. Отже, згідно із цією реконструкцією досліджений осередок належить до святилищ відкритого типу (просто неба), поширення яких спостерігається на пізньому етапі язичницької віри [15, с. 142].

У 1993 р. в селі Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області відкрито ще одне культове святилище відкритого типу. Споруда вміщує майданчик округлої форми розміром 3,8×4 м, де зафіксовано кістки тварин, уламки черняхівського посуду, сліди багаття з рештками зтілого дерева [16, с. 108]. І.С. Винокур під час досліджень на цьому святилищі знайшов зооморфні глиняні фігурки бика й коня, які дослідник відніс до певних тотемічних релігійних уявлень давнього населення досліджуваної території [16, с. 217]. Знахідка фігури бика (тура) є доказом вшанування цієї тварини, і коріння цього, на думку дослідника І.І. Зайця, сягає доби енеоліту [14, с. 75–76].

Таким чином, дослідження показують, що в регіоні були святилища двох типів: святилища-житла (село Горошова) і святилища відкритого типу (села Іванківці, Ставчани, Велика Слобідка). Святилища-житла вирізняються знахідками в жертovníх ямах, а святилища відкритого типу (просто неба)

супроводжувалися ритуальними вогнищами; на двох осередках (Іванківці, Ставчани) були встановлені кам'яні ідоли. Спільною особливістю святилищ обох типів є їх розташування безпосередньо на поселенських структурах із вшанування певних культів: сонця, бога Рода, тварин.

Отже, зазначені культові святилища на лівобережжі Середнього Подністрів'я є локальним виявом стійких язичницьких традицій серед ранньосередньовічного населення регіону.

Література:

1. Брайчевский М.Ю. Древнеславянское святилище в селе Иванковцы на Днестре. *Краткие сообщения истории материальной культуры СССР*. 1953. Вып. 52. С. 43–53.
2. Брайчевський М.Ю. Звіт про роботу Середньодністрівської експедиції. ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці, Кам'янець-Подільська область). *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 64. Спр. 1951/9 б. 44 арк.
3. Брайчевский М.Ю., Довженок В.И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1967. № 139. С. 238–262.
4. Винокур И.С., Хотюн Г.Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье. *Советская археология*. 1964. № 4. С. 210–214.
5. Винокур И.С. Історія та культура черняхівських племен. Київ : Наукова думка, 1972. 180 с.
6. Винокур И.С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський : Абетка ; Оіюм, 2000. 376 с.
7. Буша: історико-краєзнавчі нариси / І.С. Винокур, О.М. Альошкін, Р.В. Забашта, М.Б. Петров, В.М. Петровський, О.М. Пірняк, В.С. Степанков. Хмельницький, 1991. 152 с.
8. Винокур И.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлєзнавства, 1994. 363 с.
9. Винокур И.С., Тимошук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. Ужгород : Карпати, 1977. 111 с.
10. Винокур И.С., Хотюн Г.М., Бойко Ю.В. 1963. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1963 році. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 64. Спр. 1963/29. 12 арк.
11. Гульдман В.К. Памятники старины в Подоллии (материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольск : Тип. Под. губ. стат. ком., 1901. 405 с.
12. Довженок В.И. Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье. *Краткие сообщения истории материальной культуры СССР*. 1952. Вып. XLVIII. С. 136–142.
13. Довженок В.Й. Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці, Кам'янець-Подільська область). *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 64. Спр. 1952/12. 22 арк.
14. Заєць І.І. Витоки духовної культури українського народу. Київ : Арагта, 2006. 328 с.
15. Козак Д.Н. Венеди. Київ : Інститут археології НАН України, 2008. 470 с.
16. Мегей В.П. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Серія «Історичні науки»*. 1997. Т. 1(3). С. 213–219.
17. Пачкова С.П. археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской области. *Археологические памятники Среднего Поднестровья* / отв. ред. А.Т. Смиленко. Киев, 1983. С. 4–63.
18. Пачкова С.П. Раскопки у с. Горошова на Днестре. *Археологические открытия 1971 года* : ежегодник. Москва, 1972. С. 335.
19. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. Москва : Ладога-100, 2007. 304 с.
20. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. Москва : Наука, 1987. 783 с.
21. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. Москва : Наука, 1981. 697 с.
22. Семенчук С.О. Осередки язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини (IX ст. до н. е. – XIII ст. н. е.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 ; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018. 305 с.
23. Семенчук С.О. Осередки язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини (IX ст. до н. е. – XIII ст. н. е.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 ; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018. 22 с.
24. Семенчук С.О. Про язичницькі старожитності лівобережної частини Середнього Подністрів'я. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія «Історичні науки»*. 2016. Вип. 9. С. 167–175.
25. Семенчук С.О. Сакральні місця язичницьких ритуальних церемоній на лівобережжі Середнього Подністрів'я. *Археологія & фортифікація Середнього Подністрів'я* : збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції / редкол. : В.С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. С. 40–45.
26. Семенчук С.О. Языческие каменные изваяния левобережной части Среднего Поднестровья в X–VII вв. до н. э. *Ученые записки УО «Витебский государственный университет имени П.М. Машерова»*. 2016. Т. 21. С. 59–62.
27. Семенчук С.О. О языческих древностях левобережной части Среднего Поднестровья: история и археология. *Revista arheologică. Serie nouă*. 2017. Vol. XIII. № 1–2. S. 168–174.
28. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г.* Москва : Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. Т. 1. С. 197–365.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 327:329

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.31>

ФОРМУВАННЯ ГЛОБАЛЬНОГО СВІТОПОРЯДКУ ТА ЛІБЕРАЛІЗМ

Алекперлі Гусейн Айдин,

викладач кафедри політології та соціології

Бакинського державного університету

(1148, Баку, Азербайджан, вул. З. Халілова, 23) h.alekperli@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3894-697X

Історична перемога лібералізму в холодній війні дала Сполученим Штатам можливість самостійно керувати світом. Вашингтон, який чітко усвідомив провідну роль, яку він відіграє в новому світовому порядку, швидко повів за собою Європу, перетворив її на постійного прихильника своїх ідеологічних амбіцій. Таким чином, Західна півкуля, створена дуальністю Сполучених Штатів Америки та Європи, розпочала силову реалізацію глобальних принципів лібералізму в умовах пасивного опору геополітичних акторів та відсутності альтернативного ідеологічного підходу. Для Сполучених Штатів Америки, які вважають себе захисником прав людини, недемократичні країни на Близькому Сході стояли на вершині цього списку. Автор вважає, що саме демократичні інтервенції в Афганістані й Іраку, за якими пішла «арабська весна», зробили регіон некерованим. Міграція й інші проблеми, з якими стикається Європа, сягають своїм корінням у демократичні експерименти на Близькому Сході. Безперервний підйом ультраправих настроїв, активізація сил, незадоволених Брюсселем, ставлять під сумнів єдність західного світу загалом. Автор припускає, що референдум щодо Брекзиту насправді був рапто-вим вибухом багаторічного гніву королівства стосовно Брюсселя. Автор також стверджує, що британський вибір Brexit може мати ефект доміно та перетворитися на екзистенційну орієнтацію, що призведе до рапто-вого розпаду Європейського Союзу. У той час, коли Євросоюз усіма силами розширювався на Схід, розпочався демонтаж Євросоюзу із Заходу, що, як уважалося, завершило століття внутрішніх суперечностей і конфліктів. Цей процес, який вразив континент, став великою несподіванкою для ініціаторів референдуму, оскільки відразу потряс британське суспільство. Залишивши майбутню долю держави в руках народу, не сприйнявши її всерйоз, британська еліта зіткнулася з неймовірною сенсацією, яку не передбачила.

Ключові слова: лібералізм, реалізм, Євросоюз, США, єдність західного світу.

Alekperli Huseyn Aydin. Formation of the global world order and liberalism

The historic victory of liberalism in the Cold War gave the United States the opportunity to rule the world on its own. Washington, clearly aware of the leading role it plays in the new world order, quickly drew Europe along with it and turned it into a permanent supporter of its ideological ambitions. Thus, the Western Hemisphere, created by the duality of the US and Europe, began the forceful implementation of the global principles of liberalism in the face of passive resistance from geopolitical actors and the absence of an alternative ideological approach. For the United States, which considers itself a defender of human rights, non-democratic countries in the Middle East were at the top of this list. The author believes that it was the democratic interventions in Afghanistan and Iraq, followed by the "Arab spring", that made the region ungovernable. Migration and other problems facing Europe have their roots in democratic experiments in the Middle East. The continuous rise of ultra-right sentiments, the activation of forces dissatisfied with Brussels, calls into question the unity of the Western world as a whole. The author suggests that the Brexit referendum was actually a sudden outburst of years of royal anger towards Brussels. The author also argues that the British choice of Brexit could have a domino effect and turn into an existential orientation, leading to a sudden collapse of the EU. At a time when the European Union was expanding to the East with all its might, the dismantling of the European Union from the West began, which, as was believed, ended the century of internal contradictions and conflicts. This process, which shook the continent, came as a big surprise to the initiators of the referendum, as it shook British society overnight. By leaving the future fate of the state in the hands of the people, without taking it seriously, the British elite faced an unimaginable sensation, which they did not take into account in advance.

Key words: liberalism, realism, European Union, USA, unity of Western world.

Актуальність проблеми. Лібералізм зміг у ХХ столітті перемогти всі модерні ідеології, які вважалися альтернативними йому [1, с. 30]. Передусім у середині століття занепали націоналізм і фашизм, що також підготувало ґрунт для переходу від багатополярності до біполярності в геополітичному плані [2, с. 45]. Процес занепаду расизму, що зберіг своє панівне становище в західному світі навіть після війни, збігся з новим етапом, особливістю якого було суперництво США і СРСР [3]. Наприкінці століття розпад СРСР, крах марксизму та біполярної системи, своєю чергою, завдали потужного

удару по позиціях політичного реалізму, який виправдовував боротьбу національних держав [2, с. 45; 4, с. 368, 420]. Отже, провідні ідеології, властиві модернізму, зійшли зі світової арени та поступилися місцем «істинному, найдовершенішому, найправильнішому шляху» – лібералізму, згідно з модними гаслами 1990-х років [4, с. 426–427; 2, с. 166]. Лібералізм, який став захисником ідей вільного ринку, демократії та світу без війни, за короткий проміжок часу проник у всі сфери суспільства і спромігся піднятися майже до рівня «сучасної релігії» у сучасному світі. Доки ця «релігія», яка мала власний погляд на світ, не організувала перший демократичний «хрестовий похід» [5, с. 281] на Близький Схід, який вона сприймала як «зону насилля», людство встигло більш-менш відчутти те, що ідея значить «вічний мир» [6, с. 82–84].

Проте після закінчення холодної війни тим, хто уважав, що це вже «кінець історії» і що прийшов час об'єднання світу навколо Заходу, раптом довелося зіткнутися з ісламським фундаменталізмом, який кинув виклик ліберально-демократичному світові [1, с. 171, 332; 2, с. 45]. Кульмінацією конфлікту двох світів стали події 11 вересня, що ознаменували завершення майже 10-річного періоду миру, початком якого став розпад СРСР [7, с. 157–158]. Отже, «сучасна релігія» ступила своїми військовими черевиками на Близький Схід, куди вона рано чи пізно втрутиться через свої абсолютні принципи. Перші реальні кроки в цьому напрямі були зроблені у вигляді спроби принести мир в Афганістан і демократію в Ірак під гаслом «Або ви з нами, або проти нас», будучи носієм лібералізму [7, с. 102–107; 8]. Після обох спроб, що вважалися для досучасного Сходу цілковитою авантюрою, регіон поступово потрапив у серйозну гуманітарну кризу, ситуацію не змінив навіть прихід до влади миротворця Б. Обами. Навпаки, ті, хто вважали перемогу демократів запорукою закінчення безглузких війн, раптом стали свідками прямого й опосередкованого втручання США у справи країн «арабської весни» [9, с. 17].

Пророцтво Карла Шмітта справдилося. Лібералізм уявляв собі світову політику як «боротьбу добра та зла» і досяг межі тотальної війни за мир [10, с. 47]. Лише несподівана перемога Д. Трампа частково відвернула увагу США від багаторічного ідеологічного курсу, і його політика орієнтувалася на раціональні цілі [11, с. 16]. Але всього цього було замало для того, щоби зупинити деструктивні процеси на Близькому Сході. Нескінченна низка війн уже виснажила внутрішні сили регіону. Хвиля масової демократії, що дістала назву «арабська весна», поклала край цій роботі.

Мета і методи статті. Мета написання статті – виявити потенційні зміни, які можуть статися в Європі після ослаблення лібералізму, спрогнозувати сценарій розвитку подій. У зв'язку із цим ми маємо намір проаналізувати політичну ситуацію історико-порівняльним методом з використанням закордонних джерел у цій галузі.

Варто зауважити, що авторитарні режими, до яких лібералізм ставився нетерпимо, хай там якими небажаними вони не були, щонайменше запобігали етнічним, національним і релігійним конфліктам і об'єднували незгодні одна з одною спільноти в межах єдиної держави. Проте ці режими зазнавали тиску демократії і руйнувалися один за одним, через що слабшала центральна влада. Це автоматично призводило до «карткового будиночка» країн, об'єднаних «залізним кулаком», які мали вигляд національної держави, насправді ж склалися з купки племен.

Отже, закономірним результатом демократичних експериментів, які проводив лібералізм на Сході, став крах національного державного апарату, а створена залізною волею авторитарного режиму стабільність раптом перетворилася на хаос, нещадну війну та внутрішні конфлікти [12; 13]. Щодо західного світу, який спостерігав за процесом з боку, то його раптово наздогнав «ефект бумеранга» демократичних інтервенцій напередодні розгляду «арабської весни» як єдиного шляху досягнення миру в регіоні. У мить, на яку ніхто не очікував, терористична загроза перетнула межі «зони поширення насилля» і струснула Європу, яка сприймалася як оаза мирного життя [14]. Тоді хвиля мігрантів, яка піднялась в епіцентрі хаосу, накрила Брюссель, наче цунамі. Міграційний потік, який розпочався із приходом сирійських біженців у Європу, спричинив «ефект доміно» та стривожив арабський Схід і Чорну Африку, отже, так була закладена міграція з півдня на північ. Коли відлуння міграції, що була на порядку денному, сягнуло іншого боку океану, стало зрозуміло, що іспанськомовні південці, за прикладом арабів, просуваються на північ від власних кордонів у США і прагнуть розпочати втілення «американської мрії» [15]. На цьому етапі розвинена Північ через власні ідеологічні настанови перетворилася на іграшку в руках бідного Півдня та змушена приймати полчища мігрантів [11, с. 14]. Проте така політика неоднозначно сприймалася в суспільстві, зрештою, осінь 2015 р. стала початком кінця лібералізму [16].

Виклад основного матеріалу дослідження. Рік по тому Велика Британія стала першою «цеглиною», що відкололася від ліберального інституту (Європейського Союзу), відомого в усьому світі своїм престижем і величчю. Бажання повернутися до національної держави відбулося в референдумі щодо Brexit, який для ліберального світу був наче грім серед ясного неба [17].

Той факт, що Д. Кемерон неохоче погодився на Brexit, мав бажання зберегти Велику Британію в ЄС, доводить, що насправді референдум був не стратегічним [18], а тактичним кроком, покликаним завадити Партії Незалежності Об'єднаного Королівства (UKIP), інструментом шантажу, щоби примусити Брюссель провести реформи. Проте, усупереч усім очікуванням, ідея Brexit перемогла, і нині Британія приречена відігравати свою роль на європейській «театральній сцені», де опущено завісу. Отже, після «переходу Рубікону» без стратегічного планування Британії нічого іншого не лишається, як рухатися вперед, і наприкінці цього шляху на неї чекає або нове місце європейського лідерства, або наполеонівська «континентальна блокада».

Офіційний Лондон поки обтяжений поточними проблемами. Від дня референдуму єдине його бажання – вийти з Євросоюзу без суттєвих втрат. Адже половина зовнішньоторговельного обороту Великої Британії припадає на Євросоюз. Саме цей чинник завадив уряду Т. Мей зробити рішучі кроки, підштовхнув його до вирішення проблеми за столом перемовин [19].

Проте водночас із зосередженням офіційного Лондону на проблемах епохи після Brexit він також повинен чітко розуміти, що на геополітичному горизонті маячать чудові можливості для розвитку. Адже вибраний британцями шлях незабаром започаткує нову тенденцію в Європі, і на даному етапі Даунінг-стріт повинна спробувати на науковій і політичній основі презентувати міжнародній спільноті референдум щодо Brexit не як феноменальну подію, а як закономірний незворотний процес. Хоча Brexit означає вихід Британії зі складу Європейського Союзу, ідеологічно Велика Британія повертається від лібералізму до реалізму, водночас залишає загальноєвропейський ринок і укривається за національними кордонами. Якщо офіційний Brexit, спрямований проти європейської інтеграції та на зміцнення національного суверенітету, завершиться так, як бажає Лондон, то в континентальній Європі можуть з'явитися нові актори, схильні до національного державотворення, які намагатимуться повторити успіх Британії. Саме на цьому етапі британські політичні кола мають працювати над тим, щоби процес, який започаткований Brexit і став новою тенденцією, перескочив на континент, сприймався як масове відторгнення лібералізму, а не просто як вихід із лав будь-якої держави – члена Європейського Союзу.

Ймовірно, що тенденції внутрішньосоюзної фрагментації спочатку спостерігатимемо у Франції (Frexit) та Нідерландах (Nedexit), а згодом і в інших європейських країнах, які висловили невдоволення Брюсселем. Однак, незалежно від перебігу подій, Велику Британію, яка першою вийшла зі складу Європейського Союзу, вважають авангардом реалізму, тобто будь-яка країна, що спробує втілити аналогічний варіант Brexit, імовірно, муситиме діяти як Велика Британія. Континентальна Європа востаннє брала за взірця Англію в період розхитування феодального ладу та переходу до капіталізму. У ситуації, що склалася, із придушенням лібералізму та піднесенням ультраправих настроїв, на Європу очікує невизначене майбутнє, можливо, що шлях розв'язання власних проблем цього разу вона шукатиме не в революційній Британії, а у Британії доби Brexit, яка стала авангардом реалізму.

Отже, у Британії вдруге в історії з 1640 р. сталися революційні зміни, здатні повести за собою Європу. Єдине завдання Даунінг-стріт – теоретично обґрунтувати Brexit, зробити його альтернативним варіантом для Європи, яка нині на межі змін. Саме після презентації Brexit як моделі повернення до національної держави можна говорити про побудову нової організації, яка дотримується принципів політичного реалізму. Офіційний Лондон має максимально скористатися цією втраченою можливістю. Якщо Британія, яка з референдуму про Brexit несвідомо почала розпад Євросоюзу, запросить орієнтовані на «вихід» держави до створення нового союзу, у такому разі євроскептицизм отримає потужний імпульс.

Ідея «Нової Європи» може підвищити рівень довіри ультраправих сил, що впали в розпач, і дати їм поштовх до рішучих дій. Навіть висловлені ідеї про створення нової організації, які стосуються реалізму, вважаються важливою умовою мобілізації не задоволених Брюсселем сил, і кожний, кого надихає ця надія, мусить розуміти, що «вихід» із Євросоюзу означає водночас «вхід» у нову установу. Ймовірно, ідея «консервативної Європи», яку ініціює Велика Британія замість ліберальної Європи, що пишається власним протестантизмом, невдовзі отримає схвалення традиційно католицьких регіонів континенту. Цей інститут, який відповідає тільки перед європейцями і кордони якого приблизно збігаються із Франкською імперією, повинен гарантувати суверенітет держав-членів тією ж мірою, якою він захищає вільний ринок. Якщо Британії пощастить побудувати «Нову Європу» (насамперед ідеться про Західну Європу) об'єднаних у блок національних держав, які не приборкали одна одну економічно, то за таких умов можна говорити про її урочисту обіцянку повернутися на світову арену.

Стратегічна перевага Великої Британії дозволяє їй взятися виконати таке важливе завдання. По-перше, з військового погляду (Британія – ядерна держава) [7, с. 36]. По-друге, вона може захистити свої політичні інтереси на рівні Ради безпеки ООН. По-третє, фунт стерлінгів входить у кошик МВФ, і цей факт можна вважати важливим показником фінансової могутності Великої Британії [20].

По-четверте, Британія має потужну економіку та фондовий ринок, успадковані від імперської епохи [21]. По-п'яте, вона зберегла власні медійні можливості в межах підготовки до потенційної інформаційної війни [22]. По-шосте, завдяки своїм союзникам з англосаксонського світу Британія вважається застрахованою від міжнародної ізоляції.

Якщо підбити підсумки, можна зазначити, що Велика Британія – гідний кандидат на роль нового лідера Європи. Її головний суперник, Німеччина, вирізняється лише економічною потужністю, і хай як ця економічна могутність не збільшуватиметься, Німеччина ніколи не зможе мати ядерної зброї і не буде постійним членом Ради безпеки ООН. Тому Німеччина, міць якої обмежується лише економікою, безсила проти військової та політичної переваги Британії. Навіть більше, економічна могутність, якою пишається Німеччина, залежить від існування Євросоюзу. Якщо Лондон проголосить ідею «Нової Європи» і ця сенсаційна новина внесе сум'яття у Союз зсередини, цілком імовірно, що економічна міць Німеччини буде увічнена разом із її «Четвертим рейхом» (ідеться про Євросоюз). З іншого боку, міжнародне становище також сприяє британській дипломатії.

У США з кінця доби Б. Обама демократи, які беззастережно підтримують ліберальну політику Німеччини, тримаються дещо осторонь, і статус-кво навряд чи зміниться найближчим часом через неминучість жорсткої конкуренції з Китаєм. Що стосується берлінсько-московських відносин, то хоча економічне співробітництво сторін поглиблюється, ставлення до Росії в Європі неоднозначне. З погляду лібералізму Росія досі сприймається як небажаний сусід, у якого панує авторитарний режим і грубо порушується демократія [23]. Тому сучасні європейсько-російські відносини, яким не вистачає взаємної довіри, у будь-яку мить можуть бути зіпсовані ідеологічними вимогами Брюсселя. Що ж до Британії, то вона мала шанс завоювати Європу, яка на заході вже не відчувала ідеологічної підтримки США, як раніше, а на сході зіткнулася з Росією, яка ненавидить лібералізм.

Висновки. Завдання Британії – закріпитися в континентальній Європі ідеологічно, і щодо цього їй пощастило. Наплив мігрантів, які прямують до Європи, не лише призводить до соціально-економічного невдоволення, але й підвищує ризик тероризму, спричиняє культурні зміни, порушує питання національної ідентифікації, а головне – провокує політичні суперечки з піднесенням ультраправих ідей [24]. Тому англійський раціоналізм (екзитизм) може здійснити «ідейну посадку» у різних напрямках у континентальну Європу, де активізуються фундаментальні проблеми. У такій ситуації, оскільки розвинена західна частина Європи, яка вирізняється католицьким консерватизмом, стала також ареалом націоналізму та популізму [25], у Британії з'явився шанс проникнути в неї [26]. Під час ідеологічної «війни» Даунінг-стріт варто намагатися перенести основні «воєнні дії» на територію Франції та Німеччини (центр ЄС). Тому зростання популярності партії «Альтернатива для Німеччини» із французьким Національним фронтом по той бік Ла-Маншу цілковито відповідає британським інтересам. Так, Національний фронт, який намагається повернути Франції статус національної держави, так само історично важливий для Лондону, як і роялісти двохсотлітньої давнини (доба Французької революції), і його зміцнення збільшує можливість Фрекзиту, що означає, що ізольована Британія отримає стратегічного союзника.

На сучасному етапі Британія повинна належно оцінити характер руху, який сповнений рішучості вирвати Францію із Союзу, перетворити її на суверенну державу. Якщо спалахне ідеологічна дискусія між англійським раціоналізмом і німецьким ліберало-утопізмом, Франція, імовірно, опиниться в центрі цього безладу, і від геополітичного вибору Франції буде безпосередньо залежати подальша доля Європи. Якщо Франція, яка має економічний, політичний і воєнний вплив, спрямує власну діяльність на зміцнення франко-німецької коаліції, то не варто чекати істотних змін у Європі. Ні, якщо хвиля євроскептицизму та популізму, яка шириться Європою, захопить Францію та зробить Brexit невідворотним, ця тенденція може стати кінцем франко-німецької коаліції та початком англо-французького ядра.

Література:

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : АСТ, 2003. 603 с.
2. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва : АСТ, 2015. 259 с.
3. От гражданской войны до Black Lives Matter. Как движение за права чернокожих меняло США. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-53112571> (дата звернення: 21.07.2022).
4. Най Джозеф С. мл., Уэлч Дэвид А. Понимание глобального конфликта и сотрудничества. Стамбул, 2011. 495 с. (на турецком языке).
5. Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. Стамбул, 2015. 393 с. (на турецком языке).
6. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Баку, 2013. 328 с. (на азербайджанском языке).
7. Бжезинский З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис. Баку, 2016. 304 с. (на азербайджанском языке).
8. You are either with us or against us. URL: <https://edition.cnn.com/2001/US/11/06> (дата звернення: 21.07.2022).
9. Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: Арабская весна 2011 года. Москва : Издательство ЛКИ, 2012, 464 с.

10. Дугин А. Основы геополитики. Москва : Арктогея-центр, 2000. Книга 1. 451 с.
11. Хлопов О. Сотрудничество США и Мексики по проблемам миграции: возможности и сложности. *Гуманитарный научный вестник*. 2019. № 2. С. 11–19.
12. Жизнь стало хуже, но демократия нужна. Что происходит со странами «арабской весны» через 10 лет. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-55349275> (дата звернення: 21.07.2022).
13. Life has got worse since Arabian spring, say people across Middle East. URL: <https://www.theguardian.com/global-development/2020> (дата звернення: 21.07.2022).
14. Terror attacks in Europe: the five danger zones. URL: <https://www.theguardian.com/world/2015/jan/16/> (дата звернення: 21.07.2022).
15. Миграционный кризис в Европе в цифрах и графиках. URL: <https://www.bbc.com/russian/international/2016/02/160219> (дата звернення: 21.07.2022).
16. Евросоюз пытается преодолеть раскол из-за квот на беженцев. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-42360873> (дата звернення: 21.07.2022).
17. Хроника Брексита от референдума до наших дней. 3,5 года метаний. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-47817410> (дата звернення: 21.07.2022).
18. Что такое «брексит», и чем он грозит. URL: <https://ru.euronews.com/2016/02/16/> (дата звернення: 21.07.2022).
19. Statistics on UK-EU trade. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk> (дата звернення: 21.07.2022).
20. Special Drawing Rights (SDR). URL: <https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2016> (дата звернення: 21.07.2022).
21. How will Brexit impact London as Europe’s leading financial hub? URL: <https://www.euronews.com/video/2020/11/10> (дата звернення: 21.07.2022).
22. Britain ousts the U.S. as world’s most influential nation: Country tops rankings for “soft power”. URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-223472> (дата звернення: 21.07.2022).
23. Маркус Эдерер: ситуация с правами человека в РФ ухудшается, это не сильное сближение с ЕС. URL: <https://www.interfax.ru/interview/720794> (дата звернення: 21.07.2022).
24. Europeans Fear Wave of Refugees Will Mean More Terrorism, Fewer Jobs. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2016/07/11/> (дата звернення: 21.07.2022).
25. Europe and right-wing nationalism: A country-by-country guide. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-36130006> (дата звернення: 21.07.2022).
26. Europe’s right-wing parties meet near Vienna, urge Brexit. URL: <https://www.dw.com/en/europes> (дата звернення: 21.07.2022).

УДК 314/316:32:929 Б. Гаврилишин

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.32>

ЕФЕКТИВНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА У ПОГЛЯДАХ БОГДАНА ГАВРИЛИШИНА

Гаврилишин Петро,

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин,
докторант Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0002-1187-9028

Дерещук Тетяна,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин,
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0002-5348-9394

Описано умови, в яких викристалізувалися погляди проф. Богдана Гаврилишина стосовно вимірювання ефективності суспільства та можливостей його покращення. Розглянуто фактори, що визначають ефективність будь-якого суспільства: цінності, політична та економічна система. Б. Гаврилишин, аналізуючи складники суспільного ладу: цінності, політичне правління, економічні системи на основі комплексу критеріїв ефективності, становище різних держав – націй у минулому й теперішньому, визначив основні варіанти наступних змін та вірогідні шляхи країн у майбутнє з урахуванням найважливіших зовнішніх і внутрішніх факторів, суттєвих рис того чи іншого народу. Виокремлено гармонійні поєднання різних систем. Найскладнішим для змін компонентом є цінності. Якщо політична й економічні системи можуть бути реформовані відносно швидко, то зміна системи цінностей найчастіше вимагає декількох поколінь.

Головною передумовою позитивних змін в економіці, політичній, соціальній і економічній сферах він називає прихід до влади на всіх рівнях нової справжньої еліти, яка була б професійнішою і патріотичною, готовою працювати для суспільства, а не тільки заради власних інтересів.

Про формування такої справжньої еліти з молодого покоління українців «зі здоровою системою цінностей», котрі будуватимуть майбутню Україну, розмірковує Б. Гаврилишин у книжці «Залишаюся українцем», повідомляючи про мету свого спеціального «Благодійного фонду Богдана Гаврилишина».

Ключові слова: ефективність, суспільство, держава, Богдан Гаврилишин, трансформація, нове покоління.

Hawrylyshyn Petro, Dereshchuk Tetiana. The society effectiveness in the views of Bohdan Hawrylyshyn

The conditions in which the views of Prof. Bohdan Hawrylyshyn regarding the measurement of society's efficiency and opportunities for its improvement. Factors that determine the effectiveness of any society are considered: values, political and economic system. B. Hawrylyshyn, analyzing the components of the social order: values, political governance, economic systems based on a set of efficiency criteria, the position of various states – nations in the past and present, determined the main options for the following changes and the likely paths of the countries in the future, taking into account the most important external and internal factors, essential features of this or that nation. Harmonious combinations of different systems are singled out. The most difficult component to change is values. While political and economic systems can be reformed relatively quickly, changing the value system often requires several generations.

The main prerequisite for positive changes in the economy, political, social and economic spheres, he calls the coming to power at all levels of a new true elite, which would be more professional and patriotic, ready to work for society, and not only for their own interests.

About the formation of such a true elite from the young generation of Ukrainians "with a healthy value system" who will build the future of Ukraine, B. Hawrylyshyn reflects in the book "I will remain a Ukrainian", informing about the purpose of his special "Bohdan Hawrylyshyn Charitable Fund".

Key words: efficiency, society, state, Bohdan Hawrylyshyn, transformation, new generation.

Відомий український економіст, громадський діяч, футуролог і меценат Богдан Гаврилишин (1926–2016), будучи директором Міжнародного інституту менеджменту в Женеві, за родом своєї діяльності відвідав величезну кількість країн. Строката палітра контрастів змусила його задуматися над тим, чому одні суспільства впевнено стають на шлях розвитку, а інші перебувають у стагнації неефективності. Продуковані ним ідеї є актуальними з огляду на поточний стан держави Україна, адже після завершення російсько-української війни знову постане питання вироблення оптимальної моделі українського суспільства. Саме тоді з'явиться вікно можливостей, яке не можна буде згайнувати.

Метою статті є висвітлити погляди Богдана Гаврилишина на питання ефективності суспільства загалом та можливості його кращення. Окремо розглядаються і його підходи щодо покращення ефективності українського соціуму.

Здобутки Богдана Дмитровича вивчалися рядом таких науковців як В. Пуаеттон [10], О. Геращенко [8], М. Голянич [9] та ін.

У 1979 р. він робить доповідь Римському клубові під назвою «Дороговкази в майбутнє: До ефективних суспільств», на основі якої написав свій докторат і видав книгу з аналогічною назвою. Богдан Гаврилишин, розробляючи у своїй книжці комплекс показників ефективності суспільств, аналізуючи різні можливі шляхи до кращого майбутнього, виокремив прогностичний аспект, що допомагає визначити ймовірність здійснення запрограмованих змін, а в разі неможливості їхньої реалізації – передбачити найвірогідніші й найсприятливіші зміни [9, с. 15]. На основі нової методології аналізу різних суспільств та зіставлення позитивних і негативних тенденцій він передбачив «повний розпад Радянського Союзу як політичної реальності», що «частково було ініційовано декларацією про незалежність України» [2, с. 118, 132, 214].

У передмові до третього українського видання книги він пише: «Що ж спонукало мене написати цю книгу, з яких джерел я черпав свої ідеї? Юні роки мої пройшли в умовах трьох різних політичних режимів: польського, радянського, німецького. В дорослому віці я жив у Канаді, найдовше – в Швейцарії. А останніх 20 років поділяв свій час між Швейцарією та Україною. В кожній з цих країн панувала своя ідеологія і всі вони перебували на різному рівні економічного розвитку. Певною мірою це нагадує життя в одній країні впродовж різних історичних періодів, наповнених низкою політичних, економічних і соціальних перетворень чи революцій. Живучи в таких умовах, можна виробити певне бачення переваг і недоліків різних систем, їхніх позитивних і негативних сторін, потенційних можливостей та обмежень, ефективності або неефективності. Я здобув також різні освіти: інженерну, управлінську, економічну. Швидше випадково, ніж за власним вибором, я змінив кілька професій: лісоруба, дослідника в технічній сфері, менеджера, викладача, засновника і голови різних інституцій. Це урізноманітнювало пізнавальний досвід (теоретичний і практичний), дало змогу поставити себе на певну дистанцію від сьогодення й досягнути пізнавальну силу та обмеженість різноманітних наукових дисциплін. Особливо такий досвід, мабуть, поглиблює розуміння пов'язаності основних компонентів суспільного ладу, в якому стані вони тепер і якими шляхами могли б розвиватися в майбутньому» [2, с. 15].

Богдан Гаврилишин мав впевненість, що без допомоги діаспори українська нація не мала би змоги добре розвиватися. Ще в дитинстві він хотів стати «достатньо авторитетною особистістю, щоб впливати на розвиток українського суспільства». Своє сильне почуття обов'язку перед Україною він пояснює наступним чином: «Може, тому, що я завжди відчував себе зобов'язаним перед своєю країною, яка бачила, як я народився, відкрила мої таланти, дала мені освіту, цінності і навіть цікавість пізнавати цей світ... Мій старший брат віддав життя за нашу країну. Він щиро вірив у незалежну Україну. Через це його було заслано і страчено в Сибіру. Завдяки цьому прикладу абсолютної пожертви я відчував себе зобов'язаним присвятити принаймні частину свого життя моїй рідній країні» [10, с. 111, 112]. Але не всі українці з діаспори мріяли врятувати Україну, чи мали б для цього хоча б змогу: «Насправді, я майже єдиний подібний приклад серед всіх українців, які живуть за кордоном. Я зустрічав багато співвітчизників у Канаді. Багато з них хотіли докласти зусиль, щоб змінити Україну, але вони залишалися досить обмеженими в своїх амбіціях. Вони вважали, що могли впровадити канадську систему, яку вважали ефективною, в Україні. Але все не так просто» [10, с. 112].

На початку 80-х років ХХ століття він написав монографію «До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє». У ній він передбачив розпад Радянського Союзу, економічний підйом Індії, Китаю і Бразилії, непростий шлях самоідентифікації України. Але основну увагу він приділяє тому, що далеко не всі суспільства можуть стати ефективними, для цього необхідне дотримання цілої низки факторів [8, с. 116].

Книга має три різні підходи, що водночас доповнюють один одного. Перший – аналітичний, за допомогою якого визначаються основні причини або передумови того, що одні суспільства виявляються ефективнішими за інші. Другий – рекомендаційний, який дає змогу з огляду на попередній аналіз радити, що слід змінити в суспільному ладі тих чи тих країн, щоб підвищити ефективність його функціонування. Третій – прогностичний, що допомагає визначити ймовірність реалізації запропонованих змін. А у випадку неможливості їхнього здійснення дає можливість здійснити передбачення найвірогідніших і найсприятливіших змін.

Першою базовою координатою ефективності є цінності. Часто навколо цінностей формується національна ідея, здатна об'єднати людей. Відповідно до домінуючого типу цінностей суспільства можна розділити на такі типи:

- 1) індивідуалістсько-конкурентні;
- 2) групо-кооперативні;
- 3) егалітарно-колективістські.

Перший тип базується на вільній конкуренції, боротьбі за владу. Його прототипом є чистий капіталізм кінця XIX – початку XX століття. Таким бачив суспільство Адам Сміт.

Групо-кооперативні цінності базуються на тому, що кожен з нас – лише частка Всесвіту, мусить знайти своє місце в світі й допомогти зробити це іншим. Необхідно знайти своє призначення шляхом кооперативної взаємодії з іншими людьми.

Егалітарно-колективістські цінності базуються на розумінні того, що основним є стабільність суспільства, а індивіда не слід відокремлювати від нього. Потреби особистості підпорядковані інтересам усього суспільства.

Політичні системи можна розділити на такі типи:

1. Протидія (боротьба за владу). Це представницький уряд, як правило, з однією партією при владі й однією-двома в опозиції, метою яких є не допустити зловживань владою. Свободи гарантуються поділом влади на законодавчу, виконавчу і судову.

2. Колегіальна політична система. Така модель, як правило, має глибоку децентралізацію, коли рішення приймаються на різних рівнях із залученням широкого кола людей.

3. Диктатура. Передбачає концентрацію влади на вершині соціальної піраміди. Не вимагає опозиції як такої.

В економічних системах можна виділити такі основні типи:

1. Вільне підприємництво. Основні риси: приватна власність, максимізація прибутку, вільний ринок із зобов'язаннями уряду підтримувати його за допомогою законодавчих норм. Домінують суперницькі відносини між урядом, бізнесом, працівниками.

2. Узгоджене вільне підприємництво. Ця система має риси, подібні до попередньої. Але будується на базі консенсусу в питаннях загальнонаціональних цілей, пріоритетів, узгодженості економічних зусиль. Основою для бізнесу стає досягнення якоїсь суспільної місії, а не суто максимізація прибутку.

3. Адміністративно-командна система. Характеризується державною або колективною власністю, максимізацією випуску продукції, керованим ринком, вирішальною роллю уряду, яка здійснюється шляхом централізованого планування і адміністративного розподілу ресурсів.

Ми можемо зрозуміти, що існує досить велика кількість способів об'єднання цінностей, політичної та економічної парадигм в одному суспільстві. Частина з них будуть перебувати в протиріччі одне з одним. Найкращого розвитку суспільство досягне в тому випадку, коли цінності, політична система й економіка перебуватимуть у гармонії.

Цінності	Політичне врядування	Економічна система
Індивідуалістсько-конкурентні	Протидія	Вільне підприємництво
Групо-кооперативні	Колегіальне (співпраця)	Узгоджене вільне підприємництво
Егалітарно-колективістські	Диктатура	Адміністративно-командна система

У вищенаведеній таблиці ми бачимо гармонійні поєднання різних систем. Але слід зазначити, що еволюція людства призводить до ерозії одних систем і віддає пальму першості іншим. Так вичерпали себе диктаторські моделі. У ХХІ столітті вже складно загнати людину в рамки догматичного мислення, зробити її покірним гвинтиком системи. Індивідуалістсько-конкурентні моделі також здебільшого лишилися в минулому, адже сьогоднішній світ народжує такі феномени, як соціальні інновації, соціальне підприємництво.

Проте битва ідеологій триває і зараз. Так, деякі суспільства досить успішно намагаються поєднати ринкову економічну модель з політичною диктатурою. Але Богдан Гаврилишин у своїх оцінках передбачає, що таким чином можна досягти лише відносної ефективності. Найскладнішим для змін компонентом, на його думку, є цінності. Якщо політична й економічні системи можуть бути реформовані відносно швидко, то зміна системи цінностей найчастіше вимагає декількох поколінь.

Які ж цінності домінують в Україні? Соціологія малює такий портрет типового українця: ізоляціонізм, адаптивність, перевага емоцій над розумом і волею, декларативна релігійність, небажання слідувати нормам і правилам, недовіра до будь-яких керівних інституцій, накопичення матеріальних благ як ознака успішності.

Незважаючи на тривале насадження колективістських цінностей, українець залишився індивідуалістом. Але цей індивідуалізм істотно відрізняється від індивідуалізму європейського типу. Якщо останній

націлений на співпрацю, то український тип – на ізоляцію і обмеження впливу з боку зовнішнього світу. Якщо західний світ змирився з взаємозалежністю і позитивно ставиться до неї, то українець перебуває в пошуку своєї незалежної ізольованої моделі. Слід звернути увагу, що при високому рівні недовіри до урядових інституцій та такій схильності до індивідуалізму Україні на даному етапі розвитку з нинішніми індивідуалістсько-конкурентними цінностями найбільш близька економічна модель вільного підприємництва і політична система, яка передбачає конкуренцію. Патерналізм, що живе в суспільстві, ґрунтується переважно на колективістському минулому, що заперечує приватну ініціативу й активність.

Для України, обтяженої спадщиною від минулої радянської системи з урахуванням втрачених можливостей та зміни ейфорії в перші роки незалежності розчаруванням народу через некомпетентне керування державою, гіперінфляцію та інші негативні процеси в країні, Б. Гаврилишин визначає шлях до «нормальної держави» на наступні десятиріччя. Головною передумовою позитивних змін в економіці, політичній, соціальній і економічній сферах він називає «перехід до влади в усіх її гілках і на всіх рівнях нової справжньої еліти, яка була б професійнішою і патріотичною, готовою працювати для суспільства, а не тільки заради власних інтересів. [...] Нова еліта потребуватиме мобілізуючого бачення майбутньої України» [2, с. 241]. Про формування такої справжньої еліти з молодого покоління українців «зі здоровою системою цінностей», котрі будуватимуть майбутню Україну, розмірковує Б. Гаврилишин у книжці «Залишаюся українцем», повідомляючи про мету свого спеціального Благодійного фонду для підготовки проектів і програм для нової генерації українців, щоб навчити їх працювати в командах, здатних виконувати провідну роль в українському суспільстві. Зовнішньою передумовою буде набуття членства в ЄС, якщо Україна «матиме ефективну демократію, дієву ринкову систему, забезпечені права людини і певний рівень економічного розвитку», а також характер взаємин Європейського Союзу і Російської Федерації та зміна внутрішньої еволюції Росії, яка не бажає, щоб Україна стала членом ЄС [2, с. 242].

Жити в гармонії зі своїми цінностями є важливим елементом економічної успішності як на рівні конкретної людини, так і на рівні цілого суспільства. Такі країни, як Швеція, Норвегія, Данія, Швейцарія, поєднують свободу самовираження людини і високу ступінь піклування про кожного члена суспільства. Їхній приклад, можливо, і є тим самим дороговказом у майбутнє для інших країн, які сповідують інші цінності. Хтось вказує на ці країни як взірці для негайного загального наслідування. Але якщо цінності конкретного суспільства ще не такі, приклад вищеназваних країн можна сприймати як довгострокову мету, до якої стане можливим прийти лише тоді, коли довіра всередині суспільства, пріоритети його членів досягнуть відповідного рівня розвитку.

Сам же Богдан Гаврилишин бачить у майбутньому перспективу у всесвітній інтеграції. Нації зберігатимуть свою культурну ідентичність, але в політичному й економічному плані вони будуть зближатися, а кордони між ними будуть стиратися. У цьому новому світі доведеться шукати компроміси і думати про те, як досягти виграшу всім, нехай навіть і ціною немаксимального економічного зростання. Цінності багатьох суспільств отримають виклик у вигляді нового глобального світу, в якому кожному знайдеться місце, але який вимагає відкритості та активності [9, с. 15].

Україну дослідник називає обтяженою спадщиною минулої радянської системи, враховує втрачені можливості та зміну ейфорії в перші роки незалежності розчаруванням народу через некомпетентне керування державою та гіперінфляцію. Тому Б. Гаврилишин визначає шлях до «нормальної держави» на наступні десятиріччя, присвятивши цьому окремий розділ в кінці третього видання книги «Дороговкази в майбутнє» [2, с. 242–245].

Головною передумовою позитивних змін в економіці, політичній, соціальній і економічній сферах він називає «перехід до влади в усіх її гілках і на всіх рівнях нової справжньої еліти, яка була б професійнішою і патріотичною, готовою працювати для суспільства, а не тільки заради власних інтересів. [...] Нова еліта потребуватиме мобілізуючого бачення майбутньої України» [2, с. 241]. Про формування такої справжньої еліти з молодого покоління українців «зі здоровою системою цінностей», котрі будуватимуть майбутню Україну, розмірковує Б. Гаврилишин у книжці «Залишаюся українцем», повідомляючи про мету свого спеціального «Благодійного фонду Богдана Гаврилишина». А саме підготовка різноманітних проектів і програм стажування для нової генерації українців, щоб навчити їх працювати в командах, здатних виконувати провідну роль в українському суспільстві [3, с. 276].

Що ж до майбутнього устрою України, то в одній із своїх статей він написав: «Я вважаю, що Україні було б куди краще, якби президент мав досить обмежену відповідальність. Тоді менше було б ризиків. Ми мали вже трьох президентів. Не хочу їх особливо критикувати, але от питання: чи використовували вони свої справді великі повноваження (а Віктор Ющенко їх теж мав перший рік) справді для добра народу? Ви можете вважати мене еретиком, але я ніколи не був згоден з домінуючою серед українських інтелектуалів думкою, що потрібно сильного президента і сильної центральної влади, а тому сильної

унітарної структури, щоб зберегти Україну як цілісність, як певну одиницю. Бо у нас справді є регіональні різниці, є відмінні одне від одного Захід, Центр, Південь, Схід. Там є економічні різноманітності, мовні, культурні. Тому я думаю, що ми повинні мати досить наближену до федеративної структуру держави і досить багато децентралізації владних повноважень. Бо що більше люди у містах чи в областях можуть будувати свою долю, то вони почуваються в цій країні більш комфортно» [5, с. 63].

Посиленню зовнішніх позитивних чинників слугуватиме внутрішня об'єднавча ланка в найближчому майбутньому для економічного й соціального розвитку, яку мислитель вбачає у прагненні українців до справедливості, порядності, благополуччя, в ідеї піднесення конкурентоспроможності України через пришвидшення інноваційних процесів в усіх сферах суспільного життя. [9, с. 473]. Б. Гаврилишин, аналізуючи складники суспільного ладу: цінності, політичне правління, економічні системи на основі комплексу критеріїв ефективності, становище різних держав – націй у минулому й теперішньому, визначив основні варіанти наступних змін та вірогідні шляхи країн у майбутнє з урахуванням найважливіших зовнішніх і внутрішніх факторів, суттєвих рис того чи іншого народу. Характерною рисою американців він зауважує «здатність започатковувати нову тенденцію і надавати їй великого імпульсу, як тільки визначено й усвідомлено мету. Існує перспектива спрямувати народ на добрий шлях, щоб він потім зміг показати іншим народам у майбутнє» [2, с. 114]. В суспільстві США вчений також вбачає здатність легко сприймати нові ідеї, підніматися над вузькопартійними інтересами і зміщувати цінності в напрямі тісної співпраці й співучасті, глибокого об'єднання при переході від індивідуалістсько-еґоїстичних до громадсько-усвідомлюваних кооперативних цінностей під впливом змін у світі та узгодженості й ефективності стосунків з іншими країнами. У цьому вбачає мислитель дальшу підготовку «до руху в напрямі ще далекого, але неминучого світового ладу» [2, с. 117]. При цьому Б. Гаврилишин аргументує реалізацію економічного і політичного об'єднання країн Європи, які в минулому ворогували, а в майбутньому можуть забезпечити «Європі відповідний статус потенційної моделі для решти світу». В такій «новій будові» узгоджуватимуться мовні й культурні неоднорідності, що базуються на більшій самостійності індивідів, місцевих і регіональних громад, «керованих широкими постійними коаліціями, які ухвалюють рішення і поділяють відповідальність за їхні наслідки». Такий досвід «може визначити дороговкази в майбутнє і сприяти створенню проекту перебудови світового ладу» [2, с. 173, 174]. Таким чином український вчений розмірковує над проблемою світової інтеграції у XXI сторіччі, яка відбудуватиметься через самовизначення й децентралізацію влади, конвергенцію суспільних укладів, синхронізацію стадій економічного розвитку і на основі утвердження системи загальнолюдських цінностей [9, с. 474].

Б. Гаврилишин, вказуючи на ідеологічні розбіжності, традиційні конфлікти між країнами, релігії, що проявляють нетерпимість до іновірців чи нав'язують «істинну віру», спроби деяких держав завоювати чужі території, наявність арсеналів ядерної зброї і загрози її застосування та інші фактори, які стримують процес становлення майбутнього світового порядку, прогнозує посилення позитивних чинників світової інтеграції: розвиток технологій та переміщення технічних ноу-хау, збільшення міжнародних потоків сировини, товарів, що посилюють взаємозалежність, розширення транспортних і комунікаційних мереж, що скорочують відстані та час і підвищують рівень усвідомлення людьми цілісності світу, почуття солідарності, а також «тенденції демографічного розвитку, що все більше впливатимуть на міжнародну міграційну політику і подальший міжнародний розподіл праці» [2, с. 192, 193, 191].

Богдан Гаврилишин не бачив можливості гегемонії якоїсь однієї могутньої держави, створення світової імперії, тоталітарного знищення людства у світовій ядерній війні чи повної дезінтеграції світу на ізольовані нації-держави. Він переконливо пише про неминучість світового ладу в далекій перспективі і визначає його контури у XXI сторіччі на основі співіснування різних культур, релігійних вірувань, способів життя, федерального характеру політичних інституцій та участі громадян через представницьку і пряму демократію у виробленні рішень на різних рівнях правління, спеціалізації господарської діяльності людей відповідно до їхніх схильностей та кліматичних умов країн і запасів природних ресурсів. З'являтимуться досконаліші, нові інституції, підвищуватиметься повсюдно освітній рівень, що сприятиме усвідомленню нових суспільних потреб, зростанню здатності до новаторства окремих індивідів, груп і націй, появі вірогідних моделей майбутнього світового ладу [9, с. 474]. Він висловив припущення: «Ще впродовж десятиліть людство мандруватиме до мети звивистими шляхами. [...] Нам слід пристосовуватися до правил співжиття, якими будемо керуватися в умовах майбутнього єдиного світового ладу, нашої спільної долі» [2, с. 199].

У 2014 р. Богдан Гаврилишин написав Декларацію відповідальності людини, що складається з 15 пунктів. Вони, зокрема, стосуються законослухняності, чесності, бережного ставлення до довкілля та поваги до людини. Він доводив, що однією з передумов виконання Загальної декларації прав людини,

прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році, є усвідомлення та прийняття кожним членом суспільства індивідуальної відповідальності на всіх рівнях. Автор відобразив різні рівні відповідальності, які можуть стати дороговказами до більш демократичного, інклюзивного та ефективного суспільства з точки зору гуманістичних цінностей. У 2021 р. Верховною Радою в Україні встановлено День відповідальності людини, який відзначається щороку 19 жовтня, в день народження Богдана Гаврилишина.

Література:

1. Віднянський С.В. Гаврилишин Богдан Дмитрович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 5. Біографічна частина: А-М / Відп. ред. М.М. Варварцев. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 88–89.
2. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові. Вид. 3-тє, допов. Київ : Пульсари. 2009. 248 с.
3. Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. 288 с.
4. Гаврилишин Б. Про особливості чужого досвіду. *Газета «День»*. № 71. 2013. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/politika/pro-osoblivosti-chuzhogo-dosvidu>.
5. Гаврилишин Б. Українські дороговкази на роздоріжжях цивілізації. *Сучасність*. 2007. № 10. С. 58–64.
6. Гаврилишин Б. Україна: 20 минулих і 20 майбутніх років державотворення. *Той, хто віродив Могилянку: зб. до 60-ліття В'ячеслава Брюховецького*. Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. С. 245–257.
7. Гаврилишин Т.Ю., Гаврилишин В.П. Коропець. Історія і спогади. Тернопіль : Воля, 2004. 240 с.
8. Геращенко О. Економіка ХХІ: країни, підприємства, людини / 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Фоліо, 2019. 313 с.
9. Голянич Михайло. Футурологія. Філософія майбуття : монографія. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 540 с.
10. Пуаеттон В. Невтомний мандрівник Богдан Гаврилишин: біогр. / пер. з франц. І. Відлер. Записано Віржині Пуаеттон. Київ : «Славутич-Дельфін», 2015. 144 с.

UDC 329.78:341.231.14-055.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.33>

FEATURES OF ENSURING AND GUARANTEEING WOMEN'S RIGHTS IN THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN

Klymchuk Iryna,

PhD in Political Sciences,

Associate Professor at the Department of Political Sciences and International Relations

Lviv Polytechnic National University

ORCID ID: 0000-0002-8244-7804

Trofimenko Liubov,

fourth-year student

Lviv Polytechnic National University

The aim of the article is to examine the main problems of ensuring women's rights in the Islamic Republic of Iran. In particular, the peculiarities of the legal status of Iranian women in the sphere of economy, education and in the reproductive sphere are considered. The legislative guarantee of women's political rights in the Islamic Republic of Iran is analyzed. It has been proved that the main factor of changes in the gender issue is the normative and legal framework, because it officially establishes in all spheres of society the relevant norms of behavior aimed at respecting the rights of women and men.

It was established that the main law in the country, despite the strong influence of the Koran, remains the Constitution (1979), which not only prescribes in detail the basic rights of women, but also defines the degree of government responsibility for ensuring women's rights in all spheres of public life. However, in other legal documents, women's rights in Iran are generally considered limited.

It was revealed that Iran is still one of the UN member states that has not signed the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW, 1979). Although Iran's parliament passed a bill to join the convention in May 2003, the bill was rejected after being sent to the Guardian Council, which is responsible for approving new legislation in the country. The above-mentioned Council cites vague religious contradictions, being under pressure from conservatives in government.

The country's national legislation was found to contain many barriers for women to access basic rights in areas such as employment, marriage and citizenship. Although the situation of women's rights in the Islamic Republic of Iran has improved recently, women continue to experience marginalization, violence and repression. According to the civil code of the country, where the rights of women in marriage and in the family are enshrined, the dominance of the man in the family is recorded. At the same time, the lack of legal instruments for the protection of women's rights has created an atmosphere of impunity for acts of violence against women committed by men. It has been found that women from national minorities are in an extremely difficult situation in Iran, who often face intersectional discrimination based on gender, ethnicity, language or religion.

Key words: *gender inequality, discrimination, women's rights, Islamic Republic of Iran, Constitution, freedom.*

Климчук Ірина, Трофименко Любов. Особливості забезпечення та гарантування прав жінок в Ісламській Республіці Іран

У статті досліджено основні проблеми забезпечення прав жінок в Ісламській Республіці Іран. Зокрема, розглянуто особливості правового статусу іранських жінок у сфері економіки, освіти та в репродуктивній сфері. Проаналізовано законодавче гарантування політичних прав жінок в Ісламській Республіці Іран. Доведено, що головним чинником змін у гендерному питанні є нормативно-правова база, оскільки саме вона офіційно закріплює в усіх сферах суспільства відповідні норми поведінки, націлені на повагу до прав жінок і чоловіків.

Встановлено, що головним законом у країні, незважаючи на вагомий вплив Корану, залишається Конституція (1979 р.), де не лише детально прописані основні права жінок, а й визначена ступінь відповідальності уряду за забезпечення прав жінок в усіх сферах суспільного життя. Проте в інших юридичних документах права жінок в Ірані зазвичай вважаються обмеженими.

Виявлено, що Іран досі є однією з держав-членів ООН, що не підписали Конвенцію про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW, 1979 р.). Хоча іранський парламент ухвалив законопроект про приєднання до конвенції у травні 2003 року, проте даний законопроект був відхилений після відправлення до Ради опікунів, яка відповідає за затвердження нового законодавства в країні. Вищезазначена Рада посилається на нечіткі релігійні суперечності, перебуваючи під тиском з боку консерваторів в уряді.

Встановлено, що національне законодавство країни містить багато бар'єрів для жінок щодо доступу до основних прав у таких сферах, як працевлаштування, шлюб та громадянство. Хоча останнім часом стан проблеми реалізації прав жінок в Ісламській Республіці Іран покращується, але все ж таки представниці жіночої статі

продовжують зазнавати маргіналізації, насильства та репресій. Відповідно до цивільного кодексу країни, де закріплені права жінок у шлюбі та в родині, зафіксоване домінування чоловіка у сім'ї. Водночас відсутність правових інструментів із захисту прав жінок створила атмосферу безкарності за акти насильства проти жінок, які здійснюються чоловіками. З'ясовано, що у край важкому становищі в Ірані перебувають жінки з національних меншин, які часто зіштовхуються з міжсекційною дискримінацією як за статевою, так і за етнічною, мовною чи релігійною приналежністю.

Ключові слова: гендерна нерівність, дискримінація, права жінок, Ісламська Республіка Іран, Конституція, свобода.

Achieving justice and gender equality is a human development goal in itself it needs no additional justification to mark its importance. However, in a country governed by the rule of law, where the rule of law covers all aspects of life, the legal status of an individual must be guaranteed by law.

The key factor of changes in the gender issue is the regulatory legal framework, as it officially establishes in society and human consciousness the appropriate norms of behavior aimed at respecting the rights of women and men. Legislation both reflects traditional social concepts and determines their formation.

Muslims do not have traditional legal system characteristic for Western society. Sharia as the 'way of God' is a system of religious and legal norms, that also serves as Islamic legislation. The key source for Sharia is Koran. The legislator refers to the interpretation of legal norms before Muhammad. Despite the fact that the mention of the equality of male and female rights is present in the Koran, but in reality this possibility is not fully implemented. This is evidenced by growing number of reports in the mass media, where one can read articles about the suppression and taming of women's movements [9].

In addition to the Koran, there is, of course, the main law in Iran, which also stipulates the equality of people's rights. The Constitution of the Islamic Republic of Iran was approved by a referendum on December 2-3, 1979, and it replaced the Constitution of 1906. The third section of the Constitution of Iran is devoted to the rights and duties of a person and a citizen (Articles 19-42). In particular, Art. 19 establishes that the Iranian people, like any nation or community, are endowed with equal rights, regardless of skin color, race, language, etc. [4].

Art. 26 states that parties and political associations, as well as trade unions and recognized religious minorities have freedom if their activities do not contradict the principles of sovereignty, national unity, Islamic morality, and the principles of the Islamic Republic. The main thing in this article is that it is indicated that every citizen (whether male or female) of the Islamic Republic of Iran has the right to participate in the above public associations [4].

However, the constitution enshrines not only the rights of citizens, but also the duties of the state towards them. Thus, certain limits of these rights are established in accordance with the norms of Islam.

In legal documents, women's rights in Iran are generally considered limited, allegedly based on Sharia law, and Iran is also mentioned as a country where women's rights have been violated. But it is worth paying attention to the fact that the current Constitution not only prescribes in detail the basic rights of women, but also determines that the government is responsible for ensuring women's rights in all spheres of public life. So, for example, the norms of Art. 21 of the constitution establishes ways of exercising these rights:

1) provision of conditions for comprehensive development of women and protection of their moral and material rights;

2) protection of mothers, primarily during pregnancy and child-rearing, as well as orphans' care;

3) the rights of widows, elderly women, etc. are guaranteed and protected [4].

In the Islamic Republic of Iran, there is no gender censorship (although in practice it can be observed), women can freely exercise active and passive suffrage, and many women are members of the Majlis. They are also represented in local government bodies and hold leadership positions in government bodies [1].

The Iranian Constitution, like in many other countries, preserves the principles of women's empowerment and gender equality. Article 20 guarantees that all citizens of the country, male and female, are equally protected by the law and have all political, economic, social and cultural rights according to Islamic rules [4]. It is worth noting that in addition to the basic rights guaranteed by the Constitution of the Islamic Republic of Iran for all citizens, women's rights were given a prominent place in the country's Constitution.

In particular, the preamble in the section 'Woman in the Constitution' states that 'All human elements that serve multifaceted foreign exploitation will return to their true identity and human rights as a result of the establishment of an Islamic social infrastructure. In this process, it is quite natural that women's rights increased noticeably, since they were more oppressed under the old regime' [4].

Article 21 of the Constitution clearly states that in all spheres the government assumes responsibility for creating decent conditions for the growth of a woman's personality and restoration of her material and moral rights [4]. The Iranian constitution also pays special attention to the role of women in the family. It states that

‘The family is the basic unit of society and the main center of human growth and education...’ [4]. This familial view protects women from being viewed as objects or tools that encourage consumption and exploitation. Women are taking on innovative social roles, collaborating with men in all important aspects of life.

A woman is endowed with great value and nobility in Islam because of the great responsibility which she bears. The key goal of these legislative principles is the promotion, development and empowerment of women in Iranian society [1].

It should be worth considering Iranian legislation that addresses various aspects of women’s empowerment, including access to education, economic autonomy, sexual and reproductive rights, and political participation.

The UN Population Information Network emphasized: ‘Education is one of the most important means of providing women with the knowledge, skills and self-confidence needed to fully participate in the development process’ [2]. One of the Millennium Development Goals of the United Nations in 2000 is also the achievement of primary education for every child by 2015. Another priority of the Sustainable Development Goals – ‘Promoting gender equality and empowering women’ – focuses on eliminating gender inequality in primary and secondary education [2].

A policy aimed at primary education for girls is certainly the best way to increase literacy among women. Complementing this policy is women’s literacy training to improve their labor market outcomes in the short term and to empower them and their daughters in the long term. These goals have also been taken into account in the current laws of Iran.

Article 3 of the Constitution of the Islamic Republic of Iran makes special emphasis on free education and training for all at all levels, and the promotion and expansion of higher education. Article 1 of the Law on the Social and Cultural Council of Women focuses on increasing the level of social knowledge and literacy, as well as on the adoption of appropriate policies in the areas of women’s education and higher education. To remove restrictions on girls entering certain university courses, female volunteers are usually allowed to study in any major they choose, unless they face a practical ban [4].

Article 7 on the employment of women emphasizes the provision of conditions necessary for the use of the abilities of educated women, as well as experts and women specialists. Article 11 of the same document emphasizes that technical and professional education and relevant professional opportunities should be simplified for women who are the breadwinners of their families [4].

Economic empowerment implies that women can engage in productive activities that provide some degree of financial independence, but these may initially be small and burdensome. It was stated at the International Conference on Population and Development: ‘Since women are generally the poorest of the poor... the elimination of social, cultural, political and economic discrimination against women is a prerequisite for eradicating poverty... in the context of sustainable development’ [2]. In many societies around the world, women never fully belong to themselves; they own less than one percent of the world’s property, while they account for 66 percent of the world’s labor force and produce half of the food. When women do not have control over money, they are unlikely to provide medical care for themselves or their children [7].

To promote women’s economic empowerment, the Iranian government has worked to create laws to support their livelihoods, financial support in divorce cases, and women’s access to work opportunities. As soon as the marriage is concluded, the wife becomes the owner of the marital portion (Makhriya) and can do whatever she wants with it (Article 1082), and if the husband divorces his wife before intercourse, the wife will have the right to receive half of the marital portion (Article 1092). If the marriage portion was in Rials (Iranian currency) at the time of the marriage, it is calculated and paid when the wife demands it, based on the annual price index changes announced by the Central Bank of the Islamic Republic of Iran. If a husband applies to the court for a divorce from his wife, the court must determine how the marriage portion will be paid (Article 7). The wife can independently own and do anything with her own property. In a permanent marriage, the wife’s alimony (Nafaka) is paid by the husband. Alimony is money that covers all the wife’s ordinary needs, including housing, clothing, food, household furniture and appliances, appropriate to the wife’s social status; as well as money for hiring a domestic servant, if she is used to having one or needs one due to illness or disability. If the husband refuses to pay alimony, the wife can apply to the court, in which the judge determines the amount of alimony and obliges the husband to pay it [4].

In addition, various laws have been legislated to expand the economic rights and opportunities of women within the social framework (Article 2 of 1992; Article 3 of 1992; Article 4 of 1992; Article 9 of 1992). Since the employment of women in cultural, social, economic and administrative professions is a prerequisite for achieving social justice and development of society, this issue should be given special attention (Article 2, 1992). For better management of all household affairs and fulfillment of social duties, the cooperation

of all family members among themselves is of particular importance (Article 3 of 1992). The circumstances of a woman's work in society must be prepared in such a way that the grounds for a woman's spiritual, scientific and professional development are provided. In addition, a woman's faith, personality, dignity, as well as mental, spiritual and physical health should not be harmed in any way (Article 4, 1992) [4].

It has been repeatedly highlighted in the laws of Iran that, under equal conditions, the work of men and women should be valued equally, as well as equal wages and benefits [3].

Taking into account the central role that the Islamic Republic of Iran plays in the stability of the family, as well as to women in education and procreation inside the home, rules and conditions proportionate to 'maternity occupations' are necessary, including: maternity leave paid, reduction in working hours, pension payments with less seniority, job guarantee and social security for the period of unemployment, illness or incapacity were approved (Article 10, 1992) [4].

The legislation in Iran has created a new political atmosphere in which women's voices can be heard and consensus can be reached. IT also sought to empower women by teaching them how to negotiate on a global basis, especially after the end of the Iraq War, which shaped a resurgence of women's activism. The United Nations Children's Fund (UNICEF) noted that numerous governmental organizations function mainly in areas such as legislation and research on the legal and socioeconomic status of women. According to Iran's women's employment policy, the government seeks to encourage educated and experienced women professionals to occupy managerial and staff positions in order to utilize the performance of women at high executive levels (Article 6, 1992). Iran currently has eight women serving as members of parliament, which is promising in terms of women's political empowerment in Iran. This demonstrates the potential of Iranian women to participate in decision-making processes at the highest political level [8].

Reproductive and sexual rights are well-enforced in Iran, and laws and punishments are clearly spelled out for offenders. For example, the husband's insanity and impotence are grounds for the wife's right to divorce, even if this happens after the marriage contract has been concluded. If, after the marriage contract, the husband suffers from a venereal disease, the wife has the right to refuse sexual intercourse with him, and this refusal does not terminate her right to alimony [6].

According to Iran's Family Protection Law, no man is allowed to remarry without the permission of the court or his first wife. Courts grant permission only under special circumstances, such as a serious and incurable illness of the first wife. In addition to the Iranian Constitution, there are other laws that protect women from violence in Iran. Iranian Civil Law and Related Regulations (Physical Capacity for Marriage), Article 1041 confirms that marriage of girls is prohibited before puberty without the permission of a guardian (Article 1041, 1928). This means that if a man marries a girl before the age of puberty, contrary to the provisions of Article 1041 of the Civil Code, he faces correctional deprivation of liberty from six months to two years, and if the girl has not yet reached the age of 13, the person faces correctional deprivation of liberty for a term of at least 2-3 years [4].

If sexual activity causes a permanent illness of the wife, the husband is sentenced to imprisonment for a term of 5 to 10 years with physical labor (Article 3, 1931). Iranian Civil Law and Related Regulations (Mutual Rights and Responsibilities of a Married Couple Towards Each Other), Article 1115, states that if a wife's cohabitation with her husband is due to fear of physical harm, financial loss, or damage of prestige for the wife can choose a separate place of residence, and in case the suspicion of harm is proven, the court will not allow the wife to return to the husband's house, and as long as she is exempt from returning, the husband is obliged to pay alimony [5].

Iran also has specific laws against trafficking of women and girls. Article 2 of the Anti-Trafficking Law emphasizes that trafficking of women, even with their consent, is punishable by imprisonment for two to ten years and a fine of double the amount of the property or property as a result of a felony (Article 2, 2004). Pornography is also prohibited in the Islamic Republic of Iran. For this reason, on November 19, 2008, the Iranian parliament approved a new law on computer crime, which came into force on June 29, 2009. According to this law, the production, publication and distribution of any real or unreal images, audio or video recordings showing full female or male nudity are crimes against public morality. A person involved in this crime may be punished with imprisonment for a term of 91 days to two years or a fine of 5,000,000 to 40,000,000 rials or both (Art. 14 of 2008) [4].

One of the most discussed topics in the field of reproductive rights is abortion. Currently, Iranian law allows therapeutic abortion after an accurate diagnosis by three experts, which is confirmed by the Organization of Forensic Medicine. This decision may be based on conditions of the fetus resulting in suffering or illness of the mother due to disability, such as fetal malformations or developmental delay, or on life-threatening conditions of the mother. In the Therapeutic Abortion Law, the parliament of the Islamic Republic of Iran states

that abortion can be performed before the acquisition of a human soul with the woman's consent. In this case, no liability, legal or otherwise, or punishment will be directed at the doctor. Offenders who act contrary to the provisions of the Act will be punished with imprisonment for a term of two to five years and compensatory payment in accordance with the penalties of Islamic law. The size of the payment is calculated according to the stage of fetal development [4].

Taking into account the significant requests of infertile couples, Iran's parliament approved a law in 2003 called the Law on Embryo Donation for Infertile Couples. According to the new law, embryo donation is allowed under certain conditions. In recent years, this law has been quite effective in preventing the breakdown of many marriages, although no data has yet been published. The cost of assisted reproductive technologies (ART) is generally high, although costs in the Islamic Republic of Iran are much lower than in many other countries. In this regard, the Higher Council of Insurance considered the possibility of covering the cost of one DRT cycle, so it will be free for infertile couples. In addition, the Iranian legal system has accepted surrogacy as a method that can provide the possibility of parenthood to some infertile couples. Article 10 of Iran's Civil Code on the surrogacy contract between the surrogate and intended parents' states: 'Private contracts shall be valid for those who enter into them, unless they are contrary to the law' [5].

In conclusion, the law is a powerful tool to achieve the goal of empowering women. One of the strategies for formulating laws on the empowerment of women is to conceptualize issues in a separate national law. There are a number of national laws on women's empowerment in Iranian jurisdictions, and many commentators believe that such an approach could better clarify women's empowerment within the state's legal framework. Despite the passage of numerous laws, women's empowerment in some areas, such as elected politics, needs more attention.

In accordance to the conditions for gender equality promoted by the national constitution improve, some planning and executive processes affecting women's empowerment need to be reviewed to assess their specific impact on women. Therefore, a realistic assessment of how laws work in practice requires the identification of obstacles to the expansion of women's rights and opportunities. Although good strides have been made since the Islamic Revolution in Iran to preserve empowerment in the areas of education, economics, politics, and reproductive and sexual rights.

References:

1. Державне право зарубіжних країн (у схемах) : навч. посіб. / Б.В. Калиновський, О.Я. Лапка, Н.Я. Лапка та ін. Київ : КНТ, 2012. 528 с.
2. Декларація тисячолітня Організації Об'єднаних Націй від 08.09.2000 № 995_621 (поточна редакція) / Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_621#Text.
3. Статут Міжнародної організації праці від 28.06.1919 р. № 993_154 (редакція від 19.06.1997) / Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_154.
4. Constitution of the Islamic Republic of Iran (concluded 24 October 1979; in force 3 December 1979; amended 28 July 1989). Tehran : Constitute, 2022. 44 pp.
5. Hoodfar H. The Unhappy Marriage of Religion and Politics: Problems and Pitfalls for Gender Equality. *Third World Quarterly*, 2010. №6. 885-903 pages.
6. Iran's Women's Affairs Chief Feels Powerless to Act. *Інтернет-сайт журналу «Armanshahr Foundation»*. 2015. URL: <https://openasia.org/en/2015/01/irans-womens-affairs-chief-feels-powerless-to-act/>.
7. Moghadam M. V. Women's Employment Issues in Contemporary Iran: Problems and Prospects in the 1990s. *Iranian Studies*. 1995. № 3. P. 175–202.
8. Taghipour A. Women's Empowerment in Iran: A Review Based on the Related Legislations. *Інтернет-сайт журналу «Global Journal of Health Science»*. 2014. № 4. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4825391/pdf/GJHS-6-226.pdf>.
9. The Answer of the Government of the Islamic Republic of Iran to the Questionnaire to Governments on Implementation of the Beijing Platform for Action (1995) and the Outcome of the Twenty-Third Special Session of the General Assembly (2000). *Інтернет-сайт журналу «Social Science»*. 2003. URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/Review/responses/IRAN-English.pdf>.

УДК [316.758:321.64]:355.01((470+571):477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.34>

АНАТОМІЯ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ДЕСТРУКТИВНОСТІ: НА ПРИКЛАДІ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Ліпкан Володимир,

доктор юридичних наук, професор

докторант відділу правових проблем політології

Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

<https://orcid.org/0000-0002-7411-2086>

Варварська війна путінського режиму проти Української держави є наслідком кількохсотрічного протистояння українства імперським амбіціям різних російських правителів у різні часи. У рамках геостратегії сучасної Української держави постало актуальне завдання: відійти від концепції героїчного опору та захисту, натомість, врешити-решит, завершити війну перемогою, тим самим поклавши край перманентній загрозі, яка носить іманентний та онтологічний характер доти, доки існуватиме така держава та політична система, заснована на богобраності, месіанстві та деструктивності, свавільному тлумаченні поняття геополітичного простору і територіальній експансії. В рамках геостратегії пропонується розвивати власну геостратегію, засновану на національних цінностях, а не обмежуватись випусуванням стратегії «антиросії» або ж вписування розвитку України у сталі геополітичні кліше.

На підставі авторської концепції геостратегії аналізуються сучасні прикладні політичні тенденції в політичній комунікації, які впливають на формування геостратегії сучасної України з позицій теорії деструктивності Еріха Фромма. Одним із визначних методів у цьому виступає формування авторської позиції щодо базових концептів геостратегії. Зокрема, виділено три рівні: теоретичний, методологічний і операціональний.

У статті продовжується ключова авторська ідея щодо чіткого порізнення геополітики і геостратегії. Через що чітко ілюструється розбіжність трактування конкретних подій під час війни путінського режиму проти Української держави через складання відповідної матриці.

Подано теоретичну модель авторської концепції «де», яка дозволила виділити однорідну семантичну валентність базових концептів будови та реалізації ідеології руського світу, прикметною рисою якої виступає застосування префіксу «де»; подано дериват відповідних термінів. Сформовано наукове завдання щодо окремого дослідження кожного з них з метою більш повної раціоналізації семантичних конструкцій і розуміння наративної схеми реалізації концепції в рамках геостратегічного дискурсу і комунікаційного простору.

Запропоновано увести в науковий обіг поняття «деінфраструктуризація», під яким пропонується розуміти умисне та цілеспрямоване каскадне знищення об'єктів стратегічної інфраструктури. Визначені різні параметральні характеристики діяльності стратегічного архітектора і управління деструктора.

Сформульовано ключові постулати будови власної геостратегії сучасної Української держави.

Ключові слова: геостратегія, Українська держава, українство, національна культура, анатомія деструктивності, концепція «де», антиукраїнські доктрини, варварська війна, стратегічний архітектор, базові концепти геостратегії, ідеологія деструктивізму, деінфраструктуризація.

Lipkan V.A. The anatomy of geopolitical destructiveness: the case of russia's war against Ukraine

The barbarous war of the putin regime against the Ukrainian state is the result of several hundred years of Ukrainian resistance to the imperial ambitions of various Russian rulers at different times. Under the framework of the geostrategy of the modern Ukrainian state, the topical task arises: to shift away from the concept of heroic resistance and defense, and instead, win the war, thereby ending the permanent threat that will be immanent and ontological for as long as a relevant state and political system based on divinity, messianism, and destructive arbitrary interpretation of the concept of geopolitical space and territorial expansion exist. As part of geostrategy, the author proposes to develop original geostrategy relying on national values and not limiting to excerpting an "anti-russia" strategy or inscribing Ukraine's development into fixed geopolitical clichés.

Based on the author's concept of geostrategy, modern applied political trends in political communication, which influence the formation of the geostrategy of modern Ukraine from the standpoint of Erich Fromm's theory of destructiveness, are analyzed. Thus, one of the essential methods is shaping the original position on the basic concepts of geostrategy. In particular, there are three levels: theoretical, methodological, and operational.

The article pursues the author's main idea of clear differentiation between geopolitics and geostrategy. Consequently, the divergence of the interpretation of specific events during the putin's regime war against the Ukrainian state is clearly illustrated through the compilation of the appropriate matrix.

The theoretical model of the author's concept "where" was presented. It contributed to separating the homogeneous semantic valence of the basic concepts of the structure and implementation of the ideology of the russian world,

the distinctive feature of which is the use of the prefix “where”; the derivative of the corresponding terms was given. A scientific task was formulated, namely, to conduct an individual study of each of them for more complete rationalization of semantic constructions and understanding of the narrative scheme of the implementation of the concept amidst geostrategic discourse and communication space.

The author proposes introducing the concept “deinfrastructuring”, which means the deliberate and purposeful cascade destruction of strategic infrastructure objects. Different parametric characteristics of the activities of the strategic architect and the destructor-manager are determined.

The key postulates of the structure of the original geostrategy of the modern Ukrainian state are formulated.

Keywords: *geostrategy, Ukrainian state, Ukrainianness, national culture, anatomy of destructiveness, “where” concept, anti-Ukrainian doctrines, barbaric war, strategic architect, basic concepts of geostrategy, ideology of destructiveness, deinfrastructuring.*

Загальна постановка проблеми. У сучасних умовах ведення проти Української державності агресивної та варварської війни важливим завданням постає розуміння коріння формування антиукраїнських геополітичних доктрин, виявлення та з'ясування на науковій основі підґрунтя, причин та умов інших детермінант, які вплинули на формування геополітичної деструктивності.

Важливим дослідницьким завданням постає далі формування базових концептів геостратегії і як теорії, і як політико-безпекової практики на противагу нищій теорії геополітики як знеціненого теоретичного комплексу ідей різних авторів щодо домінування, панування і успішного ведення війн під будь-яким приводом.

Отже, у цій статті мною унормовується імператив про іманентну деструктивність геополітичних теорій та доктрин, зокрема на прикладі війни путінського режиму (далі – режиму) проти Української держави.

Аналіз публікацій. Багатоплановість вибраної для дослідження теми зумовлює звернення до низки аспектів. По-перше, це політологічні дослідження таких науковців з Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, як: О. Скрипнюк, В. Горбатенко, О. Костенко, І. Кресіна, Н. Оніщенко, Ю. Римаренко, В. Сіренко, О. Стойко, Ю. Шемшученко, В. Явір.

По-друге, звернення як до філософії екзистенціалізму, так і до її предтечій, різноманітних аспектів гуманістичного радикалізму і опрацювання робіт: Е. Фромма, П.-А. Гольбаха, І. Канта, О. Шпенглера, А. Тойнбі, С. Кьєркегора, Ф. Шелінга, Ф. Ніцше, М. Хайдеггера, Ж.П. Сартра.

По-третє, це наукові історичні витоки формування геостратегічного дискурсу і геостратегії як теорії, які я надбибував, дотично опрацьовуючи розвідки таких постатей, як: Д. Донцов, Ю. Липа, В. Липинський, Є. Маланюк, М. Міхновський, О. Ольжич, Я. Стецько, М. Сциборський, О. Теліга, П. Штепа та ін.

По-четверте, праці авторів аналітичних політологічних та публіцистичних статей щодо поточної ситуації в Україні, а також виступи іноземних діячів, які, на моє переконання, також виступають важливою джерельною базою і складником як геостратегічного дискурсу, так і політологічних досліджень.

Однак застосування теорії деструктивності для пояснення сучасної руйнівної сутності геополітичних доктрин поки не стало предметом самостійних досліджень.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасних наукових політологічних дослідженнях замало уваги приділено теорії деструктивності для пояснення деструктивної сутності сучасних геополітичних доктрин, у тому числі й антиукраїнських.

Тому *мета* статті полягає у формуванні наукових аргументів щодо деструктивної сутності геополітичних концепцій на прикладі варварської війни путінського режиму проти Української держави.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені та вирішені такі наукові *завдання*: 1) визначити стратегічну мету режиму щодо реалізації концепції руського світу; 2) проілюструвати різність трактування подій через геополітичні теорії і геостратегічний дискурс; 3) виділити базові концепти геостратегії та надати їх характеристику; 4) сформуувати авторську модель концепції «де», на підставі якої обґрунтувати руйнівну та некрофільну сутність геополітичних концепцій через застосування теорії деструктивності Е. Фромма; 5) на підставі теорії деструктивності Е. Фромма виділити ключові постулати геостратегії сучасної Української держави.

Інтерпретація стратегічної мети війни путінським режимом проти Української держави.

Дуже промовистим підходом до розуміння коріння нинішньої активної фази варварської війни Росії проти України, яка розпочалась 24 лютого 2022 року, з позицій суто наукових є розуміння історичного підґрунтя та геополітичних підвалин формування концепції «руського світу» (саме так правильно перекладається з російської «русский мир»), у тому числі ненависті до українства і категоричного і, я б навіть стверджував, онтологічного несприйняття бодай самого факту існування, вже не те щоб розвитку Української держави.

Оскільки я далекий від пропаганди російських авторів та їхніх ідей в українському аналітичному просторі, то я обмежуватимусь лише цитатами для розуміння коріння формування антиукраїнства як напрямку в наукових дослідженнях російських авторів.

Адже, на думку О. Ольжича, тільки *національна культура* забезпечує повний органічний вислів творчих сил одиниці й народу. Вона спирається на духовну природу народу та скарб історичної традиції, принесений з глибини віків [1].

Наведу за допомогою методу *порівняльного аналізу* конкретний приклад.

Стратегічна мета путінського режиму щодо війни в Україні – переформатування світового порядку із визначенням власного визначального місця в ньому.

Для досягнення цієї мети було сформовано комплекс завдань на території України в тому контексті, що війна проти Української держави – це війна проти колективного заходу. Отже, такими завданнями визначено:

- 1) ліквідувати державний суверенітет України;
- 2) на основі денацифікації та демілітаризації здійснити широкомасштабну деукраїнізацію, тобто стерти українство вщерть (українізація як мова та культура, що пропагують українську ідентичність, як загроза була проголошена Сталіним ще наприкінці 1920 років, саме це передувало згодом Голодомору [2], але коріння цієї нехоті та ненависті до українців належать ще до часів Столипінських циркулярів, які не дозволяли виявлятися українській національній енергії, а ще раніше в діяльності російського царату);
- 3) включити ментально перероблені залишки біомаси до «руської цивілізації»;
- 4) розколоти НАТО;
- 5) розколоти ЄС, у тому числі і через прямі втручання у виборчий процес;
- 6) сприяти формуванню та встановленню проросійських політичних режимів у країнах ЄС;
- 7) сприяти формуванню проросійських режимів в усіх країнах світу.

Стратегічна мета Путіна поки не досягнута, попри певні тактичні успіхи в захопленні окремих територій. І це не лише моя особиста думка. Державний секретар США Е. Блінкен також відзначив, що просування Росії на Донбасі не матиме стратегічного значення. З точки зору цілей війни вона вже програна [3].

Але відзначу від себе, що *цілі війни*, які можуть мати принаймні гіпотетичне пояснення та обґрунтування (знову ж таки в рамках теорій геополітики) та стратегічні цілі режиму (з позицій геостратегії) – речі різні. Тому не слід зарано приписувати режиму поразку, тим паче стратегічну саме щодо досягнення його цілей, а не тих цілей, які йому приписують інші суб'єкти. Адже досягнення таких цілей виходить далеко за формат воєнних дій в Україні. Це не бажать бачити і відверто говорити в рамках публічного безпекового дискурсу, адже за таких умов буде порушено так звану «логіку геополітики», за якої має зберігатися постійний стан протиборства суші та моря. Стратегічна мета режиму – формування керованого ним алгоритму управління світобудовою та векторами її розвитку.

Тому знову в інший спосіб я формую думку щодо чіткого порізнення геополітики як недонауки та геостратегії:

- якщо в рамках *теорій геополітики*, то стратегічно режим програє атлантистському світу;
- а з позицій *теорії геостратегії* стратегія ліквідації державності і стратегія війни загалом проти України як елемента будови нового світопорядку є різними за своєю суттю.

Тож унаочнюється неправильність екстраполяції висновків щодо однієї стратегії стосовно іншої.

Тобто застосування *методології геостратегії* як теорії уможливорює дійти чітких висновків: незважаючи на будь-який результат війни, на сьогодні не можна говорити про стратегічну поразку режиму і його симпатиків у Росії. Можна говорити про: геополітичні зрушення, об'єднання атлантизму, водночас стратегічно цей процес також не є найбільш імовірним, особливо через рік навесні 2023 року, після того, як європейські держави чітко для себе прорахують вартість своїх рішень щодо санкцій стосовно режиму і реальну ціну та подальшу доцільність допомоги Україні зброєю та іншими ресурсами, які в багатьох країнах ЄС мають обмежений потенціал.

У рамках *геостратегії* відбувається чітке співвідношення початково проголошених і отриманих результатів. Якщо результати не отримані, то це означає стратегічний провал. Водночас якщо в геополітиці ці провали можуть бути інтерпретовані в контексті загального формату стратегічної поразки, то в рамках геостратегії помилковість або програшність однієї стратегії може означати і призводить почасти для обрання іншої стратегії за умови збереження прагнення суб'єкта управління щодо досягнення початкових стратегічних цілей.

Отже, стратегія виступає своєрідним алгоритмом управління, в рамках якого відбуваються процеси прямого та зворотного зв'язку, а головне, в рамках теорії адаптивного управління відбувається корекція

такого алгоритму. Ось чому наперед не можна змінити концепцію та засадничі положення, наприклад, атлантизму; водночас завжди можна змінити стратегію на іншу, якщо вона є програвною і віддалене від досягнення стратегічних цілей.

Таким чином:

1) у рамках *геополітики* – переговори є доцільними, адже вони зменшують напруження для слабшої сторони, залишаючи бінарну систему протиставлення як стратегічний імператив геополітики, оскільки переговори завжди на руку сильному, а слабкіша сторона дуже часто втрачає свої інтереси з метою збереження інших важливих елементів системи;

2) у рамках *геостратегії* – переговори під час війни (на прикладі війни режиму проти України) є державною зрадою, адже для кожної сторони важливим є досягненням власних стратегічних цілей і факт війни означає на момент її початку відсутність альтернатив вирішення конфліктних питань іншими невоєнними засобами. Можуть змінюватися стратегії війни, але війна не зменшується на інші рівні взаємодії на кшталт переговорів. Отже, особи, які намагаються проштотувати цю ідею, користуються власними інтересами, далекими від інтересів стратегічної архітектури.

У такому разі якщо редукувати аксіоматичні постулати, викладені вище, на прикладі війни режиму проти України, то це можна виразити такими *посилами*:

– незалежна, соборна Українська держава, повноправний суб'єкт міжнародних відносин – стратегічна мета і стратегічний національний інтерес України. *Форма досягнення стратегічної мети* – конструкція і творення власної геостратегії без огляду на концепції євразійства, атлантизму та інші смислові системи, які становлять комплекс знань, відомий загалом як «наука геополітики»;

– знищення та ліквідація українства, стертя навіть історичних згадок як про Українську державу, так і її націю, історію, культуру, мову тощо – тотальне знищення іншої держави – *стратегічне завдання режиму, елемент досягнення стратегічної мети*. *Форма досягнення власної мети* – тотальний деструктивізм українства в найширшому розумінні, а також деконструкція і дезорганізація світового порядку (його елементів та зв'язків, ключових інтересів та цінностей, засад єдності тощо), включно із самими суб'єктами міжнародних відносин (суб'єктність окремих із них також не визнається режимом).

Завдання *теорії геостратегії* полягає у тому, щоб на підставі синтезу світоглядних і філософських, націософських і управлінських концепцій, які скриваються від людства або маскуються «логічними і закономірними» концепціями геополітики, здійснювати реальне порівняння із наявними векторами розвитку сучасної цивілізації, коригуючи їх. Корекція та зворотний зв'язок визначають зміст стратегій.

Таким чином, у рамках *теорії геостратегії* сучасної Української держави здійснюється аналіз історії людства як процесу реалізації комплексних стратегем і виявляється *історична роль українства в цьому процесі*. Виникнення і розвиток інших держав розкривається крізь призму призначення України, її історії та традицій, існування та покликання у світовій архітектурі міжнародних відносин.

Натомість, якщо застосовувати *теорію геополітики*, то, занурившись саме у тактичні питання (в геополітиці тактика і стратегія не завжди мають виразний характер порізнення, а почасти чимало дослідників плутають поняття геополітики і геостратегії), може бути сформовано уявлення про *начебто певні здобутки режиму*, які дуже імпульсивно і завзято тиражуються російськими ЗМІ:

1) *окремі фрагменти елементів деяких компонентів завдань щодо демілітаризації виконано* – знищено чимало складів із боєприпасами, причому задовго до початку активної фази варварської війни 24 лютого 2022 року, завдано істотну шкоду об'єктам стратегічної військової інфраструктури. З 2015 року, за підрахунками СБУ, у повітря злетіло **210 тисяч тонн боєприпасів**. Але за моїми підрахунками, починаючи із 2003 року було знищено **близько 700 000 тонн боєприпасів!** Для порівняння, за п'ять років війни на бойові дії на Донбасі і різноманітні навчання витратили близько **70 тисяч тонн** [4]. Переконали, що питання бездіяльності і сприяння знищенню воєнного потенціалу мають бути розслідувані компетентними органами, і дійсно винні притягнуті до відповідальності, причому не лише кримінальної, а мають бути подані відповідні позови про відшкодування матеріальної шкоди на винних осіб.

Хронологія знищення воєнного потенціалу України стосовно ліквідації складів зі зброєю:

– **10 жовтня 2003 року** – Артемівськ (нині Бахмут) Донецької області – полум'я знищило десять із сімнадцяти складів місцевого арсеналу. На об'єднаних складах боєприпасів 52-ї механізованої бригади 6-го армійського корпусу Південного оперативного командування Сухопутних військ Збройних сил України виникла пожежа, внаслідок якої було знищено **понад 30 тисяч** реактивних снарядів до систем залпового вогню. Загалом на цих складах було 46,4 вагона боєприпасів;

– **2003** – Новобогданівка – склади в Новобогданівці на Запоріжжі вибухали чотири рази. У 2004 році майже **90 тисяч боєприпасів** для систем «Град», «Смерч» і «Ураган» злітали в повітря протягом кількох днів. Уламки снарядів розліталися за 40 км від епіцентру пожежі. Наступні три роки місцеві склади продовжували лякати людей [5];

– 6 травня 2005 року – село Цвітоха, за 20 кілометрів від Хмельницької АЕС. Пожежа на одному зі складів 47-го арсеналу Міноборони, знищено **110 тисяч** тонн боєприпасів;

– 18 травня 2007 р., 19 серпня 2006 р., 23 липня 2005 р., 6 травня 2004 р. – Новобогданівка, Запорізька область. Чисельні акти «самодетонації та самознищення» значної кількості снарядів. Зокрема, внаслідок теракту 6 травня 2004 року було навмисно знищено боєприпасів та завдано збитків на суму понад 670 мільйонів доларів США.

– 27 серпня 2008 – Лозова, Харківська область. Загоряння на арсеналі, де зберігалось **95 тисяч тонн снарядів**: тактичні ракети «Луна-М», артснаряди для танків і БМП, ПТУРи, ракети переносних зенітних комплексів і боєприпаси для реактивної артилерії. Загасити пожежу вдалося за три дні, але вибухи боєприпасів тривали ще два тижні;

– 20 березня 2014 року – Кривий Ріг, Дніпропетровська область. На території 17-ї танкової дивізії 6-го армійського корпусу Сухопутних військ Збройних сил України загорілися склади з танками, повністю заправленими паливом і з повними боєкомплектами. У результаті події в боксах згоріли два повністю заправлені танки Т-64.

– 29 жовтня 2015 року – Сватове, Луганська область. Стався вибух на складі, де зберігалось близько **3 500 тонн** боєприпасів. У повітря злетіли 3,5 тисячі тонн боєприпасів різного калібру, в тому числі до реактивних систем залпового вогню «Смерч», «Град» та «Ураган».

– 23 березня 2017 року – Балаклія, Харківська область. На території 65-го ракетно-артилерійського військового арсеналу Міністерства оборони виникла пожежа з подальшою детонацією боєприпасів та розльотом снарядів за межі арсеналу. Пожежа охопила кілька майданчиків зберігання танкових та артилерійських снарядів великого калібру. Вибухи були кваліфіковано як терористичний акт, вчинений шляхом диверсії. Перед вибухами на складі в Балаклії начебто було чути гудіння безпілотної;

– 22 вересня 2017 року – знищено склад ОТУ «Маріуполь» у Новоянісолі [6];

– 26 вересня 2017 року – Калинівка, Вінницька область [7]. Знищено другий за значенням стратегічний склад боєприпасів після Балаклії, який експерти вважали найтяжчим ударом по боєздатності Української держави;

– жовтень 2018 року – Ічня, Чернігівська область. За даними воєнних експертів, склади в Ічні були знищені на 95%. Там зберігалось **29 тисяч** снарядів калібром 152 міліметри, більше **100 тисяч** снарядів до «Граду», **понад 20 тисяч** танкових снарядів, майже **мільйон мін** різних калібрів [8].

Тож загалом, за роки руху України до незалежності, синхронно з цим – роки підготовки рашизму до варварської війни – було знищено близько **700 000 тонн** боєприпасів!!!

2) відбувається позиційне тимчасове захоплення окремих ділянок територій Української держави, поєднане з ускладненням забезпечення їх подальшого контролю, забезпеченням продовольством, тому повністю нівелюється інституційна спроможність щодо надання життєво важливих послуг населенню;

3) здійснено захоплення Херсона, Маріуполя, Мелітополя та інших важливих міст, тим самим створено сухопутний коридор до Криму;

4) Україну тимчасово позбавлено морського суверенітету;

5) створено умови для керованого голоду в Україні, закладено значні суттєві елементи для дестабілізації системи продовольчої безпеки у світі шляхом дезорганізації функціонування об'єктів стратегічної інфраструктури в Україні, які забезпечують продовольчу безпеку світу. Механізми ООН та Туреччини виявили свою безпорадність перед підступністю та варварством режиму;

6) сформовано умови для знищення об'єктів стратегічної інфраструктури, зокрема в паливно-енергетичному комплексі, з метою дестабілізації єдності європейської спільноти і зміні монополярного вектора її підтримки України в 2023 році.

Тобто, зважаючи на викладене вище, з *позицій геополітики* режим начебто досягає нехай і не в проголошені терміни, але досягає своїх цілей і веде успішну «спеціальну воєнну операцію» – так неправильно називають лише в межах державного кордону Росії російсько-українську війну.

Водночас саме *геостратегічний дискурс* дозволяє по-іншому аналізувати події, і головне розуміти саме **стратегічні наслідки** від їх настання або векторів подальшого розвитку: розуміти кінцеву стратегічну обмеженість функціонування політичної системи в Росії, в тому числі і через деструктивний потенціал концепції «руського світу» (на прикладі війни режиму проти України).

Нижче наведу конкретні завдання спеціальної військової операції (як у Росії узвичаєно називають війну режиму проти України) і *стан їх виконання* на червень 2022 року. Такі завдання сформовано на базі інтегральної матриці, складеної за моїм авторством через івент-аналіз *відповідних джерел* (станом на серпень 2022 року) [9].

№ з/п	Назва завдання	Стан виконання
1.	Позбавити Україну суверенітету	НЕ ВИКОНАНО
2.	Знищити назву «Україна»	НЕ ВИКОНАНО
3.	Замість України створити республіку	НЕ ВИКОНАНО
4.	Ліквідувати керівництво країни	НЕ ВИКОНАНО
5.	Знищити ЗСУ	НЕ ВИКОНАНО
6.	Знищити всіх національно свідомих українців	НЕ ВИКОНАНО
7.	Змусити всіх українців перенести страх війни для спокутування своєї провини за ставлення до Росії як ворога	Частково досягнуто лише в частині страху перед війною, але реакція є діаметрально протилежною тій, що була змодельована руськими
8.	Провести деукраїнізацію (дебандерізацію) – знищити українство як явище	НЕ ВИКОНАНО
9.	Провести десвропеїзацію України – знищити європейські прагнення українців	НЕ ВИКОНАНО
10.	Поставити антиукраїнське керівництво, яке б спиралося на силові структури Росії	Частково виконується на тимчасово окупованих окремих ділянках українських територій
11.	Запровадити ідеологічні репресії для перевиховання решти населення	НЕ ВИКОНАНО
12.	Запровадити російське право та юрисдикцію в галузі денацифікації	Частково виконано на тимчасово окупованих окремих ділянках українських територій
13.	Запровадити постійну присутність російських військ в Україні для ведення військового терору у Західній Україні	НЕ ВИКОНАНО
14.	Інтегрувати Україну до російської цивілізації	НЕ ВИКОНАНО

Завданням спеціальної воєнної операції, на думку руської дослідниці В. Огневої, є створення «проєкту нової України – демілітаризованої держави із нейтральним статусом, вільним від нацизму» [10, с. 59].

Стратегічно *концепція «русського світу»* (далі – *концепція*) як начебто і немов «творчого початку» та розвитку нової цивілізації насправді побудована як на **деструктивних** постулатах, наративах, так і на **деструкції** і **деконструкції** власного геостратегічного простору; адже включення поневоленого, заляканого, зруйнованого, хворого ментально і психічно, кволого і розумово нездатного елемента до власної системи *концепції* навряд чи додасть синергії розвитку, навпаки, створить умови для скорішої деконструкції всієї системи.

Базові концепти геостратегії

Під час аналізу базових концептів побудови ідеології концепції доходимо науково обґрунтованих висновків про наперед деструктивну їхню семантичну валентність.

Нагальність і потреба саме у науково-теоретичному обґрунтуванні підходів до розроблення такої *концепції* та проблеми пошуку нових технологій її деконструкції є важливим завданням *геостратегії* як у теоретичному плані, так і в практичній діяльності. Причому йдеться у *стратегічному горизонті* не лише про досліджувану концепцію, а й передусім про будь-яку теоретичну систему, в рамках якої обґрунтовується необхідність знищення українства в широкому розумінні будь-якими засобами.

Мета будь-якого знищення є породженням деструктивної парадигми і природи, яка тим чи іншим чином корелює із *ідеологією тероризму* – примусової зміни або корекції алгоритму соціального управління. Тому я неодноразово наголошував на тому, що обмеження воєнних дій під час російсько-української війни лише постачанням зброї з боку партнерів по антипутінській коаліції є неповним і не дасть бажаного ефекту саме для перемоги та успішного розвитку Української держави [11].

Стратегічний у моїй інтерпретації засновується на розумінні цілеспрямованих кількісно-якісних змін суспільних відносин, які відбуваються в рамках певного хронотопу. І якщо щодо геополітики ці зміни жорстко регламентовані рамками бінарної парадигми самої теорії геополітики, то в рамках *геостратегії* ці зміни є наслідком реалізації геостратегії як макростратегії і відповідно успішної реалізації секторальних стратегій державної політики в найбільш важливих сферах життєдіяльності.

Тому важливим завданням геостратегії є формування базових підходів до розроблення секторальних стратегій реалізації державної політики, в тому числі і у зовнішній сфері.

Саме тому авторський підхід ґрунтується на аналізові логічної послідовності трьох взаємозумовлених концептів: теоретичного, методологічного та операціонального.

Теоретичний концепт ґрунтується на теорії геостратегії як базовій теорії розвитку Української соборної незалежної держави. Тобто в рамках цього концепту геостратегія розглядається як теорія.

Методологічний концепт відбиває мультидисциплінарну природу різноманітних методів, підходів та теоретичних до дослідження процесів стійкого розвитку Української соборної незалежної держави.

Операціональний концепт передбачає аналіз специфічних заходів та підходів у рамках реалізації секторальних стратегій до розроблення, реалізації та корекції результатів та змісту діяльності у разі здійснення моніторингу геостратегії як виду політико-безпекової практики.

Отже, в рамках теорії геостратегії можу висунути гіпотезу про **необхідність розроблення підходів до управління деструктивністю соціальних процесів і систем**. Це передбачає використання базових принципів теорії управління і має включати інформацію, яку я подам у вигляді таблиці.

Назва принципу	Мета функціонування деструктивної системи або процесу	Мета українських стратегічних архітекторів
кінцева мета управління	знищення української державності і українства загалом	організація управління деструктивністю соціальних систем і процесів з метою унеможливлення або мінімізації негативних наслідків реалізації загрози від деструктивної діяльності через оптимальну корекцію алгоритму соціального управління зсередини системи (проактивне і адаптивне управління – окремі важливі пласти досліджень)
початкові умови функціонування деструктивної системи або процесу	система ненависті і бажання знищення українства сягають коріннями на початок формування російської імперії, адже українство – чи не єдина нескорена нація, яка так і не стала частиною імперії, а Україна так і не стала підросійською	творення і відродження національної культури, національних вікових традицій, української державної нації
внутрішня структуру соціальних процесів і систем	детермінуючими деструктивні процеси і деструктивність соціальної системи загалом є маргінальність, стратифікація, фанатизм, нігілізм та соціальна віктимність. Високий ступінь маргінальності, високий рівень соціальної стратифікації у поєднанні з ідейністю руського світу, доведеної до фанатизму, крайніми формами правового нігілізму є необхідною умовою деструктивізму, а низький ступінь соціальної віктимності – достатнім	побудова сильної і заможної Української держави, суспільства щастя, високого добробуту і культури
механізм впливу зовнішнього середовища	денацифікація, десуверенізація, деНАТОізація і деєвропеїзація України. Дезінтеграція ЄС та НАТО. Десуверенізація країн пострадянського простору. Реінтеграція до власного геополітичного простору.	Україна – суверенна, незалежна соборна держава. Україна – партнер і складова частина європейської спільноти. Україна – член ЄС. Україна – держава-член НАТО. Україна – рівноправний суб'єкт міжнародних відносин. Україна – активний учасник нової системи світового порядку.

Концепція «де»

Проведене дослідження уможливило виділити однорідну семантичну валентність базових концептів будови та реалізації ідеології руського світу.

Прикметною рисою є конструювання базових концептів із префіксом «де»: від лат. *de* – префікс із значенням віддалення, припинення. Префікс *de-* вживається для того, щоб придати певному слову значення: 1) позбавлення властивості або сутності; 2) відділення або розподіл на складові частини; 3) усунення чогось; 4) зворотних процесів; 5) відходу.

Саме ці категорії покладено в основу концепції «руського світу».

Нижче наведу **дериват деструктивних постулатів** будови і ходи «російської цивілізації» і встановлення концепції «руського світу» щодо України та інших суб'єктів, що входять до кола її «геополітичного простору» (багато держав та їхнє керівництво вперто не бажають цього бачити і вживати відповідних превентивних заходів для збереження власного суверенітету): денацифікація [12]; деукраїнізація [13]; десуверенізація; деєвропеїзація; демілітаризація [14]; дебандеризація; цивілізаційна деградація; дезінтеграція; демонтаж [15]; деглобалізація; деокупація; депортація [16] – примусове виселення з регіону людей за «екстремістську діяльність; примусове видворення за межі території», має історичні коріння [17]; деколонізація [18]; деконструкція; деіндустріалізація; деінфраструктуризація (термін, уведений у науковий обіг В. Ліпканом для позначення умисного та цілеспрямованого каскадного знищення об'єктів стратегічної інфраструктури) [19]; деНАТОізація [20].

Очевидно, що в рамках викладеного мають бути проведені окремі дослідження кожного з цих понять **деривату концепції «де»** з метою більш повної раціоналізації семантичних конструкцій і розуміння нарративної схеми реалізації концепції «руського світу» в рамках комунікаційного простору і геостратегічного дискурсу.

Яскраво виражена **деструктивність** такої політики насправді апріорі не може стати початком творчого розвитку справжньої *цивілізації* у тому консенсусному розумінні і уконституційованій трактовці такого поняття, що його подали П.-А. Гольбах, І. Кант, О. Шпенглер, А. Тойнбі: яка ще за античних часів інтерпретувалася як протиставлення античного суспільства, заснованого на розумі, освіті та справедливості, варварському оточенню [21].

Адже неправильне тлумачення законів діалектики, зокрема *закону заперечення заперечення*, який включає такі компоненти, як деструкція, кумуляція і конструкція, передбачає втілення такої концепції до самої системи, що має бути розвиненою. Наразі ж у концепції «руського світу» йдеться не стільки про розвиток самої себе, скільки про подавлення, придушення і ліквідацію у широкому плані – **деструктивізм** щодо всього оточуючого, що не належить до руської цивілізації. Тобто все, що поза колом руського світу, є деструктивним для нього, а отже, підлягає тотальному знищенню.

Цю поведінку влучно описав Е. Фромм у своїй хрестоматійній праці «Анатомія людської деструктивності», відзначивши, що людина часто поводить себе деструктивно навіть у таких ситуаціях, коли ніякого перенаселення немає й близько. Трапляється, що жорстокість викликає у людині почуття справжнього задоволення, а шалена жага до крові може охопити величезні маси людей. Індивіди і цілі групи можуть мати такі риси характеру, внаслідок яких вони з нетерпінням очікують на ситуацію, що дозволяє їм розрядити свою деструктивну енергію, а якщо такої не настає, вони часом штучно створюють її. Людина відрізняється від тварин саме тим, що вона вбивця. Це єдиний представник приматів, який без біологічних та економічних причин мучить і вбиває своїх одноплемінників, і ще й отримує від цього задоволення. Це та сама біологічно аномальна і філогенетично незапрограмована «злаякісна» агресія, що становить справжню проблему та небезпеку для виживання людського роду; прояснення ж сутності та умов виникнення такої деструктивної агресії якраз і було головною метою цієї книги [22].

Більше того, Е. Фромм у цій же роботі відзначав, що деструктивність з еволюційної точки зору не є значимою для виживання виду. Отже, апріорі та аксіоматично можна за допомогою методу деконструкції змодельовати стан соціальної системи, який формує засади власної будови на деструктивності: це знищення, деградація і згодом деконструкція: спочатку політичної системи, потім соціальної системи і зрештою державності загалом.

Більше того, відповідно до переконань Е. Фромма будь-які вчення «анти» або «де» несуть у собі деструктивний потенціал, натомість потрібно формувати стратегії, засновані на здоровому глузді та раціональному мисленні.

На протигагу цьому, винятково для порівняння, один із провідників та ідеологів побудови Української Соборної Самостійної Незалежної Держави Ярослав Стецько наголошував, що передумовою збереження і розвитку всіх духовних і фізичних сил української нації, запорукою миру та стабільності в регіоні є Українська Самостійна Соборна Держава, а принципом міжнародного співжиття – принцип національних держав на своїх етнічних теренах [23].

Той же Е. Фромм пропонує власну теорію *гуманістичного радикалізму* на основі любові до життя.

Здійснюючи дослідження кібернетичного суспільства, Е. Фромм формує типологію соціальних характерів, констатує, що суспільство відчуження опредмечує людину і перетворює людину на піщинку, колесо з одним завданням – обертати громіздку машину озброєння. Саме таке суспільство і формує «деструктивний тип особистості», який стає загрозою не лише для самої соціальної системи, а й для існування людства загалом. Ось власне чому існування тоталітарних держав наперед

є небезпечним для держав вільного світу, адже в їхніх рамках продукується деструктивний тип особи, соціальної системи, і його деструктивність спрямовується ззовні на інші країни. Тому для прогресивного розвитку та балансу світового порядку існування тоталітарних країн потрібно виключити на нашій планеті загалом.

Висновки. Науково доведено, що концепція «російського світу» базується на іманентних деструктивних нарративах, дискурсах та конструкціях, тобто фактично заснована на концепції мертвої енергії. Отже, аксіоматичним є той факт, що концепція «російський світ» за своїм потенціалом фактично виступає концепцією самоліквідації ненародженої російської імперії 3.0 (бета версія).

Застосування теорії деструктивності, розробленої Е. Фроммом, сприяло формуванню висновків стосовно недоцільності покладання жодних надій на можливість:

- революції в Росії;
- наявності інтелектуальної еліти, здатної керувати Росією поза контекстом месіанства і богообробності та імперськості, територіальної експансії та довільного тлумачення концепту «геополітичний простір»;
- об'єктивності наукових досліджень передусім історичних щодо коріння та витоків формування російської імперії та відповідних геополітичних доктрин.

Демонічні претензії, які не можуть бути задоволеними в реальному житті, сприяли відновленню незагойної рани, що кровоточила віками. Вихід було знайдено в активізації концепції деструктивності 24 лютого 2022 року, яка у своєму стратегічному вимірі закладає серйозні підвалини для руйнування соціальної системи деструктора, включаючи руйнування інституційних структур і можливо навіть втрати державності.

На підставі аналізу концепції «де» доведено деструктивність концепції «руського світу», адже, насправді, побудована як на **деструктивних** постулатах, нарративах, так і на **деструкції** і **деконструкції** власне геостратегічного простору, така концепція не здатна до розвитку і творення власної соціальної системи в параметрах добра, щастя, добробуту і процвітання, єдності та солідарності.

Унаочнюється суттєва різниця:

1) якщо **концепція Української держави** передбачає мир, стратегічну стабільність, повагу до інших держав, розвиток через творення, солідаризм, тобто є продуктом і моделлю діяльності **стратегічних архітекторів творців**;

2) то **концепція «руського світу»** в практичній площині передбачає: 1) варварську війну, неспровоковану агресію та анексію, міжнародний тероризм, крадіжку приватної власності, окупацію, депортацію, фільтраційні табори, тортури, знущання, позасудові казні, торгівлю людьми тощо; 2) прямі і недвозначні загрози застосування хімічної та ядерної зброї з метою дестабілізації міжнародного світового порядку, який склався на підставі консенсусу, на свою користь і на шкоду інтересам інших країн; 3) стратегічну нестабільність через впровадження мілітарного дискурсу і свавільного тлумачення кордонів та меж власного геополітичного простору; 4) власний розвиток через знищення та смерть, руйнування, тобто формується і реалізується у просторі деструктивності і є моделлю, продуктом діяльності **управлінців деструкторів та некрофілів**.

Базовими висновками до статті виступають формулювання ключових постулатів **будови власної геостратегії**:

– *стратегії мають слугувати конкретній соціальній системі*, а не соціальні системи мають вписуватися у геополітичні концепції, засновані на бінарній конфліктологічній парадигмі;

– *вектор стратегій* має бути спрямовано на досягнення стратегічного балансу та паритету за допомогою *кооперації*, на протипагу геополітиці, де ключовими є експлуатація, домінування, протипорство, лідерство та панування;

– *місія геостратегії* – формування збалансованих відносин *солідарності*, на протипагу геополітиці, змістом відносин якої виступають антагонізми;

– *мета секторальних стратегій* – формування людського блага і щастя у різних сферах життєдіяльності, попередження людських жертв і страждань, що є притаманним геополітиці;

– *стратегії спрямовані на збалансоване раціональне та розумне споживання*, що слугує здоров'ю і підвищенню добробуту людини, на протипагу геополітиці, в рамках якої пропагується бездумне споживання будь-якою ціною, і перманентна експансія «геополітичного простору» як живого організму і, як наслідок, максимізація споживання ресурсів та інших благ;

– *геостратегія Української соборної самостійної і незалежної держави* є складовою частиною стратегії розвитку людства, вона формує шлях включеності України у світовий геостратегічний дискурс формування суспільства щастя, достатніх благ і розумного достатку.

Література:

1. Ольжич О. Націоналістична культура. *Ватра. Націонал-революційний часопис*. URL: <http://www.vatra.cc/nashi-klyasyku/oleh-olzhych-natsionalistychna-kultura.html>; Ольжич О. Незнаному Воякові: Заповідане живим / упоряд., післямова і приміт. Л. Череватенка. Київ : Фондація ім. О. Ольжича, 1994. 432 с.; Ольжич О. Цитаделя духа. Братислава, 1991. 239 с.; Ольжич О. Величність: Поезії й Поеми. Чикаго, 1969. 176 с.
2. Historian Anne Applebaum Details Stalin's War Against Ukraine: "I Believe It Was Genocide". *Radio Свобода*. URL: <https://www.rferl.org/a/historican-anne-applebaum-interview-ukraine-holodomor-famine-stalin/28756181.html>.
3. Блінкен про просування РФ на Донбасі: Це тактичні успіхи. Стратегічно Путін уже програв. *Ліга. Новини*. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/blinken-o-prodvijennii-rf-v-donbasse-eto-takticheskie-uspehi-strategicheski-putin-proigral>.
4. Вибухи на військових складах: як розслідуються і які висновки зробили. *Radio Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29937425.html>; Де, як і чому вибухали військові склади в Україні останні 15 років. *Radio Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29534591.html>.
5. Наймасштабніші вибухи на військових складах України: причини та хронологія подій. *TCH*. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/naymasshtabnishi-vibuhi-na-viyskovih-skladah-ukrayini-prichini-ta-hronologiya-podiy-1444215.html>.
6. Атаковано найбільший склад боєприпасів у Калинівці Вінницької області. *ЦЕНЗОР.НЕТ*. URL: <https://censor.net/ua/n457012>.
7. Вибухи під Вінницею. Що відомо про 48-й арсенал у Калинівці (хроніка подій). *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/news/vibuhi-pid-vinniceyu-shcho-vidomo-pro-48-y-arsenal-onovlyujetsya-439853.html>.
8. Де, як і чому вибухали військові склади в Україні останні 15 років. *Radio Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29534591.html>.
9. Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*. URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>; Гудишников С. Генерал Шаманов: «Демилитаризация» и «денацификация» Украины может занять 5–10 лет. *Афиша Daily*. URL: <https://daily.afisha.ru/news/63911-general-shamanov-demilitarizaciya-i-denacifikaciya-ukrainy-mozhet-zanyat-5-10-let/>; Патрушев раскрыл, что предполагает денацификация Украины. *Евразия Эксперт*. URL: <https://eurasia.expert/patrushev-raskryl-cto-predpolagaet-denatsifikatsiya-ukrainy/>; Гаврилюк Ю. Зеленский объяснил Путину, что такое «денацификация». *Сегодня*. URL: <https://ukraine.segodnya.ua/ukraine/zelenskiy-obyasnili-putinu-cto-takoe-denacifikaciya-1607634.html>; Пока вы спали: денацификация Украины будет завершена, чем угрожает Россия на угрозу своей безопасности. *Вслух.ru*. URL: <https://vsluh.ru/novosti/obshchestvo/poka-vy-spali-denatsifikatsiya-ukrainy-budet-zavershena-chem-otvetit-rossiya-na-ugrozu-svoey-bezopas-379982/>; Постпред Крыма Мурадов рассказал про этапы денацификации Украины. *NEWS.ru*. URL: <https://news.ru/world/postpred-kryma-rasskazal-pro-etapy-denacifikacii-ukrainy/>; Путин принял решение о проведении операции по денацификации и демилитаризации Украины. *БЕЛТА*. URL: <https://www.belta.by/world/view/putin-prinjal-reshenie-o-provedenii-operatsii-po-denatsifikatsii-i-demilitarizatsii-ukrainy-486584-2022/>.
10. Огнева В.В. Геополитическое самоопределение России в контексте украинского кризиса. *Известия ТулГУ. Гуманитарные науки*. 2022. Вып. 2. С. 53–60.
11. Ліпкан В.А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України : монографія. Київ : Текст, 2003. 600 с.; Ліпкан В.А. Концептуальні засади побудови антитерористичного законодавства України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2002. № 1. С. 66–73; Рижов І.М. Проблемні питання визначення тероризму в контексті теорії соціального управління. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 11. С. 44–48; Рижов І.М. Стратегічне планування боротьби з тероризмом в Україні: сутність, стан і перспективи вдосконалення. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2009. № 3. С. 140–149.
12. Debunking "denazification". *Commission on Security and Cooperation in Europe*. URL: <https://www.csce.gov/international-impact/debunking-denazification>.
13. Debunking "denazification". *Commission on Security and Cooperation in Europe*. URL: <https://www.csce.gov/international-impact/debunking-denazification>.
14. «Демилитаризация» Украины: какие цели преследует российская армия и что будет дальше? *BBC News. Русская служба*. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-60524014>.
15. Посол США в ООН Лінда Томас-Грінфілд заявила, що росія має намір демонтувати Україну та «повністю стерти її з карти світу». *Рубрика. Все по полочках*. URL: <https://rubryka.com/2022/07/30/posol-ssha-zayavyla-shho-rosiya-maye-namir-povnistyu-sterty-ukrayinu-z-karty-svitu/>.
16. Мер Мелітополя прокоментував наміри окупантів депортувати критиків російської армії та влади. *Новини. LIVE*. URL: <https://novyny.live/society/mer-melitopolia-prokomentiroval-namereniia-okkupantov-deportirovat-kritikov-rossiiskoi-armii-i-vlasti-49281.html>; *Deutsche Welle*. URL: <https://www.dw.com/uk/ssha-zaklykaly-rf-zupynyty-deportatsii-ukraintsiv/a-62462804?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>.
17. Вронська Т. Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944–1953 років, режимне повсякдення, повернення. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2022. 448 с.
18. Decolonizing Russia. *Commission on Security and Cooperation in Europe*. URL: <https://www.csce.gov/international-impact/events/decolonizing-russia>; *Księgarnia Ludzi Myślących*. URL: <https://xlm.pl/geopolityka/121951-geopolityka-rosji-i-obszaru-postsowieckiego-strefy-wplywow-tom-1-9788366177925.html>.
19. У Маріуполі не буде опалювального сезону, росіяни знищили всю інфраструктуру. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3532668-u-mariupoli-ne-bude-opaluvalnogo-sezonu-rosiani-znisili-vsu-infrastrukturu.html>.

20. Ілларіонов А. ЗСУ почнуть наблизитися до паритету з військового потенціалу з російською армією, якщо Україна отримуватиме від союзників \$10–12 млрд на місяць. *ГОРДОН*. URL: <https://gordonua.com/ukr/blogs/illarionov/zsu-pochnut-nablizhatisja-do-paritetu-z-vijskovogo-potentsialu-z-rosijskoju-armijeju-jakshcho-ukrajina-otrimuvatime-vid-sojuznikiv-10-12-mlrd-na-misjats-1615954.html>.
21. Февр Л. Цивілізація: еволюція слова и групи ідей. *Бої за історію*. / Л. Февр, А.А. Бобович, А.Я. Гуревич, АН СРСР. Москва : Наука, 1991. С. 2390–281. 629 с.; Косміна В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя : ЗНУ, 2011. 310 с.; Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії. Національна доповідь / ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін.; ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2016. 284 с.
22. Фромм Э. Анатомія челоуеческой деструктивності / пер. с англ. Э.М. Телятнікова. Москва : АСТ, 2014. 810 с.
23. Стецько Я. «Без національної революції немає соціальної». *Ватра. Націонал-революційний часопис*. URL: <http://www.vatra.cc/nashi-klassyky/yaroslav-stetsko-bez-natsionalnoyi-revoljutsiyi-nemaye-sotsijalnoyi.html>.

УДК 327

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.35>

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В РЕГІОНІ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

Петряєв Олексій,
аспірант

Національного інституту стратегічних досліджень
ORCID ID: 0000-0001-6561-2647

У статті дано оцінку та проаналізовано зовнішню політику Турецької Республіки в регіоні Південного Кавказу в пострадянський період. Особливий акцент зроблено на дослідженні відносин Туреччини з такими державами, як Вірменія, Азербайджан та Грузія. У зовнішній політиці Туреччини Південний Кавказ займає одне з пріоритетних місць. Важливість всебічного вивчення цього ключового регіону стає дедалі очевиднішою. Те, що відбувається на Південному Кавказі, має не лише регіональне значення, а й глобальне значення, у тому числі пов'язане з такими питаннями, як геополітика, економіка та безпека. Регіон Південного Кавказу історично відіграє важливу роль для Туреччини. Цей регіон багато століть був місцем геополітичної боротьби різних держав. Розпад СРСР призвів до появи геополітичного вакууму на Кавказі. Виникла абсолютно нова регіональна політична система, яка давала нові можливості та нові загрози, як регіональні, так і глобальні. Цими змінами скористалася Турецька Республіка, яка багато століть претендувала на вплив у цьому регіоні. Поява в регіоні Південного Кавказу нових республік не тільки дала можливість Туреччині створити буферну зону з Російською Федерацією, але й спричинила виникнення нових зон міждержавних і міжетнічних конфліктів. Анкара відразу зрозуміла, що потрібно швидко заповнити вакуум влади в регіоні, скористатися економічними можливостями, а також створити систему, в якій Туреччина могла б впливати на політичне життя в регіоні Південного Кавказу. З усіх республік Південного Кавказу найактивніше Туреччина розвиває відносини з Азербайджаном. В основі відносин лежить етнічна та лінгвістична близькість, але також і економічна та військова співпраця. У 2020 році Туреччина допомогла Азербайджану відвоювати територію Нагірного Карабаху у Вірменії. Таким чином Туреччина теж отримала можливість більшого впливу в цьому регіоні. Також Туреччина посилила економічний вплив на Грузію за допомогою інвестицій у регіон Аджарії та міста Батумі. Єдиною республікою, яка ще залишається ворожою до Туреччини, є Вірменія. Туреччина використовує різні методи, такі як економіка та військова допомога, для встановлення власних інтересів у регіоні. Для Грузії Туреччина використовує інвестиції та капітал, тоді як для Азербайджану Туреччина використовує військову допомогу та підтримку на міжнародній арені. Головне завдання Туреччини в регіоні південного Кавказу – витіснення з цього регіону Російської Федерації та забезпечення власної енергетичної безпеки за рахунок контролю над нафтовою та газотранспортною системою, яка йде із Середньої Азії та Азербайджану до країн Європейського Союзу.

Ключові слова: Туреччина, південний Кавказ, Грузія, Азербайджан, геополітика, економіка, енергетика.

Petriaiev Oleksii. Foreign policy of the Republic of Turkey in the South Caucasus region

The article assesses and analyzes the foreign policy of the Republic of Turkey in the South Caucasus region in the post-Soviet period. Particular emphasis is placed on the study of Turkey's relations with such states as Armenia, Azerbaijan and Georgia. In Turkey's foreign policy, the South Caucasus occupies one of the priority places. The importance of a comprehensive study of this key region is becoming increasingly clear. What is happening in the South Caucasus does not only have regional significance, but also has global significance, including those related to such issues as geopolitics, economics and security. The South Caucasus region historically plays an important role for Turkey. This region has been a place of geopolitical struggle of various strong powers for many centuries. The collapse of the USSR led to the emergence of a geopolitical vacuum in the Caucasus. A completely new regional political system emerged that provided new opportunities and new threats, both regional and global. These changes were taken advantage of by the Republic of Turkey, which for many centuries claimed influence in this region. The emergence of new republics in the South Caucasus region enabled Turkey not only to create a buffer zone with the Russian Federation, but also to create a new zone of interstate and interethnic conflicts. Ankara immediately realized that it needed to quickly fill the power vacuum in the region, take advantage of economic opportunities, and create a system in which Turkey could influence the political life of the South Caucasus region. Of all the republics of the South Caucasus, Turkey is most actively developing relations with Azerbaijan. The relationship is based on ethnic and linguistic affinity, but also on economic and military cooperation. In 2020, Turkey helped Azerbaijan retake the territory of Nagorno-Karabakh from Armenia. Thus, Turkey also got the opportunity to have more influence in this region. Also, Turkey has increased its economic influence on Georgia, with the help of investments in the region of Adjara and the city of Batumi. The only republic that still remains hostile to Turkey is Armenia. Turkey uses various methods such as economy and military aid to establish its own interests in the region. For Georgia, Turkey uses investments and capital, while for Azerbaijan, Turkey uses military assistance and support in the international arena. The main task of Turkey in the South Caucasus region is to oust the Russian Federation from this region and ensure its own energy security by controlling the oil and gas transportation system that goes from Central Asia and Azerbaijan to the countries of the European Union.

Key words: Turkey, South Caucasus, Georgia, Azerbaijan, geopolitics, economy, energy.

Introduction. The South Caucasus is located at the junction of Europe and Asia, for centuries it was on the border of clashes of civilizations, world religions and states. This region has access to two seas, the Black and the Caspian, and occupies an important geopolitical position. At the present stage, in the context of the transformation of international relations, the South Caucasus region, due to its energy resources and geopolitical location, has become the focus of attention of external political forces. This region is a strategically important transport hub where trade routes and communications cross from East to West, and from South to North. In Soviet times, the region had fairly well-developed roads and railways, seaports, industry, oil, minerals, ores, a system of sanatoriums and tourism. Despite the fact that after the collapse of the USSR, many industries and agriculture fell into decay, the South Caucasus gradually recovered economically.

The collapse of the Soviet Union coincided with the time when the Turkish economy was developing rapidly and was looking for new markets for its products. The Republic of Turkey was ready to explore new markets in the young republics. In the nineties, in the South Caucasus, Turkey began to supply its own consumer goods, while importing timber, iron ore, coal and other raw materials from the region.

Today, Turkey actively participates in the political and economic life of the region. Its main interests lie in the military strengthening of Azerbaijan as the main ally of the Republic of Turkey in the region, as well as in opposition to the Army, which is the main allies of the Russian Federation in the region. Turkey is also interested in its own energy security and hopes to become intermediaries in the sale of energy resources to European countries, thereby making them dependent on itself.

The article main goal is to study the political strategy of the Republic of Turkey in the South Caucasus region.

Recent literature review. The topic of Turkish interests in the South Caucasus region was studied by such scholars as Bogdan Novak, Elena Osmolovskaya, Ksenia Pashaeva, Evanthia Balla, Mustafa Aydin, Burcu Gultekin, Soner Cagaptay, Yesim Arat and etc.

The main research material. Modern Turkey is pursuing a policy of expansion of territories that once belonged to the Ottoman Empire. Its political and military influence today extends to the Levant, the Balkans, the Mediterranean region, the Black Sea region and the South Caucasus.

Thus, after the collapse of the Soviet Union, new states of the South Caucasus region were formed, such as Armenia, Azerbaijan and Georgia, territorially associated with the Republic of Turkey. Thus, a historical opportunity has opened up for Turkey to actively develop its foreign policy in this region, considering it as part of the Turkic world.

Analyzing the political and economic geography of the Caucasus, one can notice that in this region there are only two states that are militarily strong, these are the Russian Federation and the Republic of Turkey. The buffer zone for these two countries are the three Caucasian states, Azerbaijan, Armenia and Georgia, of which only Azerbaijan has a developed economy due to the export of oil, gas and refined products. Armenia and Georgia do not have such a developed economy.

Turkey and Azerbaijan have a lot in common. The languages of the two countries are very similar, as they are the Turkic branch of the Altaic language group; both countries are Muslim. At the same time, Sunni Islam is professed in Turkey, while in Azerbaijan the majority of the population professes Shiite Islam.

From the point of view of strategic significance for Turkey, the South Caucasus is important for two reasons. The first reason is that through the Caucasus Turkey gets access to the countries of Central Asia, which do not have a common border with Turkey. The second reason is Turkey's energy security, based on the oil and gas fields that Azerbaijan owns, and access to the Caspian Sea coast opens up economic ties with the gas fields of Turkmenistan.

Since Turkey has a developed economy, but its own energy resources are not enough, it is forced to buy them from other countries. One of these countries, respectively, is Azerbaijan. For example, in 2007 the main gas pipeline Baku-Tbilisi-Erzurum was opened [1].

To transport Caspian oil to Turkey, bypassing Russia, Iran, and Armenia, the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline was also opened in 2006, which increased Turkey's energy security [2].

The main geopolitical problem for Azerbaijan was the issue of the territory of Nagorno-Karabakh, occupied by Armenia in the early nineties. To resolve this conflict, Baku and Ankara signed an agreement to create a military alliance. Former State Adviser of the Republic of Azerbaijan on Foreign Relations Vafa Mirzaaga oglu Guluzade has repeatedly stated that Armenia is Russia's outpost in the South Caucasus, respectively, Armenia and Russia are the main enemies for Azerbaijan. In the long term, the Russian Federation may pose a threat to Azerbaijani independence, from which Azerbaijan is forced to rely on the Republic of Turkey, the adviser explained. He also believed that Azerbaijan was slowly and gently integrating into the Republic of Turkey, the closest state to Azerbaijan. On this basis, military cooperation is developing between Turkey and Azerbaijan [3].

In 2020, before the start of the second war in Nagorno-Karabakh, Azerbaijan bought an impressive \$123 million worth of military equipment from Turkey. Also, Bayraktar unmanned aircraft were purchased, which allowed Azerbaijan to gain a strategic military advantage during the hostilities. Before the start of the conflict in Karabakh, Turkey and Azerbaijan held joint military exercises [4].

The war in Nagorno-Karabakh ended with the victory of Azerbaijan in 2021. In the city of Shusha, in the territory of Karabakh, Turkish President Erdogan and Azerbaijani President Aliyev signed a declaration on the further development of cooperation in the fields of politics, economy, culture, trade, education, sports, energy security and military cooperation. During the meeting, Erdogan said that he does not rule out that Turkish military bases may appear on the territory of Azerbaijan in the near future.

The visit of President Erdogan to the city of Shusha was shown as a triumph and a symbol of Turkey over Armenia. The possible appearance of Turkish military bases on the territory of Azerbaijan means that NATO bases will be located near the Russian borders of the North Caucasus [5].

Turkey's expansion into the South Caucasus region is slow but permanent. Turkey, having taken a wait-and-see position, is patiently waiting for the right moment to take the next expansion step in the South Caucasus region. Azerbaijan's desire to return the territories of Nagorno-Karabakh and the fear of Russia's expansion into the South Caucasus naturally pushed Baku into the arms of Ankara.

Another zone of interests of the Republic of Turkey in the South Caucasus is the Georgian region of Adzharia with the capital Batumi. Turkey is interested in Georgia from the standpoint of its geopolitical position among the Turkic-speaking people of the South Caucasus and its transit position in regional energy transport projects. Turkey's active foreign policy towards Georgia is aimed at strengthening its positions in this country and, in general, in the South Caucasus, and at minimizing the influence of the Russian Federation in this region.

Adjara has a long border with the Republic of Turkey. In 2019, President Erdogan at the UN podium stated that: *"Our physical borders do not differ from the borders in our heart. How can Rize be distinguished from Batumi? Many historians believe that Cyprus, Aleppo, Mosul, Thessaloniki, Batumi. Only by losing independence, we will lose interest in these territories"* [6].

Turkey believes that Batumi and Adjara are the original territories of the Ottoman Empire, which means it is Turkish land. For many years, Turkey has been actively investing in infrastructure development projects in Batumi, and small and medium-sized Turkish businesses are expanding. Neighborhoods appear in the city in which only Turkish is spoken. Batumi Airport was built by a Turkish construction company. The Georgian border for Turkish citizens is conditional, they are exempted from border control, there is a visa-free regime.

Due to the fact that gambling is prohibited in Turkey, Turkish businessmen are actively investing in the construction of entertainment facilities, hotels and resorts. Batumi has become a city of entertainment, a kind of Black Sea Las Vegas, where people come for the weekend to play in the casino. Thus, the entire network of gambling and hotel business is almost entirely owned by the Turks.

Also, religious expansion is being carried out by Turkey. One third of the population of Adjara are Muslim Georgians, therefore, Turkey is actively involved in the construction of mosques and minarets.

The soft expansion of the Republic of Turkey in Adjara began after the Rose Revolution and the coming to power of Mikheil Saakashvili, who called on partners to invest in the post-Soviet republic. Two countries responded to this call – the United States and Turkey, each of which has its own geopolitical interests. At the same time, it is Turkey, at the level of historical memory, that considers Adjara its territory [7].

Thus, using soft power, Turkey has formed political, economic, cultural and educational mechanisms for regional cooperation with Adjara, aimed at the gradual expansion of this region, forming the political and economic axis Turkey-Adjara-Azerbaijan. To this end, Turkey strengthens its influence on the ethnic and religious level by gradually resettling ethnic Turks and Meskhetian Turks in Adzharia. Religious levers of influence are actively used, as evidenced by the construction of new mosques. On this basis, the export of political Islam among Muslim Georgians is actively carried out. From an economic standpoint, Turkey is shaping its energy security, while at the same time solving the issue of creating a hub for the supply of Azerbaijani oil and Turkmen gas to the European Union [8].

The collapse of the USSR opened up new opportunities for Turkey in the South Caucasus, as a result of which the Republic of Turkey has become one of the most important countries in the region. Turkey's foreign policy is aimed at establishing its geopolitical influence in the South Caucasus. Turkey's main strategic goal is to become an intermediary and distribution center for energy flows.

References:

1. Южно Кавказский газопровод (ЮКТ), Баку – Тбилиси – Эрзурум. NefteGaz. 15.06.2014. URL: <https://neftegaz.ru/tech-library/transportirovka-i-khranenie/142156-yuzhno-kavkazskiy-gazoprovod-yukt-baku-tbilisi-erzurum/> (дата звернення: 09.06.2022).
2. Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline. Azerbaijan BP. URL: https://www.bp.com/en_az/azerbaijan/home/who-we-are/operationsprojects/pipelines/btc.html (дата звернення: 09.06.2022).
3. Інтерв'ю с Вафой Гулузаде. Minval AZ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=n6-BTmMIMi0&t=71s> (дата звернення: 10.06.2022).
4. Toksabay E. Turkish arms sales to Azerbaijan surged before Nagorno-Karabakh fighting. Reuters. 14.10.2020. URL: <https://www.reuters.com/article/armenia-azerbaijan-turkey-arms-int-idUSKBN26Z230> (дата звернення: 10.06.2022).
5. Marrow A. Russia monitoring talk of Turkish military base in Azerbaijan, says Kremlin. Reuters. 18.06.2021. URL: <https://www.reuters.com/world/russia-monitoring-talk-turkish-military-base-azerbaijan-says-kremlin-2021-06-18/> (дата звернення: 10.06.2022).
6. Олисашвили Г. Неоднозначные заявления президента Турции прозвучали на ГА ООН за неделю до визита в Россию. Первый канал. 22.09.2021. URL: https://www.1tv.ru/news/2021-09-22/413483-neodnoznachnye_zayavleniya_prezidenta_turtsii_prozvuchali_na_ga_oon_za_nedelyu_do_vizita_v_rossiyu (дата звернення: 12.06.2022).
7. Толстой П. Грузия – Аджария – Турция. Грузинская Аджария превращается в турецкий регион. *Наша Армения*. 08.03.2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=dW5atГНХ2wM&t=69s> (дата звернення: 12.06.2022).
8. Алексанян Л.М. Грузия во внешней политике Турции на современном этапе : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 ; ФГБОУ ВО «Дипломатическая академия Министерства иностранных дел Российской Федерации», 2019. 180 с.

УДК [321:001]: 378.016 (07)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.36>

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ОСНОВИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ» МАЙБУТНІМ БАКАЛАВРАМ-ПОЛІТОЛОГАМ

Постельжук Олександр,

кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук
Рівненського державного гуманітарного університету
ORCID ID: 0000-0002-7123-7908

Валюх Людмила,

кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук
Рівненського державного гуманітарного університету
ORCID ID: 0000-0002-0212-5400

У дослідженні охарактеризовано специфіку викладання в Рівненському державному гуманітарному університеті (РДГУ) навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної роботи» майбутнім бакалаврам-політологам, яка є обов'язковим компонентом освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів за спеціальністю 052 «Політологія».

Вивчення навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної роботи» сприяє впровадженню «сислової» моделі політологічної освіти, яка спрямована не лише на передачу інформації про соціально-політичну сферу, але й на проникнення у сутність політичних явищ і процесів. Під час вивчення курсу здобувачі знайомляться з усіма етапами теоретичної й експериментальної науково-дослідної роботи, із сучасними методами й методиками наукового дослідження, технікою експерименту й обробки його результатів, вчать працювати з даними, їх аналізувати, критично оцінювати стан досліджуваного питання, готувати реферати, огляди й звіти, виступати з доповідями про виконану роботу, освоювати реальні умови роботи в наукових колективах.

Доведено, що засвоєння основ науково-дослідної роботи лише через систему «лекція-семінар» є неефективним, на противагу практичному характеру занять. Ефективнішими є методи теоретичного аналізу наукової літератури, спостереження, анкетування, експертне опитування, експеримент, мозковий штурм, ділові ігри, метод кейс-стаді, Swot-аналіз, моніторинг, фокус-групові дослідження, Інтернет-моніторинг соціальних мереж, тематичних блогів і форумів, сценарний аналіз й ін. З'ясовано, що ефективним є виконання здобувачами освіти індивідуальних науково-дослідних завдань з дисципліни – конкретного дослідження за фахом.

Різного рівня дискусійні майданчики, наукові дослідження, систематична публікація матеріалів і результатів наукових пошуків здобувачів освіти в галузі політичної науки – все це дає змогу забезпечити ефективну систему викладання навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної роботи». Саме науково-дослідницька діяльність є сполучною ланкою між навчальною діяльністю у ЗВО і професійною діяльністю особистості.

Науково-дослідницька робота майбутніх бакалаврів-політологів у ЗВО – це вища форма навчальної діяльності, яка насамперед добровільна за вибором та внутрішньо мотивована. Саме до неї готуємо майбутнього політолога в процесі вивчення навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної роботи».

Ключові слова: навчальна дисципліна «Основи науково-дослідної роботи», викладання, політологи, здобувачі вищої освіти, методи організації наукового дослідження, публікації, конференції.

Postelzhuk Oleksandr, Valiukh Liudmyla. Peculiarities of teaching the educational discipline “Basics of scientific and research work” for future bachelors in political science

The article characterizes the specifics of teaching the educational discipline “Basics of scientific and research work” to future bachelors in political science at Rivne State University of the Humanities. The course is a mandatory component of the educational and professional training program for bachelors in the specialty 052 “Political Science”.

The educational discipline “Basics of scientific and research work” contributes to the implementation of the “sense” model of political science education, which is aimed not only at the transfer of information about the social and political spheres, but also at understanding the essence of the political phenomena and processes. During the study of the course, students get acquainted with all stages of theoretical and experimental research work, with modern methods and techniques of scientific research, the technique of experimentation and processing of its results, learn to work with data and analyze information, critically assess the state of the studied issue, prepare essays, reviews and reports, give reports on the completed work, and master the real work in scientific teams.

The research proves that mastering the basics of scientific work only through the “lecture-seminar” system is ineffective, practical classes, in contrast, significantly contribute to the students’ skills. The methods of theoretical analysis of scientific literature, observation, questionnaire, expert survey, experiment, brainstorming, business games,

case study method, SWOT analysis, monitoring, focus group studies, Internet monitoring of social networks, thematic blogs and forums, scenario analysis proved to be more effective. The article substantiates that for the development of students' skills, it is efficient to perform individual research tasks within the professionally oriented specific research.

Discussion platforms of various levels, scientific research, and systematic publication of materials and results of the scientific research of students in the field of political science make it possible to ensure an effective system of teaching the educational discipline "Basics of scientific and research work". The research activity is the connecting link between the educational activity at the higher education institution and the professional activity of a student.

Research work of future bachelors in political science is the voluntary and internally motivated highest form of the educational activity at the university. The educational discipline "Basics of scientific and research work" aims to prepare future political science specialists to such research work.

Key words: educational discipline "Basics of scientific and research work", teaching, political scientists, students of higher education, methods of organizing scientific research, publications, conferences.

Постановка проблеми. Одним з основних трендів сучасної системи вищої освіти в Україні є оволодіння здобувачами реальними практичними вміннями та універсальними навичками, які в майбутньому сприятимуть успішній кар'єрі й підвищенню професійної кваліфікації випускників закладів вищої освіти (ЗВО). Науково-дослідна робота є необхідним компонентом загальнотеоретичної та професійної підготовки фахівців і важливим складником практично всіх освітньо-професійних програм ЗВО. У Законі України «Про вищу освіту» (2014 р.) одним з основних завдань ЗВО визначено «... провадження наукової діяльності шляхом проведення наукових досліджень і забезпечення творчої діяльності учасників освітнього процесу, підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації і використання отриманих результатів в освітньому процесі» [1].

Готовність особистості до науково-дослідної роботи, її пошукова активність, дослідницька поведінка є важливою умовою ефективної професійної та інноваційної наукової діяльності. Тому логічним і доцільним є формування готовності до такої роботи у здобувачів першого (бакалаврського) рівня під час професійної підготовки в умовах ЗВО.

Актуальність теми дослідження. Науково-дослідна робота здобувачів вищої освіти є ефективним методом підготовки нових фахівців у вищій школі, позаяк максимально розвиває критичне мислення, індивідуальні здібності, дослідницькі навички, ініціативність, креативність здобувачів, виробляє у них нестандартний підхід до засвоєння знань і практичне застосування цих прикладних алгоритмів у разі вирішення будь-яких завдань. Актуальність дисципліни «Основи науково-дослідної роботи» полягає у тому, що допомагає здобувачам не лише оволодіти новими фаховими компетентностями, але і сприяє формуванню умінь застосувати їх на практиці в процесі написання наукових досліджень і кваліфікаційних робіт. Здобувачі вищої освіти отримують знання про загальні основи здійснення науково-дослідної роботи, розуміння основних понять та категорій з фаху, про специфіку використання статистичних методів та особливостей їх застосування під час науково-дослідної роботи. Вивчення та засвоєння цієї навчальної дисципліни допоможе майбутньому фахівцю-політологу в організації наукової та дослідної роботи, орієнтуватися у науковій інформації та використовувати її для написання наукових робіт різних форм.

З огляду на зазначене вище вважаємо, що здобувачі вищої освіти, які навчаються за спеціальністю 052 «Політологія», повинні опанувати теоретичні знання та оволодіти практичними навичками з навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної роботи».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання специфіки підготовки бакалаврів у закладах вищої освіти є предметом вивчення багатьох українських науковців. Загальні аспекти організації дослідницької роботи здобувачів вищої освіти проаналізовані у працях С. Гончаренка, П. Горкуненка, В. Шахова та ін. [2]. Водночас проблему розвитку науково-дослідної діяльності здобувачів освіти в історичному аспекті досліджували А. Алексюк, Л. Вовк, В. Майборода, О. Микитюк [3].

Елементи підготовки майбутніх фахівців, що вивчали науково-дослідну роботу здобувачів вищої освіти, простежуються у працях Л. Авдєєва, Л. Альошкіна, Н. Амеліна, Ю. Беляєва, І. Новак, Н. Стеценко [4; 5]. Серед учених, які досліджували специфіку, види та особливості науково-дослідної роботи здобувачів вищої освіти, слід виділити також роботи М. Байдан, В. Литвиненко, О. Набока та ін. [6]. Натомість Т. Голуб, І. Іваненко, М. Донченко, Т. Сидорчук [7] вивчали зміст, форми та методи організації науково-дослідної роботи у закладах вищої освіти. Однак питання специфіки викладання навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної діяльності» для здобувачів вищої освіти за спеціальністю 052 «Політологія» як важливого складника їхньої професійної підготовки до майбутньої фахової діяльності потребує спеціального наукового дослідження.

Мета статті полягає у виокремленні й аналізі особливостей викладання навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної діяльності» для здобувачів вищої освіти за спеціальністю 052 «Політологія» першого (бакалаврського) рівня.

Виклад основного матеріалу. Метою вивчення навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної роботи» є сприяння здобувачам вищої освіти в опануванні базових знань щодо самостійного виконання наукового дослідження в галузі політичних наук; ознайомлення з формами звітів, методикою підготовки рефератів, повідомлень, доповідей, тез, наукових статей, курсових та кваліфікаційних робіт тощо. У результаті вивчення цієї навчальної дисципліни майбутні політологи мають оволодіти методами отримання нових знань, набути навички самостійного аналізу соціально-політичних явищ з використанням наукових методик на основі раніше набутих знань.

Навчальна дисципліна «Основи науково-дослідної роботи» є обов'язковим компонентом освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів за спеціальністю 052 «Політологія», викладається на другому курсі у третьому семестрі та завершується заліком як формою контролю [8], на вивчення якої відводиться 120 годин, 4 кредити ECTS.

Вивчаючи цю дисципліну, здобувачі освіти мають змогу освоїти особливості наукового пізнання, його методологічні основи, категорійно-поняттєвий апарат, зрозуміти структуру дослідження. У процесі проходження курсу здобувачі знайомляться з усіма етапами теоретичної й експериментальної науково-дослідної роботи, із сучасними методами й методиками наукового дослідження, технікою експерименту й обробки його результатів, вчать працювати з науковими даними, їх системно аналізувати, критично оцінювати стан досліджуваного питання, готувати реферати, огляди й звіти, виступати з доповідями про виконану роботу, освоювати реальні умови роботи в наукових колективах.

Науково-дослідна робота здобувачів вищої освіти – це діяльність, пов'язана з розв'язанням дослідницького завдання. Вона включає у себе п'ять етапів: 1) постановку проблеми; 2) вивчення теорії, що присвячена зазначеній проблематиці; 3) добір методик дослідження та практичне оволодіння ними; 4) пошук необхідного матеріалу, його аналіз та узагальнення; 5) власні висновки [5, с. 189].

Вивчення навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної роботи» забезпечує набуття відповідних програмних компетентностей (загальних і спеціальних), передбачених освітньо-професійною програмою «Політологія». У результаті вивчення навчальної дисципліни забезпечуються відповідні програмні результати навчання.

Важливими умовами ефективності засвоєння змісту навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної роботи» є методика поступового залучення здобувачів до науково-дослідної роботи: від простого до складного, від підготовки реферату до проведення самостійного дослідження; формування інтересу здобувачів та мотивації і заохочення роботи здобувачів-дослідників.

Для здобувача освіти першого (бакалаврського) рівня, орієнтованого на науково-дослідну роботу, визначені компетентності й програмні результати навчання формуватимуться у процесі здійснення певних видів діяльності, таких як: участь у зборі й обробці даних для проведення досліджень; підготовка матеріалів для публікації в наукових виданнях; укладання анотацій, пояснювальних записок, розділів науково-аналітичних звітів за результатами теоретичних і емпіричних дослідницьких робіт тощо. Бакалавр-політолог повинен бути здатний самостійно здійснювати наукові дослідження; уміти аналізувати сучасні політичні процеси з використанням як загальнонаукових, так і спеціальних політологічних методів і методик; складати, оформляти й редагувати науково-технічну документацію та проекти науково-дослідних розробок; аналізувати та інтерпретувати політичні й політологічні тексти.

Інші види діяльності вже безпосередньо пов'язані з тими навичками й знаннями, які сформовані в межах науково-дослідного складника. Наприклад, для проведення комплексної політичної діагностики, експертизи чи прогнозування політичних процесів потрібно володіти основами наукового аналізу, методологією й методами політичних досліджень, навичками аналітичного конструювання ситуації й т. п.

Набуття здобувачами досвіду науково-дослідної роботи, розвиток дослідницьких умінь і аналітичних навичок можливі лише за безпосередньої участі суб'єкта в освітньому процесі у разі написання рефератів, курсових робіт, складання портфоліо, аналізу кейсів і т. п. Також у разі залучення здобувачів у дослідницькі колективи, які реалізують грантові проекти, державні замовлення, тематичні плани кафедр й ін. Чи через участь у діяльності студентських наукових товариств і гуртків, у конференціях, семінарах, тренінгах, майстер-класах або у ході проходження виробничої практики. Водночас важливий шлях самоосвіти, зокрема знайомство з досвідом проведення прикладних досліджень, коли здобувачі вчать працювати за аналогією й одночасно здобувають навички системного аналізу.

Відповідно, засвоєння основ науково-дослідної роботи винятково через систему «лекція-семінар» вважаємо переважно неефективним. Нами вибраний практичний характер занять, який несе у собі заряд ефективності й віддачі. З метою корекції результатів самостійної роботи здобувачів з теми власного політичного дослідження використовуються елементи навчального методу «мозковий штурм»

й інші неklasичні, активні форми проведення занять. Очевидно, що більш широке залучення майбутніх бакалаврів-політологів до практичних видів робіт, науково-дослідної практики, до початків професійної діяльності вимагає активізації ділових ігор, тренінгів й інших форм навчання.

Систематична перевірка викладачем практичних робіт і послідовне відстеження освітньої динаміки кожного здобувача (як і приблизна оцінка у межах модульно-рейтингової системи), як і творчо-дослідницький підхід, дають змогу здобувачеві як з позицій необхідності, так і з позицій зацікавленості здати комплекс практичних робіт вчасно та якісно.

У зв'язку з необхідністю виконання здобувачами освіти індивідуальних науково-дослідних завдань з дисципліни (ІНДЗ) теоретичний виклад матеріалу якомога більше ілюструємо прикладами з конкретних наукових (політологічних) досліджень, а практичні заняття доповнюємо обговоренням самостійних завдань. Така діяльність є значно ефективнішою, коли завдання не дублюються, що дає можливість кожному здобувачеві освіти самостійно набувати умінь та навички науково-дослідницької діяльності.

Зауважимо, що під час викладання курсу вдало використовується метод кейс-стаді як пошуково-дослідницька технологія вивчення окремих випадків. Як кейс аналізувався авторський емпіричний алгоритм як єдиний інформаційний комплекс, що допомагає зрозуміти й осмислити логічну структуру багатофакторного дослідження на прикладі програми конкретного дослідницького проекту.

Виконання здобувачами ІНДЗ сприяє формуванню їхнього наукового світогляду і критичного мислення, або, інакше кажучи, дослідницького складника професійних компетенцій, що в бакалаврів-політологів включає володіння навичками організації дослідницького процесу, методиками соціологічного, політологічного, політико-психологічного аналізу із залученням передового вітчизняного й закордонного досвіду, поглиблене знання загальних і спеціальних методів сучасної політичної науки.

Вивчення навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної роботи» сприяє впровадженню «сислової» моделі політологічної освіти, яка спрямована не просто на передачу інформації про соціально-політичну сферу, а на проникнення у сутність політичних явищ і процесів крізь призму сучасної науки. Науково-дослідна робота здобувачів є одним із найважливіших засобів формування висококваліфікованих фахівців, тому в процесі вивчення дисципліни «Основи науково-дослідної роботи» ми пропонуємо майбутнім політологам виконати конкретну науково-дослідну роботу зі спеціальності.

Ефективним у досвіді викладання навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної роботи» вважаємо те, що освоєння методів курсу з перших занять орієнтує здобувачів на вибір теми політичного дослідження, близької або співпадаючої з темою курсової роботи, а в майбутньому і дипломного проекту. До завершення вивчення дисципліни здобувач практично має ґрунтовно продуманий проспект курсової роботи, якісно пророблену програму політичного дослідження, сформульовані завдання, гіпотези, визначені поняття, різні види інструментарію (анкети, путівники, аркуші спостерегача), що, як правило, становить зміст другого (практичного) розділу його курсової роботи. Для повноцінної дипломної роботи залишається завершити розробку практичної частини й описати отримані емпіричні дані, зробити висновки та презентацію.

Науково-дослідна робота здобувачів складається із взаємопов'язаних етапів, як, наприклад: 1) вибір теми, що впливає з актуальності проблеми, та її конкретизація; 2) складання розгорнутого робочого плану; 3) організація збору інформації; 4) обробка й аналіз даних; 5) об'єктивне обґрунтування наявних висновків і рекомендацій; 6) технічне та літературне оформлення результатів дослідження [9].

Ключовим в організації науково-дослідної роботи є фактор забезпечення здобувачів освіти умінь використовувати методи наукових досліджень. Найбільш поширеними методами є теоретичний аналіз наукової літератури, спостереження, експеримент. Компетентний політолог повинен не тільки володіти методами прикладного дослідження, але й (знаючи про їхні переваги й обмеження) підбирати оптимальні (з погляду вартості й обсягу зібраних даних) варіанти емпіричного інструментарію. Володіння навичками вибудовування логічної дослідницької стратегії дасть можливість надалі не лише проводити комплексний аналіз політичної дійсності, але й знаходити ефективні вирішення національних проблем, наприклад, у сфері державного управління, національної безпеки, державного будівництва тощо.

У разі розробки дослідницької стратегії наголошуємо майбутнім політологам на тому, що важливо спочатку правильно визначити проблему, локалізувавши її, тобто обмеживши проблемне поле відповідно до потреб і меж дослідження. Далі виявити відоме й невідоме про об'єкт вивчення, намітити передбачуваний результат і з урахуванням специфіки предмета аналізу вибрати методи досягнення поставленої мети.

Будь-яка науково-дослідна робота розподіляється на взаємозалежні, але автономні завдання й підзавдання, вирішення яких вимагає окремого інструментарію, що забезпечує валідність і надійність результатів вимірів. Вибір інструментарію багато в чому залежить від характеру тематичного поля роботи.

Приміром, у разі вивчення ідентичності актуальним є конструювання її рівневої системи в номінальній шкалі цінностей. Базовим методом у цьому випадку буде масове опитування, наприклад, у вигляді анкетування, а самому процесу складання питань анкети повинні передувати масштабний збір і систематизація опорних елементів ідентичності. Інтерпретуючи отримані дані, дослідник повинен брати до уваги всі обмеження й можливі погрішності використаних ним методів і методик.

Підібрана й реалізована під час виконання ІНДЗ практика проведення прикладного дослідження може служити свого роду лекалом у разі добору методів та інструментів для подальшої наукової роботи майбутнього політолога: наприклад, у визначенні, конструюванні й поясненні нових характеристик, показників, змінних, гіпотез, причинно-наслідкових механізмів окремих соціально-політичних явищ тощо.

Для науково-дослідної роботи здобувачів освіти за спеціальністю 052 «Політологія» можуть бути вибрані різні методи: експертна оцінка, мозковий штурм, Swot-аналіз, моніторинг та ін. Ключовим у виборі є оцінка можливості отримання обсягу інформації, достатньої для наступного аналізу. Окрім того, в науково-дослідній роботі доцільно використовувати такі прикладні методи, як фокус-групові дослідження, експертне опитування, анкетування, Інтернет-моніторинг соціальних мереж, тематичних блогів і форумів, сценарний аналіз тощо. У разі побудови дослідницької парадигми застосовуємо принцип комбінації кількісних і якісних методів та їх комбінування, що дає можливість зібрати більш повні відомості про досліджуваний предмет, зрештою охарактеризувати його з різних позицій і рівнів.

Оскільки навчання майбутніх бакалаврів-політологів проходить у невеликих групах (до 20 осіб), це дає можливість працювати з кожним здобувачем у необхідному обсязі й форматі. Завдяки чому вдається вибудувати індивідуальну траєкторію навчання кожному здобувачеві, врахувавши його здібності, інтереси й академічні можливості.

Самостійна робота з курсу «Основи науково-дослідної роботи» передбачає написання здобувачами не лише наукових рефератів, але й повідомлень, тез, статей тощо. При цьому їхня тематика повинна відповідати завданням навчальної дисципліни та тісно інтегруватися з практичними потребами фаху політолога.

Результати своєї науково-дослідної роботи здобувачі освіти можуть представити у вигляді наукової статті у наукових вісниках та готують тези для науково-практичних конференцій.

Різного рівня дискусійні майданчики, наукові дослідження, систематична публікація матеріалів і результатів наукових пошуків здобувачів освіти в галузі політичної науки – все це дає змогу забезпечити ефективну систему викладання навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної роботи» для майбутніх бакалаврів за спеціальністю 052 «Політологія».

Висновки. Сучасні вимоги до фахівців, здатних критично мислити, бачити, досліджувати та вирішувати наявні проблеми, зрештою займати дослідницьку позицію, вимагає від закладів вищої освіти підготовки відповідних фахівців. Проблема якості вищої освіти, у тому числі політологічної, вирішується за допомогою актуалізації показника «результативність» (компетентності, уміння, навички), що відображено в освітньо-професійних програмах. Випускник ЗВО за спеціальністю 052 «Політологія» повинен мати не тільки широкий спектр теоретичних знань, але й мати достатні практичні вміння й навички, щоб ефективно працювати у вибраному ним професійному політичному полі, бути конкурентоспроможним і мобільним у сучасному світі з його високою швидкістю до технологічних інновацій. Саме науково-дослідницька діяльність є сполучною ланкою між навчальною діяльністю у ЗВО і професійною діяльністю особистості.

Науково-дослідницька робота майбутніх бакалаврів-політологів у ЗВО – це вища форма навчальної діяльності, яка насамперед добровільна за вибором та внутрішньо мотивована. До неї майбутнього політолога готуємо в процесі вивчення навчальної дисципліни «Основи науково-дослідної роботи», особливості і досвід викладання якої охарактеризовані у пропонуваній розвідці.

Перспективи подальших розвідок. Можливим напрямом подальших досліджень у контексті заявленої проблематики може стати поглиблений аналіз залучення здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня до науково-дослідної роботи з реалізації грантових проєктів; узагальнення досвіду викладачів кафедри політичних наук РДГУ щодо проєктної діяльності та його використання в підготовці фахівців першого-третього рівнів освіти за спеціальністю 052 «Політологія».

Література:

1. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. Дата оновлення: 28.09.2017. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 15.08.2022).
2. Гончаренко С.У. Педагогічні дослідження. Методичні поради молодим науковцям. Київ–Вінниця : ТОВ фірма «Праер», 2010. 308 с.

3. Микитюк О.М. Теорія і практика організації науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах освіти України в XIX ст. : автореф. дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01. Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2004. 42 с.
4. Альошкіна Л.П., Новак І.М. Особливості організації та перспективи розвитку науково-дослідної роботи здобувачів вищої освіти у вітчизняних закладах вищої освіти. *Ефективна економіка*. 2021. № 2. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=8674> (дата звернення: 20.08.2022).
5. Беляєв Ю.І. Науково-дослідна діяльність студентів у структурі роботи університету. *Педагогічний альманах*. 2010. Випуск 6. С. 188–191.
6. Набока О.Г. Науково-дослідна діяльність студента як професійно орієнтована технологія. *Наука і освіта* : наук.-практ. журнал Південного наукового Центру АПН України. 2010. № 7. С. 165–168.
7. Голуб Т.П. Інтеракція змісту науково-дослідницької роботи студентів і якості вищої технічної освіти. *Наука і освіта* : наук.-практ. журнал Південного наукового Центру АПН України. 2011. № 6. (Педагогіка). С. 51–54.
8. Освітньо-професійна програма «Політологія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 052 «Політологія» галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки». URL: https://www.rshu.edu.ua/images/osvitni_programi/2022/osv_prog_bak_052_polit_2022.pdf (дата звернення 20.08.2022).
9. Палеха Ю.І., Леміш Н.О. Основи науково-дослідної роботи : навчальний посібник. Київ : Вид-во Ліра-К, 2013. 336 с.

УДК 327.57

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.37>

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ НА МОРІ

Устименко Богдан,

аспірант кафедри політичних наук

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

(Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0001-9151-9438

У цій науковій статті досліджуються політико-правові механізми, які можуть бути використані проти агресії Російської Федерації на морі. Автор дає власне визначення терміна «політико-правові механізми протидії російській агресії на морі», а також визначає за групами політико-правові механізми протидії російській агресії на морі, а саме: стратегічне планування у сфері морської безпеки; механізми, які містяться у міжнародних договорах; санкції та конфіскацію; резолюції та заяви, що стосуються забезпечення морської безпеки; саміти, що стосуються питань зміцнення морської безпеки та протидії російській агресії на морі; закони, що визначають морську безпеку політику держав; судові та примусові процедури, що стосуються морської безпеки. Автор статті дійшов висновку, що Україна у своїй діяльності, спрямованій на протидію російській агресії на морі, повинна проактивно використовувати всі можливі політико-правові механізми. Тільки перманентне та системне формування та застосування проти агресора всіх груп механізмів зможе дати максимальний позитивний ефект. Крім того, з огляду на задекларовані агресивні наміри Російської Федерації та неприховане бажання милітаризувати Світовий океан та Каспійське море у власних інтересах необхідно за допомогою договірних механізмів створювати нові та/або зміцнювати наявні регіональні військово-морські з'єднання та альянси, в тому числі за рахунок нових держав, а також розробляти та реалізовувати нові документи стратегічного планування всіх рівнів. Ефективне використання всіх груп політико-правових механізмів протидії актуальній або потенційній агресії на морі буде зміцнювати глобальну безпеку архітектуру.

Ключові слова: геополітична стратегія, національна безпека, регіональна безпека, глобальна безпека, морська безпека, агресія на морі, політико-правові механізми протидії російській агресії на морі, Російська Федерація.

Ustymenko Bohdan. Political and legal mechanisms to counter russian aggression at sea

This scientific article examines political and legal mechanisms that can be used against the aggression of the Russian Federation at sea. The author provides his own definition of the term «political and legal mechanisms to counter Russian aggression at sea», and also defines by groups political and legal mechanisms to counter Russian aggression at sea, namely: strategic planning in the sphere of maritime security; international treaties mechanisms; sanctions and confiscation; resolutions and statements related to ensuring maritime security; summits related to strengthening maritime security and countering Russian aggression at sea; laws defining the maritime security policy of states; judicial and enforcement procedures related to maritime security. The author of the article came to the conclusion that Ukraine should proactively use all possible political and legal mechanisms to counter Russian aggression at sea. Only the permanent and systematic application of all groups of mechanisms against the aggressor will be the most effective. Taking into account the declared aggressive intentions of the Russian Federation and the undisguised desire to militarize the World Ocean and the Caspian Sea in its own interests, it is necessary to establish new and/or reinforce existing regional naval alliances due to the new member states, as well as to develop and implement new strategic planning documents of all levels. The effective use of all groups of political and legal mechanisms against actual or potential aggression at sea will definitely strengthen the global security architecture.

Key words: geopolitical strategy, national security, regional security, global security, maritime security, aggression at sea, political and legal mechanisms to counter Russian aggression at sea, Russian Federation.

Вступ. 24.02.2022 Російська Федерація розв'язала повномасштабну війну проти України. Для виконання своїх актів агресії Росія використовує всі наявні домени війни, в тому числі морський домен.

Загальновідомо, що агресори краще за все розуміють «мову сили» – військову потугу та її ефективно використання. Водночас політико-правові механізми протидії агресії, у тому числі на морі, мають величезне значення для підтримки міжнародного миру і безпеки, запобігання війнам або для їх припинення.

Україна у протистоянні з Російською Федерацією використовує всі можливості та наявні механізми – військові, дипломатичні, інформаційні, міжнародно-правові. Серед них неабияке місце посідають політико-правові інструменти та механізми, в тому числі міжнародні санкції, резолюції міжнародних організацій, односторонні акти держав, політичні декларації та саміти. Усі вони мають саме політико-правовий характер. Досвід України та інших держав у протистоянні агресії мирними,

політико-правовими засобами – важливий крок на шляху забезпечення міжнародного правопорядку та створення нових механізмів, спрямованих на запобігання порушенням імперативних норм міжнародного права [1, с. 127].

Тому **мету статті** ми вбачаємо в дослідженні наявних в «арсеналах» суб'єктів міжнародного права політико-правових механізмів протидії агресії Російської Федерації у Світовому океані та Каспійському морі. Досягнення поставленої мети здійснювалося за допомогою основних **методів дослідження**, а саме: аналізу, синтезу, проблематизації, систематизації, конкретизації.

Результати дослідження. У цій статті термін «політико-правові механізми протидії російській агресії на морі» вживається в такому значенні: *політико-правові механізми протидії російській агресії на морі – це сукупність рішень та дій політичного і правового характеру суб'єктів міжнародного права на національних, регіональних та глобальному рівнях, які спрямовані на протидію актуальній або потенційній агресії Російської Федерації в районах Світового океану та Каспійського моря.*

Підкреслимо, що в цьому дослідженні будуть розглядатися політико-правові механізми протидії не тільки актуальній російській агресії в Азово-Чорноморському басейні, а й потенційній агресії в інших районах Світового океану та Каспійського моря, передумови якої вже закладені Російською Федерацією у власній Морській доктрині [2], а саме: декларації намірів про розширення системи баз для Військово-морського флоту, збільшення кількості військових кораблів, потенційне використання військової сили за межами власних морських просторів, а також встановлення примату національного права.

На нашу думку, політико-правові механізми протидії російській агресії на морі можна розподілити на такі групи, які мають умовний характер:

- 1) стратегічне планування у сфері морської безпеки;
- 2) механізми, які містяться у міжнародних договорах;
- 3) санкції та конфіскація;
- 4) резолюції та заяви, що стосуються забезпечення морської безпеки;
- 5) саміти, що стосуються питань зміцнення морської безпеки та протидії російській агресії на морі;
- 6) закони, що визначають морську безпекову політику держав;
- 7) судові та примусові процедури, що стосуються морської безпеки.

Нижче ми зупинимося на кожній групі політико-правових механізмів протидії агресії на морі більш детально та наведемо лише деякі важливі приклади таких механізмів.

Так, до *стратегічного планування у сфері морської безпеки* можна віднести розробку, прийняття та імплементацію документів стратегічного планування на національних та регіональних рівнях, спрямованих на забезпечення свободи судноплавства та зміцнення морської безпеки відповідно до міжнародного морського права. Такими документами, як правило, визначаються пріоритети морських політик, ідентифікуються загрози морській безпеці, зокрема агресія на морі, а також визначаються завдання і заходи із забезпечення морської безпеки.

Отже, стратегії морської безпеки є важливими механізмами формування та реалізації морської безпекової політики, які спрямовані насамперед на ефективну протидію актуальним та потенційним актам агресії, тероризму та піратства.

Слід звернути увагу на ту обставину, що 11.02.2022 Рада національної безпеки і оборони України своїм рішенням схвалила Стратегію морської безпеки України [3]. Цей документ стратегічного планування визначає агресивну політику Росії в Чорноморському регіоні як одну з основних загроз для морської безпеки України, а також містить механізми імплементації, координації та контролю, спеціальні кількісні та якісні індикатори реалізації документа [4].

Водночас стратегія морської безпеки НАТО стосовно Азово-Чорноморського басейну або спільна Стратегія морської безпеки Чорноморського регіону Болгарією, Грузією, Румунією, Туреччиною та Україною не підготовлені та не прийняті, що, безсумнівно, не сприяє зміцненню архітектури регіональної безпеки з урахуванням агресії РФ у регіоні, яка триває з 2008 року (окупації частин території та морських просторів Грузії).

Деякі *політико-правові механізми, які містяться у міжнародних договорах*, мають особливе значення для протидії актам агресії. Кожна держава володіє правоздатністю укладати договори, які є засобами досягнення її цілей у сфері внутрішнього і зовнішнього життя. На підставі угод побудовані всі сучасні системи колективної безпеки у світі.

До договорів між державами застосовується Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року [5] (далі – Віденська конвенція). Згідно із Віденською конвенцією, «договір» означає міжнародну угоду, укладену між державами в письмовій формі і регульовану міжнародним правом, незалежно від того, чи викладена така угода в одному документі, у двох чи кількох пов'язаних між

собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування. Законодавство України містить подібний за своїм змістом термін. Так, відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України» міжнародний договір України укладається у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) [6].

Механізми, що містять деякі міжнародні договори, мають ключове значення для забезпечення безпеки у Світовому океані та Каспійському морі, зміцнення глобальної архітектури безпеки. Безумовно, головні політико-правові механізми містить Статут Організації Об'єднаних Націй [7] (далі – Статут ООН). Як передбачено Статутом ООН, Організація Об'єднаних Націй має на меті, серед іншого, підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру та придушення актів агресії чи інших порушень миру та проводити мирними засобами, згідно із принципами справедливості та міжнародного права, залагодження чи вирішення міжнародних спорів чи ситуацій, які можуть призвести до порушення миру (стаття 1). Тобто Статут ООН, серед іншого, передбачає вжиття ефективних колективних заходів для придушення актів агресії.

Статтею 39 Статуту ООН встановлено, що Рада Безпеки ООН визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру чи акту агресії та рекомендує або вирішує, які заходи слід вжити для підтримки чи відновлення міжнародного миру та безпеки. Водночас діяльність Ради Безпеки, що спрямована на протидію російській агресії, є заблокованою, оскільки місце постійного члена Радбезу поки що фактично та незаконно посідає сама Російська Федерація. Але Статут ООН також містить статтю 51, якою встановлено, що цей міжнародний договір жодною мірою не зачіпає невід'ємного права на індивідуальну або колективну самооборону, якщо відбудеться збройний напад на Члена Організації, доки Рада Безпеки не вживе заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру та безпеки.

У цьому контексті вбачаємо за слушне звернути увагу на один з найбільш вдалих прикладів реалізації права на колективну самооборону – створення НАТО з його загальновідомою «П'ятою Статтею». Стаття 5 Північноатлантичного договору 1949 року [8] також містить, своєю чергою, посилання на статтю 51 Статуту ООН. Слід додати, що чинною редакцією Конституції України [9] закріплена реалізація стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Організації Північноатлантичного договору, що є дуже важливим кроком для забезпечення морської та інших сфер національної безпеки України у майбутньому.

Критичне значення для забезпечення морської безпеки у Світовому океані має й інший міжнародний договір – Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року [10] (далі – ЮНКЛОС), якою встановлений принцип використання морів у мирних цілях, правовий режим для морів та океанів, а також процедури врегулювання спорів між державами-учасницями ЮНКЛОС. Про можливість застосування деяких з таких процедур ми напишемо нижче.

У контексті цього дослідження неможливо не згадати про роль Конвенції про режим проток 1936 року [11] (далі – Конвенція Монтьрьо) у сфері забезпечення морської безпеки Чорноморського регіону та навести конкретний приклад застосування політико-правового механізму, який містить ця угода.

Як відомо, Босфор, Мармурове море та Дарданелли (також мають назву Турецьких або Чорноморських проток) – єдиний судноплавний маршрут, який поєднує Чорне море із Середземним та, відповідно, Атлантичним океаном. Питання Турецьких проток протягом століть є важливою частиною чорноморської геополітики, а прохід військових кораблів регулюється міжнародними угодами щонайменше з 1833 року – датою підписання Османською та Російською імперіями Ункяр-Іскелесійського договору [12]. Для вирішення проблеми цих проток, яка обтяжувала російські, османські/турецькі та британські відносини у ХІХ– ХХ століттях, Конвенція Монтьрьо регулює судноплавство через Турецькі протоки з 1936 року та «пережила» Другу світову та Холодну війни [13].

Конвенцією передбачені окремі правила для торговельних суден та військових кораблів та встановлено різні режими для мирного часу і воєнного часу – коли Туреччина є воюючою стороною і коли не воює. Нарешті, документ містить положення щодо періодів часу, «коли Туреччина вважає, що їй загрожує безпосередня небезпека війни» [12].

28.02.2022 державна влада Туреччини, посилаючись на Конвенцію Монтьрьо, прийняла рішення закрити протоки для військових кораблів як причорноморських, так і нечорноморських держав [14], внаслідок чого частина російських кораблів не змогла зайти в Чорне море та, як наслідок, взяти участь у війні проти України. Отже, описаний випадок демонструє ефективність застосування політико-правового механізму, який міститься у Конвенції Монтьрьо.

У контексті цього дослідження необхідно звернути увагу на презентовані 13.09.2022 рекомендації щодо безпекових гарантій для України, розроблені за дорученням Президента України [15]. У документі під назвою «Київський безпековий договір. Міжнародні гарантії безпеки для України: рекомендації» (The Kyiv Security Compact) [16] зазначено, що для того щоб уникнути вад слабких гарантій, Україна, серед іншого, потребуватиме:

«Гарантії безпеки повинні бути юридично і політично зобов'язуючими. Гаранти братимуть на себе обов'язкові до виконання зобов'язання через спільний документ про стратегічне партнерство, який буде обов'язковим до виконання договором між ними.

На додаток до спільного документа гарантії повинні брати на себе довгострокові та двосторонні правові та політичні зобов'язання перед Україною як на рівні виконавчої влади (урядів), так і на рівні відповідних законодавчих органів (парламентів).

Гарантії безпеки повинні чітко зобов'язувати гарантів до забезпечення самооборони України. Це означає створення параметрів для широкого спектра відповідей та не повинно виключати жодної форми підтримки для забезпечення самооборони України».

Крім того, пакет гарантій може включати регіональні угоди щодо безпеки у Чорному морі з Туреччиною та іншими прибережними державами, такими як Румунія та Болгарія.

Як ми бачимо зі змісту рекомендацій, розроблених за дорученням Президента України, правовим та політичним зобов'язанням держав-гарантів, а також чорноморській безпеці приділена особлива увага.

Рекомендаціями також передбачено, що згаданий вище спільний документ про стратегічне партнерство буде мати назву «Київський безпековий договір», який об'єднає основну групу країн-союзниць та Україну. Ця група країн-гарантів може включати США, Велику Британію, Канаду, Польщу, Італію, Німеччину, Францію, Австралію, Туреччину, а також країни Північної Європи та Балтії, Центральної та Східної Європи.

Ширша група міжнародних партнерів, включаючи зокрема Японію і Південну Корею, також повинна підтримати набір гарантій невійськового характеру, заснованих на санкціях. Він включатиме пакет санкцій, які автоматично повторно застосовуватимуться (snapback) у разі нової російської агресії. Необхідно розробити законодавчу базу, яка дозволить органам влади конфіскувати власність агресора, його суверенні фонди та резерви, а також активи його громадян і організацій, які перебувають у списку санкцій. Зібрані кошти мають бути спрямовані на відновлення збитків, завданих Україні війною [16].

Санкції та конфіскація. Санкційні режими, встановлені проти Російської Федерації, мають особливе значення, оскільки спрямовані на позбавлення агресора ресурсів, необхідних йому для здійснення актів агресії.

ЄС заявив, що санкції «розтопили» здатність Росії фінансувати війну. Найсильніше заходи ЄС вдарили по енергетичному та банківському секторах, ідеться у внутрішньому звіті Комісії ЄС від 10.10.2022 [17]. Очікується, що ембарго ЄС на нафту і нафтопродукти, яке набуде чинності в грудні, разом з «лімітом цін на нафту» ще більше знизить доходи від російського експорту. Крім того, санкції заблокували російський експорт до Європи на 90 мільярдів євро на рік, що призвело до падіння виробництва в Росії сталі на 30% і виробництва пиломатеріалів на 90%. Також заблоковано 30 мільярдів євро на рік високотехнологічного та промислового експорту, що підірвало виробництво основних споживчих товарів, таких як авто, холодильники та пральні машини. Крім цього, ЄС заморозив активи росіян в Європі на суму 17,4 мільярда євро. Близько 40% з приблизно 3 тисяч іноземних компаній, що працюють у Росії, вже пішли з російського ринку або в процесі, що призвело до втрати 540 тисяч робочих місць. На проблеми з військовим виробництвом у Росії вказує і те, що Кремль почав закуповувати безпілотники та боєприпаси в Ірані та Північній Кореї [18].

Отже, встановлені проти агресорів санкційні режими прямо впливають на їхню здатність вести війни.

США, Велика Британія, Канада також вводять санкції проти Росії [19]. Працює над зміцненням санкційного режиму й міждержавний політичний форум G7 [20].

Окремо слід наголосити на важливості конфіскації активів РФ та підсанкційних фізичних і юридичних осіб, які сприяли або сприяють її агресії, а також навести декілька прикладів.

Так, 03.03.2022 Верховна Рада прийняла Закон «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів», яким фактично надано дозвіл державній владі України примусово вилучати з мотивів суспільної необхідності (включаючи випадки, за яких це настійно вимагається військовою необхідністю) об'єкти права власності Російської Федерації як держави, яка почала повномасштабну війну проти України, та її резидентів [21].

12.05.2022 Верховна Рада прийняла Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб» [22]. Цей Закон встановлює новий вид санкцій у вигляді стягнення в дохід держави активів, що належать фізичним або юридичним особам, які в той чи інший спосіб підтримують агресію окупантів проти України [23].

Сполучені Штати серед інших держав також працюють над питанням конфіскації майна підсанкційних осіб, пов'язаних з Росією.

02.03.2022 Генеральний прокурор США повідомив про створення спеціальної міжвідомчої правоохоронної групи KleptoCapture, яка буде, зокрема, фокусуватися на питаннях забезпечення дотримання санкцій, експортних обмежень, на економічних контрзаходах, які введені США, їхніми союзниками та партнерами у відповідь на російське військове вторгнення в Україну [24].

Після повномасштабного російського вторгнення до Конгресу США були подані законопроекти [25; 26; 27], які фактично спрямовані на позасудову конфіскацію майна осіб, пов'язаних з режимом Президента РФ, а також російських енергетичних компаній, зокрема за допомогою американської правоохоронної групи KleptoCapture. Конфісковані активи (грошові кошти від їх продажу) планується спрямувати за рішенням Уряду США на допомогу Україні, ЗСУ, біженцям тощо.

ЄС теж працює над законопроектом, який дозволить конфісковувати санкційні активи, включно з активами російських фізичних та юридичних осіб, які перебувають під санкціями, на користь України [28].

Резолюції та заяви, що стосуються забезпечення морської безпеки, не мають зобов'язувального характеру. Водночас такі акти відображають офіційні позиції суб'єктів міжнародного права стосовно агресії, декларують моделі майбутньої поведінки держав та міжнародних організацій, що їх ухвалили, а також містять заклики, що мають практичне значення.

Після окупації Росією Криму була прийнята ціла низка важливих резолюцій та заяв, що стосуються забезпечення морської безпеки України та Чорноморського регіону, але ми розглянемо лише деякі з них.

У резолюції «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим і міста Севастополь, Україна, а також районів Чорного та Азовського морів» № 76/22 від 09.12.2021 Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй, серед іншого, заявила про своє занепокоєння проведенням у Криму та районах Чорного і Азовського морів численних військових навчань російських збройних сил, що підриває регіональну безпеку та спричиняє значні довгострокові негативні екологічні наслідки в регіоні; закликала РФ утриматися від незаконної діяльності в Криму та районах Чорного і Азовського морів, у тому числі ускладнення та блокування судноплавства для торговельних суден, що прямують як до портів України, так і з них, та для державних суден під різними прапорами, що ще більше загострює напруженість у регіоні та за його межами; засудила будівництво Росією суден військового флоту на захоплених верфях у тимчасово окупованому Криму, що сприяє подальшому нарощуванню сил та становить загрозу для регіональної безпеки та стабільності; висловила стурбованість щодо розширення військово-морських баз Чорноморського флоту РФ у Криму; висловила стурбованість з приводу розміщення Росією військових сил і сил безпеки для охорони прибережних бурових платформ, що розташовані в Чорному морі, які є власністю України і були захоплені РФ, що не дозволяє Україні отримати доступ до своїх морських районів, з приводу експлуатації Росією родовищ природних ресурсів у цих районах та узурпації нею юрисдикції України там; висловила крайнє занепокоєння небезпечним наростанням напруженості та невиправданим застосуванням сили РФ проти України в Чорному та Азовському морях і Керченській протоці, включаючи умисне створення перешкод судноплавству; закликала Росію утримуватися від дій, що перешкоджають законному здійсненню навігаційних прав і свобод у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці, що здійснюються відповідно до міжнародного права, включаючи положення ЮНКЛОС, у тому числі від того, щоб закривати морські райони під приводом проведення військових навчань [29].

Як вбачається зі змісту наведених вище фрагментів тексту резолюції, Генеральна Асамблея ООН досить докладно перерахувала порушення РФ приписів міжнародного права та закликала агресора утримуватися від незаконних дій.

Після розв'язання Росією повномасштабної війни на території України Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюції № ES-11/1 від 02.03.2022 під назвою «Агресія проти України» [30] та № ES-11/2 від 24.03.2022 під назвою «Гуманітарні наслідки агресії проти України» [31], якими в тому числі підтвердила свою відданість суверенітету, незалежності, єдності та територіальній цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів, включно з її територіальними водами.

20.09.2022 Верховна Рада України постановила схвалити Заяву «Про агресію російської федерації в районах Чорного та Азовського морів і Керченській протоці» [32]. Цією Заявою український парламент звернувся до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, урядів та парламентів

іноземних держав щодо засудження агресії Російської Федерації в районах Чорного та Азовського морів і Керченській протоці, надання допомоги Україні як жертві агресії у реалізації невід'ємного права на самооборону, а також необхідності вжиття ефективних колективних заходів для усунення загрози миру і придушення актів агресії Російської Федерації в районах Чорного та Азовського морів і Керченській протоці, зокрема проведення операцій із забезпечення свободи судноплавства.

Водночас помітним кроком у сфері протидії окупації територій та морських просторів стало Звернення Верховної Ради України від 07.10.2022 до міжнародного співтовариства щодо Північних територій Японії, в якому орган законодавчої влади України зокрема заявив про підтримку позиції Японії щодо її Північних територій, які продовжують перебувати під окупацією Російської Федерації, наголосив на тому, що РФ ухиляється від демаркації державного кордону з Японією на основі міжнародно визнаних критеріїв і норм, а також закликав міжнародне співтовариство продовжити вживати всіх можливих заходів для договірно-правового оформлення статусу Північних територій Японії [33]. Беручи до уваги заяву українського парламенту, Президент України, серед іншого, постановив, що Україна підтверджує свою повагу до суверенітету і територіальної цілісності Японії, включно з її Північними територіями, які продовжують перебувати під окупацією Російської Федерації [34].

Саміти, що стосуються питань зміцнення морської безпеки та протидії російській агресії на морі. Саміт – це дипломатичні зустрічі (наради, конференції, переговори) на найвищому рівні – глав держав та урядів. Проведення самітів передбачене установчими договорами, статутами міжнародних організацій, міждержавних політичних утворень. На самітах приймаються і підписуються політичні рішення, угоди, договори, конвенції, декларації, протоколи тощо [35, с. 410].

Прикладом, що демонструє важливість самітів для протидії російській агресії, слід навести установчий Саміт «Кримської платформи», що був проведений у Києві 23 серпня 2021 року. «Кримська платформа» – ініційований Україною міжнародний консультативно-координаційний формат, який спрямований на підвищення ефективності міжнародного реагування на окупацію Криму, відповіді зростаючим безпековим загрозам, посилення міжнародного тиску на Кремль, запобігання подальшим порушенням прав людини та захисту жертв окупаційного режиму, а також досягнення головної мети – деокупації Криму та повернення його Україні мирним шляхом. Діяльність Платформи здійснюється паралельно на кількох рівнях: глав держав та урядів, міністрів закордонних справ, парламентів і міжпарламентських асамблей, громадянського суспільства та експертного середовища [36].

Закони, що визначають морську безпеку політику. Відповідно до Закону України «Про оборону України» оборона України – це система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту [37]. При цьому, як ми бачимо, саме політичні заходи держави є першим елементом системи оборони, правові заходи також зазначені окремо у переліку.

З огляду на окупацію Росією більшої частини українських морських просторів, використання Збройними силами та іншими військовими формуваннями РФ цих морських просторів для вчинення злочинів агресії проти України, триваючу з лютого 2022 року морську блокаду України та колосальні збитки економіки нашої держави, нанесені цією блокадою, з метою упередження повторюваності таких дій з боку Росії або інших потенційних агресорів у майбутньому є очевидним, що цілі та основні засади морської безпекової політики України необхідно визначати на законодавчому рівні, що зобов'язує увесь державний апарат злагоджено, перманентно та системно працювати над зміцненням морської безпеки України.

Необхідно додати, що чинна редакція Закону України «Про національну безпеку України» [38] не містить визначення «морська безпека», не визначає цілі та основні засади морської безпекової політики України. Цей закон не містить чіткого переліку сфер національної безпеки, що унеможливує розмежування повноважень українських державних органів за сферами національної безпеки, їх високоефективну взаємодію та координацію. А тому пропонуємо викласти Закон України «Про національну безпеку України» у новій редакції, якою визначити сфери національної безпеки, зокрема морську сферу.

У контексті порушеного питання вбачаємо за слушне звернути увагу на Стратегію національної безпеки США, що була опублікована 12.10.2022 [39]. У документі вказано, що «...стратегії наших суперників діють у військовій (сухопутній, повітряній, морській, кібер- та космічній) і невійськовій (економічній, технологічній та інформаційній) сферах – і ми також повинні». З урахуванням українських реалій та досвіду провідних держав світу здається правильним, на думку автора цієї статті, визначити сфери національної безпеки за згаданим вище американським «зразком», але до невійськової сфери, як варіант, додати політичну, громадську (у тому числі захист здоров'я нації та прав людини), енергетичну та екологічну підсфери. Необхідно закріпити за кожною сферою (підсферою) національної безпеки

відповідні державні органи, а також привести у відповідність до визначених сфер (підсфер) національної безпеки України організаційні структури державних органів, зокрема Апарату РНБО України та підрозділів Секретаріату Кабінету Міністрів України з питань безпеки і оборони.

Надзвичайно велике значення має і законопроект під назвою «Закон про Чорноморську безпеку від 2022 року», який перебуває на розгляді у Конгресі США [40]. Проект закону містить, серед іншого, такі положення: 1) прийняття НАТО «надійної» стратегії щодо Чорного моря належить до інтересів Сполучених Штатів; 2) неспровокована війна Російської Федерації проти України підкреслила важливість Чорноморського регіону для інтересів національної безпеки США; 3) «примусова» (“coercive”) економічна політика КНР є загрозою економічній стабільності Чорноморського регіону; 4) в інтересах Сполучених Штатів запобігти поширенню подальшого збройного конфлікту в Європі, визнавши Чорноморський регіон ареною російської агресії; 5) неодноразові, незаконні, неспровоковані та насильницькі спроби Російської Федерації розширити свою територію та контролювати доступ до Середземного моря через Чорне море становлять загрозу національній безпеці Сполучених Штатів та Альянсу НАТО тощо.

Законопроектом визначається політика США щодо Чорноморського регіону та чорноморської безпеки (Розділ 5 законопроекту), передбачена розробка Стратегії чорноморської безпеки та розвитку Сполучених Штатів (Розділ 6 законопроекту), а також задекларовано, що США будуть активно стримувати загрозу подальшої російської ескалації в Чорноморському регіоні та захищати свободу судноплавства в Чорному морі, щоб запобігти поширенню подальшого збройного конфлікту в Європі.

Судові та примусові процедури, що стосуються морської безпеки. Насамперед слід зазначити, що деякі судові/арбітражні процеси та рішення судових органів/трибуналів мають не тільки юридичне, а й політичне значення, оскільки прямо впливають на політику держав та міжнародних організацій або навіть визначають її.

Загальновідомо, що перед усією міжнародною спільнотою стоять проблемні політико-правові питання, пов'язані з Росією, серед яких:

1) Чи має право голосу РФ замість Радянського Союзу в міжнародних організаціях та їх органах, наприклад, таких як Рада Безпеки ООН або Дунайська Комісія?

2) Чи має право РФ встановлювати дозвільний режим плавання в акваторії Північного морського шляху чи такий режим порушує міжнародне морське право?

Вважаємо, що відповіді на поставлені питання міжнародне співтовариство може отримати від Міжнародного Суду, який має компетенцію виносити консультативні висновки з будь-якого юридичного питання, зокрема на прохання Генеральної Асамблеї ООН, як передбачено статтею 96 Статуту ООН.

Слід підкреслити, що метою захисту своїх прав, передбачених ЮНКЛОС, зокрема прав прибережної держави, Україна подала проти Росії два позови. Розгляд справ триває [41; 42].

Також агресор захопив та незаконно експлуатує морські торговельні та морські рибні порти, автошляхи, залізницю та інші об'єкти державної інфраструктури на території України вартістю сотні мільярдів доларів США. Водночас українські компанії, в тому числі державні, станом на жовтень 2022 ініціювали лише 8 справ проти Уряду РФ з метою стягнення компенсацій за експропрійовані агресором активи [43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50]. На жаль, вимушені констатувати, що з лютого 2014 року по жовтень 2022 року звернення державних інфраструктурних компаній (на балансах яких перебуває перелічене вище експропрійоване майно) з позовами проти Уряду РФ так і не стали масовими – органічною частиною державної політики України, спрямованої на протидію російській агресії та деокупацію захоплених територій.

Між Україною та РФ, а також між Грузією та РФ не встановлені морські кордони, агресор окупував значні частини українських та грузинських морських просторів. Водночас Україна та Грузія можуть розглянути можливість передачі спорів стосовно встановлення морських кордонів у порядку, передбаченому статтею 298 та Розділу 2 Додатку V ЮНКЛОС на врегулювання за допомогою спеціальної примусової процедури.

Окрім цього, РФ окупувала не тільки морські простори України та Грузії, а також Японії – навколо окупованих Росією японських островів. Потенціал для російської агресії також існує в Балтійському регіоні, оскільки кордон між державою-членом НАТО Естонією та РФ не встановлений, що є однією з безпекових загроз для всього регіону.

Слід звернути увагу й на те, що у переліку угод про делімітацію морських кордонів Російської Федерації, підготовленому Відділом з питань океану і морського права Управління з правових питань ООН, вказані угоди про делімітацію морських кордонів з КНДР, Фінляндією, Польщею, Швецією, Туреччиною, Сполученими Штатами, які були укладені не Російською Федерацією, а іншою державою – неіснуючим з 1991 року Радянським Союзом [51], що викликає сумніви щодо належного міжнародно-договірною оформлення морських кордонів Росії з переліченими державами.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Україна у своїй діяльності, спрямованій на протидію російській агресії на морі, повинна проактивно використовувати всі можливі політико-правові механізми. Тільки перманентне та системне формування та застосування проти агресора механізмів описаних вище груп зможе дати максимальний позитивний ефект.

З огляду на задекларовані агресивні наміри Російської Федерації та неприховане бажання милітаризувати Світовий океан та Каспійське море у власних інтересах, що знайшло своє відображення у чинній редакції Морської доктрини РФ, необхідно за допомогою договірних механізмів створювати нові та/або зміцнювати наявні регіональні військово-морські з'єднання та альянси, в тому числі за рахунок нових держав, а також розробляти та реалізовувати нові документи стратегічного планування всіх рівнів.

Ефективне використання всіх груп політико-правових механізмів протидії актуальній або потенційній агресії на морі буде зміцнювати глобальну безпеку архітектуру.

Водночас питання наявного міжнародно-договірного оформлення морських кордонів РФ потребує окремого та об'єктивного наукового дослідження.

Література:

1. Богуцький П., Короткий Т., Тропін З. Правове забезпечення безпеки Азово-Чорноморського регіону: виклики та рішення : монографія. Київ–Одеса : «Фенікс». 2019. 192 с.
2. Морская доктрина Российской Федерации : Указ Президента Российской Федерации № 512. 2022. / Сайт Президента России. URL: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/xBBH7DL0RicfdtdWPol32UekiLMTAycW.pdf>.
3. Глава держави провів у Харкові виїзне засідання РНБО, на якому було затверджено Стратегію морської безпеки України та застосовано санкції до низки компаній. 2022. / Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-proviv-u-harkovi-viyizne-zasidannya-rnbo-na-y-72849>.
4. The draft “Maritime Security Strategy of Ukraine” is being prepared for submission to the NSDC of Ukraine. 2021. The National Security and Defense Council of Ukraine Web Site. URL: <https://nsdc.gov.ua/en/Dialnist/5176.html>.
5. The 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties. United Nations Web Site. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf.
6. Про міжнародні договори України : Закон України № 1906-IV. (2004). / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.
7. United Nations Charter. United Nations Web Site. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>.
8. The 1949 North Atlantic Treaty. North Atlantic Treaty Organization Web Site. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm.
9. Конституція України. / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
10. The 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea. United Nations Web Site. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/UNCLOS-TOC.htm.
11. The 1936 Convention regarding the Régime of Straits. United Nations Web Site. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/Volume%20173/v173.pdf>.
12. Emre Nayyar M. Can Turkey Close the Turkish Straits to Russian Warships? Blog of the *European Journal of International Law*. 2022. URL: <https://www.ejiltalk.org/can-turkey-close-the-turkish-straits-to-russian-warships/>.
13. Overfield C. Turkey Must Close the Turkish Straits Only to Russian and Ukrainian Warships. *Lawfare*. 2022. URL: <https://www.lawfareblog.com/turkey-must-close-turkish-straits-only-russian-and-ukrainian-warships>.
14. Altas M. Turkiye warns all countries against warships going through Turkish Straits. *Anadolu Agency*. 2022. URL: <https://www.aa.com.tr/en/russia-ukraine-crisis/turkiye-warns-all-countries-against-warships-going-through-turkish-straits/2518827#>.
15. Андрій Єрмак та Андерс Фог Расмуссен презентують рекомендації щодо гарантій безпеки для України. / Офіційне інтернет-представництво Президента України. 2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/andrij-yermak-ta-anders-fog-rasmussen-prezentuyut-rekomendacii-77729>.
16. Київський безпековий договір. Міжнародні гарантії безпеки для України: рекомендації. 2022. / Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/15/93/cf0b512b41823b01f15fa24a1325edf4_1663050954.pdf.
17. Rettman A. Russia's war chest 'melting away', internal EU study says. *EUobserver*. 2022. URL: <https://euobserver.com/world/156253>.
18. Горбачова А. Санкції вдарили по Росії, але дві країни допомагають їй обходити обмеження – *EUobserver*. *УНІАН*. 2022. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/sankciji-proti-rosiji-kitay-ta-turechchina-dopomagayut-kremlyu-obhoditi-obmezheniya-12009756.html>.
19. США, Велика Британія, Канада оголосили нові санкції проти Росії. *ЛІГА.БІЗНЕС*. 2022. URL: <https://biz.liga.net/ua/all/all/novosti/ssha-velikobritaniya-kanada-obyavili-o-novyh-sanktsiyah-protiv-rossii>.
20. Schonfeld Z. G-7 leaders promise 'severe consequences' if Russia uses chemical, nuclear weapons. 2022. *MSN*. URL: <https://www.msn.com/en-us/news/politics/g-7-leaders-promise-e2-80-98severe-consequences-e2-80-99-if-russia-uses-chemical-nuclear-weapons/ar-AA12QgBo>.
21. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів : Закон України № 2116-IX. 2022. / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text>.

22. Про внесення змін до деяких законів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб : Закон України № 2257-IX. 2022. / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2257-20#Text>.
23. Президент підписав закон щодо санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб. 2022. / Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-zakon-shodo-sankcij-povyazanih-z-aktivami-75289#:~:text=Президент%20України%20Володимир%20Зеленський%20підписав%20закон%20>.
24. Attorney General Merrick B. Garland Announces Launch of Task Force KleptoCapture. 2022. The United States Department of Justice Web Site. URL: <https://www.justice.gov/opa/pr/attorney-general-merrick-b-garland-announces-launch-task-force-kleptocapture>.
25. S.3936 – Repurposing Elite Luxuries Into Emergency Funds for Ukraine Act. 2022. CONGRESS.GOV. URL: <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/senate-bill/3936?s=1&r=37>.
26. S.3838 – Asset Seizure for Ukraine Reconstruction Act. 2022. CONGRESS.GOV. URL: <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/senate-bill/3838/text?r=7&s=1>.
27. H.R.6930 – Asset Seizure for Ukraine Reconstruction Act. 2022. CONGRESS.GOV. URL: <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-bill/6930/text>.
28. ЄС працює над законопроектом, який дозволить конфіскувати санкційні активи на користь України. 2022. *ZN, UA*. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/jes-pratsjuje-zakonoproektom-jakij-dozvolit-konfiskovuvati-sanktsijni-aktivi-na-korist-ukrajini.html>.
29. United Nations General Assembly. Problem of the militarization of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine, as well as parts of the Black Sea and the Sea of Azov. 2021. United Nations Web Site. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/386/25/PDF/N2138625.pdf?OpenElement>.
30. United Nations General Assembly. Aggression against Ukraine. 2022. United Nations Web Site. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/293/36/PDF/N2229336.pdf?OpenElement>.
31. United Nations General Assembly. Humanitarian consequences of the aggression against Ukraine. 2022. United Nations Web Site. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/301/67/PDF/N2230167.pdf?OpenElement>.
32. Про Заяву Верховної Ради України «Про агресію російської федерації в районах Чорного та Азовського морів і Керченській протоці» : Постанова Верховної Ради України № 2595-IX. 2022. / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2595-IX#Text>.
33. Про звернення Верховної Ради України до міжнародного співтовариства щодо Північних територій Японії : Постанова Верховної Ради України № 2662-IX. 2022. / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-IX#Text>.
34. Про питання Північних територій Японії : Указ Президента України № 692/2022. 2022. / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/692/2022/sp:max50:nav7:font2#Text>.
35. Юридична енциклопедія. Том 5. (2003). Київ : «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана. 733 с.
36. Офіційний сайт Кримської Платформи. URL: <https://crimea-platform.org/about>.
37. Про оборону України : Закон України № 1932-XII. 1991. / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.
38. Про національну безпеку України : Закон України № 2469-VIII. 2018. / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
39. The United States' National Security Strategy. 2022. The White House Web Site. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>.
40. S.4509 – Black Sea Security Act of 2022. CONGRESS.GOV. URL: <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/senate-bill/4509/text?r=7&s=1>.
41. Dispute Concerning Coastal State Rights in the Black Sea, Sea of Azov, and Kerch Strait (Ukraine v. the Russian Federation). The Permanent Court of Arbitration. URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/149/>.
42. Dispute Concerning the Detention of Ukrainian Naval Vessels and Servicemen (Ukraine v. the Russian Federation). The Permanent Court of Arbitration. URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/229/>.
43. NJSC Naftogaz of Ukraine (Ukraine) et al. v. The Russian Federation. The Permanent Court of Arbitration. URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/151/>.
44. (1) Limited Liability Company Lugzor, (2) Limited Liability Company Libset, (3) Limited Liability Company Ukrinterinvest, (4) Public Joint Stock Company DniproAzot, (5) Limited Liability Company Aberon Ltd v. The Russian Federation. The Permanent Court of Arbitration. URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/124/>.
45. JSC CB Privatbank v. The Russian Federation. The Permanent Court of Arbitration. URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/130/>.
46. Aeroport Belbek LLC and Mr. Igor Valerievich Kolomoisky v. The Russian Federation. The Permanent Court of Arbitration. URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/123/>.
47. Everest Estate LLC et al. v. The Russian Federation. The Permanent Court of Arbitration. URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/133/>.
48. (i) Stabil LLC, (ii) Rubenor LLC, (iii) Rustel LLC, (iv) Novel-Estate LLC, (v) PII Kirovograd-Nafta LLC, (vi) Crimea-Petrol LLC, (vii) Pirsan LLC, (viii) Trade-Trust LLC, (ix) Elefteria LLC, (x) VKF Satek LLC, (xi) Stemv Group LLC v. The Russian Federation. The Permanent Court of Arbitration. URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/122/>.
49. PJSC Ukrnafta v. The Russian Federation. The Permanent Court of Arbitration. URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/121/>.
50. Думанська М. «Ощадбанк» заявляє про виграш суду проти РФ через Крим. *DW*. 2018. <https://www.dw.com/uk/ощадбанк-заявляє-про-виграш-суду-проти-росії-через-анексію-криму/a-46460308>.
51. Division for Ocean Affairs and the Law of the Sea. 2022. United Nations Web Site. URL: <https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/STATEFILES/RUS.htm>.

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 338.242.4.025.2:332.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.38>

УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Андріяш Вікторія,

*доктор наук з державного управління,
професор, Інститут державного управління
Чорноморського національного університету імені Петра Могили
ORCID ID: 0000-0001-5294-7456*

Громадська Наталія,

*кандидат політичних наук, доцент
Інститут державного управління
Чорноморського національного університету імені Петра Могили
ORCID ID: 0000-0002-2310-3489*

Малікіна Оксана,

*старший викладач кафедри публічного управління та адміністрування
Інститут державного управління
Чорноморського національного університету імені Петра Могили
ORCID ID: 0000-0002-3377-3443*

У статті розглянуто теоретичні питання поняття та змісту земельних ресурсів у сфері державного управління. Наголошується, що аналіз та оцінка поточної ситуації із земельними ресурсами є свідченням не лише її надзвичайної актуальності, особливо у світлі останніх змін у внутрішній земельній політиці, але й довготривалого ігнорування важливості впорядкування землеустрою. Загальнодоведено, що організація раціонального використання земельних ресурсів, а разом із тим й інших природних ресурсів є найважливішим геополітичним і соціально-економічним фактором, який забезпечує стабільний та ефективний розвиток усіх галузей управління та економіки будь-якої держави, збереження її суверенітету, охорону довкілля і все разом є найважливішою умовою підвищення добробуту суспільства в країні. Обґрунтовано місце земельних ресурсів у системі адміністративно-політичних та соціально-економічних взаємин. Визначено сутність понять «земельні ресурси» та «управління земельними ресурсами», які потребують чіткого встановлення сутності та змісту в частині реформування сфери управління. Досліджено основні види земельних ресурсів у ринковій економіці, оскільки в цей період законодавчо закріплюються різні форми власності та господарювання на землю. Наголошується, що за умови існування сучасної системи управління земельними ресурсами України наявний конфлікт законодавчих актів, неузгодженість землевпорядника та власників землі. На сьогодні реформа державного управління стимулює дослідження з питань земельного регулювання та відносин. Зрозуміло, що більшість завдань, які виникають зі зміною земельних ресурсів, потребують розвитку сучасних механізмів державного управління, які відповідатимуть вимогам та стандартам ЄС. При цьому проблема формування ефективних підходів до раціонального використання земельних ресурсів в умовах реформування потребує невідкладного вирішення з метою підвищення ефективності не лише розуміння важливості земельних ресурсів, а і їх використання.

Ключові слова: земля, земельні ресурси, земельні відносини, державне управління, державна політика, об'єднані територіальні громади.

Andriyash Viktoria, Hromadska Natalia, Malikina Oksana. Land resource management: concepts, content and features

The article considers theoretical issues of the concept and content of land resources in the field of public administration. It is emphasized that the analysis and assessment of the current situation with land resources is evidence not only of its extreme relevance, especially in light of recent changes in domestic land policy, but also long-term disregard for the importance of land management. It is generally proved that the organization of rational use of land resources, as well as other natural resources, is the most important geopolitical and socio-economic factor that ensures stable and effective development of all sectors of government and economy of any state, preserving its sovereignty, environmental protection and all together is the most important condition for improving the welfare of society in the country. The place of land resources in the system of administrative-political and socio-economic relations is substantiated. The essence of the concepts of "land resources" and "land resources management" is defined, which require a clear establishment of the essence and content in terms of reforming the sphere of management. The main types of land resources in a market economy have been studied, as various forms of land ownership and management are enshrined in law during this period. It is emphasized that with the existence of a modern system of land management in Ukraine there is a conflict of legislation, inconsistency of the land surveyor (permanent transfer of powers) and landowners (landowners are persons without relevant knowledge). Today, public administration reform stimulates research on land regulation and relations. It is clear that most of the tasks that arise with the change of land resources require the development of modern mechanisms of public administration that will meet the requirements and standards of the European Union. At the same time, the problem of forming effective approaches to the rational use of land resources in the context of reform needs to be addressed immediately in order to increase the efficiency of not only understanding the importance of land resources, but also their use.

Key words: land, land resources, land relations, public administration, public policy, united territorial communities.

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу наявні проблеми державного регулювання земельних ресурсів розглядалися в межах дослідження інституту державного управління земельними відносинами як у складі загальних проблем цього інституту, так і щодо окремих функцій державного управління земельними питаннями. Однак проведення земельної реформи змінило наявні підходи до способів державного регулювання земельних ресурсів. Введення економічних методів регулювання земельних ресурсів у зв'язку з визнанням землі нерухомим майном та включенням її до обороту в умовах проведення реформи децентралізації призвело до поступової відмови від виключно адміністративних методів управління земельними ресурсами. Як наслідок, виникло більш широке поняття – «державне регулювання земельних ресурсів», зміст та сутність якого все ще не досить вивчені у сфері державного управління. Вказані проблеми обговорюються здебільшого в контексті зміни основних принципів, методів, підходів до державного регулювання земельних ресурсів загалом, особливо щодо розподілу та використання земель, зачіпаючи при цьому сферу діяльності державних органів. Крім того, дотепер в Україні не сформовано остаточної дефініції державного управління та регулювання земельними ресурсами, які були б зафіксовані на законодавчому рівні й однозначно сприймалися представниками різних наукових напрямів. Поняття державного управління земельними ресурсами практично не вживається у сфері державного управління, натомість використовують поняття «державне управління у сфері земельних відносин». Як наслідок, поняття «державне управління» земельними ресурсами та «державне регулювання» їх використовуються синонімічно чи як такі, що доповнюють та замінюють одне одного, що призводить до плутанини як у теорії, так і на практиці земельної політики держави. Наголосимо, що ефективне використання земельних ресурсів завжди відіграло велику роль у діяльності нашої держави. І саме від ефективності управління земельними ресурсами залежить розвиток соціально-економічних параметрів як усередині держави, так і її основні позиції на світовій арені. Крім того, діяльність держави може бути ефективною лише за умов, коли всі об'єкти земельних відносин як з боку державних органів, так і з боку юридичних та фізичних осіб вкладатимуть єдиний зміст у поняття щодо визначення кроків, котрі повинна здійснювати держава.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання земельних ресурсів та управління ними як в окремих сферах, так і в державному управлінні загалом стало предметом дослідження багатьох інститутів та науковців. Зокрема, теоретичні, методологічні, методичні питання змісту та сутності управління земельними ресурсами є вагомими науковими доробками серед багатьох теоретиків та практиків управління, зокрема, питанню визначення сутності управління земельними ресурсами приділяли увагу такі вчені, як: В. Горлачук, В. Олуйко, В. Малоокій тощо. Щодо державного управління та регулювання земельними ресурсами – Т. Бінчароська, В. Данкевич, А. Мірошніченко. Крім того, теоретичні та практичні проблеми щодо розвитку земельних відносин в Україні взагалі досліджено в працях таких науковців, як О. Дорош, Л. Зарубанна, О. Корнійчук, які зосередили свою увагу на аналізі особливостей використання земельних ресурсів у вітчизняних реаліях. Деякі дослідження присвячені інституційним

питанням реалізації державної земельної політики в Україні як передумови ефективного використання наявних земельних ресурсів. Різноманітні підходи до формування та реалізації механізмів регулювання земельних справ перебувають у сфері наукових інтересів багатьох дослідників, а саме: М. Орлатого, Т. Титаренко, А. Третяка. Проте в науковій літературі все ще відсутнє однозначне визначення головних термінів та понять з управління земельними ресурсами.

Мета статті – дослідження поняття «управління земельними ресурсами» в умовах децентралізації влади в Україні шляхом розкриття змісту та особливостей вказаного поняття.

Виклад основного матеріалу. Управління земельними ресурсами започатковано ще з давніх часів, саме тому виникнення та розвиток наукової думки щодо процесів управління земельними ресурсами нараховують багатовікову історію, але саме наука є досить молодою галуззю, тому її розвиток треба розглядати як складник соціального та економічного управління. Особливості розвитку теорії управління земельними ресурсами нерозривно пов'язані з розвитком теорії управління загалом. Управління тією чи іншою мірою завжди було присутнім там, де люди працювали групами та в таких основних сферах людського співжиття:

- 1) соціальній – така сфера насамперед спрямована на встановлення та підтримку порядку (у соціумах, групах) у соціальних співтовариствах;
- 2) економічній – така сфера відображає зв'язок між організацією виробництва та перерозподілу ресурсів;
- 3) оборонній – така сфера спрямована на захист своєї території від загарбників.

Навіть у прадавніх суспільствах впроваджувались заходи, які використовувались на координацію і спрямованість діяльності груп (задоволення фізіологічних потреб, а саме: щоденної потреби в їжі, будівництво житла тощо). Яскравим прикладом можна вважати єгипетські піраміди – вони є пам'ятником управлінського мистецтва того часу, тому що «будівництво таких унікальних споруд вимагало чіткого планування, організації роботи різних ланок великої кількості людей та контролю їхньої діяльності» [5, с. 7].

Земля завжди була, є та буде основним ресурсом, без якого не існує жодна держава, це ресурс, який не збільшується, а лише виснажується, тому саме дотримання дбайливого ставлення до землі повинно мати суттєве значення для нинішніх та майбутніх поколінь. Земельні ресурси є не просто частиною території, навколишнього середовища, на котрій проживає населення й проводиться відповідне розмежування адміністративного устрою держави, а й насамперед економічні ресурси представлені сільськогосподарськими землями, лісами, мінеральними родовищами тощо. Однією з умов існування ресурсів є їхня вичерпність, тому лише «раціональне та науково обґрунтоване залучення наявного земельного потенціалу стане підґрунтям для будівництва економічної стабільності кожної країни» [8, с. 23]. З метою досягнення стабільного розвитку державі необхідно чітко «спланувати використання природних ресурсів так, щоб збалансувати задоволення матеріальних потреб усього суспільства у разі використання матеріальних ресурсів, із збереженням необхідної кількості та якісного стану для нащадків» [4, с. 5]. Крім того, наявність великої кількості ймовірних шляхів подальшого розвитку земельних відносин та не меншої кількості різноманітних понять щодо питань земельних ресурсів призводить до уповільнення процесів реформування в країні, ускладнення та обмеження земельних відносин, що стають предметом активних дискусій та спричиняють зростання суспільної напруги.

На сьогодні вкрай необхідним є забезпечення впровадження науково обґрунтованих систем та механізмів регулювання здійснення земельної реформи в інтересах громадян та суб'єктів господарювання. Ефективність впровадження саме таких систем та механізмів безпосередньо залежить від того, наскільки ефективно вони будуть функціонувати в межах встановлених конституційних норм, які передбачають право власності народу на всі природні ресурси, в тому числі й земельні. Визначення землі та земельних ресурсів подано у Законі України «Про охорону земель» [12]. Відповідно до норм Закону «земля» є «поверхнею суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані й функціонують разом з нею» [12]. А «земельні ресурси» є «сукупним природним ресурсом поверхні суші як просторового базису розселення та господарської діяльності, основним засобом виробництва у сільському та лісовому господарстві» [12]. Порівнюючи ці два поняття, можемо зробити висновок, що земельні ресурси є складовою частиною земельного фонду, що використовується чи може використовуватися у народному господарстві, а земля є джерелом земельних ресурсів. Головною передумовою існування суттєвих відмінностей у поняттях «земля» та «земельні ресурси» є те, що в результаті впливу природних процесів або антропогенного впливу земля, будучи просторовим базисом, залишається незмінною, а «земельні ресурси» можуть бути безповоротно використані для господарської діяльності, а в майбутньому взагалі зникнути внаслідок незбалансованого їхнього використання, тобто

неефективні процеси господарської діяльності можуть призводити до втрати природно-ресурсного потенціалу території. Крім того, більшість дослідників, говорячи про управління у земельній сфері, головним чином говорять про управління земельними відносинами [6, с. 55; 10, с. 333; 13]. Вказане є підтвердженням необхідності розмежовувати основні поняття в ході оцінювання використання землі й земельних ресурсів під час сільськогосподарської діяльності і стягувати відповідну плату за землю за користування земельними ресурсами [1]. Встановлення та дотримання такого розмежування дасть змогу узгоджувати взаємодію суб'єктів земельних відносин та прискорювати вирішення цілої низки актуальних питань правового, економічного, екологічного, соціального, політичного та управлінського характеру.

Дуже великою проблемою нашої держави є низька якість проведення оцінки землі як чинника зростання добробуту, основного природного ресурсу на сучасному етапі розвитку країни. Особливо гостро в умовах децентралізації влади України постають питання саме землекористування. Насамперед це пов'язано із самою системою управління земельними ресурсами в умовах децентралізації влади, яка відбувається в Україні, у зв'язку із безконтрольним становленням ринкових відносин, що рішуче набирають обертів у сфері вирішення земельних питань, колізії земельного законодавства. Це призводить до «появи реальної загрози втрати земельних територій як екологічного, економічного, соціально-культурного і політичного надбання» [9].

Проблема управління та контролю за земельними ресурсами завжди була та є актуальною, підставою чого є те, що земля – основа будь-якого виробництва. Різниця полягає в тому, що у сфері несільськогосподарського виробництва землі відводиться пасивна, другорядна роль, а в лісовому господарстві та сільськогосподарському вона виступає головним засобом виробництва. Що свідчить не лише про велике її значення, а й про неможливість міни. Земля має низку інших особливостей, які суттєво відрізняють її від інших засобів виробництва: земля є продуктом природи; земля наділена просторовою обмеженістю; постійність місця розташування; раціональне і правильне використання землі у сільському господарстві призводить до зростання її родючості, продуктивності тощо.

Саме наведені особливості визначають основну роль управління земельними ресурсами. Це є доктриною, оскільки відомо, що земельні ресурси у разі їх використання формують близько 95% обсягу продовольчого фонду та 2/3 фонду товарів споживання та є первинним чинником виробництва, основою економіки України. Якщо розглядати загальний земельний ресурс нашої держави, то найбільший складник – це сільськогосподарські угіддя, що є основою формування виробництва. В такому аспекті відіграє свою роль те, що Україна – сільськогосподарська країна. Слід зазначити, що земля, як ресурс забезпечення добробуту держави, становить 40% від загального фонду всіх наявних ресурсів, та відповідно надходження від використання землі становить майже 45% у процесі формування державного бюджету [2]. Що дає нам чітке бачення взаємозалежності між «ефективним управлінням земельними ресурсами та зростанням темпів соціально-економічного, духовного та іншого розвитку держави» [7, с. 12]. Якщо розглядати всі наявні землі нашої держави, то можна зробити такий розподіл: сільськогосподарські землі – 42 731,5 тис. га; ліси та інші лісовкриті площі – 10 630,3 тис. га; забудовані землі – 2 550,4 тис. га; відкриті заболочені землі – 982,6 тис. га; сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом – 17,9 тис. га; відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом (кам'янисті місця, піски, яри, інші) – 1 015,8 тис. га; води (території, що покриті поверхневими водами) – 2 426,4 тис. га.

Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах ринкової економіки, оскільки в цей період законодавчо закріплюються різні форми власності на землю і господарювання на ній.

Громадянам України натеper передано у власність мільйони гектарів родючих ґрунтів з метою формування та розвитку особистих селянських господарств, створення селянських (фермерських) господарств, передано значні площі для будівництва житла, що були збільшені за рахунок сільськогосподарських земель, ведення садівництва і городництва тощо.

Збільшення чисельності суб'єктів господарювання на землі призвело до розширення кола учасників земельних відносин, загострилися екологічні проблеми довкілля. Саме ці причини вимагають розроблення нового та вдосконалення чинного законодавства щодо форм власності, плати за землю, оренди землі, іпотеки, охорони землі тощо.

Нині ми бачимо, що методи та системи управління земельними ресурсами, що історично склалися на території України з моменту запровадження державної власності на землю, продовжують використовуватися, але не задовольняють потреб суб'єктів господарювання (власників землі), не відповідають тенденціям розвитку ринкової економіки. Тому для нас не стало новиною, що земельна реформа 1991–2000 рр. не дала позитивних результатів, натомість призвела до майже повної руйнації сільськогосподарського землекористування, загострила відносини між землевласниками (землекористувачами) та державою через недосконалість законодавчих актів.

Головними причинами цієї ситуації можна вважати втрату державою функції управління земельними ресурсами та відсутність єдиної земельної політики, що унеможливило регулювання земельних відносин за допомогою державних важелів.

Яскравим прикладом цього був Держкомзем України, який відповідно до Закону про земельну реформу отримав організаційну, землевпорядну, контрольну і консультаційну функції, натомість заблокували виділення коштів на організацію чіткого, раціонального використання й охорону земель, а надходження від сплати за землю використовувалися не за цільовим призначенням, і як наслідок, погіршення якісного стану земель, заростання продуктивних земель кущами і дрібноліссям, руйнування меліоративної мережі, розвиток ерозії тощо.

У процесі земельного розвитку будь-якої території необхідно розрізняти «процеси самоорганізації, які потребують вивчення і усвідомлення та водночас організації самої системи управління» [3, с. 31].

Поняття «управління земельними ресурсами» не має чіткого визначення. Більш того, будь-яке визначення управління пов'язують з поняттями, загальноприйняту формалізацію котрих ще не опрацьовано (система, мета, завдання, функції тощо). Під управлінням загальноприйнято розуміти певні дії з боку певного активного начала щодо деяких об'єктів або з боку суб'єкта управління – стосовно об'єкта управління. Вказана дія повинна спрямовуватися на досягнення певної мети, бажаного результату. Мета управління – це насамперед визначений результат (стан об'єкта), задля досягнення якого спрямовані засоби і методи регулювання соціально-економічного розвитку та поліпшення екологічного стану. Спрямування на досягнення мети завжди спонукає «соціально-економічну та екологічну діяльність» [14].

Наголосимо, що 31 березня 2016 р. було винесено на розгляд законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування з управління земельними ресурсами та посилення державного контролю за використанням і охороною земель», який неодноразово повертали на доопрацювання, з останніх сил стримуючи процеси передачі повноважень на місця. З моменту набрання чинності Земельним кодексом права органів місцевого самоврядування у земельній сфері були повністю обмежені та чітко визначено коло повноважень щодо владних, вирішення та розпорядження земельним фондом.

Протягом останніх років усі земельні ресурси держави зосереджені в руках осіб, що призначаються на посаду відповідно до потреб центральної влади, хоча згідно з Конституцією, розпорядниками мають бути органи, до складу яких входять вибрані народом представники. Через це в Україні абсолютно викривлена система державного управління. Місцева влада має у своєму підпорядкуванні близько 12% території держави, натомість «лева частка землі зосереджена в руках некомпетентних структур, через що процедура передачі землі з державної у приватну власність відбувається хаотично, і здебільшого обмежує інтереси пересічних громадян, перешкоджає розвитку територій громад» [11, с. 38]. Як наслідок, метою роботи попередників, а саме виконавчої влади щодо розпорядження земельним потенціалом, були не розвиток та стабілізація економічної спроможності селищ, а задоволення власних потреб та збагачення. Замість підтримки місцевого самоврядування робота велася в напрямі повного спустошення ресурсного забезпечення на місцях.

Висновки. З огляду на складний характер земельних відносин, котрі у всій своїй різноманітності реалізуються як сукупність публічних та приватних елементів, можемо говорити, що державне управління стосується всіх земельних ресурсів, однак різною мірою та різними формами. Однак відсутність систематизації змісту поняття «земельні ресурси», що визначає зміст управління земельними ресурсами та регулювання їх, призводить до того, що це поняття міститься в нормативно-правових актах різних інститутів управління, з яких найменш врегульованими є інститути державного управління, в межах котрих, головним чином, і відбувається реалізація земельної політики.

У процесі змін та оновлення сфери управління та земельної політики в Україні варто виокремити нагальні напрями вдосконалення державного управління земельними ресурсами.

По-перше, оскільки механізм державного регулювання земельних ресурсів реалізується за допомогою системи державного управління землями, всі функції котрого нерозривно пов'язані між собою, є необхідним створення загальноприйнятого поняття «земельні ресурси» з відповідним затвердженням у нормативно-правових документах для всіх напрямів діяльності відповідних державних органів. Це стосується насамперед таких функцій, як земельно-кадастрова діяльність та землеустрій.

По-друге, в перспективі розвиток державного управління земельними ресурсами може відбуватися за рахунок розширення прав органів місцевого самоврядування, а саме: введення комунальної власності; закріплення цілісного управлінського механізму використання та охорони земельних ресурсів, що забезпечуватиме ефективне управління земельними відносинами та регулювання їх.

Література:

1. Бінчароська Т.А. Теоретичні підходи до тлумачення економічної сутності об'єктів земельних відносин: землі, земельних ресурсів та земельних ділянок. *Ефективна економіка*. 2017. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2017_10_50.
2. Бюджетний кодекс України : Закон України від 8 липня 2010 року № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>.
3. Горлачук В.В. Управління земельними ресурсами : навчальний посібник. Миколаїв : НаУКМА, 2002. 316 с.
4. Данкевич В.Є. Розвиток земельних відносин в умовах глобалізації : монографія. Житомир : О.О. Євенок, 2017. 392 с.
5. Дорош О.С. Управління земельними ресурсами на регіональному рівні. Київ : ЦЗРУ, 2004. 142 с.
6. Євтушенко О., Андріяш В., Лушагіна Т., Лінінська О. Проблемні питання щодо планування земель в умовах децентралізації. *Публічне управління та регіональний розвиток*. № 11. 2021. С. 52–76.
7. Забуранна Л.В., Корнійчук О.О. Методичні підходи до моніторингу стану соціально-економічного розвитку сільських територій. *Ефективна економіка*. Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет, Вид-во ТОВ «ДКС-центр». № 10. 2015. С. 15–25.
8. Інструменти розвитку об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації влади / за заг. редакцією доктора з державного управління, професора, заслуженого юриста України В.М. Олуйка. Київ : Ваіте, 2017. 432 с.
9. Малоокий В.А. Територіальні аспекти дослідження управління земельними ресурсами територіальних громад. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2016-1/doc/2/10.pdf>.
10. Мірошниченко А.М. Земельне право України : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 712 с.
11. Основи місцевого самоврядування сільських громад : навчальний посібник / кол. авт. ; за ред. М.К. Орлатого. Київ : Вид-во НАДУ, 2005. 386 с.
12. Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003 № 962-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/962215>.
13. Титаренко Т.Г. Поняття та сутність і зміст державної політики регулювання земельних відносин в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 8. 2015. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=873>.
14. Управління земельними ресурсами : навчальний посібник / за ред. А.М. Третяка. Вінниця : Нова Книга, 2006. URL: <http://buklib.net/books/35323/>.

УДК 343.85:343.352:614.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.39>

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я І В МЕДИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Аніщенко Михайло,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри соціальної медицини,
громадського здоров'я, медичного та фармацевтичного права
Запорізького державного медичного університету
ORCID ID: 0000-0001-6342-4829

У статті розглядаються засадничі проблеми поширення корупції у сфері охорони здоров'я. Досліджені особливості української нормативно-правової бази реалізації державної антикорупційної політики у сфері охорони здоров'я і в медичній діяльності. Запропоновано механізми вдосконалення державної антикорупційної політики у сфері охорони здоров'я і в медичній діяльності. У статті розглянуто взаємозв'язок між принципами соціальної держави та основами корупційних мотивів як медичних працівників, так і пацієнтів. Запропоновано вдосконалення системи реєстру корупціонерів шляхом створення його аналогу для системи охорони здоров'я та розширення функціоналу зазначеного реєстру і додавання функції розміщення інформації про осіб, які були підозрюваними у корупційних діях та мають низький рівень толерантності до корупції, на думку пацієнтів. Розглянуто можливість запровадження оцінки рівня толерантності до корупції працівників медичної сфери на платформі «Helsi», на якій сьогодні мають активні профілі більшість сімейних лікарів та інших лікарів України. У статті досліджено особливості перевірки антикорупційних ризиків у системі закладів охорони здоров'я. В роботі проаналізовано основні тенденції реалізації державної антикорупційної політики у сфері охорони здоров'я і в медичній діяльності на території України. З'ясовано, що 90% всіх виявлених корупційних правопорушень останніми роками були виявлені антикорупційними та правоохоронними органами саме у сфері охорони здоров'я з безпосередньою участю лікарів та інших працівників медичної сфери. Проаналізовано роль громадських активістів у виявленні порушень антикорупційного законодавства у сфері охорони здоров'я і в медичній діяльності. У статті розглядаються дії міжнародних донорів у сфері підготовки кваліфікованих кадрів для здійснення антикорупційної діяльності як у сфері громадянського контролю, так і професійної антикорупційної діяльності. У статті розглядаються специфічні навички, які треба освоїти особам, що планують здійснювати антикорупційну діяльність у сфері охорони здоров'я.

Ключові слова: антикорупція, корупція, антикорупційна політика, медична сфера, медична практика, толерантність до корупції.

Anishchenko Mykhailo. Implementation of state anti-corruption policy in the field of health in medical activities

The article examines the basic problems of corruption in the healthcare sector. The peculiarities of the Ukrainian legal framework for the implementation of state anti-corruption policy in the field of health care in medical activities have been studied. Mechanisms for improving the state anti-corruption policy in the field of health care in medical activities are proposed. The article considers the relationship between the principles of the welfare state and the basics of corruption motives of both health professionals and patients. It is proposed to improve the system of the register of corrupt officials by creating an analogue for the health care system and expanding the functionality of the register and adding the function of posting information about persons suspected of corruption and low tolerance for corruption according to patients. The possibility of introducing an assessment of the level of tolerance to corruption of medical workers on the Helsi platform, on which most family doctors and other doctors in Ukraine today have active profiles, was considered. The article examines the features of anti-corruption risk testing in the system of health care facilities. The paper analyzes the main trends in the implementation of state anti-corruption policy in the field of health care in medical activities in Ukraine. It was found that 90% of all detected corruption offenses in recent years were detected by anti-corruption and law enforcement agencies in the field of health care with the direct participation of doctors and other health professionals. The role of public activists in identifying violations of anti-corruption legislation in the field of health care in medical activities is analyzed. The article considers the actions of international donors in the field of training qualified personnel for anti-corruption activities in the field of civil control and professional anti-corruption activities. The article discusses the specific skills that need to be acquired by those who plan to carry out anti-corruption activities in the field of health care.

Key words: anti-corruption, corruption, health care, tolerance for corruption.

Постановка проблеми. Антикорупційна політика України є важливим елементом національної системи протидії корупції. На думку більшості українців, система охорони здоров'я є однією зі сфер, де корупція процвітає, і кількість корупційних зловживань не зменшується. Зазначений корупційний

нарратив призводить до того, що медицина втрачає інвестиційну привабливість з боку міжнародних інвесторів, та медицина, як соціальна інституція, не користується довірою у значній кількості українського населення. Наведені нами факти є значними перепонами для подальшого розвитку української сфери охорони здоров'я. Якщо ж спільними зусиллями держави, громадськості і фахового середовища не вдасться відновити довіру до української медицини, то негативні дисфункційні явища, характерні для української сфери охорони здоров'я, будуть тільки наростати, що призведе до втрати інституційної стійкості української системи охорони здоров'я. Як наслідок, Україна може отримати статус країни, що не зможе власними силами забезпечувати охорону здоров'я власним громадянам, що підірве основи національної безпеки країни та може призвести до гуманітарної катастрофи. Крім того, слід пам'ятати, що забезпечення права громадянина України на безоплатну медичну допомогу забезпечується Конституцією України. На нашу думку, наявність корупції у сфері охорони здоров'я – один з головних компонентів соціального деструктиву, оскільки члени соціуму перманентно стикаються із зазначеними корупційними практиками у своєму повсякденному житті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема реалізації державної антикорупційної політики у сфері охорони здоров'я і в медичній діяльності протягом усіх років української незалежності була у фокусі досліджень українських та закордонних учених і з часом тільки набирає популярності. Нині серед учених, що досліджували різноманітні аспекти реалізації державної антикорупційної політики у сфері охорони здоров'я в медичній діяльності, можна виділити таких як: А. Білецький, О. Бусол, Т. Василевська, А. Кухарук, І. Коліушко, В. Коваленко, М. Мельник, І. Рогальський, Р. Рябошапка, Т. Чеканова, О. Хмара та інші. Зазначені дослідження стосувалися окремих елементів реалізації антикорупційної політики у сфері медичної практики в рамках системи охорони здоров'я, водночас нині є актуальними комплексні дослідження у цій сфері, що зумовлює актуальність нових досліджень.

Мета статті – з'ясувати особливості реалізації державної антикорупційної політики у сфері охорони здоров'я і в медичній діяльності.

Виклад основного матеріалу. У статті 49 Конституції України зазначено: «Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; наявна мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності» [7]. Зазначена стаття визначає, що медична допомога в Україні надається безоплатно. Якраз зазначений пункт і є основою для більшості зловживань у системі охорони здоров'я. Оскільки державні і комунальні медичні заклади повинні надавати медичну допомогу на безоплатній основі. Всі роки української незалежності точаться дискусії з приводу можливості чи неможливості надання безоплатної медичної допомоги українцям. І більшість потенційно можливих корупційних зловживань у сфері охорони здоров'я пов'язані з вимаганням офіційної чи неофіційної оплати медичних послуг, які повинні надаватися на безоплатній основі.

Принцип безоплатності медичної допомоги є однією з концептуальних основ «соціальної держави» [4]. Друга половина ХХ століття стала бенефісом концепції соціальної держави як серед країн європейського континенту, так і інших країн світу. Принципи зазначеної концепції імплементалися країнами у важливі нормативно-правові акти, не оминаючи навіть конституції. Тому нині високий рівень соціального забезпечення в європейських країнах трансформувався в рутинну соціальну структуру [3]. Тобто високий рівень медичного обслуговування на безоплатній основі є буденною частиною життя сучасного європейця, і зазначена практика була характерною і для українців, що проживали у СРСР. Саме тому право на безоплатну медичну допомогу гарантоване Конституцією України, позаяк вона вмонтована у сучасну українську соціальну політику. Для більшості українців безоплатна медична допомога є елементом їхнього соціального комфорту [10]. Тобто без доступної медичної допомоги, яка потенційно може бути надана особі за її особистим зверненням чи за показаннями лікаря, є важливим елементом соціального комфорту для більшості українців. Саме тому негативно сприймаються багатьма українцями будь-які реформи у сфері оптимізації системи медичних закладів, позаяк навіть факт не завжди якісно наданих послуг нівелюється можливістю логістичної доступності самого медичного закладу. Водночас це бажання мати медичний заклад у кроковій доступності до власної домівки і породжує медичну корупцію. Оскільки за реалізацію зазначеного бажання готові надавати працівникам закладів охорони здоров'я неправомірну вигоду у невеликих розмірах. На думку людей старшого віку, вони власними корупційними діями стимулюють мотивацію медичних працівників до якісного виконання власних професійних обов'язків та індивідуального підходу до себе як до пацієнтів. Саме подібний підхід і є підвалинами медичної корупції. Боротьба з цим видом корупції повинна носити не каральний характер, оскільки у такому випадку ми маємо справу з мізерними матеріальними стимулами

здійснення корупційної діяльності, але водночас подібні корупційні дії підтримують корупцію психологічно. Так, отримуючи символічну неформальну плату за власні послуги, здебільшого представники молодшого медичного персоналу у своїй свідомості розширюють рамки можливих корупційних дій.

Як зазначає А. Крусян, відповідно до міжнародних стандартів рівень соціального забезпечення визначається, виходячи з реальних можливостей кожної держави, у разі дотримання тенденції до поступового піднесення системи соціального забезпечення на більш високий рівень [8, с. 39]. Медична допомога є невід'ємною частиною міжнародних стандартів соціального забезпечення, тому більшість країн світу розглядає систему охорони здоров'я як складник соціального комфорту. В більшості країн Східної і Центральної Європи заявлено про те, що країни сповідають принципи соціальної держави, але, на відміну від країн Західної і Північної Європи, не мають рівня економіки, яка б дозволила у повному обсязі виконувати державні зобов'язання у сфері надання медичної допомоги, і це призводить до того, що лікарі та чиновники зі сфери охорони здоров'я мають можливість маніпулювати розподіленням державних ресурсів для вибіркового надання якісної медичної допомоги. Саме зазначена ситуація формує поле для порушення антикорупційного законодавства у сфері охорони здоров'я. Для запобігання корупційних діянь у сфері охорони здоров'я і формується державна антикорупційна політика держави загалом та у сфері охорони здоров'я зокрема.

Високий рівень корупціогенності української медицини підтверджується і експертними висновками. Так, у 2018 році було з'ясовано, що 90% зловживань, викритих НАБУ у соціальній сфері, стосуються охорони здоров'я. Це ще раз доводить, що трансформація системи охорони здоров'я в країні є на часі [1]. Реформування системи охорони здоров'я в Україні багатьма сприймається одним зі шляхів подолання корупції. Головний аргумент апологетів цієї точки зору полягає в тому, що кошти, які не достатні для якісного медичного обслуговування, можна залучити від пацієнтів. Тобто надавати в рамках державних і комунальних лікарень і медичних центрів якнайбільше платних медичних послуг або надавати пріоритети пацієнтам, які в змозі оплатити курс лікування за власний кошт чи окремі медичні послуги і маніпуляції. Боротьба з проявами корупції в медичній діяльності є одним з основних пріоритетів державної антикорупційної діяльності.

Важливою технологією подолання корупції в медичній діяльності є формування пулу громадських активістів, що повинні відкрити окремий фронт боротьби з корупційними зловживаннями. За формальними нормативно-правовими ознаками поняття «громадськість» уособлюють громадські об'єднання [5] та окремі громадські активісти та ініціативні групи. Представники громадськості Законом України «Про запобігання корупції» [6] мають відповідний функціонал, що дозволяє їм боротися з проявами корупції у всіх сферах суспільного буття і соціальних інституцій, у тому числі і у сфері охорони здоров'я і медичної практики.

Це здійснюється для того, щоб громадські діячі більш ефективно організовували індивідуальну та групову роботу з приводу виявлення фактів корупційних діянь з боку медиків та інших учасників лікувального процесу. Особливість громадської діяльності полягає в тому, що громадські діячі не повинні мати специфічних знань у сфері, де вони здійснюють громадську діяльність, але, з іншого боку, саме від компетенцій громадських діячів залежить, чи отримає та чи інша потенційна корупційна діяльність лікарів та інших представників сфери охорони здоров'я відповідну правомірну оцінку, що може призвести як до громадського осуду, так і конкретних цивільних і кримінальних справ. А тому, зважаючи на молодість і на зрілість українського громадянського суспільства в Україні, діють грантові та технічні європейські й американські місії, що допомагають Україні робити важливі кроки до подолання корупції в медичній діяльності. Спільно організована Програмою розвитку ООН, Міжнародним фондом «Відродження», Програмою підтримки організацій-лідерів у протидії корупції «Взаємодія!» і Програмою сприяння громадській активності «Долучайся!», що фінансуються USAID, цьогорічна 4-денна Школа збрала разом 37 активних громадських лідерів з 16 областей України, щоб допомогти їм у боротьбі з корупцією [13]. Зазначена програма є однією з найбільших з тих, що допомагають представникам громадськості набувати відповідних компетенцій з протидії порушення антикорупційного законодавства, у тому числі в медичній сфері. Розгортання подібних грантових програм є значним внеском міжнародних партнерів у питаннях боротьби з корупцією в медичній сфері України. Хоча слід відзначити, що головна риса зазначених програм – це їхня універсальність. Надмірна універсалізація зазначених програм витікає з їхньої спрямованості. Всі вони зосереджені на відпрацюванні навичок і компетенцій у сфері протидії корупції як соціальному явищу. Водночас існує доцільність розробки спеціалізованих програм підвищення кваліфікації для представників громадськості та детективів НАБУ та спеціалістів інших органів, які спеціалізуються на заходах у рамках антикорупційних дій у сфері протидії корупції. Зазначені навчальні та тренінгові програми повинні бути розроблені з урахуванням особливостей медичної сфери.

Серед особливостей медичної діяльності, які треба освоїти спеціалістам з реалізації державної антикорупційної політики, можна виділити нижчезазначені.

1. Високий рівень співзалежності відносин між лікарем та пацієнтом.

Д. Сушко вважає, що співзалежна людина – це та, «котра дозволила, щоб поведінка іншої людини впливала на неї, і повністю зайнята тим, аби контролювати дії іншого» [14, с. 109]. У такому разі ми вживаємо зазначений термін у розумінні того, що пацієнт під час довгого спілкування починає довіряти лікарю як експерту з лікування різноманітних хвороб і їх профілактики. Сам процес лікування передбачає довіру пацієнта до лікаря, з яким він співпрацює в процесі лікування, і тому лікарі через схильність до корупційних дій можуть навіювати певні лікувальні процедури з метою отримання корупційної вигоди, і через брак знань пацієнти можуть сприймати їхні корупційні діяння як лікування. Саме тому під час підготовки спеціалістів з виявлення корупційних дій слід розуміти мотивацію пацієнтів з виправдання корупційних діянь лікарів та інших спеціалістів зі сфери медицини через стан співзалежних відносин.

2. Іншим аспектом, який треба вивчати спеціалістам з антикорупційної діяльності, є складність та специфічність медичної практики. Саме зазначений рівень практики часто стає на заваді розслідувань більшості порушень у медичній сфері, позаяк представники слідчих органів зазвичай не мають медичної освіти, без якої дуже важко оцінювати коректність дій медиків. І саме тому, на нашу думку, слід залучати до організацій та органів, які займаються антикорупційною діяльністю, колишніх медиків або осіб з медичною освітою. Звісно, що вони не зможуть провести медико-соціальну експертизу, але вони зможуть зорієнтувати інших розслідувачів чи громадських діячів з приводу коректності вектора діяльності медиків. Під час проведення освітніх заходів для осіб, що займаються чи планують займатися антикорупційною діяльністю в медичній сфері, слід передбачити модуль занять з медичної тематики.

3. Корупція в медичній сфері може проявлятися не тільки на індивідуальному, але й на груповому рівнях. Особливість групового рівня полягає в тому, що певні види корупційної діяльності можуть бути типізованими і проявлятися у типових ситуаціях. Під типовою ситуацією у сфері медицини ми розуміємо консультацію лікаря, підготовку до планового хірургічного втручання, вибір медичних препаратів, вибір місця направлення до вузького спеціаліста та забір аналізів. У всіх зазначених типових випадках, де можуть бути застосовані лікарем корупційні дії. Через те, що кожен лікар під час робочої зміни проводить консультації для пацієнтів за типовим алгоритмом, то і під час зазначених консультацій може робити спроби здійснити корупційні дії. Через уже зазначену нами алгоритмізованість консультацій лікарів їх можна досліджувати в рамках емпіричних соціологічних досліджень. Саме тому слід погодитися з думкою соціолога Ю. Мосаєва, що стверджує користь від симбіозу соціології медицини та соціології права у дослідженні та нормуванні рефлексії інституту медицини та окремих медичних практик [9]. Соціологія медицини і соціологія права є галузевими соціологіями, що досліджують рівень відношення представників різних соціальних груп медичних і правових процесів у суспільстві. Інструментарій зазначених галузевих соціологічних напрямів може активно використовуватися в антикорупційній діяльності, позаяк він дає можливість аналізувати дослідження потенційно типових корупційних порушень та паралельно напрацьовувати організаційні і правові технології вдосконалення системи порушення антикорупційного законодавства.

Незважаючи на всю перспективність залучення до антикорупційних розслідувань та попередження корупції за участю небайдужих представників громадського сектору та детективів антикорупційних органів, слід розуміти, що неможливо побороти корупцію, якщо не мати концепції антикорупційної діяльності як на рівні держави, так і окремих міністерств і відповідного суспільного запиту. Одним з важливих документів, що визначив антикорупційні вектори Міністерства охорони здоров'я України, є «Антикорупційна програма МОЗ України на 2018–2020 роки» [2]. Зазначена антикорупційна програма була спрямована на оцінку потенційних корупційних загроз, які є наявними як у структурі самого міністерства, так і закладів, що підпорядковані зазначеному міністерству. Водночас нові антикорупційні програми Міністерства охорони здоров'я, які будуть прийняті в майбутньому, повинні вдосконалюватись через конкретизацію дій спеціалістів з антикорупційної діяльності у всіх медичних закладах країни.

Важливим елементом протидії корупції є поширення інформації про те, що та чи інша особа має причетність до корупції. Зазвичай це актуально, оскільки багато лікарів можуть бути викритими у корупційних зловживаннях, можуть бути притягнутими до адміністративної або навіть кримінальної відповідальності та переїхати працювати до іншого населеного пункту, де буде недоступною інформація про їхню участь у корупційних зловживаннях, і зазначений факт, будучи невідомим, не буде підставою для відмови у працевлаштуванні новим роботодавцям зазначеного лікаря, він зможе продовжувати займатися корупційною діяльністю вже в рамках іншого медичного закладу в іншому населеному

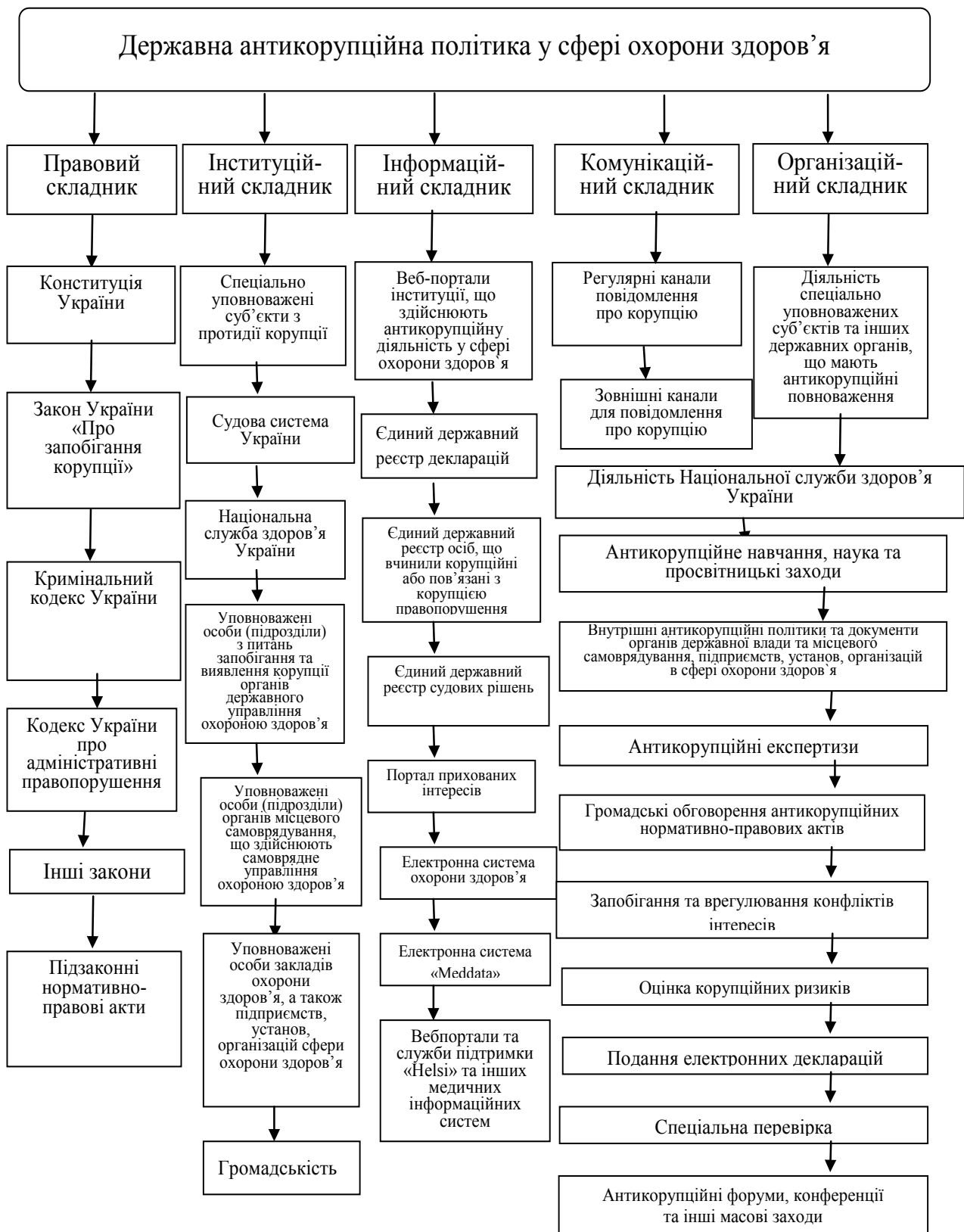

Рис. 1. Механізм реалізації державної антикорупційної політики України у сфері охорони здоров'я

пункті. Саме тому дуже важливо мати відповідний електронний ресурс, де можна було б перевірити інформацію про корупційні діяння особи. І одним з важливих елементів української антикорупційної політики є запровадження зазначеного ресурсу.

Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення (Реєстр корупціонерів), – це портал, де міститься інформація про всіх фізичних та юридичних осіб, які вчинили корупційні правопорушення. НАЗК адмініструє цей реєстр з лютого 2019 року [12]. На сьогодні зазначений реєстр містить більш ніж 42 тисячі записів, і ця кількість постійно зростає. Зазначений ресурс дає можливість отримати довідку про те, що лікар чи представник закладу охорони здоров'я, який обіймає адміністративну посаду або є представником молодшого медичного персоналу, і вже з цією довідкою він міг би подавати документи для працевлаштування у медичний заклад. Водночас можна розглянути можливість створення подібного реєстру працівників сфери охорони здоров'я, які здійснювали корупційні правопорушення або були в них звинувачені. Існування зазначеного реєстру сприятиме зменшенню кількості корупційних порушень працівниками закладів охорони здоров'я. Головним чином цьому сприятиме превентивна функція, позаяк більшість лікарів та інших працівників закладів охорони здоров'я, які мають думки про здійснення корупційних дій, скорегують власну поведінку через небажання участі отримати власний розгорнутий профіль у корупційних реєстрах. Так, внутрішній реєстр може мати функцію відображення фактів підозри в корупційних діях не тільки з боку правоохоронних та антикорупційних органів, але й з боку представників громадськості та пацієнтів. В процесі еволюції зазначений реєстр може трансформуватися в інтернет-портал, де будуть проводитися опитування з приводу корупційної діяльності окремих лікарів та інших працівників сфери охорони здоров'я. Через те, що впровадження медичного антикорупційного реєстру вимагає відповідних громадських обговорень, погодження з професійною спільнотою та з Міністерством охорони здоров'я, експерименти у цій сфері можна почати з платформи «Helsi», де можна додати до профілю кожного з лікарів первинної медичної ланки можливість пацієнтам оцінити рівень толерантності до корупції за десятибальною шкалою. У разі успішності зазначеної ініціативи можна поступово впровадити зазначену інновацію на рівні спеціалізованої медичної допомоги, і так поступово пацієнти та громадськість зможуть впливати на корупційну поведінку лікарів.

Щороку відповідно до частини другої статті 19 Закону України «Про запобігання корупції», пункту 2 розділу II Методології оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади, затвердженої рішенням Національного агентства з питань запобігання корупції від 02 грудня 2016 року № 126, зареєстрованої у Міністерстві юстиції України 28 грудня 2016 року за № 1718/29848, проводиться оцінка корупційних ризиків у закладах, підпорядкованих МОЗ [11]. Зазначена оцінка є важливим елементом антикорупційної діяльності як міністерства, так і НАЗК. Головна мета зазначеної перевірки полягає в перманентності антикорупційних заходів у сфері охорони здоров'я. Крім того, перевірка корупційних ризиків дає можливість керівництву медичних закладів, працівникам Міністерства охорони здоров'я та НАЗК виявляти факти порушення антикорупційного законодавства та отримувати важливу інформацію для подальшого вдосконалення антикорупційної політики як України, так і в рамках системи охорони здоров'я.

Механізм реалізації державної антикорупційної політики України у сфері охорони здоров'я (рисунок 1).

Висновки. Корупційні основи у сфері охорони здоров'я та безпосередній медичній діяльності витікають з патерналістичних цінностей більшості українців, які, зважаючи на стандарти надання медичної допомоги у СРСР, вважають доступність безоплатної медичної допомоги елементом власного соціального комфорту і тому вважають, що їхні корупційні дії можуть сприяти підвищенню їхнього власного статусу в очах медичних працівників, і цей фактор є одним з головних, що породжує корупцію у сфері медичної практики. Ця тенденція максимально актуалізується під час реформи системи охорони здоров'я та браку державних ресурсів у цій сфері. Всі зазначені фактори є наявними у сучасному українському суспільстві, що призводить до високих показників випадків корупції в українській медицині порівняно з іншими сферами суспільного буття. Ситуація, що склалася у системі охорони здоров'я, вимагає рішучих антикорупційних заходів як з боку спеціалізованих органів, так і громадськості. Нині Міністерство охорони здоров'я та підпорядковані йому заклади мають свої антикорупційні програми, які потребують вдосконалення шляхом конкретизації дій, спрямованих на зменшення корупційних порушень кожного з працівників зазначених закладів. Важливим елементом зазначеного процесу є оцінка корупційних ризиків, яку проводять спільно Міністерство охорони здоров'я разом з підпорядкованими установами та закладами. Накопичений матеріал під час згаданих перевірок уже в недалекому майбутньому стане основою нових антикорупційних програм та інструкцій для закладів та конкретних спеціалістів, які

здійснюють свою медичну практику. Все більшу роль у процесі реалізації антикорупційних заходів відіграють представники громадськості, що потребують спеціалізованої підготовки як у сфері антикорупційної діяльності, так і з питань специфіки функціонування системи охорони здоров'я та окремих закладів. Освоєнню зазначених компетенцій нині сприяють уряди європейських та північно-американських країн, які через міжнародні благодійні фонди реалізують проекти з навчання громадських активістів та фахових антикорупційних діячів, але зазначених проектів не досить, у майбутньому слід запровадити аналогічні навчальні проекти за ініціативи української держави. Корупційні порушення можна виявляти та попереджувати з використанням інформаційних технологій, зокрема шляхом створення реєстру корупційних порушень у сфері охорони здоров'я або запровадити функцію на платформі «Helsi», що дасть можливість пацієнтам оцінити корупційну толерантність окремих лікарів.

Література:

1. Чотири кроки МОЗ у подоланні корупції. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/4-kroki-moz-u-podolanni-korupcii>.
2. Антикорупційна програма МОЗ України на 2018–2020 роки. URL: https://moz.gov.ua/uploads/5/28864-dn_2156_21_11_2018_dod.pdf.
3. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. Москва : Академический проект, 2003. 528 с.
4. Гуцель В.Г. Особливості реалізації соціальної функції держав-членів ЄС в умовах розбудови соціального співтовариства ЄС. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Харків, 2004. Вип. 8. С. 158–167.
5. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>.
6. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
7. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
8. Крусян А.Р. Україна як соціальна держава: концептуальні положення та конституційно-правові реалії. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1608/Krusyan.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
9. Мосаєв Ю.В. Роль соціології медицини та соціології права в реформуванні української системи охорони здоров'я. Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання сучасної медицини і фармації» (до 50-річчя заснування ЗДМУ). 2018. С. 186.
10. Мосаєв Ю.В. Соціальний комфорт як чинник соціального обслуговування. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2007. № 31. С. 169–175.
11. Про проведення оцінки корупційних ризиків : наказ МОЗ України від 29.01.2021 № 149. URL: <https://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-29012021--149-pro-provedennja-ocinki-korupcijnih-rizikiv>.
12. Про реєстр корупціонерів. URL: <https://wiki.nazk.gov.ua/category/reyestr-koruptsioneriv/>.
13. П'ять способів боротьби з корупцією: антикорупційна школа надає українським активістам ефективні інструменти. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home.html>.
14. Сушко Д. Співзалежна поведінка особистості у контексті наукових досліджень. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. «Психологічні науки»*. Випуск 8(53). 2019. С. 107–112.

УДК 351.84:35.072.2:342.5 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.40>

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ І ПІДХОДИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Балаш Лілія,

*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри права та менеджменту
Львівського державного університету безпеки життєдіяльності
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5950-5236>*

Лисюк Ольга,

*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри підприємництва,
торгівлі та біржової діяльності
Львівського національного університету природокористування
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5121-359X>*

Гонтар Зоряна,

*кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри соціальної роботи,
управління та суспільних наук
Львівського державного університету безпеки життєдіяльності
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1712-7457>*

Бінерт Олеся,

*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту ім. проф. Є. Храпливого
Львівського національного університету природокористування
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5436-0106>*

Повномасштабне вторгнення російської армії в Україну стало викликом для всіх сфер. Важка ноша – розбудова держави після ПЕРЕМОГИ лягає на плечі молодого покоління. Особистості нової формації, які володіють професійними та власними якостями, що відповідають сучасним реаліям, вселяють надію на швидку відбудову України. Отже, стратегічний курс нашої найпрекраснішої держави повинен бути спрямований на оновлення всіх сфер суспільного життя, передусім освіти. Якісність процесу соціалізації молоді як інтелектуального, культурного та демографічного ресурсу визначено нині важливим чинником інтеграції закладів вищої освіти України у європейський освітній простір. Саме тому до пріоритетних завдань державної політики належить соціалізаційний процес здобувачів вищої освіти, створення і реалізація необхідних умов освітнього оточення. Отже, дослідження понять і підходів державної політики щодо соціалізації здобувачів вищої освіти в Україні є вкрай актуальним, оскільки варто на рівні держави створювати необхідні умови, які б допомагали молоді реалізуватися та бути безпосередньо задіяними у процеси розвитку України. Що дозволить розширити громадську базу перетворень, вбережить економічне, культурне та соціальне відтворення й розвиток держави у часі війни і після ПЕРЕМОГИ.

У статті досліджується заклад вищої освіти як осередок інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості та вплив вищої освіти на успішну соціалізацію молоді. Наведена характеристика стану вищої освіти в нашій державі та інструментарію державної політики щодо соціалізації здобувачів вищої освіти в Україні.

Встановлено, що сучасні тенденції соціалізації здобувачів вищої освіти на державному рівні характеризуються зміною та ускладненням функцій органів публічної влади, що становлять вертикаль управління галуззю, трансформацією нормативно-правової бази, що регулює суспільні відносини у цій сфері, стрімким розвитком системи організацій та послуг, які необхідні студентській молоді, зміною конфігурації громадських організацій студентського самоврядування.

Доведено, що соціалізація здобувачів вищої освіти повинна посідати особливе місце у державній політиці, бути обов'язковою атрибутикою виховання, яка покладена за основу в навчальному процесі.

Ключові слова: соціалізація здобувачів вищої освіти, державні витрати на освіту, реалізація державної політики, заклад вищої освіти.

Balash Liliya, Lyisuk Olga, Gontar Zoruaana, Bynert Olesya. Key concepts and approaches of state policy regarding the socialization of higher education graduates in Ukraine

The full-scale invasion into Ukraine was a challenge for all spheres. A heavy fate is building a state after our VICTORY falls on the shoulders of the younger generation. Individuals of the new formation who have professional and personal qualities that correspond to modern realities, inspire hope for the rapid reconstruction of Ukraine. Therefore, the strategic course of our most beautiful state should be aimed at renewing all spheres of social life, primarily education. The quality of the process of youth socialization as an intellectual, cultural and demographic resource is defined today as an important factor in the integration of higher education institutions of Ukraine into the European educational space. That is why the socialization process of higher education students, the creation and implementation of the necessary conditions of the educational environment belong to the priority tasks of state policy. Therefore, the study of the concepts and approaches of state policy regarding the socialization of higher education recipients in Ukraine is extremely relevant, as it is necessary to create the necessary conditions at the state level that would help young people to realize themselves and be directly involved in the development processes of Ukraine. What will allow to expand the public base of transformations, ensure the economic, cultural and social reproduction and development of the state during the war and after the VICTORY.

The article examines the institution of higher education as a center of intellectual, spiritual, physical and cultural development of the individual and the impact of higher education on the successful socialization of youth. The characteristics of the state of higher education in our country and the tools of state policy for the socialization of higher education in Ukraine are given.

It is established that current trends in socialization of higher education at the state level are characterized by changing and complicating the functions of public authorities, which form the vertical management of the industry, the transformation of the regulatory framework governing public relations in this area, rapid development of organizations and services, student youth, changing the configuration of public organizations of student government.

It is proved that the socialization of higher education seekers should occupy a special place in public policy, be a mandatory attribute of education, which is the basis of the educational process.

Key words: *socialization of higher education seekers, state expenditures on education, implementation of state policy, higher education institution.*

Війна в Україні призвела до цілісного переосмислення життя і завдань кожного українця. Очевидно, що виклики сьогодення вимагають рішучих, чітких, аргументованих дій від високоспеціалізованих фахівців у всіх сферах розвитку нашої держави. Фахівці нової формації мають бути гнучкими до нових викликів, не боятися конкуренції, вміти самостійно приймати аргументовані, правильні рішення, бути творчими, активними, і найголовніше, високоморальними. Заклад вищої освіти є одним із найкращих просторів, де формують гармонійну особистість, громадянина, який у вигляді освітньої послуги одержує необхідні знання і уміння, а ще, найголовніше, уміє їх реалізувати у житті. Проблеми соціалізації здобувачів вищої освіти зумовлені воєнним часом, політичною й економічною нестабільністю держави, посиленням дисбалансу між конституційними гарантіями здобуття безкоштовної і доступної освіти та її державним забезпеченням у реальності, недосконалістю реформування фактично всіх секторів економіки тощо. Отже, роль держави у вирішенні цих проблем є очевидною, важливою і вимагає розробки новітнього та ефективнішого застосування вже наявного інструментарію державної політики соціалізації здобувачів вищої освіти.

Про ефективність державної політики соціалізації здобувачів вищої освіти можна стверджувати, виходячи з того, як і в якій конкретній формі має прояв суспільне ставлення до цінностей у студентському середовищі. У громадському житті, у системі освіти система виховання має проявляти своє освітнє, оздоровче і загальнокультурне значення.

Реалізацію державної політики соціалізації здобувачів вищої освіти варто розглядати як особливий вид діяльності, результати якого корисні для громадянського суспільства і студентської молоді. Втручатися у цей процес із метою суспільної координації шляхом регуляторної діяльності можна лише з урахуванням відповідних особливостей у роботі закладів вищої освіти. Органи публічної влади повинні регулювати відносини у сфері соціалізації здобувачів вищої освіти, а також комплексної взаємодії з громадськими організаціями у закладах вищої освіти [2].

Аналізуючи наукові дослідження і публікації, ми маємо всі підстави допускати, що питання формування та реалізації державної політики соціалізації здобувачів вищої освіти повинно мати чітку програму дій і стати невід'ємною частиною державної соціально-гуманітарної політики. Загалом, проблеми державної соціально-гуманітарної політики розглядали такі вітчизняні вчені, як: С. Вавренюк, Н. Дацій, Ю. Довгенько, В. Затилкін, Л. Івашова, В. Кононович, В. Куделко, В. Платонов, І. Рибчич, В. Сисюк, Р. Сіренко, О. Худоба, О. Шаптала, Ю. Шкретій, Н. Ярова. Б. Шиян та інші.

Однак, незважаючи на вагоме наукове напрацювання у дослідженні державної політики соціалізації здобувачів вищої освіти, вона не є повноцінно концептуально осмисленою та потребує аргументованих практичних рекомендацій в умовах сьогодення.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні специфіки формування і реалізації державної політики щодо соціалізації здобувачів вищої освіти в Україні.

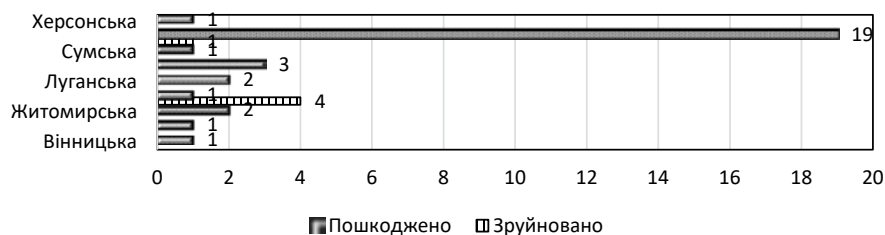
Науково-технічний прогрес і цифрова трансформація задали інший вектор саморозвитку. Сучасна людина упродовж свого життя багато разів повертається до питання самовизначення. Для одних поштовхом до самовизначення стає внутрішнє бажання розвиватися, а для інших – це вимушений захід для того, щоб зберігати конкурентоспроможність на ринку праці.

Оскільки у нашому дослідженні пропонується розглядати університет як найкращий з можливих просторів особистісного і професійного самовизначення людини, то у цьому до категорії «молодь» може бути віднесена людина у будь-якому біологічному віці. На законодавчому рівні ця норма закріплена у Законі України «Про освіту», де зазначено, що право на освіту включає право здобувати освіту впродовж усього життя. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття освіти. Право на освіту гарантується незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак.

Особливого значення для інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості та її успішної соціалізації має власне вища освіта.

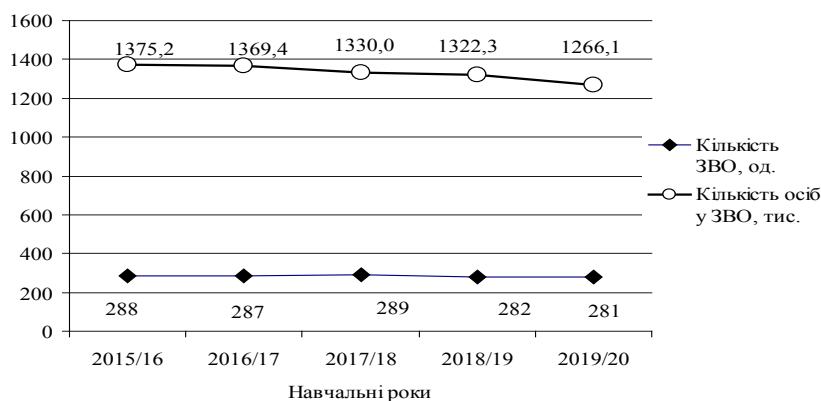
Коротко зупинимося на загальній характеристиці стану вищої освіти в нашій державі. На території нашої держави за період війни від обстрілів і бомбардувань страждає, зокрема, освітня інфраструктура.

Станом на 15.06.2022 р. 1972 заклади освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів, 194 з них зруйновані повністю. Щодо закладів вищої освіти кількість зруйнованих і пошкоджених відображена на рисунку 1.

Рис. 1. Пошкоджені та зруйновані заклади вищої освіти внаслідок дій росії в Україні станом на 15.06.2022 р.

* Складено за даними інтерактивної карти зі зруйнованими та пошкодженими внаслідок дій росії закладами освіти в Україні [1]

Рис. 2. Динаміка кількості ЗВО та осіб у них за період 2015–2020 рр.

* Складено за даними Державної служби статистики України [3]

Отже, є першочергова необхідність у кожного громадянина України сформувавши чітку позицію, що доля України у його руках, кожен воїн на своєму фронті. Після ПЕРЕМОГИ необхідно будувати державу на новій суспільній площині, де корупція неприпустима, де справедливість і права Людини є найвищим благом, де є нова прогресивна система освіти і нові гнучкі державні інститути, і так у кожній сфері.

Аналізуючи стан вищої освіти за період з 2015 по 2020 роки, бачимо, що в Україні кількість закладів вищої освіти (університети, академії, інститути)¹ майже не змінилася (рис. 2).

Втім аналіз динаміки осіб у цих закладах дає підстави стверджувати про чітко виражену негативну тенденцію до їх зменшення (рівняння лінійної функції: $y = 1412,2 - 26,53x$ за коефіцієнту апроксимації 0,9136).

Слід також зазначити, що й кількість аспірантів та докторантів за зазначений вище період теж мала тенденцію до скорочення, а це, без сумніву, негативно впливатиме на темпи розвитку нашої держави у середньостроковій та довгостроковій перспективі. Найбільша кількість закладів вищої освіти (університети, академії, інститути) сконцентрована у м. Києві, Харківській, Дніпропетровській, Львівській, Одеській та Запорізькій областях (табл. 1), що становить 62,6 відсотка від їхньої загальної кількості в Україні.

Таблиця 1

ЗВО на початок 2019/2020 навчального року за регіонами

Область	Кількість ЗВО			
	Усього	з них засновані на власності		
		державній	приватній	комунальній
м. Київ	65	33	2	30
Харківська	32	29	1	2
Дніпропетровська	25	17	2	6
Львівська	22	15	1	6
Одеська	20	18	–	2
Запорізька	12	6	1	5
Інші	105	71	7	27
Україна	281	189	14	78

* Джерело: Державна служба статистики України [3]

Варто зауважити, що більшість ЗВО (67,3%) засновані державою, на комунальну власність припадає 27,8%, а на приватну – лише 5,0%. Дані щодо розподілу кількості студентів за джерелами фінансування навчання студентів на початок 2019/2020 навчального року (табл. 2) свідчать, що найбільша частка тут припадає на кошти фізичних осіб (56,7% від загальної кількості в Україні), далі йде фінансування за рахунок коштів держави (42,3%), місцевих бюджетів (0,9%), юридичних осіб (0,1%).

Таблиця 2

Кількість студентів у ЗВО на початок 2019/2020 навчального року за джерелами фінансування їх навчання та регіонами

Область	Кількість ЗВО				
	Усього	у тому числі навчаються за рахунок коштів			
		державного бюджету	місцевих бюджетів	юридичних осіб	фізичних осіб
Вінницька	33 108	13 957	–	2	19 149
Волинська	17 834	9 646	–	–	8 188
Дніпропетровська	89 577	43 619	601	290	45 067
Донецька	25 749	13 898	–	47	11 804
Житомирська	18 002	7 310	526	531	9 635
Закарпатська	18 864	7 171	–	–	11 693
Запорізька	61 862	21 746	1 197	23	38 896

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Продовження таблиці 2

Івано-Франківська	29 410	10 241	–	2	19 167
Київська	21 087	11 087	18	–	9 982
Кіровоградська	8 583	4 809	–	54	3 720
Луганська	17 805	8 981	14	63	8 747
Львівська	105 084	50 205	465	77	54 337
Миколаївська	25 297	9 730	85	1	15 481
Одеська	85 298	31 159	–	22	54 117
Полтавська	36 614	12 483	4	13	24 114
Рівненська	26 515	11 065	1 493	42	13 915
Сумська	27 349	16 269	–	47	11 033
Тернопільська	32 782	12 342	1 062	6	19 372
Харківська	150 385	63 473	2 282	272	84 358
Херсонська	19 377	6 900	–	4	12 473
Хмельницька	25 833	10 718	1 878	4	13 233
Черкаська	30 908	13 438	926	–	16 544
Чернівецька	19 833	7 404	–	–	12 429
Чернігівська	14 681	7 379	–	10	7 292
м. Київ	324 284	129 937	375	195	193 777
Україна	1 266 121	534 967	10 926	1 705	718 523

* Джерело: Державна служба статистики України [3]

З розподілу кількості студентів ЗВО за формами навчання на початок 2019/2020 навчального року загалом по Україні бачимо, що на денну форму навчання припадало 70,2% від загальної кількості, на заочну – 29,6% і лише 0,2% – на вечірню форму навчання (табл. 3).

Таблиця 3

Кількість студентів у ЗВО на початок 2019/2020 навчального року за формами навчання та регіонами

Область	Кількість ЗВО			
	Усього	У тому числі за формами навчання:		
		денною	вечірньою	заочною
Вінницька	33 108	23 282	–	9 826
Волинська	17 834	13 848	–	3 986
Дніпропетровська	89 577	63 407	759	25 411
Донецька	25 749	16 915	–	8 834
Житомирська	18 002	12 396	–	5 606
Закарпатська	18 864	13 348	–	5 516
Запорізька	61 862	40 467	–	21 395
Івано-Франківська	29 410	21 171	–	8 239
Київська	21 087	13 827	–	7 260
Кіровоградська	8 583	6 721	–	1 862
Луганська	17 805	9 675	–	8 130
Львівська	105 084	81 158	298	23 628
Миколаївська	25 297	16 410	138	8 749
Одеська	85 298	61 856	51	23 391
Полтавська	36 614	25 355	–	11 259
Рівненська	26 515	17 676	138	8 701
Сумська	27 349	19 399	–	7 950
Тернопільська	32 782	22 728	–	10 054
Харківська	150 385	103 617	243	46 525

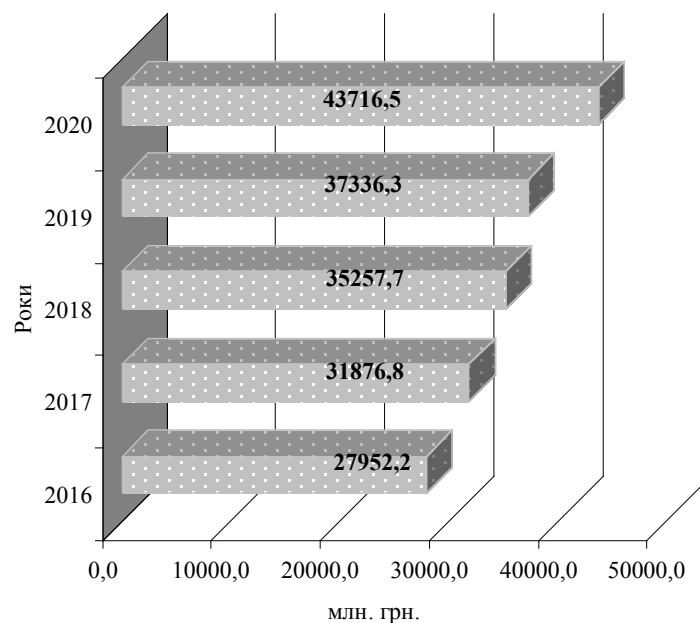

Херсонська	19 377	12 753	10	6 614
Хмельницька	25 833	18 195	–	7 638
Черкаська	30 908	20 739	191	9 978
Чернівецька	19 833	15 217	–	4 616
Чернігівська	14 681	10 483	–	4 198
м. Київ	324 284	228 420	396	95 468
Україна	1 266 121	889 063	2 224	374 834

* Джерело: Державна служба статистики України [3]

Цілком зрозумілим є те, що на м. Київ, Харківську, Дніпропетровську, Львівську, Одеську та Запорізьку області припадала найбільша кількість студентів (816,5 тис. осіб, або 64,5% від загальної кількості в Україні).

Очевидним є те, що процес надання якісної освіти передбачає належний рівень фінансування галузі загалом. Нині основна частина витрат на вищу освіту в Україні припадає на прямі витрати з державного бюджету, динаміка яких наведена на рис. 3.

Рис. 3. Динаміка прямих витрат з державного бюджету на вищу освіту

* Складено за даними Державної служби статистики України [3]

Як бачимо, дані щодо фінансування вищої освіти за рахунок держави упродовж останніх років свідчать про позитивну динаміку у цій царині. Так, розрахунки показують, що у середньому за рік розмір цих витрат збільшувався на 3698,8 млн грн.

Слід також зауважити, що вторгнення московської держави на територію України з метою повного знищення останньої неодмінно матиме негативний вплив на розвиток системи національної освіти у найближчій перспективі. Зрозуміло, що після здобуття перемоги основні фінансові ресурси будуть спрямовані на відбудову всього зруйнованого окупантами, таким чином, засобів на забезпечення необхідного рівня функціонування системи освіти тимчасово може не вистачати. За цих умов особливого значення матиме пошук шляхів та резервів, спрямованих на підтримання належного стану освітньої галузі, як запоруки успішного формування оновленого українського суспільства.

Отже, на сучасному етапі найбільшою характерною ознакою суспільства є зміни в усіх сферах життя, що нині просувають науку, економіку, промисловість, культуру, впливають на розвиток інформаційного й освітнього простору. Щоб досягти успіху, а іноді й просто вижити у сучасному швидкоплинному світі, люди повинні безперервно вчитися.

Основні правові, організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти створюють умови для посилення співпраці державних органів і бізнесу із закладами вищої освіти на принципах автономії закладів вищої освіти, поєднання освіти з наукою та виробництвом з метою підготовки

конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях встановлюються Законом України «Про вищу освіту» [4].

Молоді притаманний значний потенціал: мобільність, ініціативність, сприйнятливості до інноваційних змін, нових технологій, здатність протидіяти негативним викликам.

Як свідчить практика, натеper в Україні вже впроваджено цілу низку інструментів щодо участі молоді у процесах ухвалення рішень, реалізації молодіжної політики на місцевому та регіональному рівнях; започатковано численні програми, конкурси і проекти для самореалізації та сталого розвитку молоді.

Разом із тим з метою подальшої самореалізації та розвитку потенціалу молоді в Україні, її участі та інтеграції у суспільне життя урядом розроблено та прийнято Концепцію Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки, у тексті якої зазначено, що натеper у нашій державі існує ще ціла низка проблем, вирішення яких повинно забезпечити інтеграцію молоді у суспільне життя країни через підвищення рівня її свідомості, відповідальності, мобільності, економічної активності, життєстійкості, самостійності і спроможності.

Серед таких проблем, зокрема, виділено низький рівень адаптивності та життєстійкості молоді у динамічному світі через недостатній рівень компетентностей, а також невідповідність компетентностей, якими володіє молодь, сучасним вимогам суспільного життя та ринку праці в Україні.

Необхідно сказати, що згадана вище програма ґрунтується на аналізі стану і проблем розвитку української молоді, результатів виконання попередніх програм, а також враховує програмні вимоги і перспективи, визначені переглянутою Європейською хартією про участь молоді у громадському житті на місцевому та регіональному рівнях, планом заходів, Концепцією розвитку громадянської освіти в Україні, документами Організації Об'єднаних Націй, Європейського Союзу та Ради Європи, що регламентують засади розвитку молодіжної політики.

Для досягнення мети Програми передбачається реалізувати цілу низку пріоритетних завдань, до яких у контексті нашого дослідження належать:

- формування розуміння потреби у навчанні протягом життя;
- формування готовності та вміння діяти самостійно, знати та відстоювати свої права, нести відповідальність за свої дії та власне життя;
- вміння швидко адаптуватися до нових умов, об'єктивно оцінювати і реагувати на нові виклики та процеси, що відбуваються в державі та світі;
- формування критичного мислення, розвитку медіаграмотності;
- здійснення молоддю свідомого вибору життєвого шляху, професійного та кар'єрного розвитку, враховуючи власні інтереси, можливості та потреби ринку праці; ознайомлення з процесами державотворення;
- формування культури підприємництва (у тому числі соціального), використання інноваційного потенціалу, стимулювання до відкриття власної справи, просування (промоції) креативних індустрій серед молоді [5].

Висновки. Отже, трагічне сьогодення України вимагає суттєвих змін і адаптивних процесів у багатьох сферах діяльності держави, а особливо в освіті. Майбутнє України залежить від сформованих життєвих принципів кожного громадянина. Гіркі реалії жорсткої війни показують, що дієвою зброєю проти ненаситного дикого звіра є жертвність, патріотизм і єдність. Очевидно, що ці якості потрібно постійно розвивати. У процесі дослідження з'ясуємо, що заклад вищої освіти є одним із найкращих просторів особистісного і професійного самовизначення людини. Доведено, що необхідним складником соціалізації є державна політика, яку потрібно досліджувати як діяльність держави, її інституцій, які цілеспрямовані на реалізацію потенційних можливостей молоді.

Література:

1. Інтерактивна мапа пошкоджених і зруйнованих закладів вищої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/ministerstvo-osviti-i-nauki-ukrayini-zapuskaye-interaktivnu-mapu-zrujnovanih-i-poshkozhdzhenih-zakladiv-osviti> (дата звернення: 15.06.2022).
2. Бінерт О.В., Балаш Л.Я., Кулина С.Б. Необхідність застосування сучасних методів управління в освітній сфері. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. Випуск 2 (25). 2020. С. 155–159.
3. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 10.02.2022).
4. Olenych I., Gontar Z., & Borutska Y. The system of managing the pedagogical process of training students-specialists in the tourism sector in the conditions of COVID-19. *Revista Tempos e Espaços em Educação*, 2021. No. 14(33), e16569. DOI: <http://dx.doi.org/10.20952/revtee.v14i33.16569>.
5. Державна цільова соціальна програма «Молодь України». URL: <https://mms.gov.ua/molodizhna-politika/realizaciya-derzhavnih-program-u-sferi-molodi/derzhavna-cilova-socialna-programa-molod-ukrayini> (дата звернення: 10.05.2022).

УДК 351:328.185

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.41>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ КОРУПЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА У ПОСТВОЄННИЙ ПЕРІОД

Боголєпова Аліна,

здобувач третього (доктор філософії) освітнього рівня спеціальності «Публічне управління та адміністрування» кафедри публічного управління і проєктного менеджменту Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1669-2518>

Ковтун Оксана,

кандидат наук з державного управління, доцент, професор кафедри публічного управління і проєктного менеджменту Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0159-730X>

У статті здійснено науково-теоретичний аналіз реалізації політики у сфері запобігання та подолання корупції в Україні. Визначено чинники, що вплинули на зниження Індексу сприйняття корупції, серед яких слід виокремити нещодавню конституційну кризу, незавершеність реформ у сфері запобігання корупції у зв'язку із війною, переформатування діяльності основних суб'єктів реалізації антикорупційної політики, основна увага яких спрямована зараз на досягнення Перемоги, нестача професійних керівних кадрів основних спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції. Проаналізовано заходи та проєкти органів державної влади з початку війни – Національного агентства запобігання корупції, інших суб'єктів, що забезпечують антикорупційну діяльність. Авторами зазначено, що у поствоєнний період органам державної влади та інституціям, які реалізують антикорупційну політику, першочергово необхідно забезпечити виконання певних заходів, а саме: завершення впровадження застосування новітніх технологій електронного урядування; мінімізація розподільчих та дозвільних функцій; зменшення розміру державного апарату та встановлення обмежень щодо заробітної плати; підвищення професіоналізму посадових осіб; впровадження перевірки державних службовців на поліграфі; розробка дієвих механізмів контролю з боку громадських організацій, які користуються високою довірою громадян; публікація на прозорій основі звітів про розподіл фінансової допомоги щодо відбудови України за галузями та регіонами, територіальними громадами. Запропоновані авторами заходи дозволять знизити корупційні ризики у поствоєнний період, забезпечити прозорість діяльності органів державної влади та підвищити рівень довіри до них.

Ключові слова: корупція, державна влада, запобігання корупції, поствоєнний період, військовий стан, антикорупційна реформа.

Boholiepova Alina, Kovtun Oksana. Current problems of combating corruption in the conditions of war and the post-war period

In the article, a scientific and theoretical analysis of the implementation of the policy in the field of preventing and combating corruption in Ukraine was carried out. The factors that influenced the decrease of the Corruption Perception Index were determined, among them the following should be highlighted: the recent constitutional crisis; incompleteness of reforms in the field of corruption prevention due to the war; reformatting of the activities of the main subjects of the implementation of anti-corruption policy, whose main focus is now on achieving Victory; lack of professional management personnel of the main specially authorized counter-corruption entities.

Measures and projects since the beginning of the war of state authorities – the National Agency on Corruption Prevention, other entities providing anti-corruption activities, which contribute to reducing the level of corruption in such areas as education and volunteering, identification of sanctioned persons and their property, implementation of criminal proceedings together with investigative bodies, anti-corruption expertise, were analyzed.

One of the urgent tasks of state authorities in the field of corruption prevention is cooperation with the public sector, implemented through the project “Ukraine Now. Vision of the future”, which is aimed at forming a vision of the development of Ukraine in the next five years, as well as the educational platform NAZK.Study (online courses for a virtuous country), through which educational work will be carried out and a negative attitude towards all manifestations of corruption in society will be cultivated among young people.

In the field of education, in order to ensure a reduction in the level of corruption during the admission campaign-2022, in cooperation with the public organization "Association of Legal Clinics of Ukraine", an informational chatbot "Admission without bribes" was created, which allows applicants and anti-corruption officers of higher education institutions to prevent corruption and risks.

The authors indicate that in the post-war period, state authorities and institutions implementing anti-corruption policy must first ensure the implementation of certain measures, namely: completion of implementation of the latest electronic government technologies; minimization of distribution and permission functions; reducing the size of the state apparatus and establishing salary restrictions; increasing the professionalism of officials; implementation of civil servants' polygraph examination; development of effective control mechanisms by public organizations that enjoy high trust of citizens; publication on a transparent basis of reports on the distribution of financial aid for the reconstruction of Ukraine by industry and region, territorial communities. The measures proposed by the authors will reduce corruption risks in the post-war period, ensure the transparency of the activities of state authorities and increase the level of trust in them.

Key words: corruption, state power, prevention of corruption, post-war period, martial law, anti-corruption reform.

Під час війни та особливо у поствоєнний період важливим питанням є антикорупційна діяльність органів державної влади. Курс на європейську інтеграцію вимагає від України дотримання вимог Ради Європи, що потребує впровадження ефективних механізмів запобігання та протидії корупції, імплементації кращих зарубіжних практик боротьби з цим негативним соціальним явищем, насамперед політичних, нормативно-правових, організаційно-функціональних, інституційних механізмів подолання та попередження корупції, що успішно реалізовані в передових зарубіжних країнах. Тому вибрана тема дослідження є особливо актуальною в умовах протистояння військовій агресії росії та необхідності розбудови держави після війни.

Різним аспектам антикорупційної діяльності органів державної влади, питанням розробки та реалізації антикорупційної політики, а також впровадження антикорупційної реформи та антикорупційним механізмам присвячено низку доробок вітчизняних науковців. А саме праці В. Гвоздецького [1], В. Соловійова [2] присвячені фундаментальним дослідженням організаційно-правових, інституційних, політичних засад запобігання та протидії корупції; в доробках О. Васильєвої, Н. Васильєвої [3], колективу авторів [4] аналізується корупція як суспільне явище, що негативно впливає на імідж влади, знижує інвестиційні потоки, зменшує довіру громадян до органів державної влади, а також досліджується вплив корупційних ризиків на діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування.

Відповідно до Індексу сприйняття корупції Україна посіла 122-е місце серед 180 країн [5]. Отже, порівняно з 2020 роком Україна погіршила свій показник з 33 до 32 балів, і тим самим ситуація зі сприйняттям корупції погіршилась, а найбільш корумпованими в Україні є: органи освіти та медицини; система приватизації землі; оформлення закордонних паспортів; житлово-комунальна сфера; суди та правоохоронні органи; податкові та митні органи; органи та установи виконання покарань.

В «Transparency International Ukraine» зазначають, що індекс України у 2021 році погіршився, зокрема, через рішення Конституційного Суду від 27.10.2020 р., яким він звільнив від відповідальності за недостовірне декларування топ-посадовців, чиновників і суддів [5], що спричинило так звану «конституційну кризу» та майже паралізувало роботу антикорупційних органів.

Але слід зазначити, що протягом останніх десяти років цей показник мав тенденцію до поступового покращення, чому сприяло нарощення позитивного іміджу держави в напрямі здійснення антикорупційних реформ на міжнародному рівні, зокрема, підписання Угоди про асоціацію, вироблення Плану дій з візової лібералізації з ЄС, рекомендація Єврокомісії щодо надання Україні статусу кандидата на вступ. Але натепер вкрай проблематичним є питання формування професійного складу основних спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції: Національному антикорупційному бюро (НАБУ), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (САП), Вищого антикорупційного суду (ВАКС) та Агентства з розшуку та менеджменту активів (АРМА).

М. Мельник цілком слушно зазначає, що корупція як соціальне явище не може бути викорінена або ліквідована в будь-якій державі чи на якомусь конкретному етапі розвитку соціально-політичної системи [6]. Поки існує держава і публічна влада, корупція буде існувати, однак цілком реально знизити її рівень та обмежити масштаби поширення корупційних проявів.

Спираючись на досвід зарубіжних країн, у яких невеликий рівень корупції, головною помилкою протидії цьому суспільному явищу, на думку Є. Невмержицького, є боротьба лише з наслідками корупції, хоча такий метод є не суто правовим, а соціально-економічним, політичним та культурним. Досвід країн, де рівень корупції є мінімальним, переконує в тому, що застосування переважно репресивних заходів (методів) щодо протидії корупції є малоефективним, а інколи зовсім має негативні результати [7].

На жаль, через повномасштабне вторгнення росії на територію України у лютому 2022 року реформи, які були пов'язані з подоланням корупції, були поставлені на «паузу», а діяльність органів публічної влади, що забезпечували антикорупційну діяльність, спрямована на захист країни та боротьбу з ворогом.

Так, з початку війни Національне агентство запобігання корупції (НАЗК) повністю трансформувало свою діяльність, реалізуючи певні проєкти та законодавчі ініціативи, спрямовані на боротьбу з окупантами та наближення Перемоги.

Основними проєктами НАЗК на сьогодні є [8]:

1. Санкції: здійснюється допомога Міністерству закордонних справ у пошуку осіб, винних у початку війни в Україні, на яких ще не накладено санкції.

2. Task-force із виявлення активів підсанкційних осіб для їх вилучення заради відбудови України. До цього проєкту також залучені Офіс Генерального прокурора, Міністерство закордонних справ України, Міністерство юстиції України, Міністерство внутрішніх справ України, Національна поліція України, Служба безпеки України, НАБУ, АРМА та Державна служба фінансового моніторингу України.

3. Створення Порталу «Війна і санкції» для повідомлення про активи росіян, які винні у розв'язанні цієї війни [9]. Портал доступний трьома мовами (українською, англійською та російською) за посиланням: <https://sanctions.nazk.gov.ua/>. Головна мета порталу – поінформувати іноземні уряди та громадян про вже запроваджені санкції, залучити громадськість до глобальної кампанії із розширення санкційних списків щодо осіб, які підтримують війну, зокрема фінансово та інформаційно. Це дозволить забезпечити максимальний економічний тиск на співорганізаторів війни та наблизити перемогу України. Завдяки порталу отримано 296 повідомлень про активи осіб, причетних до агресії рф.

4. Штаб гуманітарної допомоги при НАЗК – Штаб UA. Штаб доставив понад 250 тонн гуманітарного вантажу до таких міст, як: Київ, Харків, Суми, Чернігів, Кривий Ріг, Краматорськ, Івано-Франківськ, Запоріжжя, Миколаїв. Штаб надав допомогу бійцям, які працюють на Донецькому, Дніпропетровському, Запорізькому, Луганському, Херсонському, Харківському, Сумському напрямках. Для них закупили та передали військове спорядження. Також завдяки Штабу UA наші воїни у Донецькій та Харківській областях отримали технічне спорядження і більше 200 одиниць необхідних засобів у вигляді аптечок, тренажерів тощо [10].

5. Прозора та некорупційна гуманітарна допомога, а також антикорупційна експертиза. НАЗК аналізує корупційні ризики в межах надання гуманітарної допомоги. Також проводиться оперативна антикорупційна експертиза актів Уряду, аби всі рішення залишалися прозорими та не містили ризиків, які можуть проявитися в майбутньому.

Так, за перше півріччя 2022 року НАЗК відповідно до ст. 55 Закону України «Про запобігання корупції» [11] провело у встановленому порядку антикорупційну експертизу проєктів нормативно-правових актів (НПА), що вносяться на розгляд Верховної Ради України або Кабінету Міністрів України. До проведення експертизи залучаються представники Громадської ради при НАЗК, фахівці державних органів, інших підприємств, установ, організацій, а також експерти міжнародних організацій, представники громадських об'єднань за їхньою згодою [12].

Кількість НПА, які були предметом антикорупційної експертизи НАЗК, за їхньою галузевою та секторальною належністю: 60 – сфера правосуддя та правоохоронної діяльності; 50 – соціально-гуманітарна сфера, у тому числі відшкодування збитків, які пов'язані зі збройною агресією рф; 30 актів по кожній сфері – податки і збори у період воєнного часу, корпоративне управління, будівництво та архітектура; по 20 – митна справа, екологія та природокористування; по 10 – публічні закупівлі, промислово-економічний комплекс, охорона здоров'я [12].

Також реалізується новий проєкт «Ukraine Now. Візія майбутнього», який спрямований на формування бачення розвитку України в найближчі п'ять років, у рамках реалізації якого відбулося перше обговорення уроків війни у форматі публічного діалогу. Співорганізатором заходу виступив CEO Club Ukraine [13].

НАБУ і САП зосередили свою роботу на збереженні процесуальних строків у справах. Аби після перемоги можна було продовжувати розслідування та скеровувати кримінальні провадження до суду. Детективи НАБУ і прокурори САП не закрили жодну справу через війну, навпаки, строки досудового розслідування продовжуються, щоб детективи мали змогу повноцінно зібрати всі докази. Ба більше, з початку повномасштабної війни НАБУ та САП уже скерували до суду три резонансні справи [14].

У рамках зниження корупційних ризиків у сфері освіти НАЗК продовжує працювати над забезпеченням прозорості та доброчесності вступної кампанії 2022 року. У співпраці з Асоціацією юридичних клінік України був створений інформаційний чат-бот «Вступ без хабарів» (@VstupBezHabarivBot), за допомогою якого абітурієнти та їхні батьки мають можливість розібратися з імовірними корупційними

ризиками, а також як швидко і легко повідомити про корупцію. Окрім того, чат-бот має функціонал для антикорупційних уповноважених закладів вищої освіти та допоможе швидко знайти детальний опис корупційних ризиків та заходи для їх мінімізації [15].

Для просвітницької роботи та підвищення рівня грамотності громадян в антикорупційній сфері задля формування громадської доброчесності як суспільного явища відбулася презентація навчальної платформи НАЗК «Навчальна платформа NAZK.Study – онлайн-курси для доброчесної країни», під час якої презентовано навчальну платформу NAZK.Study, новий онлайн-курс від Офісу доброчесності НАЗК «Основи антикорупції для всіх і кожного» та можливості навчання для освітян, антикорупційних уповноважених, публічних службовців, молоді та всіх охочих дізнатися більше про антикорупцію й доброчесність [16].

Всі вищезазначені проєкти призвели до покращення рівня довіри громадян до окремих інституцій. Згідно з проведеним соціологічним дослідженням Gradus Research, найбільший рівень довіри українці мають до Збройних сил України (69%), на другому місці – Президент України (63%); на четвертому – Національна поліція (38%), на п'ятому – Уряд України (21%) [17].

Виходячи із вищезазначеного, пріоритетом сьогодення є розробка проєктів, необхідних реформ для удосконалення та пристосування системи органів державної влади до корупційних викликів, пов'язаних із поствоєнною розбудовою.

У звіті «Україна 2022. Як не втратити свій шанс стати сильною державою» аналітичного центру «Український інститут майбутнього» зазначено, що збалансована модель управління може бути розроблена лише в такому випадку, якщо різні реформи управління є послідовними та всебічно узгодженими – як усередині своєї «зони відповідальності», так і між собою. Розрізнений підхід до реформи управління, що застосовувався в минулому, не працює. Відносини між гілками влади та парламентська реформа, правила фінансування політичних партій, боротьба з корупцією в державному секторі, механізми внутрішнього та зовнішнього контролю, державні закупівлі й управління державними фінансами, реформа корпоративного управління державними підприємствами, цифровізація, децентралізація – все це має розглядатися як частини одного цілого, як фрагменти єдиного пазлу, на відміну від минулої практики [18].

З огляду на ці обставини, у поствоєнний період органам державної влади необхідно буде докласти в декілька разів більше зусиль для відновлення позитивного антикорупційного іміджу. Для досягнення успіху в цьому напрямі необхідно реформувати взаємопов'язані між собою системи: публічного управління та запобігання корупції.

Натепер урядом визначено пріоритетні напрями антикорупційної Стратегії [19], що повинні надати результати в короткостроковій перспективі. Засоби протидії корупції, які використовують у нашій державі, потребують більших ресурсів порівняно із зарубіжними країнами. Однак є підстави вважати, що у поствоєнний період Європейський Союз та інші країни світу будуть зацікавлені в підтримці та наданні міжнародної допомоги для відбудови нашої держави.

Отже, для реалізації вище поставлених завдань у поствоєнний період органам державної влади та інституціям, що реалізують антикорупційну політику, насамперед необхідно забезпечити виконання певних заходів (деякі з них необхідно закріпити в правових нормах), а саме:

- завершення впровадження застосування новітніх технологій електронного урядування, спираючись на досвід розвинутих зарубіжних країн та за рахунок фінансування з фондів ЄС;
- мінімізацію розподільчих та дозвільних функцій;
- зменшення розміру державного апарату та встановлення обмежень із заробітної плати;
- підвищення професіоналізму посадових осіб;
- впровадження перевірки державних службовців на поліграфі;
- розробку дієвих механізмів контролю з боку громадських організацій, які користуються високою довірою громадян;
- публікацію на прозорій основі звітів про розподіл фінансової допомоги щодо відбудови України за галузями та регіонами, територіальними громадами.

Задля мінімізації розподільчих та дозвільних функцій необхідно реформування державного управління, в якому система органів влади повинна бути керованим, публічним механізмом з чітким розподілом повноважень і переліком державних функцій та який буде зорієнтований на задоволення потреб суспільства. Саме цей механізм (механізми) здатен підвищити ефективність державного управління та зменшити навантаження на державний бюджет.

Впровадження перевірки державних службовців на поліграфі під час працевлаштування на державну службу дозволить створити прозоре формування кадрового забезпечення в державній службі та стане однією із дієвих систем у запобіганні проявам корупції в діяльності органів державної влади.

Розробка дієвих механізмів контролю з боку громадських організацій, а саме їх якісного розширення та зокрема їх ресурсного потенціалу, вдосконалив комунікацію між публічною владою та громадськими організаціями, покращить рівень їхніх спільних заходів, забезпечить ефективну участь громади в публічному контролі за діяльністю органів державної влади.

Завершення впровадження застосування новітніх технологій електронного урядування, спираючись на досвід розвинутих зарубіжних країн та за рахунок фінансування з фондів ЄС, дасть змогу здійснити технологічний прорив у процесах цифрового розвитку українського суспільства. Одним із основних обов'язків держави задля зменшення рівня корупції є максимальна цифровізація всієї сфери публічного управління та адміністрування.

Зменшення розміру державного апарату є вкрай важливим кроком у процесі впровадження реформи державного управління та управління людськими ресурсами. Це дасть змогу підвищити ефективність державного управління, зменшити витрати на його утримання та навантаження на бюджет.

Встановлення обмежень із заробітної плати необхідні Україні у зв'язку з тим, що спостерігаються значні диспропорції в оплаті праці чиновників, владного апарату, керівників державних підприємств та громадян, що призводить до негативних настроїв у суспільстві та знижує авторитет публічної влади. Якщо порівнювати заробітні плати державних службовців зарубіжних країн, то найменші заробітні плати мають посадовці з України, але ми держава, де спостерігається одне з найбільших перевищень доходів державних посадовців над середньою заробітною платою по країні.

Підвищення професіоналізму посадових осіб, заохочення до навчання, оволодіння новими компетенціями, вдосконалення наявних та здобуття нових знань службовців є одним із найважливіших завдань публічної служби. Органи влади не повинні зупинятись на стандартних програмах підвищення кваліфікації, а постійно модернізувати свої навчальні програми разом зі змінами в державі, суспільстві та світі.

Отже, досягти ефективної протидії корупції в умовах поствоєнної модернізації країни можна лише шляхом об'єднання зусиль держави та інститутів громадянського суспільства з метою підвищення рівня прозорості діяльності органів публічної влади, підвищення довіри з боку громадян до влади та подолання корупційних ризиків.

Література:

1. Гвоздецький В.Д. Організаційно-правові засади запобігання і протидії корупції в Україні : монографія. Київ : МП Леся, 2018. 592 с.
2. Соловійов В.М. Запобігання і протидія корупції у державному управлінні : монографія. Київ : Інститут законодавства Верховної Рада України, 2012. 508 с.
3. Васильєва О.І., Васильєва Н.В. Корупція – одна з найактуальніших проблем сучасності. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 6. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156-2019.6.1> (дата звернення: 10.05.2022).
4. Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування : монографія / за ред. Ю.В. Ковбасюка і проф. В.Л. Федоренка. Київ : Видавництво Ліра-К, НАДУ, 2016. 524 с.
5. Індекс сприйняття корупції 2021 (Corruption Perceptions Index – CPI). *Transparency International Ukraine*. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-korupsiyi-2021/> (дата звернення: 04.04.2022).
6. Мельник М.І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції : автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 32 с.
7. Невмержицький Є. Механізми протидії корупції: стан та проблеми вдосконалення. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2008. № 3. С. 62–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2008_3_11 (дата звернення: 15.05.2022).
8. Проекти НАЗК на час війни. / Офіційний вебсайт НАЗК. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/proekty-nazk-na-chas-vijny/> (дата звернення: 04.04.2022).
9. В Україні запустили портал «Війна і санкції», аби запровадити санкції до якомога більшої кількості співучасників війни РФ проти України. / Офіційний вебсайт НАЗК. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/war-and-sanctions/> (дата звернення: 05.04.2022).
10. 5 місяців війни: результати роботи НАЗК. / Офіційний вебсайт НАЗК. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/5-misyatsiv-vijny-rezultaty-roboty-nazk/> (дата звернення 04.08.2022).
11. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. Дата оновлення: 03.08.2022. *Законодавство України* : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 07.08.2022).
12. Антикорупційна експертиза НАЗК: результати роботи у першому півріччі 2022 року. Київ, Національне агентство з питань запобігання корупції, 2022. 24 с. URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/zvit-AKE-I-pivrichchya-2022-1.pdf> (дата звернення 05.08.2022).
13. НАЗК разом з CEO Club провели перше обговорення уроків війни у форматі діалогу. / Офіційний вебсайт НАЗК. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/nazk-razom-z-ceo-club-provely-pershe-obgovorennya-urokiv-vijny-u-formati-dialogu/> (дата звернення 06.08.2022).

14. Антикорупційні органи під час війни: над чим працюють НАБУ та САП. / Офіційний сайт Transparency International Ukraine. URL: <https://ti-ukraine.org/news/antykoruptsijni-organy-pid-chas-vijny-nad-chym-pratsyuyut-nabu-ta-sap/> (дата звернення: 08.05.2022).
15. НАЗК разом з партнерами запустили чат-бот, який допоможе протидіяти корупційним ризикам під час вступної кампанії. / Офіційний вебсайт НАЗК. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/nazk-razom-z-partneramy-zapustyly-chat-bot-yakuj-dopomozhe-protydiyaty-koruptsijnymu-ryzykam-pid-chas-vstupnoyi-kampaniyi/> (дата звернення: 09.08.2022).
16. Презентація навчальної платформи NAZK.Study. / Офіційний вебсайт НАЗК. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/prezentatsiya-navchalnoyi-platfomy-nazk-study/> (дата звернення: 02.08.2022).
17. Суспільно-політичні настрої під час повномасштабного вторгнення військ російської федерації на територію України – третя хвиля дослідження. Gradus Research Company. *Аналітичний звіт. Березень 2022*. URL: https://gradus.app/documents/195/Gradus_Report_War_29032022_w3_ua_final.pdf (дата звернення: 10.05.2022).
18. Україна 2022. Як не втратити свій шанс стати сильною державою. / Сайт Українського інституту майбутнього. URL: <https://uifuture.org/publications/ukrayina-2022-yak-ne-vtratyty-svij-shans-staty-sylnoyu-derzhavoyu/> (дата звернення: 04.05.2022).
19. Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки : Закон України від 20.06.2022 р. № 2322-IX. *Законодавство України* : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text> (дата звернення: 04.08.2022).

UDC 351:339.5:353

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.42>**PUBLIC ADMINISTRATION OF INTERNATIONAL TRADE: REGIONAL ASPECT****Kiforenko Oksana,**

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Postdoctoral Researcher of the Department of Regional Policy,
Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID ID: 0000-0001-8838-0068*

The globalisation processes are expanding, making all the subjects of the global functioning system interdependent on each other. One of the pros of globalisation is the possibility to exchange goods and services between the subjects either on the global or regional levels. Such an exchange of goods and services is considered international trade. International trade is carried out in the forms of exports and imports. International trade influences any region's economic functioning, including dynamics and volatility of economic growth as well as labour market performance. Public administration includes state governance (executed by the state authorities), regional and local governance (executed by the regional and local bodies of state power) and public governance (carried out by the non-state entities, NGOs, etc). The subject of international trade public administration to be paid attention at in this research is the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine, which is a non-governmental non-profit self-governing organization that unites legal entities and citizens of Ukraine registered as entrepreneurs, as well as their associations, on a voluntary basis. The regional structure of chambers of commerce includes the central Chamber of Commerce and Industry of Ukraine and 25 regional Chambers. The Chamber of Commerce and Industry of Ukraine a member of the International Chamber of Commerce and the World Federation of Chambers as well as the Association of European Chambers of Commerce and Industry. The public administration of international trade effectiveness has been evaluated through its indirect impact on the regional performance in general. The amounts of Gross Regional Product for the regions of Ukraine and their shares of the Gross Regional Product have been visualised, analysed and compared. The subjects to use the research itself and its results have been defined and the prospects as well as the further research development limitations have been stated.

Key words: public administration, international trade, Chamber of Commerce and Industry of Ukraine, region.

Кіфоренко Оксана. Публічне управління міжнародною торгівлею: регіональний аспект

Глобалізаційні процеси стають інтенсивнішими, роблячи всі суб'єкти глобальної системи функціонування взаємозалежними один від одного. Одним із плюсів глобалізації є можливість обміну товарами та послугами між суб'єктами як на глобальному, так і на регіональному рівнях. Такий обмін товарами та послугами вважається міжнародною торгівлею. Міжнародна торгівля здійснюється у формах експорту та імпорту. Міжнародна торгівля впливає на економічне функціонування будь-якого регіону, включаючи динаміку та мінливість економічного зростання, а також показники ринку праці. Публічне управління включає в себе державне управління (здійснюється органами державної влади), регіональне та місцеве управління (здійснюється регіональними та місцевими органами влади) та громадське управління (здійснюється недержавними організаціями, громадськими організаціями, тощо). Суб'єктом публічного управління міжнародною торгівлею, якому приділено увагу в даному дослідженні, є Торгово-промислова палата України, яка є недержавною неприбутковою самоврядною організацією, що об'єднує юридичних осіб та громадян України, зареєстрованих як підприємці, а також їх об'єднання, на громадських засадах. Регіональна структура торгово-промислових палат включає центральну Торгово-промислову палату України та 25 регіональних палат. Торгово-промислова палата України є членом Міжнародної торгової палати та Всесвітньої федерації торгово-промислових палат, а також Асоціації торгово-промислових палат Європи. Ефективність державного управління міжнародною торгівлею оцінювалася через його опосередкований вплив на показники функціонування регіону в цілому. Із цією метою було візуалізовано, проаналізовано та порівняно обсяги валового регіонального продукту по регіонах України та їх частки у валовому регіональному продукті країни. У статті також визначено суб'єктів використання самого дослідження та його результатів, сформульовано перспективи та обмеження подальшого розвитку дослідження.

Ключові слова: публічне управління, міжнародна торгівля, Торгово-промислова палата України, область.

The globalisation processes, though being a little bit slowed down by the COVID-19 pandemics, are still expanding, making all the subjects of the global functioning system, being it a country, a company or a single human being, more and more interdependent on each other. Such interdependence has its pros and cons, however, like everything in this world. One of the biggest pros of the globalisation and interdependence spoken above is the possibility to exchange goods and services between the subjects either on the global or regional levels. Such an exchange of goods and services mentioned previously is considered international trade. International trade has long become a part of everyone's life, whether it is the fruit we have at breakfast or

the electrical devices we use, our daily routine depends on complex trade flows and production processes scattered across multiple countries (European Commission, 2019). International trade is carried out in the forms of exports and imports. There many definitions of both notions mentioned above, but the essence is generally the same and that is that exports are defined as movable goods and services produced within the boundaries of one country and traded with another country. The sale of the said goods and services generates foreign currency earnings for the country that produces them and boosts its economic growth (Focus-Economics, n.d.). Due to the viewpoint expressed earlier, any country does its best to increase its exports amount, but that, in turn, has also two sides, simply to say the positive and the negative one, though the more detailed research of the said matter would be a topic of another research. It should also be added, that imports are goods or services bought in one country that was produced in another (Segal, 2021). More than that, international trade gives countries the opportunity to sell the goods and services of which they have some surplus, spending more decent amounts of money to import the goods and services they either don't produce or which production is either cost or labour too intensive.

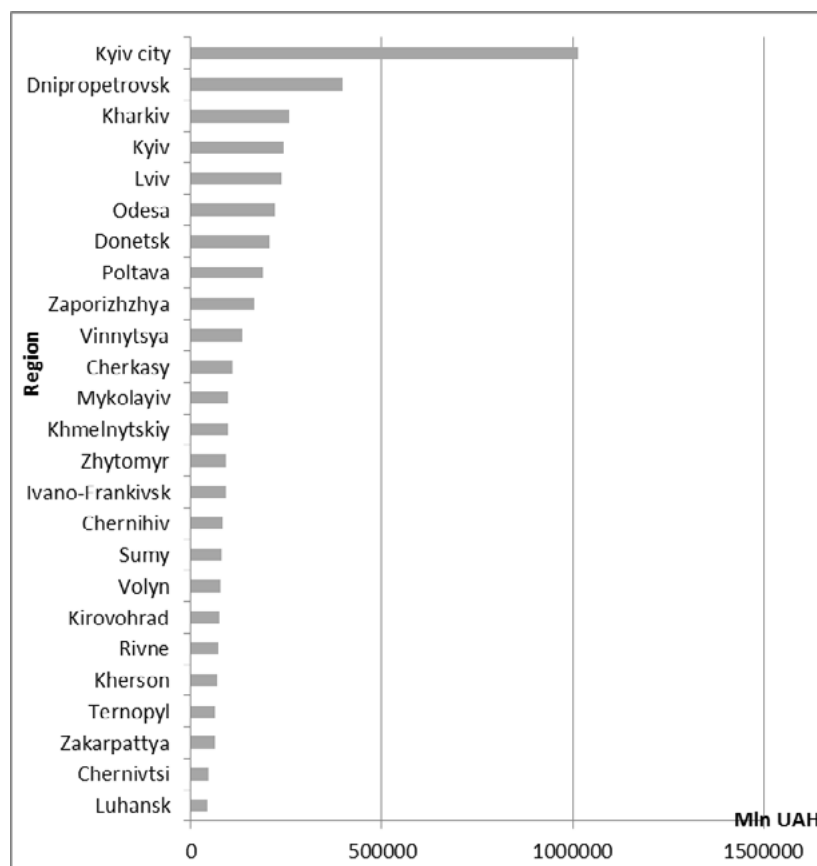
But the international trade is very important not only for the whole countries or countries unions, but for single regions as well, because it influences the region's economic performance, including dynamics and volatility of economic growth as well as labour market performance (Umiński & Nazarczuk, (2021). Thanks to international trade, a vast amount of jobs are created, that, in turn contribute to both local and regional economic and social development. Many companies – big, medium and small – are being created and expanded thanks to the necessity to satisfy the needs of international trade. Everything stated above and far more contribute to the manufacturing output growth on both regional and country levels, satisfying both the needs for exports and the local ones. So, taking into account both the pros and cons of international trade, all the regional subjects can benefit a lot from it either for themselves alone or the whole region as well in case of its effective public administration. Just as a reminder, it should be stated here, that public administration includes state governance (executed by the state authorities), regional and local governance (executed by the regional and local bodies of state power) and public governance (carried out by the non-state entities, NGOs, etc).

The subject of international trade public administration to be paid attention at in this research is the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine, which is a non-governmental non-profit self-governing organization that unites legal entities and citizens of Ukraine registered as entrepreneurs, as well as their associations, on a voluntary basis (Chamber of Commerce and Industry of Ukraine, 2022). The Chamber of Commerce and Industry is a legal entity. The members of the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine are chambers of commerce and industry established in accordance with the Law of Ukraine 'On Chambers of Commerce and Industry in Ukraine', legal entities established and operating in accordance with the legislation of Ukraine, citizens of Ukraine registered as entrepreneurs, and their associations (Law of Ukraine 'On Chambers of Commerce and Industry in Ukraine', 2022). Talking about the international level of functioning, it should be noted, that the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine has 70 representatives in 56 countries. Another fact pointing the international expansion of the mentioned Chamber activity is, that it is a member of the International Chamber of Commerce and the World Federation of Chambers as well as the Association of European Chambers of Commerce and Industry (Chamber of Commerce and Industry of Ukraine, 2022). In addition, within the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine the International Commercial Arbitration Court and the Maritime Arbitration Commission operate, whose activities are regulated by the legislation of Ukraine (Law of Ukraine 'On Chambers of Commerce and Industry in Ukraine', 2022).

The regional structure of chambers of commerce includes the central Chamber of Commerce and Industry of Ukraine and 25 regional Chambers (Chamber of Commerce and Industry of Ukraine, 2022). The members of the regional chambers of commerce and industry are simultaneously the members of the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine (Law of Ukraine 'On Chambers of Commerce and Industry in Ukraine', 2022). The chambers mentioned above provide practical assistance to entrepreneurs in conducting trade and economic operations either on domestic or foreign markets, contribute to the development of the Ukrainian goods and services export, providing their members with a wide range of professional services, including consulting on foreign trade and market evaluation. They also carry out an independent examination of goods as well as carry out an assessment of movable and immovable property and intangible assets. In addition, they provide bar coding and patent licensing services, draw up documentation to ensure protection of intellectual property rights, etc (Chamber of Commerce and Industry of Ukraine. 2022). As 85% of Chamber members are small and medium-sized businesses while 15% are large companies, branch committees of entrepreneurs operate under the said Chamber. They conduct independent examinations of normative legal acts regulating business and foreign economic activity as well as examinations of issues related to the rights and interests of entrepreneurs, plus they prepare proposals for their improvement to state authorities on behalf of the Chamber

members (Chamber of Commerce and Industry of Ukraine, 2022). In such a way, the Chamber takes an active part in the public administration of not only the international trade issues, but of many other spheres of the economic and social functioning of a single region or the whole country. Participating in such a way in the life and functioning of a country as a whole and every single region in particular, the Chambers mentioned above contribute to the overall development of a region/a country and not only to the international trade functioning. Therefore, the more effective the said Chambers work, the more businesses get involved into international trade, increasing their revenues, contributing to the more intensive development of many other spheres for the human activity either a single region or the whole country. But how should one assess the effectiveness of a public administration subject functioning? Of course, there are some complicated techniques of the public officials decisions effectiveness evaluation, but they are either too complicated to be implemented right away or they assess only one aspect of the decision making process. It is being suggested in the research presented in this paper to evaluate the activity effectiveness for the public administration institution mentioned above by analysing the ranking of the Ukrainian regions as for the Gross Regional Product (further – GRP) amount in 2020. Of course, it would be more logical to analyse the exports amount or the ranking of the regions as for the share in the said total amount of Ukraine. But that would be the so-called the first step analysis, simply saying the assessment for the direct impact of the institutions spoken about previously. It would be more interesting and useful to evaluate the public administration of international trade effectiveness through its indirect impact on the regional performance in general, meaning the amount of Gross Regional Product (Figure 1).

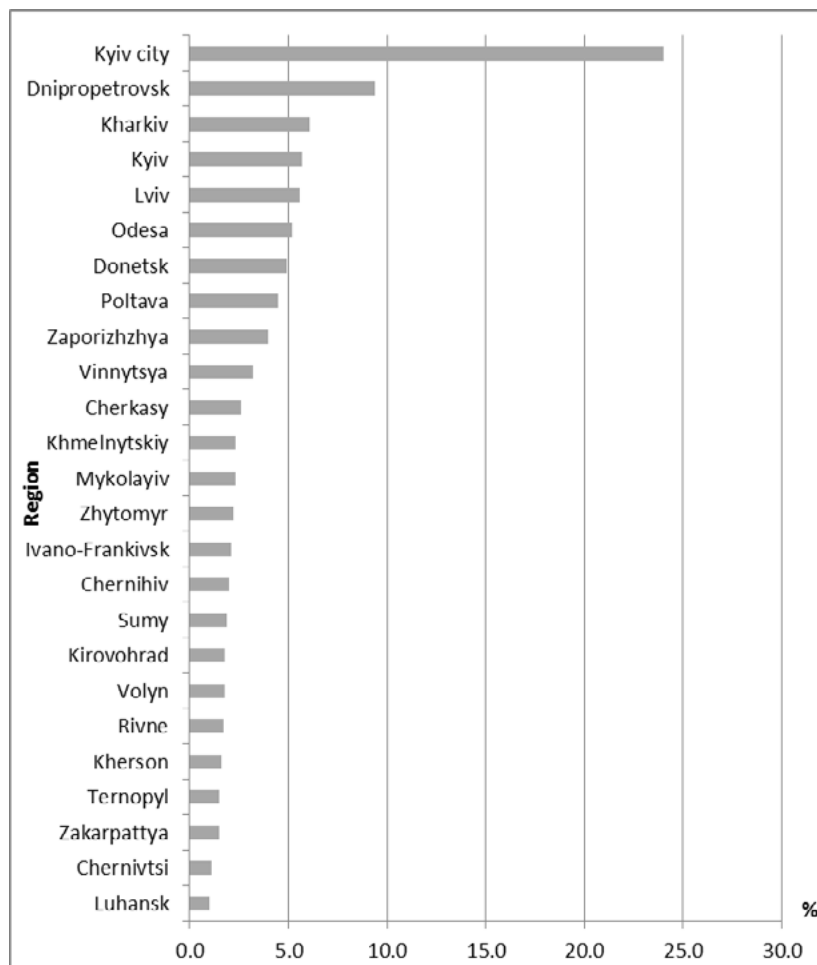
Source: author's own elaboration on the basis of the data from (State Statistics Service of Ukraine, 2022)

Figure 1. Gross Regional Product of Ukraine in 2020, mln UAH

Having considered the data depicted in the figure given above, we can see, that, visually judged, the ranking for the regions of Ukraine according to their GRP amount can be provisionally divided into two parts – the lower part includes the regions from Luhansk to Mykolaiv included and the upper part – from Cherkasy to Kyiv city included. Though, the GRP of Kyiv city is so big, that it stands out from all the other regions of Ukraine. It should be explained here, that due to the special status the capital of Ukraine has, it is included in all the statistical tables and lists separately from Kyiv region. Having double checked the assumption expressed earlier, it was proved by the GRP amount figures, that the lower part of the ranking for the regions of Ukraine

presented in Figure 1 includes the regions from Luhansk through Mykolaiv included, having the GRP amount from approximately four to ten bln UAH. The upper part of the said ranking includes the regions from Cherkasy to Kyiv city included, having the GRP amount from ten to trillion UAH (in case of Kyiv city). If we pay a special attention at the top three regions from the ranking presented above, we see, that three different macro regions of Ukraine are presented there, meaning – the Northern, the Central and the Eastern ones. The highest position the representative of the Western macro region takes is 5, while the Southern macro region is represented on its highest sixth position. To see what place in the ranking for the Ukrainian regions as for their share in the GRP total every region takes and to compare them to those taken in the ranking according to the GRP amount, let's follow the data presented in Figure 2.

Source: author's own elaboration on the basis of the data from (State Statistics Service of Ukraine, 2022)

Figure 2. Regional Share of Gross Regional Product of Ukraine in General Total in 2020, %

Having compared the positions of the regions in the rankings depicted in Figures 1 and 2, we see, that four regions changed their places in Figure 2 if compared to those in Figure 1. These are – Khmelnytskyi region took the 13th place after Mykolaiv in Figure 1, having changed their places with each other in Figure 2. In addition, Kirovohrad region took the 19th place in Figure 1 right after Volyn, having changed their positions with one another in Figure 2. All the other regions didn't change their places in the ranking as for the share in the GRP compared to those of the GRP amount. If we talk about the share of the GRP of each Ukrainian region, we cannot divide the ranking into two or three groups just like we did in the case with the previous ranking as the values of the said shares are not that clearly different as in the previous case. But we can group the regions according to the share values in the following way – the shares from one to two per cents of the GRP take Luhansk, Chernivtsi, Zakarpattya, Ternopyl, Kherson, Rivne, Volyn, Kirovohrad and Sumy regions. The shares from two to three per cents take Chernihiv, Ivano-Frankivsk, Zhytomyr, Mykolayiv, Khmelnytskyi and Cherkasy regions. Vinnytsya region alone takes a little bit more than three per cents of the GRP, while the list of the region, taking from four to five per cents of the GRP is a little bit longer – Zaporizhzhya, Poltava

and Donetsk. Odesa, Lviv and Kyiv regions take from five to six per cents of the GRP, while Dnipropetrovsk takes almost 9.5% with Kyiv city being the very top, making 24% of the GRP.

So, the effective public administration of any sphere of a human activity contributes not only to the faster and better development and more successful functioning of the said sphere but to the other spheres connected with it directly or indirectly. Effective public administration does not mean, that only one institution being it a state, local or civil one, should do one's best to deliver the best services possible, but the joint efforts of all the state and non-state institutions and organisations should serve the public good to the highest extend possible, especially in the times of such difficult challenges. The example of such a timely response to the needs of time is the decision of the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine to simplify the procedure for certification of force majeure circumstances, given the extremely difficult situation our country is facing nowadays (Press service of the Chamber of Commerce and Industry, 2022). The results of the research show how effective the public administration of the Ukrainian regions work judging by the results of the Gross Regional product amounts and the shares the regions take in the said GRP. But, as it has been already stated above, the showed results are not to be praised/condemn for the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine and its regional Chambers alone. The research showed the results of the joint work of the public administration officials and institutions of not only those indulging into the international trade issues alone, as no region can depend on only one economy sphere to function stably, but all those on whom the stable and successful functioning of any single region in particular and therefore of the whole country in general depends. The research itself as well as its results will be interesting and useful for the public administration officials, institutions and their employees indulged into all the spheres connected with international trade, representatives of academic world as well as decision makers of all the levels. The extreme importance of international trade in general and the agricultural products trade in particular, especially under the difficult challenges of nowadays, makes the presented research worth to be expanded and deepened. Though, the very challenges spoken above as well as their consequences are to be eventual limitations for the further research conduction.

References:

1. Торгово-промислова палата України. (2022). Про палату. URL: <https://uccci.org.ua/about>.
2. European Commission. (2019). Trade For You Too: Why is trade more important than you think? URL: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2019/may/tradoc_157903.pdf.
3. Focus-Economics. (n.d.). Exports (USD billion). URL: <https://www.focus-economics.com/economic-indicator/exports-usd>.
4. Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні». (2022). Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
5. Пресслужба ТПП. (2022). ТПП ухвалила рішення спростити процедуру засвідчення форс-мажорних обставин. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/tpp-uhvalila-rishennya-sprostiti-proceduru-zasvidchennya-formazhernih-obstavin.html>.
6. Segal, T. (2021). Import Definition. URL: <https://www.investopedia.com/terms/i/import.asp>.
7. Державна служба статистики України. (2022). Регіональна статистика. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ2_u.htm.
8. Umiński, S. & Nazarczuk, J. M. (2021). Regions in International Trade. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9788395815041/html>.

УДК 351.88:342.95

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.43>

ВПЛИВ КОРУПЦІЇ НА СИСТЕМУ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Предко Михайло,

аспірант кафедри парламентаризму

Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-7031-1889

У статті акцентовано увагу на тому, яким чином феномен «корупція» впливає на систему публічного управління, до яких призводить наслідків, які й спонукають до необхідності розробки ефективної національної антикорупційної стратегії. Подано найбільш поширене визначення корупції як інструмента отримання надприбутку, як зловживання службовими повноваженнями та переслідування суто особистісних інтересів. На цій підставі зазначено, що корупційні дії спричиняють реальну загрозу національній безпеці української держави (інституційний, правовий, світоглядний, морально-етичний рівні тощо), створюючи тим самим міцне підґрунтя для конструювання відповідної політичної міфотворчості. Міф, пропонуючи певну мовну конструкцію для опису дійсності, за допомогою своїх виражальних засобів формує стереотип, який вдало приховує агресивно-руйнівний потенціал системної корупції. Відстежується функціональна спорідненість і взаємозв'язок міфу та стереотипу, їх здатність пробивати захисні механізми свідомості й досягати певної мети в публічно-управлінській діяльності. Визначено, що для мінімізації корупційних дій насамперед необхідно усунути інституційні, особистісні чинники, які сприяють їм, слугують благодатним підґрунтям для їх виникнення. Це вимагає вироблення ефективних антикорупційних стратегій, які б змогли обмежити корупційні зловживання в системі публічного управління. Корупція як соціальне явище вирізняється амбівалентним характером: з одного боку, вона виникає в процесі діяльності влади, безпосередньо впливає на формування та функціонування владних інституцій та має яскраво виражений негативний характер, а з іншого – значною мірою мотивує необхідність розробки науково виважених антикорупційних стратегій, здатних мінімізувати її згубний вплив не лише на саму сутність публічної влади, але й суспільство загалом.

Ключові слова: корупція, якість публічного управління, політична міфотворчість, стереотип, громадянське суспільство.

Predko Mykhailo. The influence of corruption on the system of public administration in Ukraine

The article focuses on how the phenomenon of “corruption” affects the public administration system, which leads to consequences that prompt the need to develop an effective national anti-corruption strategy. The most common definition of corruption is a tool for obtaining superprofits as a result of abuse of official powers and the pursuit of personal interests as an official is presented. On this basis, it is indicated that corrupt actions entail a real threat to the national security of the Ukrainian state (institutional, legal, ideological, moral levels, etc.), thus creating a solid foundation for constructing the corresponding political myth-making. The myth, offering a specific language construction to describe reality, with the help of its expressive means forms a stereotype that successfully hides the aggressively destructive potential of systemic corruption. The functional relationship between myth and stereotype, their ability to break through the defence mechanisms of consciousness and achieve a specific goal in public management activities are monitored. It has been determined that to minimize corrupt actions, first of all, it is necessary to eliminate the institutional and personal factors that contribute to them, serving as a fertile basis for their occurrence. This requires the development of effective anti-corruption strategies that could limit corruption abuses in the public administration system. An ambivalent nature characterizes corruption as a social phenomenon: on the one hand, it arises in the process of government activities, has a direct impact on the formation and functioning of government institutions and has a pronounced negative character; and on the other hand, it largely motivates the need to develop scientifically balanced anti-corruption strategies, capable of minimizing its destructive influence not only on the very essence of public authority but also on society as a whole.

Key words: corruption, quality of public administration, political myth-making, stereotype, civil society.

Сучасні глобалізаційні процеси здійснюють вплив на всі сфери людського життя, урізноманітнюють його, сприяють зростанню плюралізму, що потребує нового бачення світу в усіх його проявах. Ці процеси не оминули й суспільно-політичний простір України й привнесли у сферу публічного управління водночас із широкими демократичними можливостями й збагаченням досвіду значну кількість проблем, що постали на ґрунті корупційних дій. Сьогодні ця проблема значно обтяжена війною, яку розв'язала країна-агресор Росія. Однак навіть у ситуації воєнного часу догматизм, консервативність та імітуюча діяльність певних суспільних інституцій у царині антикорупційної політики мають мінімізуватися й поступитися місцем науково виваженим державницьким стратегіям.

За останні роки значно зросла кількість праць, які присвячені різноманітним впливам корупції, зокрема: на демократичні процеси (С. Андерссон, В. Гладкий, В. Гошовська, С. Міллер, П. Робертс, П. Хейвуд, Е. Спенс та ін.), на політичну систему (Авінаш К. Діксит [13], С. Брейкінг, М. Мельник, Г. Мюрдаль, та ін.), на інвестиції (Дж. Е. Кампос, Д. Лієн, С. Прадхан та ін.), на систему публічного управління (Д. Ватт, Р. Вільямс, Х. Гансен, А. Дойг, Д. Мартинов, Н. Нижник, А. Новак, Н. Обушна, С. Саксена [15], А. Тіньков, Е. Туран [14], О. Хамсіоглу [14], С. Четін [14] та ін.). Разом із тим, незважаючи на досить вагомий напрацювання науковців, варто звернути увагу на суттєву прогалину у дослідженнях щодо впливу корупції на існуючі механізми і реальні практики публічного управління, які сприяють або перешкоджають корупційним діям посадових осіб у даній системі. Вважаємо, що остільки проблема корупції є соціальним явищем, оскільки її наслідки неможливо розкрити лише в межах окремих дисциплін. Тому й існує нагальна потреба використання міждисциплінарного дослідження з метою подолання значних розбіжностей в позиціях і підходах до даної проблеми в таких царинах, як історія, право, політологія, соціологія, з метою з'ясування корупційних впливів на систему публічного управління.

Загалом, у сучасному науковому дискурсі під корупцією розуміють соціальне явище, що включає етичні та правові порушення, пов'язані з використанням службовцями свого статусу з метою незаконного отримання благ та переваг. Однак «робочим» та найчастіше вживаним є визначення корупції як «зловживання службовим становищем для отримання особистої вигоди чи прибутку». [16]. Погоджуємося також з українською дослідницею В. Гошовською, яка зазначає, що «корупцію слід розглядати як політичний інститут – стійкий тип політичної поведінки, що виражається в певній системі колективних дій, задає «правила гри» для владних еліт, визначає межі взаємодії держави та різноманітних груп інтересів» [2, с. 4]. В даному разі йдеться про певний стан владного середовища, який проявляється в системі публічного управління як зловживання повноваженнями заради приватної вигоди, що призводить до створення розгалуженої системи корупційної мережі. Вважаємо, що сьогодні варто не лише досліджувати сутність корупції, її причини та механізми виникнення, але і як вона впливає на управлінські процеси, які її наслідки у сфері публічного управління та адміністрування.

Зазвичай корупція за своєю природою – явище приховане, так що оцінити її реальні масштаби в рамках держави досить складно. Офіційні дані не завжди відображають реальний стан. Тому й, розробляючи антикорупційні стратегії, потрібно враховувати дану обставину. Крім того, корупція вирізняється своїми трансформативними можливостями, здатністю адаптуватися до змінюючих умов, використовуючи весь арсенал засобів, які, «вбудовуючись» в усі сфери суспільного життя, тим самим руйнують всю державну систему. Корупційні схеми іноді доволі вичурні – вони інкорпуються навіть в інноваційні заходи, які спрямовані на їх протидію. Як засвідчують результати досліджень, що були проведені в Індії (опитування було проведено електронною поштою серед 217 респондентів з використанням інституційної теорії для дослідження ефективності ініціатив електронного уряду), саме «низька прозорість, висока вартість користування державними послугами, неефективність влади та фаворитизм в уряді є ключовими детермінантами, які вплинули на сприйняття корупції в послугах електронного уряду» [15, р. 645].

Ще починаючи з перших років незалежності України були розроблені програмні антикорупційні документи, в яких була проголошена тісна співпраця громадянського суспільства та влади, у якій засвідчувалося ефективне попередження та викорінення корупції. Також були запропоновані ті вузлові напрями, завдяки яким можна було б зменшити рівень корупції, зокрема зміцнення демократичних інститутів (парламенту, судових органів та спеціалізованих антикорупційних органів контролю та управління), посилення діяльності громадянського суспільства (у тому числі засобів масової інформації (ЗМІ)) та реформування публічного сектору.

Американський журналіст індійського походження, політичний аналітик, автор відомої праці «10 уроків для світу після пандемії», Закарія Фарід, проаналізувавши вплив пандемії Covid-19 на сучасний світ, його неготовність до цієї кризи, що проявилась у певному «відключенні» суспільства та економіки найбагатших країн та здійснила соціальний та психологічний ефект, прийшов до висновку, що не кількісні показники державного апарату визначають його ефективність, а якісне урядування [4, с. 52]. Отже, саме компетентність, ефективність, надійність, державницька позиція чиновників є неодмінною запорукою подолання криз, тією якістю урядового апарату, яка здатна швидко змінюватися, трансформуватися навіть під час складних випробувань.

Однією з основних проблем в Україні є злиття бізнес-інтересів з політичною владою, що уможливорює процес «перезавантаження» фінансово-промислових груп у фінансово-політичні структури, які стали основними гравцями на політичному поприщі, активно впливаючи на систему прийняття управлінських рішень як на регіональному, так і на державному рівні, переслідуючи лише свої приватні та корпоративні інтереси. До речі, часто ці фінансово-політичні групи стають настільки впливовими,

що поглинають й підпорядковують собі партії, суспільно-політичні та громадські рухи. Бізнес-інтереси, гроші для них стають основною метою. Однак «якщо за гроші можна купити будинок або яхту, це одне. Але якщо можна купити громадянство, особливий доступ до громадських місць, привілейоване ставлення в університеті, прихильність і підтримку політиків, гроші перетворюються на корупційну та корозійну силу» [4, с. 146].

Невже Україна приречена розвиватися за одним і тим же алгоритмом: вибори, прихід нових представників влади, які намагаються персоналізувати її (кожен починає вважати себе вищим за будь-які державні інститути), побудова корупційних схем та «вписування» в них, зрештою – їх розголос і знову невдача й зміна влади? Як змінити цю модель і мінімізувати корупційні впливи? Загальна відповідь може бути такою: «Хоча й сьогодні ми не можемо повністю зупинити корупцію, але здатні її стримувати, мінімізувати, впроваджуючи розумні антикорупційні стратегії».

Посол Європейського Союзу в Україні Матті Маасікас вважає, що Україна швидко просувається в реформі судової системи та боротьбі з корупцією: «У сфері боротьби з корупцією та втіленні судової реформи українська влада просувається якнайшвидше. Ви нарешті призначили голову антикорупційної прокуратури. Ця рекомендація виконана» [9], – підкреслює він. Однак значна частина представників влади, отримавши бажані посади чи мандати народних депутатів, одразу забуває про обіцянку тим, хто їх обрав «усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут українського народу, додержуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників» [6]. Чому ж події розгортаються по-іншому? А тому, що представники влади замість виконання своїх конституційних обов'язків, займаються зовсім іншими справами: «дербаном», дискредитацією інших політичних груп, своїх конкурентів; «переформатуванням» влади, судів у простір суто своїх бізнес-інтересів; постійними міжусобицями, бійками в парламенті. Хіба ж могла в таких умовах спрацювати та низка антикорупційних законів, які були прийняті? Навряд чи. Безсумнівно, в Україні потрібні кардинальні зміни в системі владних структур, які б включали інноваційний публічно-управлінський досвід, демократичні, ефективні принципи формування та діяльності управлінської еліти.

Сьогодні однією з найбільш затребуваних технологій стає політична міфотворчість як процес конструювання міфів (до речі, французький філософ М. Фуко стверджував, що сучасний міф переконливо стає «осередком влади» [11]), які часто-густо погано поєднуються між собою, наприклад, міфологема про необхідність подолання корупції за допомогою сильного авторитарного режиму (наводяться приклади подолання корупції, коронавірусної пандемії Китаєм) з міфологемою про необхідність забезпечення демократичних прав і свобод. Зазвичай активне продукування міфологем пов'язано з нестабільністю суспільства. Причиною політичної міфотворчості стають різного роду аномалії в індивідуальній масовій поведінці людей, які з'являються в «епоху перемін» як ірраціональні відповіді індивідів на зміну природного укладу життєдіяльності, як реакція на реформацію всіх сфер суспільного буття, яка переживається багатьма людьми як процес втрати сенсу життя в цілому.

До сьогодні в сучасному українському суспільстві побутує міф про те, що лише варто обрати Президентом України чи депутатом Верховної Ради гідну людину, і життя всіх кардинально зміниться. Із цими сподіваннями пересічні громадяни пов'язують стабільність економічного розвитку країни, підвищення рівня життя тощо. Цей міф «про месію» у сучасному варіанті активно поширюється під час виборчих кампаній, в якому чільне місце займає боротьба з корупцією, її подоланням. При цьому здебільшого у виборчих програмах немає жодної великої ідеї, жодної аргументованої державницької візії, окрім «виберіть мене, довіртеся мені – і корупція буде подолана». Складається враження, що проголошення боротьби з корупцією в якості стратегічного завдання і пріоритетного напрямку антикорупційної політики – це черговий популістський лозунг держави, спосіб легітимації влади. Це свого роду маніпулятивний політико-управлінський інструмент, стереотип, який використовується конкуруючими політичними елітами для вирішення внутрішніх суперечностей, пов'язаних із розділом владних ресурсів.

Безперечно, стереотипи формуються на узагальненнях, коли особистість розглядається через належність до якоїсь групи. Причому якості цієї групи переносяться на конкретну людину. Наприклад, стереотипи про повну продажність влади та відсутність у політиків іншої мотивації до влади, крім меркантильної («всі, хто займає певне місце в органах влади – злодії», «рвуться в політику з метою лише наживи»). «Упаковкою» стереотипу виступають різні емоційні стани, які штучно викликаються. В основному використовуються базисні людські потреби і страхи, такі як потреба в любові, почуття безпеки, страх перед невизначеністю і т.д. Стереотип, відчеканюючи форми, готує підґрунтя для чергового міфу. У стереотипах вже відстежується задана оцінка, певна тональність, контекст, які потребують певного нарративу. Ще французький антрополог К. Леві-Строс зазначав, що сутність міфу складає «розказана

в ньому історія» [7, с. 194]. Часто-густо стереотип виступає в ролі засобу, який здійснює прорив у «стіні» масової свідомості. А в цю ж «стіну» уже націлюється міф, який набуває відповідного політико-управлінського «забарвлення».

«Ми, люди, живемо в складній інституційній матриці. У ній є уряд. Є ринок. А ще є громадянське суспільство. Колись... ця матриця працювала неймовірно добре, коли кожна група інститутів доповнювала й підсилювала інші. Я вважаю, що це й було ключем до успіхів Заходу в XVIII, XIX та XX століттях. Але в наш час ці інститути вийшли з ладу» [10, с. 118], – зазначає британський історик Н. Фергюсон. Гадаємо, що саме громадянське суспільство, небайдужість громадян, їхня активна життєва позиція спроможні спричинити значні зрушення в антикорупційній боротьбі, у виробленні ефективної антикорупційної стратегії. Неврахування думки громадських інституцій, вітчизняного та міжнародного політико-управлінського досвіду в царині упередження корупційних правопорушень загрожує національній безпеці країни, її міжнародному авторитету. Саме цілісна Антикорупційна стратегія має враховувати пропозиції громадсько-експертного середовища, адже здебільшого саме громадськість бере участь у заходах щодо запобігання корупції, проявляє активність у ЗМІ щодо корупційної діяльності посадовців.

Часто при формуванні органів державної влади та інших управлінських структур держави всупереч Закону «Про державну службу» [5] використовується практика призначення «своїх» людей, процвітає кумівство, «закулісні махінації», тотальна безвідповідальність, що свідчить про відсутність в Україні моделі циркуляції (обміну) еліт, яка б відповідала принципам демократичної, правової, соціальної держави. Ці чинники позбавляють багатьох талановитих представників української еліти, які мають управлінські задатки, можливості реалізувати свій інтелектуальний потенціал при здійсненні реформ, змінити та оновити склад політичних інститутів і тим самим «зламати» хребет корупційній системі. Причому головний суб'єкт антикорупційної політики – політична еліта – також повинна володіти політичною волею для самообмеження в корупційному просторі.

Ряд зарубіжних дослідників, зокрема С. Четін, Е. Туран, О. Хамсіоглу, підтримуючи точку зору щодо формули «корупція = монополістичні структури + повноваження приймати рішення одноособово + відсутність відповідальності» [14, р. 63], підкреслюють, що причини корупції криються в особистому (корисність, одержимість до отримання посади, фаворитизм, розмивання моральних цінностей); адміністративному (бюрократична традиція, централізація, способи спільної авторизації, політизація бюрократії, оформлення документів, низький рівень зарплат, нерозуміння верховенства права); політичному (культура демократії, сприйняття політики, персоналізуюча (одноособова) сила влади, політика фінансування) та соціальному (відсутність освіти, швидкість урбанізації та міграції, слабкість громадянського суспільства, роль держави в економіці) «зрізах» [14, р. 65–70].

Упродовж останніх років найбільшим пріоритетом для українців була руйнація старої корупційної системи. Тобто саме ця проблема найбільше їх турбувала; у цьому контексті вони й очікували відповідних дій від політиків. На сьогодні, за даними соціологічних досліджень, серед електоральних настроїв лідером недовіри є державний апарат загалом (йому і чиновникам не довіряють 76% респондентів) [3]. Очевидним є те, що владні структури не здатні належним чином організувати суспільне життя в Україні, оскільки для них часто-густо характерні непрофесіоналізм, фаворитизм, політична ангажованість, масштабна корумпованість. Авінаш К. Діксит у статті «Як бізнес-інституції можуть допомогти в боротьбі з корупцією» [13, с. 25–47] зазначає, що більшість антикорупційних стратегій, які були запропоновані на політичних форумах та вивчені дослідниками, мають дві особливості. По-перше, вони контролюються урядами: або загальним апаратом поліції та судів, або спеціальними антикорупційними агенціями. По-друге, їхньою головною метою є те, що можна назвати стороною попиту, а саме виявлення та покарання посадових осіб, які вимагають хабарі за надання певних послуг. Автор пропонує створення громадської антикорупційної інституції як установи, яка «допоможе змінити загальну культуру корупції в країні, а тим самим сприятиме її мінімізації в інших контекстах, таких як здирництво з боку чиновників та поліції у їх стосунках з окремими громадянами» [23, р. 46].

Однак корупціогенність інституційної структури українського суспільства полягає не тільки і не стільки в наявності старих норм, скільки в інституціоналізації адаптаційних практик, які опосередковують інституційні суперечності та інституційну несумісність. Ці корупційні адаптаційні практики приживаються і функціонують тільки тоді, якщо вони відповідають культурі і типу суспільства. В іншому разі вони відкидаються як неадекватні і соціально неприйнятні. Причому інститути громадянського суспільства як активні суб'єкти протидії корупції в органах державної влади будуть лише тоді ефективними, коли будуть сприяти підвищенню антикорупційного виховання та освіченості; розумінню ризиків та небезпек наслідків корупції; виступати в якості експертів із антикорупційних питань, формуючи

громадську думку, спрямовану на недопустимість будь-яких корупційних дій; у ЗМІ сприяти поширенню антикорупційного досвіду; постійно здійснювати моніторинг ефективності національних антикорупційних стратегій.

Вважаємо, що факторами впливу на процес протидії корупції в системі публічного управління є: наявність політичної волі, здатної ефективно боротися з корупцією; тип управління, від якого залежить процес прийняття, спосіб реалізації та результативність управлінських рішень; генерування управлінського досвіду, коли групова модель самоідентифікації передбачає, що управлінські навички людини виробляються під впливом групи або груп інших людей, з якими вона себе найбільше ідентифікує (часто ефективною у системі публічного управління вважається здатність кожного уявляти, як його сприймає партнер із боротьби з корупцією (здатність «прийняти роль іншого»), й відповідно, здатність зрозуміти ситуацію та конструювати власний антикорупційний досвід; рівень правової культури громадян, який пов'язаний з їхньою освіченістю та моральними імперативами; розвинене законодавство, в якому враховуються національні та міжнародні особливості антикорупційних заходів; ментальність влади, її національні, культурні, громадянські особливості.

Таким чином, корупція підриває демократичні цінності, спотворюючи та нівелюючи принципи справедливості, довіри та толерантності; ставить під загрозу національну безпеку країни; у виборчому процесі та законодавчих органах знижує підзвітність та представництво у розробці політики; у судовій системі порушує принцип верховенства права; у державному управлінні призводить до неефективності та несприйнятливості у забезпеченні суспільних благ та послуг; підриває легітимність уряду; породжує значні спотворення в морально-етичній царині; гальмує економічне зростання тощо.

Проте корупція, як зловживання владою, спрямована на отримання особистої вигоди за суспільний рахунок, має чисельні «шупальця», які проростають не лише у вітчизняному інституційному середовищі. Їхні паростки сягають інших країн, адже часто корумповані чиновники «вибудовують» запаморочливі конструкції своїх активів з метою їх приховування. Задіюючи значні політичні, правові, економічні, інформаційні ресурси, вони відпрацьовують такі корупційні схеми, що «розплутати» їх майже неможливо. «І на цьому магія не закінчується. Щойно власник активу (байдуже якого – будинку, літака, яхти чи компанії) сховається за численними юридичними особами під різними юрисдикціями, як установити його особу стає майже неможливо. Навіть якщо корупційний режим, за якого наживався інсайдер, зазнає краху (що й сталося в Україні), відстежити його гроші, конфіскувати їх і повернути народу, у якого їх украли, дуже складно – якщо взагалі можливо... Корумповані лідери так добре навчилися ховати свої статки, що ті, по суті, зникають із крадіжкою назавжди. Навіть якщо керівники втрачають посади, вони все одно зберігають свою розкішну нерухомість у Лондоні, супер'яхти на Карибах і вілли на півдні Франції» [1, с. 19]. Отже, корупція стає міжнародним явищем. Наскільки це серйозна проблема, навіть засвідчує той факт, що нещодавно Білий дім оголосив боротьбу з корупцією пріоритетом національної безпеки. Упродовж 200 днів уряд Сполучених Штатів має підготувати доповідь з рекомендаціями для Америки та країн-партнерів щодо подолання корупції. При цьому в Палаті представників Конгресу США створили групу протидії зарубіжній корупції та клептократії, в яку ввійшли представники як Демократичної, так і Республіканської партій.

Отже, корупція в публічно-управлінській діяльності в Україні проявляється в тому, що вона як «державна злоякісність» сприяє поширенню негативних внутрішніх і зовнішніх впливів; блокує економічне зростання, збільшує розрив в системі сплати податків; призводить до зниження соціальних витрат та їх ефективності; змінює структуру соціального капіталу; посилює бідність та нерівність доходів; негативно впливає на всю систему публічного управління; дискредитує владні структури, підриває довіру до них; нівелює демократичні цінності; знецінює демократичні засади функціонування державного апарату та управління суспільством; порушує принцип верховенства права; перешкоджає здійсненню конституційних повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування; підриває довіру громадськості до владних структур; живить організовану злочинність, насамперед економічну, стає неодмінною умовою її існування; ускладнює відносини з іншими державами і всією міжнародною спільнотою; унеможливує надання іноземної допомоги.

Проте негативний потенціал впливу корупції на систему публічного управління актуалізує необхідність наукового дискурсу щодо розробки концепції сильної держави, її механізмів, наріжним каменем яких є ефективний державний апарат з широкими функціональними повноваженнями (на дану проблему звертав увагу американський філософ, політолог, політичний економіст Ф. Фукуяма, підкресливши, що «побудова сильної держави полягає у створенні нових урядових установ та зміцненню існуючих [12, с. 5]); мотивує посилення реформування антикорупційного законодавства та вироблення антикорупційної політики, приведення їх у відповідність до існуючих міжнародних стандартів; сприяє

пошуку якісного стратегування в системі публічного управління; актуалізує ефективні механізми взаємодії органів влади та інститутів громадянського суспільства (інформаційний, консультаційний, діалогічний, організаційно-фінансовий, практично-партнерський тощо), за допомогою яких формується взаємодовіра, долаються суперечності між представниками різних інтересів та узгоджуються напрями антикорупційної діяльності; актуалізує пошук шляхів удосконалення політико-управлінських механізмів в процесі запобігання корупції, які змінюють свою векторність – від оперативного-тактичного, суто ситуативного до етапу становлення національної моделі антикорупційної політики, коли громадськість стає активним суб'єктом антикорупційних стратегій.

Отже, вплив корупції на публічне управління проявляється як на інституційному, так і на особистісному рівні. Корупційна система, використовуючи всі «хитрощі» політичної міфотворчості, намагається чинити шалений опір всім тим змінам, які порушують її усталені стереотипи, які відтворюються на всіх рівнях публічного управління та задають йому певні матриці і тим самим впливають на практичну політику. Проте антикорупційні стратегії працюють тоді, коли вони ґрунтуються, з одного боку, на ефективних державницьких правових механізмах стримувань та противаг, а з іншого – на інструментах контролю з боку громадянського суспільства. Сьогодні конче необхідно, щоб в антикорупційний процес було залучено якомога більше громадян, які відчують себе частиною громади, частиною суспільства, усвідомлюють свою відповідальність за власне життя, за життя своїх дітей, за державу загалом. Щоб мінімізувати ризик корупції, потрібно підвищити прозорість і підзвітність діяльності щодо лобіювання інтересів різних груп, тих владних акторів, які прагнуть впливати на політико-управлінську діяльність. Однак прояви корупції мають не лише деструктивний, а й конструктивний потенціал, який не лише спонукає до необхідності розробки ефективних антикорупційних заходів, а й мотивує до продукування нових ідей, що здатні впливати на якість публічного управління.

Література:

1. Булло О. MONEYLAND. Грошограй: чому злодії та шахраї керують світом і як це змінити / пер. з англ. М. Климчук. Харків : Віват, 2020. 432 с.
2. Гошовська В.А. Політична корупція як об'єкт наукового дослідження. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. Держава та регіони. Серія: Державне управління.* 2018. № 2(62). С. 4–11.
3. Довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян України (липень-серпень 2021 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>.
4. Закарія Фарід. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марховська та Орина Ємельянова. Київ : Наш Формат, 2021. 264 с.
5. Закон України «Про запобігання корупції». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
6. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Леві-Строс К. Структурна антропология. Київ : Основи, 2000. 387 с.
8. Про державну службу : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.
9. Україна швидко прогресує у боротьбі з корупцією, рекомендація щодо САП виконана, – посол ЄС. URL: <https://ukranews.com/ua/news/877884-ukrayina-shvydko-progresuyeu-u-borotbi-z-koruptsiyeyu-rekomendatsiya-shhodo-sap-vykonana-posol-yes>.
10. Фергюсон Н. Глобальний занепад. Як помирають інститути та економіки / пер. з англ. Катерина Діса. Київ : Наш формат, 2020. 144 с.
11. Фуко М. Истина и правовые установления. Лекция. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/7375>.
12. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. Москва : АСТ : АСТ Москва : Хранитель, 2006. 220 с.
13. Avinash K. Dixit. How Business Community Institutions Can Help Fight Corruption. *The World Bank Economic Review.* 2015. № 29. P. 25–47. <https://doi.org/10.1093/wber/lhv016>. URL: https://academic.oup.com/wber/article/29/suppl_1/S25/1687911.
14. Cetin S., Turan E., Hamşioğlu O. The Phenomenon of Corruption in Public Administration. *International Congress on Politic, Economic and Social Studies (ICPESS).* 2017. №. 3. P. 62–76.
15. Saxena S. Factors influencing perceptions on corruption in public service delivery via e-government platform. *Foresight.* 2017, Vol. 19. № 6. P. 628–646. URL: <https://doi.org/10.1108/FS-05-2017-0013>.
16. The World Bank Group. Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank. URL: <http://www1.worldbank.org/publicsector/anticorrupt/corruptn/cor02.htm>.

УДК 35.081.73

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.44>

КАДРОВИЙ РЕЗЕРВ ЯК МОДЕРНІЗАЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМИ РЕСУРСАМИ НА ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ В УКРАЇНІ

Селіванов Сергій,

кандидат наук з державного управління,
начальник Управління персоналу
Державної міграційної служби України
ORCID ID: 0000-0001-7515-1370

Сьогодні країна перебуває в умовах серйозних суспільних викликів і загроз: з одного боку, глибока економічна криза від пандемії коронавірусної хвороби COVID-19, а з іншого – повномасштабна військова агресія Російської Федерації. Усе це вимагає відчутних ресурсів та мобілізації сил усього суспільства. Військова агресія проти України зумовила необхідність невідкладного переведення всіх сфер суспільного життя на роботу в умовах воєнного стану. Не стали винятком й органи державної влади України. Однак сучасне українське законодавство не має досвіду правового регулювання державної служби в умовах війни, а відтак питання економічних, соціальних та інших проблем потребують невідкладного унормування. Ризик для здоров'я та загроза життю через ведення бойових дій змусили багато державних службовців виїхати за кордон або терміново припинити трудові відносини. Велика кількість державних службовців стали до лав Збройних сил України для захисту нашої держави. Таким чином, система державного управління втратила на невизначений термін свій кадровий потенціал.

У сучасних умовах висока якість державного управління є критично важливим аспектом конкурентоспроможності держави. Однією з підвалин забезпечення високої якості державного управління є залучення на державну службу компетентного та висококваліфікованого персоналу, здатного творчо вирішувати завдання, що стоять перед ним, оскільки від професіоналізму та відповідальності державних службовців залежить якісне виконання державних завдань.

У статті розглянуто особливості відновлення інституту кадрового резерву державної служби в сучасних українських реаліях, проаналізовано багаторічний зарубіжний досвід із цього питання (зокрема, досвід країн Європи та США). На основі аналітики структурних особливостей кадрового резерву, що взято з попередніх досліджень, сформовано низку висновків прикладного характеру стосовно напрямів фокусування завдань щодо відновлення резерву кадрів державної служби. Наголошено на важливості системного підходу у процесі розбудови інституту кадрового резерву державної служби, а також запропоновано реалізувати комплексну програму, що покликана сприяти системній і сталій розбудові такого інституту. Окремий фокус спрямовано на дієвість такої кадрової технології, як планування службової кар'єри, дієвим складником механізму якої є інструмент кадрового резерву. Акцентовано на важливості розв'язання проблеми формування еліти в державному управлінні. Окремо звернено увагу на важливість роботи з кадровим резервом відповідно до затверджених особистих річних планів, якими передбачається професіоналізація резервіста. Наголошено на важливості законодавчих ініціатив стосовно розвитку державного управління, прискоренні запровадження змін та прийнятті їх результатів.

Ключові слова: інститут, професіоналізація державної служби, кадровий резерв, кар'єра, планування службової кар'єри, кандидатський резерв, військовий стан.

Selivanov Sergiy. Personnel reserve as a modernization mechanism of human resources management in the public service in Ukraine

Today, the country is facing serious social challenges and threats: on the one hand, it is a deep economic crisis caused by the coronavirus disease (COVID-19) pandemic, on the other hand, it is a full-scale military aggression by the Russian Federation. All this requires substantial resources and mobilization of the forces of the whole society. The military aggression against Ukraine has caused the necessity of urgent transfer of all spheres of social life to work in conditions of martial law. The government authorities of Ukraine have not become an exception. However, modern Ukrainian legislation does not have experience in the legal regulation of civil service during the war, and therefore economic, social and other problems require urgent normalization. The risk to health and the threat to life by hostilities have forced many civil servants to go abroad or to terminate employment immediately. A large number of civil servants have joined the ranks of the Armed Forces of Ukraine to protect our state. Thus, the public administration system has lost its personnel potential for an indefinite period.

In modern conditions, the high quality of public administration is a critically important aspect of the state's competitiveness. One of the foundations of ensuring the high quality of public administration is the recruitment of competent and highly qualified personnel to the civil service, capable of creative solution of the tasks before them. Since the quality of fulfilment of state tasks depends on the professionalism and responsibility of civil servants.

The article examines the peculiarities of the restoration of the institution of the personnel reserve of the civil service in modern Ukrainian realities, and analyzes many years of foreign experience on this issue (in particular, the experience

of European countries and the USA). On the basis of the analysis of the structural features of the personnel reserve taken from previous researches, a number of conclusions of an applied nature on the directions of focusing tasks on the restoration of the personnel reserve of the civil service were formed. The importance of a systematic approach to the development of the institute of personnel reserve of the civil service was emphasized, and it was also proposed to implement a comprehensive program designed to contribute to the systematic and sustainable development of such an institute. A special focus is directed at the effectiveness of HR-technologies such as career planning, an effective component of the mechanism of which is the personnel reserve tool. The emphasis is on the importance of solving the problem of elite formation in public administration. Particular attention is paid to the importance of work with the personnel reserve in accordance with the approved personal annual plans, which provide for the professionalization of the reservist. The importance of legislative initiatives on the development of public administration, acceleration of the implementation of changes, and adoption of their results is emphasized.

Key words: institute, civil service professionalization, personnel reserve, career, service career planning, candidate reserve, military status.

Постановка проблеми. На сьогодні в державному управлінні України відчувається критична нестача ініціативних, цілеспрямованих, прагматичних, професійно компетентних державних службовців. Державна служба, на жаль, через недосконалу систему мотивації не може забезпечити постійне оновлення корпусу державних службовців. З огляду на це постає питання розв'язання проблеми формування кадрового резерву шляхом створення нової законодавчої бази щодо діяльності органів державної влади. У контексті досліджуваної проблеми, на нашу думку, особливої актуальності набуває формування кадрового резерву державної служби, оскільки за наявної плінності кадрів може втрачатися багато часу й ресурсів на пошук і підбір нових працівників. Відповідно, постає нагальна потреба в розробленні та впровадженні механізмів формування кадрового резерву, а також законодавчому закріпленні цієї норми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми побудови й функціонування інституту кадрового резерву державної служби у світі загалом та Україні зокрема присвячено низку досліджень. Питання особливостей функціонування кадрового резерву державної служби розглянуто в роботах Г. Десслера, Д. Коула, У. Монді, С. Холліфорда та інших фахівців. Зазначені науковці наголошують на тому, що критично важливим складником успішності кадрового резерву є залучення персоналу різних рівнів органів державної та місцевої влади, а також широкого кола фахівців із виробничої, культурної, соціальної сфер.

У нашій роботі результати досліджень Н. Алюшиної, Н. Гончарук, О. Андрійко, В. Олуйка, К. Ващенко, С. Серьогіна, В. Сороко, М. Канавець, Н. Обушної, О. Євсюкової, Н. Нижник сприяють розбудові пропонованого нами комплексу практичних заходів з інституціоналізації професійної державної служби. У дослідженнях згаданих авторів подано особливості кадрового резерву державної служби у країнах Західної Європи, США та України. Зокрема, результати наукових пошуків С. Серьогіна та В. Черепанова використані нами в межах ретроспективного огляду нещодавнього існування на державній службі інституту кадрового резерву та визначення практичних обмежень і викликів для професіоналізації державної служби.

Проблема планування службової кар'єри державних службовців вивчається в роботах Ю. Сафронової, О. Мельникова, Н. Артеменко, Н. Гончарук. Науковці наголошують на критичній важливості незалежності державних службовців в умовах трансформації та адаптації до європейських норм законодавства. Роботи зазначених учених важливі для нашого дослідження завдяки фокусуванню на практичних заходах із розбудови інституту кадрового резерву державної служби.

Однак проблема розбудови інституту кадрового резерву державної служби, особливо в компоненті системи практичних заходів, що уможливають її успішне функціонування, не вивчена достатньою мірою.

Метою роботи є ретроспективний аналіз функціонування кадрового резерву на державній службі, що діяв в Україні в 1993–2015 рр., та аналіз внесеного на розгляд законопроекту № 3491 «Про внесення змін до Закону України “Про державну службу” щодо кандидатського резерву» [1], особливостей відродження інституту резервування персоналу державної служби в Україні та формування пропозицій щодо системи передумов його провайдингу.

Виклад основного матеріалу. XXI ст. висуває високі вимоги до управління сучасною державою. У зв'язку із цим формується новий погляд на «людський капітал»: держслужбовців у наш час трактують уже не як кадри, а як персонал, їхня цінність як фактору успіху дедалі зростає. Тому найважливіше завдання – підготувати кваліфікований пласт управлінців. Фактично йдеться про формування «ефективної держави», що останніми роками стало надзвичайно популярною ідеєю. Вважається, що

в новому столітті глобальну боротьбу за лідерство на світовій арені визначатиме не виробнича сфера, а людський капітал. Якщо індекс людського капіталу (*Human Capital Index*) вищий, то у країні стає більше можливостей зміцнювати свою конкурентоспроможність, відповідати на виклики сучасності. Винятком із правил не є й державна сфера, яка для себе потребує нового класу управлінців.

Очевидно, що поява кадрового резерву потребує своєї законодавчої бази. Однак говорячи про нову правову базу, варто зазначити, що робота не повинна обмежуватися лише нормою, у якій буде саме визначення поняття «кадровий резерв». Важливо, щоб у документі було відображено також порядок його формування. При цьому особливу увагу необхідно приділити прозорості й відкритості, а також можливості контролю за процесом із боку громадськості. Тим більше, як показує світова практика, ефективна держава виникає там, де є поповнення лав держслужбовців у відкритому й конкурентному середовищі – відбір, добір і просування кандидатів має бути прозорим. Тому є потреба в законодавчому закріпленні норм щодо впровадження на державній службі інструменту кадрового резерву, який своєю чергою є складником такого кадрового механізму, як планування службової кар'єри [2], норми якого закріплені у ст. ст. 17 та 44 Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII [3].

Формування дієвого інструменту кадрового резерву є життєво важливим завданням, покликаним забезпечити добір персоналу, який у змозі найкраще вирішувати покладені на нього завдання. Формування дієвого кадрового резерву, особливо на зайняття керівних посад у системі державного управління, стане додатковим важелем у розв'язанні проблеми формування еліти в державному управлінні.

Як зазначають автори 8-томної «Енциклопедії державного управління», кадровий резерв – це потенційні працівники, які за умови виникнення вакансії можуть стати постійними спеціалістами організації [4].

Першими країнами, які ще під час феодалізму почали законодавчо регламентувати державну службу, а не «службу государю», були Франція та Німеччина. Пізніше з'явилося законодавство про державну (цивільну) службу в Англії, а згодом і в США. Таким чином, у цих країнах робота з кадровим резервом державної служби отримала теоретичне обґрунтування та практичну реалізацію. Як правило, у США та країнах Західної Європи якісний відбір кадрів на державну службу та організацію їх просування, а також приплив у корпус чиновників представників із різних верств суспільства забезпечується шляхом застосування ефективних кадрових технологій, зокрема використання елементів інструменту «кадрового резерву», хоча офіційно він не закріплений у низці країн. Зазначимо, що історично сформувалися різні критерії та вимоги до просування чиновників по службі. У цьому питанні особлива увага приділяється формуванню вищого професійного прошарку службовців. У Німеччині, Англії, Франції та інших країнах ця категорія службовців формується здебільшого не за рахунок «природного» відбору з усієї маси чиновників, а шляхом цілеспрямованої підготовки молодих кадрів, спеціально призначених для входження в еліту [5].

У Франції є два види кар'єри: звичайна та виняткова. Є певна різниця між звичайною кар'єрою, за якої просування по службі стосується однаковою мірою всіх осіб, що займають приблизно рівні позиції, та винятковою, коли відбувається індивідуальне просування по службі. Чиновник може бути призначений на будь-яку посаду, яка відповідає присвоєному йому рангу (чину). Питання призначення приймає адміністрація державного органу. Просування по службі може полягати або в підвищенні платні без зміни посадового статусу, або в переведенні у вищий ранг. Правила встановлюють середню тривалість часу перебування в кожному ранзі. У цьому істотну роль відіграє оцінка діяльності чиновника (атестація, іспит). Виняткова кар'єра – це прискорене просування по службі. Є два основні види функціонування виняткової кар'єри. У першому випадку керівництво адміністрації створює виняткові умови для своїх службовців, надавши їм можливість підготовки до іспитів, зарезервувавши для них певні посади та провівши спеціальні іспити. У другому випадку практикується відрядження службовців до міжнародних організацій, на урядові посади чи професійний союз. При цьому за ними зберігається право на службове просування.

Крім «активної» державної служби французьке законодавство встановлює інші стани державної служби, насамперед переведення чиновника в кадровий резерв (виведення за штат, несення військової чи альтернативної служби). Є офіційне поняття «резервування державної служби», тобто кар'єрний рух чиновника може бути перервано до того, як його службу державі буде завершено. Це може статися в разі хвороби або здобуття освіти та має назву резервування служби, тобто переведення в кадровий резерв. Резервування служби відбувається тоді, коли працівник тимчасово йде у приватне підприємництво. Чиновник перебуває в кадровому резерві, позбавляється платні, стажу роботи, проте зберігає право на відновлення в колишньому статусі [6].

У Великій Британії до другої половини 1990-х рр. планування зайняття більшості постів було централізованим та охоплювало близько 700 топ-позицій. Поступово стало очевидним, що цього не досить, унаслідок чого було створено Вищу державну службу, що охоплює в декілька разів більшу кількість

позицій. Однак не менш важливим її завданням було покриття потреби в людях, чий кругозір і здібності виходять за межі одного департаменту. Для роботи з такими співробітниками було створено Групу Вищої державної служби, одним із завдань якої стала організація кадрового резерву для менеджерів вищої ланки Кабінету Міністрів Великої Британії. Технологія зайняття вакантних позицій у Секретаріаті Кабінету Міністрів Великої Британії така: у разі відкриття вакансії приймається колегіальне рішення про те, як закритиметься вакансія (шляхом здійснення реклами, конкурсу, переведення співробітника з іншого департаменту тощо). У такий спосіб виключається автоматичне призначення працівника із затвердженого кадрового резерву. Такий підхід гарантує підбір фахівців, що є найкращими для кожної конкретної ситуації. Особливу увагу варто звернути на таку тенденцію в роботі з персоналом Секретаріату Кабінету Міністрів Великої Британії, як ініціативність самого кандидата у своєму просуванні: він має самостійно заявити про себе, не чекаючи, доки це зробить керівництво. Це справді великий крок уперед в умовах традиційного консерватизму британської державної служби [7].

У США з 1979 р. діє Служба провідних керівників. Її завдання – забезпечити стійкий кадровий резерв як для кар'єрних, так і для політичних призначень, підвищити якість адміністративного персоналу, зменшити напруженість між кар'єрними службовцями та політичними призначеннями, здійснювати інші координаційні функції з управління персоналом [8].

Зазначимо, що в інших країнах Західної Європи та країнах Азії також діє інструмент кадрового резерву, завдяки якому держслужба поповнює свій «кадровий голод». У сучасному світі такий підхід став своєрідним стандартом, який непогано зарекомендував себе впродовж декількох десятиліть.

Одним із механізмів державного управління державною службою є реалізація кадрової політики. Через те що державна служба є способом реалізації завдань держави, а державні службовці є представниками державної влади, дуже важливо, щоб у державній службі працювали компетентні та висококваліфіковані кадри, здатні творчо вирішувати завдання, що стоять перед ними, оскільки від професіоналізму й відповідальності державних службовців залежить якісне виконання державних завдань [9]. У Законі України «Про державну службу» [3], спрямованому на вирішення основних питань державної служби, поняття службової кар'єри визначене як просування державного службовця шляхом зайняття ним вищої посади на конкурсній основі або шляхом присвоєння йому вищого рангу. При цьому просування державного службовця по службі передбачає лише «вертикальну» кар'єру та не враховує можливості горизонтального просування по службі.

Найбільш влучно, на нашу думку, поняття кар'єри розтлумачив С. Серьогін: «Кар'єру людини, зокрема державного службовця, прийнято розуміти в широкому й вузькому значенні. У широкому значенні кар'єра – активне просування людини в освоєнні та вдосконаленні свого способу життя, що забезпечує його стійкість у потоці соціального життя. У вузькому розумінні кар'єра – посадове просування, досягнення певного посадового та соціального статусу у професійній діяльності, зайняття певної посади» [10]. Кар'єра – це свідомо вибраний і реалізований службовцями шлях посадового просування, прагнення наміченого статусу (посадового, кваліфікаційного, соціального), що забезпечує професійне й соціальне самоствердження особистості [11].

Ключовими елементами механізму кар'єрного розвитку державних службовців є засоби й методи впливу на процес їх професійного зростання. До них варто віднести такі кадрові інструменти, як щорічне оцінювання, навчання (підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації), робота з кадровим резервом, проведення конкурсів, стажування, мотивація державних службовців тощо [12].

Процес планування кар'єрного розвитку державних службовців на сьогодні не сформований. Про це може свідчити, наприклад, те, що застосування практики з підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації та рівня професійної компетенції державних службовців не впливає на їх призначення й просування по службі. У результаті державний службовець, отримавши додаткові знання у процесі навчання, не має можливості їх реалізувати у своїй установі. Більше того, не використані на практиці знання втрачають свою цінність, а форми професійного розвитку – стимулюючу роль в управлінні кар'єрним розвитком [13].

В Україні до 2016 р. кадровий резерв формувалася зі спеціалістів місцевого й регіонального самоврядування, виробничої, соціально-культурної, наукової та інших сфер, а також із випускників навчальних закладів відповідного профілю та державних службовців, які підвищили кваліфікацію або пройшли стажування й отримали рекомендації для просування на більш високі посади. Такий кадровий інструмент регламентувався Законом України «Про державну службу» 1993 р. [14], а також реалізовувалося розроблене на підставі цього закону Положення про формування кадрового резерву для державної служби, що визначало основи формування й організації роботи з кадровим резервом. Проте прийнятий 10 грудня 2015 р. новий Закон України «Про державну службу», що набрав чинності у 2016 р., на жаль, не увібрав у себе такий важливий, на нашу думку, інструмент.

Верховною Радою України зроблено спробу ліквідації прогаліни в роботі з людськими ресурсами 3 липня 2020 р. шляхом прийняття за основу Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» щодо кандидатського резерву» (законопроект № 3491) [1]. Сенс цих змін полягає в запровадженні інституту «кандидатського резерву» на державній службі. Передбачається, що кандидат, який перебуватиме в базі кадрового резерву, не повинен буде подавати на новий конкурс інформацію, передбачену у ст. 25 Закону України «Про державну службу». Зазначений закон доповнює Закон України «Про державну службу» новою ст. 25¹ «Кандидатський резерв» з метою можливості активного та широкого залучення кандидатів для зайняття посад державної служби, що відповідають визначеним вимогам до професійної компетентності осіб, які претендують на зайняття посад державної служби. Відповідно, утворюється кандидатський резерв – інформаційна система (база), що містить відомості про кандидатів на посади державної служби, які успішно пройшли всі етапи оцінювання під час конкурсного відбору, результати проведення оцінювання професійних компетентностей таких кандидатів та оголошені конкурси на посади державної служби. Забезпечення функціонування інформаційної системи (базу) кандидатського резерву здійснюється розпорядником в особі центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби.

Можна констатувати, що резерв, як поняття, повертається до державної служби, хоча й у дещо зуженому, на нашу думку, вигляді.

Згідно з проектом Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» щодо кандидатського резерву» [1] кандидат, інформація про якого міститься в інформаційній системі (базі) кандидатського резерву, через особистий кабінет на Єдиному порталі вакансій державної служби автоматично запрошується до участі в конкурсах на інші посади державної служби, якщо його професійна компетентність відповідає вимогам до таких посад. Інформація щодо таких кандидатів також може надаватися на відповідні запити державних органів.

Так, кандидат на зайняття посади державної служби може використовувати інформаційну систему (базу) кандидатського резерву для підбору посад, на які оголошено конкурс, відповідно до компетентностей, якими він володіє.

Таким чином, ідеться про кандидатів на посади державної служби, які під час конкурсного випробування можуть набрати значну кількість конкурсних балів, бути зарахованими до кандидатського резерву, натомість не матимуть практичного досвіду роботи на державній службі. Новацією зазначеного законопроекту є те, що кандидати не подаватимуть наново весь пакет документів, необхідний для участі в конкурсі. Держоргани зможуть звертатися до бази кандидатського резерву, щоб знайти собі підходящого кандидата. Термін перебування в кандидатському резерві обмежується одним роком.

Ще донедавна (до 2016 р.) до кадрового резерву мали право бути зараховані фахово підготовлені працівники, які успішно справляються з виконанням службових обов'язків, виявляють ініціативу, мають організаторські здібності, необхідні для виконання посадових обов'язків, причому вони користувалися правом бути зарахованими до кадрового резерву на наступні періоди. При цьому кандидату надавалася можливість використати цей час для набуття й удосконалення нових професійних компетентностей, пізнати всі тонкощі та «вузькі місця» роботи на посаді, у резерві на яку він перебуває.

Основною вимогою була робота з кадровим резервом відповідно до затверджених особистих річних планів осіб, зарахованих до резерву, у яких передбачалося навчання й підвищення кваліфікації у відповідних навчальних закладах (у тому числі закордонних); участь у роботі нарад, конференцій із питань діяльності державних органів; стажування строком до 2 місяців у державному органі, до кадрового резерву якого зараховано працівника; виконання обов'язків державного службовця, на посаду якого зараховано працівника; участь у підготовці проектів нормативних документів.

Однак таким змінам не судилося статися, оскільки 16 грудня 2020 р. Верховна Рада України на своєму засіданні не набрала необхідної кількості голосів за надані Президентом України правки та відкинула розглядуваний законопроект.

Маємо надію, що в майбутньому законотворцями буде підготовлено новий законопроект, у якому будуть ураховані надані пропозиції, що будуть покладені в основу оновленого законодавства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі аналітики особливостей кадрового резерву органів державної влади, як колишнього, так і розглянутого Верховною Радою України, сформувано низку висновків прикладного характеру стосовно напрямів фокусування завдань планування службової кар'єри у вузькому розумінні та професіоналізації державної служби загалом. Запропоноване життєве заходів із роботи з кандидатами, зарахованими до резерву, шляхом розроблення й виконання особистих річних планів, у яких варто передбачити такі види діяльності: навчання та підвищення кваліфікації у відповідних навчальних закладах (у тому числі закордонних); участь у роботі нарад,

конференцій із питань діяльності державних органів; стажування в державному органі, до кадрового резерву якого зараховано працівника; виконання обов'язків державного службовця, на посаду якого зараховано працівника; участь у підготовці проєктів нормативних документів. Здійснено посилення фокусу на забезпеченні сталості системи державного управління за рахунок диференціювання програми професіоналізації відповідно до потреб окремих груп державних службовців у плані їхнього віку й стажу, популяризації ідеї навчання впродовж життя.

Однак залишається питання механізму фактичної реалізації всіх цих норм в умовах воєнного стану (в умовах війни), що становитиме предмет подальших наших наукових пошуків у цьому напрямі. Цілком доцільно було би внести певні корективи до Закону України «Про державну службу».

Перспективами подальших досліджень є виокремлення особливостей розбудови інструменту кадрового резерву, що є складовим елементом планування службової кар'єри в контексті професіоналізації державної служби, спрямованої на розвиток інституціоналізації держави.

Література:

1. Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» щодо кандидатського резерву : проєкт Закону України від 18 травня 2020 р. № 3491 / народні депутати України А. Ключко та ін. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/2383> (дата звернення: 20.08.2022).
2. Селіванов С. Оцінювання діяльності персоналу органів державної влади як компонент особистісного розвитку для планування кар'єри. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 19. С. 90–95.
3. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. С. 60. Ст. 43.
4. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / за заг. ред. С. Серьогіна. Київ : НАДУ, 2011. Т. 6. 524 с.
5. Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / А. Кірмач та ін. ; за заг. ред. В. Тимощука. Київ : Центр політико-правових реформ, 2007. 735 с.
6. Черепанов В. Основы государственной службы и кадровой политики : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 679 с.
7. Гуревич Е. Исполнительная власть в Великобритании. Правовые аспекты: зарубежный опыт. Выпуск 5. Москва : РАГС, 1996. 563 с.
8. Сучасний рух науки : тези доповідей XI міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, м. Дніпро, 8–9 жовтня 2020 р. : у 2 т. Дніпро, 2020. Т. 1. 440 с.
9. Мельников О. Кар'єра в системах державної служби різних країн. *Державне будівництво*. 2008. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVu_2008_2_44 (дата звернення: 20.08.2022).
10. Державна служба : підручник : у 2 т. / редкол. : Ю. Ковбасюк, О. Оболенський, С. Серьогін та ін. Одеса : НАДУ, 2013. Т. 2. 348 с.
11. Сафонова Ю. Планування трудової кар'єри як фактор професійного зростання персоналу. *Управління розвитком*. 2013. № 12. С. 100–101.
12. Гончарук Н. Планування і розвиток професійної кар'єри керівного персоналу у сфері державної служби. *Збірник наукових праць Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України*. 2006. Вип. 3. С. 167–180.
13. Артеменко Н. Планування кар'єрного розвитку державного службовця. *Вісник державної служби України*. 2008. № 3. С. 76–79.
14. Про державну службу : Закон України від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12#Text> (дата звернення: 20.08.2022).

УДК 352/354

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.45>

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

Сітніков Олександр,*аспірант кафедри державознавства, права та європейської інтеграції**Інституту публічної служби та управління**Національного університету «Одеська політехніка»**ORCID ID: 0000-0002-8202-8810*

Стрімкі зміни в зовнішньому та внутрішньому становищі в Україні, що зумовлено європейським вибором української держави, висувають вимоги високого рівня до українських публічних службовців, породжуючи дедалі більшу кадрову кризу в системі державного управління й місцевого самоврядування. Адекватною відповіддю на нові виклики часу має бути реформування кадрової політики та системи кадрової роботи на публічній службі з урахуванням євроінтеграційних процесів.

Управління людськими ресурсами на публічній службі включає реальні цілі, завдання, пріоритети, механізми та технології, а також передбачає належне нормативно-правове, методичне, організаційне, інформаційне, документаційне й ресурсне забезпечення. Управління людськими ресурсами на публічній службі має здійснюватися в межах і на основі сучасної державної кадрової політики, реалізації її цілей, принципів, стандартів і пріоритетів, воно є ефективним механізмом реалізації кадрової стратегії органу публічної влади, здатним суттєво підвищити ефективність його діяльності.

Недостатній рівень застосування сучасних технологій управління людськими ресурсами в органах публічного управління та адміністрування призвів до низки проблем інституту публічної служби, таких як низька мотивація праці публічних службовців, відсутність прагнень до побудови кар'єри, неефективність проведення оцінювання результатів службової діяльності та програм професійного розвитку тощо. Реформування системи публічної служби повинне відбуватися шляхом упровадження цілісної та ефективної системи управління персоналом, що потребує вдосконалення національного законодавства у сфері забезпечення діяльності служби управління персоналом.

Ключові слова: *державна служба, законодавство, управління персоналом, публічна служба.*

Sitnikov Oleksandr. Ways of improving national legislation in the ambit of ensuring the activities of the personnel management service

Rapid changes in the external and internal environment in Ukraine, which led to the European choice of the Ukrainian state, put forward to higher level of requirements for Ukrainian public servants, generating an ever-increasing personnel crisis in the system of state administration and local self-government. An adequate response to the new challenges of the time should be the reform of personnel policy and the system of personnel work in the public service, taking into account integration processes.

The management of human resources in the public service includes real goals, tasks, priorities, mechanisms and technologies and provides for appropriate legal, methodological, organizational, informational, documentation and resource support. The management of human resources in the public service must be carried out within the limits and on the basis of the modern state personnel policy, the implementation of its goals, principles, standards and priorities and is an effective mechanism for the implementation of the personnel strategy of the public authority, capable of significantly increasing the efficiency of its activities.

The insufficient level of application of modern human resources management technologies in public management and administration bodies has led to a number of problems of the public service institute, such as low work motivation of public employees, lack of effective career plans, ineffectiveness of performance evaluation, professional development programs, etc. The reform of the public service system should take place through the introduction of a holistic and effective personnel management system, which requires improvement of national legislation in the field of ensuring the activities of the personnel management service.

Key words: *state service, legislation, personnel management, public service.*

Державна служба є не лише організаційно-правовим, а й складним державно-управлінським інститутом суспільства, що виконує основоположні функції державного регулювання. У процесі оцінювання роботи конкретного державного службовця суспільство формує уявлення про апарат держави загалом. Саме тому необхідною складовою частиною розвитку інституційної спроможності державної служби є, зокрема, забезпечення чіткого й прозорого механізму відповідальності державних службовців за порушення вимог законодавства та службової дисципліни. Наразі одним із першочергових завдань є створення умов для формування єдиного підходу до процедури й механізму притягнення державних

службовців до дисциплінарної відповідальності, удосконалення методології здійснення дисциплінарних проваджень з урахуванням демократичних цінностей і принципів публічного урядування [4, с. 4].

Професор Н.М. Драгомирецька зазначає: «Ефективність упровадження сучасних технологій управління персоналом на державній службі варто розглядати крізь призму управлінських відносин, які характеризуються розподіленням функцій управління по рівням, часом реагування керованої системи на прийняте рішення, ступенем якості виконання обов'язків, розв'язання завдань та відповідності організаційної системи об'єкту й умовам управління, а також стратегією розстановки кадрів, забезпечення самоорганізації управлінської системи, використання інтелектуального потенціалу тощо» [5, с. 27].

Варто зазначити, що у 2017 р. Центром адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу – державною установою, що належить до сфери управління Національного агентства України з питань державної служби, – було розроблено практичний посібник для керівників служб управління персоналом «Дисциплінарна відповідальність державних службовців» [4]. Не применшуючи цінність і важливість цього посібника для діяльності служб управління персоналом, вважаємо за доцільне вказати на необхідність нормативного врегулювання цих питань. Важливість проблеми, що розглядається, підтверджується також наданням Національним агентством України з питань державної служби 15 вересня 2017 р. роз'яснення № 31-р/3, у якому визначається порядок застосування до державних службовців дисциплінарних стягнень [21].

Проте більш доцільно було би розробити та затвердити наказом Національного агентства України з питань державної служби Методичні рекомендації щодо порядку застосування до державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування дисциплінарних стягнень. Аналогічний досвід у Національного агентства України з питань державної служби вже є, оскільки його наказами були затверджені, наприклад, спільні для всіх публічних службовців Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, Методичні рекомендації щодо складання індивідуальної програми підвищення рівня професійної компетентності державного службовця, Методичні рекомендації щодо визначення результатів службової діяльності державних службовців, які займають посади державної служби категорій «Б» і «В» [7; 11; 12] тощо. Така пропозиція відповідає законодавчо визначеному обов'язку Національного агентства України з питань державної служби щодо надання методичної допомоги службам управління персоналом.

Таким чином, удосконалення законодавства у сфері дисциплінарної відповідальності має стати одним із пріоритетних напрямів діяльності Національного агентства України з питань державної служби та тим чинником, який сприятиме істотному й послідовному реформуванню інституту дисциплінарної відповідальності, що своєю чергою повинно позитивно вплинути на стан управлінської діяльності загалом [4, с. 11–12].

На сучасному етапі перед правотворцями гостро постали питання пошуку результативних методів оптимізації функціонування служб управління персоналом у процесах забезпечення ефективності публічного управління. Це, з одного боку, розроблення ефективних стратегічних рішень розвитку системи управління персоналом та організації загалом із додержанням сучасних вимог, а з іншого – зміна державної кадрової політики, формування персоналу, що максимально відповідає вибраним стратегіям [18].

Загальне зростання кількості працівників публічної служби не матиме конкурентних переваг, якщо не приділяти належну увагу просуванню за посадовими категоріями, підвищенню рівня освіти та утриманню керівників і спеціалістів зі значним досвідом роботи на публічній службі [1, с. 431].

У науковій літературі увага звертається також на проблему забезпечення рівних прав жінок і чоловіків під час прийняття на публічну службу. Індекс гендерної нерівності України становить 0,335, що ставить її на 57 місце серед 146 країн [6, с. 208]. Проте в ч. 2 ст. 38 Конституції України проголошено: «Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування». А у ст. 24 Основного Закону України задекларовано: «Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних із чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї <...>» [9]. Незважаючи на наявність численних нормативних актів, які повинні сприяти подоланню гендерної нерівності, зокрема й Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», що діє з 2006 р., статистичні дані органів державної влади та місцевого самоврядування демонструють протилежне [6, с. 210]. І це свідчить про необхідність доопрацювання чинного законодавства в зазначеній сфері.

Освіта, кваліфікація та рівень розвитку професійних здібностей є сьогодні основними якісними характеристиками персоналу органу публічної влади. На практиці ці характеристики не завжди відповідають потребам і вимогам сьогодення, тому сучасні служби персоналу мають бути налаштовані

на постійне вдосконалення роботи з формування конкурентоспроможного кадрового потенціалу, розроблення заходів поліпшення кадрової політики, створення умов для ефективної та продуктивної діяльності працівників усіх категорій [10].

У процесі успішної реалізації будь-яких нововведень вагому роль відіграє характер поглядів персоналу, а саме його орієнтація на розвиток, ставлення до змін, готовність до ризику. За реалізації управлінських нововведень потрібна величезна робота з подолання опору змінам, формування нової «організаційної культури». Знання у сфері публічного управління, фахова освіта, спеціальний пошук та освоєння нововведень у сфері управління має вагоме значення для підвищення ефективності функціонування органу публічної влади [19, с. 20].

Що ж стосується добору кадрів, то, на думку Х.М. Дейнеги, сутність методів добору на державні посади полягає в «оцінюванні кадрів на основі сполучення політичних, професійних, інтелектуальних якостей». Варто пам'ятати, що добір кадрів на державну службу – це процес вивчення професійних якостей працівника з метою встановлення його відповідності вимогам робочого місця та вибору з наявних претендентів того, хто найбільше підходить на робоче місце з урахуванням його кваліфікації, спеціальності, особистих якостей, здібностей і характеру [3, с. 152].

Проте структура служб управління персоналом, якісний склад і рівень оплати праці їх працівників не відповідають завданням реалізації активної державної кадрової політики; практично не ведеться підготовка фахівців для роботи у службах управління персоналом. Відповідно, завдання нових служб управління персоналом полягає в реалізації державної кадрової політики з управління трудовими ресурсами. У зв'язку із цим необхідно розширювати коло функцій та від суто кадрових питань переходити до розроблення систем стимулювання державно-службової діяльності, управління професійним рухом, запобігання конфліктам, вивчення ринку трудових ресурсів [18].

Вітчизняні дослідники обґрунтовано звертають увагу й на те, що більшість практичних рекомендацій щодо ефективного управління персоналом розроблена переважно для приватного сектору. Необхідна адаптація ідей, методів, інструментів управління персоналом приватного сектору для публічного сектору. Удосконалення роботи з персоналом бюджетних організацій, установ, які входять до системи державного управління в розвинених країнах, багато в чому відбувається шляхом дедалі глибшого запозичення методів і методик роботи з кадрами в організаціях приватного чи третього сектору [2]. Проте, як зазначає Д.Г. Карневейл, таку адаптацію необхідно здійснювати з огляду не лише на наявну різницю між цими секторами, а й на специфічні особливості публічних організацій [22].

Службам управління персоналом у своїй діяльності доцільно запроваджувати та використовувати сучасні методи роботи з персоналом, брати відповідальність за комунікацію з працівниками та керівниками структурних підрозділів під час розроблення індивідуальної програми підвищення рівня професійної компетентності державного службовця, а також із керівником державної служби щодо висвітлення результатів професійного розвитку й особистих досягнень членів колективу з метою їх мотивації до ініціативної та результативної роботи [13, с. 163].

До проблем, що найчастіше виникають у процесі роботи кадрових служб, належать такі:

- значна кількість документів, що не мають стандартизованої форми та не відповідають державним стандартам;
- великий обсяг оброблюваної інформації, на основі якої проводяться різноманітні звітні роботи;
- відсутність чіткого поділу документів на групи, що ускладнює процес пошуку необхідних даних;
- упровадження численних кардинально нових законопроектів, що потребує значної гнучкості кадрової системи [8, с. 18].

Одним зі складників розвитку інформаційного суспільства є впровадження інформаційних технологій у систему управління персоналом органів публічної влади. Для забезпечення ефективного їх упровадження та подальшого функціонування необхідно створити належне правове підґрунтя, яке на сьогодні відсутнє. Доктор наук із державного управління О.І. Пархоменко-Куцевіл переконана, що до основних недоліків наявної системи управління персоналом належить також те, що окремі технології, механізми, методи управління персоналом публічної служби України не врегульовані чинними вітчизняними нормативно-правовими актами. Система управління персоналом публічної служби України повинна мати легітимність (законні підстави) функціонування. Будь-яка кадрова технологія, механізми та методи управління кадрами мають бути чітко регламентовані в чинній нормативно-правовій базі України. Так, наприклад, залишаються неврегульованими механізми кар'єрного зростання через успішне проходження підготовки публічними службовцями, а також питання постійного самовдосконалення публічного службовця та його успішної кар'єри [14, с. 10–12].

Стосовно кадрових служб органів місцевого самоврядування варто погодитися з доктором наук із державного управління, професором І.В. Шпекторенком [20], який слушно зазначає, що аналіз кадрового забезпечення органів місцевого самоврядування вказує на те, що управління персоналом здійснюється в них скоріше стихійно, ніж цілеспрямовано.

Під час розгляду сучасного стану правового забезпечення діяльності кадрових служб органів місцевого самоврядування потрібно зробити певні зауваження. По-перше, необхідно прискорити прийняття нової редакції Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування», проект якого перебуває на розгляді Верховної Ради України та передбачає реорганізацію кадрових служб у служби управління персоналом [16]. По-друге, варто поширити на служби управління персоналом органів місцевого самоврядування дію Типового положення про службу управління персоналом державного органу [17], давши йому назву «Типове положення про службу управління персоналом державного органу та органу місцевого самоврядування», а також внести до нього відповідні зміни й доповнення. По-третє, необхідно поширити дію постанов Кабінету Міністрів України та наказів Національного агентства України з питань державної служби щодо управління персоналом на органи місцевого самоврядування.

Однак варто зазначити також, що система управління персоналом державної служби України врегульована багатьма вітчизняними нормативно-правовими актами, які, на жаль, мають несистемний характер. Багато кадрових технологій, процедур і механізмів не врегульовані (тобто є нелегітимними) чинними нормативними документами України. І тому в науковій літературі є пропозиція щодо об'єктивної потреби в кодифікуванні законодавства України про державну службу. Так, наприклад, О.І. Пархоменко-Кучевіл стверджує, що необхідне розроблення Кодексу законодавства про державну службу України, де будуть урегульовані система управління персоналом державної служби, кадрові технології, інструменти формування й розвитку персоналу, система органів державної влади, які формують єдину кадрову політику в системі державної служби України [14, с. 13].

Досвід окремих зарубіжних країн свідчить про доцільність кодифікації законодавства про державну службу та службу в органах місцевого самоврядування. Тенденція нормативного врегулювання питань саме публічної служби сьогодні простежується й в Україні. Як приклади можна навести такі документи: Положення про систему підготовки, спеціалізації та підвищення кваліфікації державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування, Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування [7; 15] тощо. Тому, на нашу думку, доцільно провести кодифікацію всього національного законодавства, що стосується служби в органах публічної влади. Не викликає жодних сумнівів, що це буде одним із найефективніших шляхів удосконалення правового регулювання публічної служби в Україні, зокрема й правового забезпечення діяльності служб управління персоналом органів публічної влади.

Література:

1. Баско А.В. Особливості структури управлінського персоналу в державній службі України. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 425–430.
2. Гавкалова Н.Л., Мосумова Айнура Кярам Кізі. Управління персоналом в публічних організаціях: особливості та проблеми. *Ефективна економіка*. 2016. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5018>.
3. Дейнега Х.М. Управління персоналом державної служби: зарубіжний досвід та умови впровадження в Україні. *Економіка та держава*. 2011. № 1. С. 151–153.
4. Дисциплінарна відповідальність державних службовців : практичний посібник для керівників служб управління персоналом / М.В. Канавець, Ю.Ю. Лихач, С.М. Іголкін та ін. ; за заг. ред. К.О. Ващенко. Київ : Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2017. 68 с.
5. Драгомирецька Н.М. Основні чинники ефективності сучасних технологій управління персоналом на державній службі. *Стратегія державної кадрової політики – основа модернізації країни* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю (до 15-річчя галузі науки «Державне управління»), м. Київ, 31 травня 2012 р. Київ : НАДУ, 2012. С. 25–28.
6. Дяченко Н.П. Застосування соціально-політичного прогнозування під час формування державної кадрової політики. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 1(16). С. 203–210.
7. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування : затверджені наказом Національного агентства України з питань державної служби від 5 серпня 2016 р. № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16>.
8. Колесніков Б.П., Машенков К.А., Ольмезов В.О. Удосконалення правового забезпечення діяльності кадрових служб України. *Інституційне забезпечення кадрової політики у державному управлінні: становлення та розвиток* : матеріали щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю, м. Київ, 29 травня 2015 р. / за заг. ред. Ю.В. Ковбасюка, А.І. Семенченка, С.В. Загороднюка. Київ : НАДУ, 2015. С. 18–19.

9. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
10. Леонтенко О.М. Нова роль служб персоналу у сучасних умовах економічного розвитку. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 260–266.
11. Методичні рекомендації щодо визначення результатів службової діяльності державних службовців, які займають посади державної служби категорій «Б» і «В» : затверджені наказом Національного агентства України з питань державної служби від 29 серпня 2018 р. № 208-18. URL: <https://nads.gov.ua/sites/default/files/imce/208.pdf>.
12. Методичні рекомендації щодо складання індивідуальної програми підвищення рівня професійної компетентності державного службовця : затверджені наказом Національного агентства України з питань державної служби від 20 квітня 2018 р. № 93/1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v93_1859-18#n10.
13. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну службу» / ред. кол. : К.О. Ващенко, І.Б. Коліушко, В.П. Тимошук, В.А. Дерезь. Київ : ФОП Москаленко О.М., 2017. 796 с.
14. Пархоменко-Кучевіч О.І. Принцип легітимності в системі управління персоналом державної служби України. *Публічне управління: теорія та практика*. 2014. Вип. 3. С. 10–14.
15. Положення про систему підготовки, спеціалізації та підвищення кваліфікації державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування (назва Положення зі змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України № 674 від 27 вересня 2016 р., № 482 від 13 червня 2018 р.) : затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 7 липня 2010 р. № 564. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2010-п>.
16. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» № 8369 від 17 травня 2018 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64016.
17. Про затвердження Типового положення про службу управління персоналом державного органу : наказ Національного агентства України з питань державної служби від 3 березня 2016 р. № 47. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-16>.
18. Рачинський А.П. Служби управління персоналом: особливості створення і функціонування. *Державне будівництво*. 2008. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2008_2_47.
19. Технології управління персоналом : монографія / О.А. Гавриш, Л.Є. Довгань, І.М. Крейдич, Н.В. Семенченко. Київ : НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського», 2017. 528 с.
20. Шпекторенко І.В. Напрями кадрової роботи органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2016. № 1(15). URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2016-01\(15\)/19.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2016-01(15)/19.pdf).
21. Щодо порядку застосування до державних службовців дисциплінарних стягнень : роз'яснення Національного агентства України з питань державної служби від 15 вересня 2017 р. № 31-р/з. URL: https://nads.gov.ua/sites/default/files/imce/31-r-z_001.pdf.
22. Carnevale D.G. *Organizational Development in the Public Sector*. Boulder, Colo : Westview Press, 2003. 629 p.

УДК 614.2.004.68:340.134]:57:17

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.46>

АНАЛІЗ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НА ЗАСАДАХ БІОЕТИКИ

Терешкевич Галина (сестра Діогена),

кандидат наук з державного управління, доцент,

доцент кафедри українознавства Львівського національного

медичного університету імені Данила Галицького,

докторант кафедри парламентаризму

Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-4427-7872

З огляду на те, що чимало проблем сучасного українського суспільства у сфері охорони фізичного, психічного, духовного та соціального здоров'я людини (стан репродуктивного здоров'я, підліткова вагітність, аборт, контрацепція, репродуктивні технології, наркоманія, алкоголізм, депресія, суїциди тощо) є дотичними до засад біоетики, актуальне завдання нині – репрезентувати біоетичний компонент, який здатний забезпечити трансформацію в галузі охорони здоров'я фундаментальним моральним змістом.

Виразна проблематика пошуку та вдосконалення стратегії незалежної української держави з метою забезпечення якості життя громадян у частині охорони здоров'я стала об'єктом дослідження низки науковців. Втім не знаходимо цілісного дослідження, яке би розкривало сутність та ефективність державної політики реформування охорони здоров'я з позиції біоетики, яка репрезентує моральний критерій стратегій і політик, особливо тих, які безпосередньо стосуються гідності та неповторної цінності людської особи.

Мета статті – проаналізувати декларовану та впроваджувану державну політику реформування охорони здоров'я в Україні з позиції цінностей і засад біоетики.

У ході дослідження, аналізуючи теоретичний аспект трансформації охорони здоров'я в Україні, її якісні характеристики, індикатори, базисні принципи, засади тощо на предмет присутності біоетичного компонента, а також вивчаючи практичний досвід упровадження державної політики реформування охорони здоров'я, виявлено її часткову відповідність засадам біоетики. Відкритими залишаються низка проблем, які зазначено в дослідженні.

Розглядаючи досвід участі громадського сектору у сфері охорони здоров'я в контексті державної (публічної) політики, запропоновано біоетичний компонент у межах кожного напрямку/принципу реформування.

За результатами дослідження визначено, що позиціонування людської особи, її гідності, здоров'я і життя як найвищих цінностей є нагальним завданням органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських організацій, які відповідальні за охорону здоров'я та водночас ще недостатньою мірою впроваджують у системі публічного управління засади персоналістичної біоетики.

Ключові слова: державна політика, реформування, система охорони здоров'я, засади, біоетика, цінності, аборт, гідність людської особи.

Tereshkevych Halyna (s. Diogena). Analysis of the state policy of reforming the health care system on the basis of bioethics

Considering the fact that there are many problems of modern Ukrainian society in the field of protection of physical, mental, spiritual and social health of a person (state of reproductive health, teenage pregnancy, abortions, contraception, reproductive technologies, drug addiction, alcoholism, depression, suicides, etc.) are tangential to the principles of bioethics, the current task is to represent the bioethical component, which is able to provide a transformation in the field of health care with a fundamental moral content.

The clear problem of finding and improving the strategy of an independent Ukrainian state in order to ensure the quality of life of citizens in terms of health care has become the object of research by a number of scientists. However, we do not find a comprehensive study that would reveal the essence and effectiveness of the state health care reform policy from the standpoint of bioethics, which represents the moral criterion of strategies and policies, especially those that directly relate to the dignity and unique value of the human person.

The purpose of the article is to analyze the declared and implemented state policy of health care reform in Ukraine from the standpoint of values and principles of bioethics.

In the course of the study, analyzing the theoretical aspect of the transformation of health care in Ukraine, its qualitative characteristics, indicators, basic principles, principles, etc., for the presence of a bioethical component, as well as studying the practical experience of implementing the state health care reform policy, its partial compliance was revealed principles of bioethics. A number of problems identified in the study remain open.

Considering the experience of participation of the public sector in the field of health care in the context of state (public) policy, a bioethical component is proposed within each direction/principle of reform.

Based on the results of the study, it was determined that the positioning of the human person, his dignity, health and life as the highest values is an urgent task of state authorities, local governments and public organizations, which are responsible for health care and, at the same time, still insufficiently implement in the system of public management of the principles of personalistic bioethics.

Key words: state policy, reformation, health care system, principles of bioethics, values, abortion, human dignity.

Постановка проблеми. Потреба реформування Національної системи охорони здоров'я постала одразу після проголошення незалежності України. Втім досі це завдання державницького, стратегічного характеру залишається актуальним та нереалізованим повною мірою. Спостерігаючи, зокрема, невтішні медико-демографічні тенденції в Україні, коли кількість населення нашої держави невпинно скорочується (за останні тридцять років Україна втратила приблизно 11 мільйонів громадян), мусимо визнати, що трансформація системи охорони здоров'я апіорі повинна нині виступати пріоритетом державної політики.

Дослідники констатують, що сучасна система охорони здоров'я перебуває в кризовому стані, і це наочно підтверджується медико-демографічними показниками. За роки Незалежності цей надважливий складник сфери соціального захисту набув спонтанної деформації без належної адаптації до вимог і потреб сучасного суспільства. Тому очевидною постає потреба реформування системи охорони здоров'я у сенсі заміни новою системою, яка була б здатна забезпечити належний рівень медичного обслуговування громадськості в умовах сьогодення [1, с. 39].

Оскільки низка проблем сучасного українського суспільства в контексті охорони людського життя, фізичного, психічного, духовного та соціального здоров'я людини (як-от стан репродуктивного здоров'я, підліткова вагітність, аборти, контрацепція, репродуктивні технології, наркоманія, алкоголізм, депресії, суїциди та ін.) безпосередньо чи опосередковано є дотичними до біоетичних засад охорони здоров'я (що захищають гідність та недоторканість людського життя від моменту запліднення до природної смерті), нагальне завдання науковців – дослідити присутність цінностей та засад біоетики у декларованій та впроваджуваній державній політиці реформування системи охорони здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена проблематика пошуку та вдосконалення стратегії незалежної української держави з метою забезпечення якості життя громадян у частині охорони здоров'я стала об'єктом дослідження низки науковців. Так, М.М. Білинська, Н.О. Васюк, Ю.В. Вороненко, Н.Г. Гойда, В.А. Гошовська, Л.І. Даниленко, Л.І. Жаліло, В.М. Князевич, Г.О. Слабкий, Т.П. Юрочко, Я.Ф. Радиш та інші дослідники у своїх працях розкривають актуальні питання теорії, історії і методології публічної політики й управління у сфері охорони здоров'я, розглядаючи їх у контексті суспільних змін та з метою пошуку шляхів модернізації. А.Д. Барзилович та інші науковці вивчають теоретичні й практичні аспекти державної стратегії реформування системи охорони здоров'я в Україні з позиції її ефективності й реалістичності. М.І. Заярський, Л.В. Крячкова, В.М. Лехан та інші дослідники, аналізуючи процес здійснення реформ охорони здоров'я на різних етапах від проголошення Незалежності, виявляють чинники, які негативно впливають на темпи та результати трансформацій. Втім не знаходимо цілісного дослідження, яке б розкривало сутність та ефективність державної політики реформування охорони здоров'я з точки зору біоетики, яка репрезентує моральний критерій стратегій і політик, особливо тих, які безпосередньо стосуються гідності та неповторної цінності людської особи.

Мета статті – проаналізувати декларовану та впроваджувану державну політику реформування охорони здоров'я в Україні з позиції біоетичних цінностей та репрезентувати її біоетичний компонент, який здатний забезпечити трансформацію в галузі охорони здоров'я фундаментальним моральним змістом.

Виклад основного матеріалу. Насамперед представимо понятійно-термінологічний апарат, який ми використовуємо в нашому дослідженні.

Термін «політика» походить від грецького слова polis (місто-державна), polites (громадянин), politico (державний діяч), і вперше був введений античним мислителем Арістотелем. У широкому розумінні політика – це суспільна діяльність, що передбачає суперництво і співробітництво у разі здобуття і здійснення влади. Суттю цієї діяльності є прийняття і виконання владних рішень щодо різних суспільних груп і суспільства загалом [2, с. 3].

У контексті вітчизняної наукової літератури «державна політика» зазвичай розглядається як стабільна організована і цілеспрямована діяльність уряду стосовно тієї чи іншої проблеми; ця діяльність здійснюється безпосередньо урядом і впливає на життя суспільства [3, с. 66].

Деякі українські вчені диференціюють це розуміння поняття «державна політика» від поняття «публічна політика», що використовується в західній літературі і означає включення громадянського суспільства в процес формування, реалізації та оцінки державної політики. Державна політика (або публічна політика) є стратегічним курсом, спрямованим на розвиток держави, її окремих сфер, якого дотримуються органи державного управління та громадськість [3, с. 66].

У широкому значенні державна (публічна) політика – принципове керівництво до дії для органів державної влади, насамперед органів виконавчої влади, що стосується певних напрямів їхньої діяльності, відповідне законам і соціальним звичаям. Підставами державної (публічної) політики є конституційні закони і правила, тлумачення законів і правове регулювання. Державну (публічну) політику визначають як «систему дій, регулятивних заходів, законів і фінансових пріоритетів з того чи іншого напрямку, проголошену органом державної влади або його представниками». Державна (публічна) політика зазвичай втілюється в «конституціях, законодавчих актах і судових рішеннях» [4, с. 568–572].

Аналіз державної політики розглядається як комплекс процедур, що стосуються вироблення рекомендацій (порад) органам влади щодо найкращого з-поміж можливих курсу дій – державної політики загалом та її окремих складників, а також питань оцінювання, моніторингу результатів і наслідків виконання державних рішень для покращення показників суспільного розвитку [5, с. 3].

Відповідно до Основ законодавства України про охорону здоров'я (ст. 3) охорона здоров'я – це система заходів, спрямованих на збереження та відновлення фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини за максимальної біологічно можливої індивідуальної тривалості її життя. Такі заходи здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, заклади охорони здоров'я; фізичні особи-підприємці, які зареєстровані у встановленому законом порядку та одержали ліцензію на право провадження господарської діяльності з медичної практики; медичні та фармацевтичні працівники, фахівці з реабілітації, громадські об'єднання і громадяни [6].

Стосовно визначення державної політики у сфері охорони здоров'я ми спираємося на дефініцію, подану М.М. Білинською, Н.О. Васюк, Л.І. Жаліло та ін., які розглядають таку політику як сукупність цілей, завдань, засобів, узгоджених дій та заходів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів охорони здоров'я та їх посадових осіб, спрямованих на досягнення визначених цілей і завдань щодо збереження та зміцнення фізичного і психічного здоров'я та соціального благополуччя населення відповідно до сучасних викликів, реалізацію конституційних гарантій на охорону здоров'я та на ефективне медичне обслуговування шляхом реалізації політичних, наукових, медичних та інших заходів з метою збереження генофонду української нації [7, с. 9]. Державна політика з охорони здоров'я полягає у формуванні вищими органами державної влади пріоритетів, доктрин, концепцій і програм, спрямованих на зміцнення здоров'я громадськості, забезпечення діяльності і розвиток системи охорони здоров'я (організації людей, установ і ресурсів, що надають медичні послуги людям, які цього потребують).

Реформування системи охорони здоров'я трактуємо як діяльність, у процесі якої відбувається зміна концепції, стратегії та підходів до управління, розвитку системи охорони здоров'я, структури та діяльності основних інститутів системи. Реформування системи охорони здоров'я здійснюється на основі нормативно-правового регулювання, наявних ресурсів, а також їх перерозподілу, зокрема матеріально-технічних ресурсів, фінансових ресурсів, зміни організаційних структур та кадрового забезпечення. Реформа системи охорони здоров'я – це діяльність, що пов'язана зі змінами політики та інститутів охорони здоров'я, через які вона здійснюється. Політика реформ у сфері охорони здоров'я має передбачати не фрагментарні, а системні зміни [7, с. 40].

Мета трансформації системи охорони здоров'я – забезпечити громадянам України рівний доступ до якісних медичних послуг, у результаті змін орієнтувати систему так, щоб у центрі її був пацієнт. Однак цих важливих намірів неможливо буде досягнути без забезпечення невід'ємних прав людини на життя, яке повинне користуватися повагою і захистом від моменту запліднення до природної смерті. Такий підхід відповідає засадам персоналістичної біоетики, через призму якої ми аналізуватимемо державну політику реформування системи охорони здоров'я у контексті цього дослідження.

Куратор енциклопедії з біоетики (у другому виданні, 1995 р.) Уоррен Томас Райх інтерпретує її так: «Біоетика – це систематичне вивчення моральних вимірів, включаючи моральне бачення, рішення, поведінку та політику – наук про життя та охорону здоров'я, застосовуючи різноманітні етичні методології у міждисциплінарній перспективі» [8, с. 19]. Недоліком визначення Райха є те, що незрозуміло, яку етику ставити в основу біоетики.

З усіх наявних у науці концепцій, які впливають із сучасної ситуації у світі, найбільш відповідною і перспективною є персоналістична модель біоетики, яка обґрунтувала той факт, що людська

особа, наділена гідністю, починає існувати з моменту запліднення і відтоді заслуговує пошани. Вона наголошує на найвищій цінності людської особистості, яку розуміє як цілісне поєднання духа, душі і тіла та недоторканості людського життя з моменту запліднення до Богом призначеного відходу (природної смерті) [9, с. 315]. Персоналістична біоетика характеризується відкритістю до трансцендентності і є онтологічно обґрунтованою [10, с. 24]. Це означає, що слід дивитись на етику кризь призму особистості людини і її фундаментальної цінності. Згідно з персоналістичною моделлю центральним об'єктом біоетики завжди є людина, цінність якої є одночасно критерієм, мірою та оцінкою біоетичних проблем. Адже позиціонування людської особи, її гідності, здоров'я і життя як найвищих цінностей і є нагальним завданням органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських організацій, які відповідальні за охорону здоров'я, та водночас ще недостатньою мірою впроваджують у систему публічного управління принципи персоналістичної біоетики.

Як відомо, Україна отримала у спадок стару радянську медичну систему М.О. Семашка (яка діяла в Україні від початку Незалежності до 2015 року), у котрій десятиліттями декларативно проголошувалося здоров'я громадян найвищою цінністю держави. Вона ґрунтувалася на принципі загальної медичної допомоги, державній мережі закладів, кошторисному фінансуванні, оплаті праці за відпрацьований час, безпосередньому доступі пацієнтів до послуг лікарів та стаціонарів. Суттєва увага приділялася профілактичній роботі, протиепідемічному захисту і соціальній гігієні. Виявилось, що економіка, яка перебувала у стагнації, не могла підтримувати гуманну соціальну сферу, зокрема й охорону здоров'я. Система М.О. Семашка, попри всі її досягнення, не відповідала новим економічним умовам і не встигала за бурхливим розвитком новітніх управлінських технологій. Натомість у реальності ця система стала плацдармом для збагачення визначених каст знаних лікарів, медичних феодалів та фармацевтичної мафії. І аж ніяк не ставила на перше місце реальну турботу про здоров'я і життя громадян [11]. Перенос акценту з морального на матеріальний аспект змінює ідеологічну сутність медичної допомоги, порушує принципи партнерських взаємин лікаря і пацієнта, коли мотивацією лікаря стає не самовіддане служіння пацієнту, а спокуса збагачення за його рахунок.

Реформування вітчизняної системи охорони здоров'я, яка відповідала би сучасним викликам суспільства і можливостям держави та міжнародним соціальним стандартам, – це кардинальна зміна організаційно-економічних принципів управління відповідно до ринкових умов та європейських стандартів.

Серед пріоритетів розвитку медичної галузі були визначені напрями: оновлення системи управління охороною здоров'я на засадах ринкової економіки та впровадження сучасних управлінських технологій; розвиток профілактичного напрямку та пропаганда здорового способу життя; впровадження нових форм медико-соціальних та економічних відносин, таких як сімейна медицина, пошук правових шляхів запровадження медичного страхування; організація раціональної системи медикаментозного та матеріально-технічного забезпечення, підготовка відповідних фахівців. Ці напрями спрямовані на забезпечення якості і доступності медичної допомоги, відповідають основним тенденціям модернізації національних систем охорони здоров'я, розвитку медичної галузі у світі, що є певним віддзеркаленням глобалізаційних процесів [12, с. 147].

Медична освіта була переорієнтована на підготовку сімейних лікарів. Сформувався прошарок професійних управлінців – менеджерів охорони здоров'я завдяки впровадженню навчання з економіки медицини. Втім процес реформування не був сформований належним чином (нічого роками не змінювалося), що значною мірою пов'язано з політичним контекстом; відсутністю затвердженої стратегії реформування, яка враховувала би наявні та потенційні ризики у разі здійснення перетворень; наявністю істотних прогалин у нормативно-правовому забезпеченні реформ, перш за все недостатнє їх погодження з конституційними нормами, а також нестачею підготовлених фахівців у сфері управління змінами охорони здоров'я [13]. Це позначилося разом із іншими (екологічним, демографічним, економічним тощо) чинниками на погіршенні стану здоров'я нації.

У прийнятій 31 жовтня 2011 р. Концепції Загальнодержавної програми «Здоров'я 2020: український вимір» зазначалося, що реформи в галузі охорони здоров'я досі мали непослідовний, переважно фрагментарний характер, загалом не змінюючи застарілу з часів планової економіки систему надання медичної допомоги, що не дало можливості адаптувати її до ринкових відносин у національній економіці [14; 15].

Зasadничі концепти побудови системи охорони здоров'я окреслено у ст. 4 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [16].

Закріпленій у Законі тип системи охорони здоров'я ґрунтується на принципах англійської моделі, яка поступово втілюється як у законотворчу, так і в медичну практику, і проявляється у формах сімейної і приватної медицини, страхуванні, багатоджерельному фінансуванні, високих соціальних стандартах. Сучасний етап – перехідний в активній фазі реалізації. І хоча багато вже зроблено та «точки незворотності» ще не досягнуто [17, с. 193–194].

У державному управлінні охороною здоров'я сучасної України почали відбуватися глибинні трансформації: перехід до публічного врядування, децентралізація управління, реформування моделі Семашка [18].

З кінця 2014 року відбувається перехід до нової моделі, що передбачає впровадження принципу «гроші йдуть за пацієнтом», державне солідарне медичне страхування, контрактну модель закупівлі медичних послуг, нові форми фінансування, автономізацію медичних послуг. Реформування системи охорони здоров'я відбувається за такими основними напрямками, як: якість медичних послуг та якість медичного обслуговування; стандартизація медичної допомоги, акредитація та ліцензування закладів охорони здоров'я; соціальне медичне страхування; децентралізація та автономізація медичних закладів; фінансування медичних закладів; регулювання цін на лікарські засоби; профілактика, діагностика та лікування окремих видів захворювань [19, с. 134].

Як зазначила экс-глава Міністерства охорони здоров'я Уляна Супрун: «Неспроможна система, низькі зарплати лікарів, жахливі умови в лікарнях – це причини, через які й у 2016 році було розпочато трансформацію системи охорони здоров'я, а не її наслідки, і фактично з нуля почала будуватися нова система охорони здоров'я» [19]. У 2018 році розпочалися зміни на первинній ланці медичної допомоги. Це – сімейні лікарі, з яких починається шлях пацієнта у системі охорони здоров'я. Внаслідок реформи на первинній ланці заробітні плати сімейних лікарів та медичного персоналу зросли у 2–4 рази. Наступний етап змін повинен був включати лікарні та поліклініки [20].

Така зміна підходу до впровадження системних та комплексних реформ потребує чіткої стратегії, часу, ресурсів, більшого фінансування на сферу охорони здоров'я, більшої підтримки Національної служби здоров'я, а головне – професійних людей, які готові втілювати трансформацію системи охорони здоров'я: реформування моделі Семашка, а також перехід до публічного врядування, децентралізацію управління [20].

У нашому дослідженні ми враховуємо, що процеси становлення нової форми публічного врядування у сфері охорони здоров'я України відбуваються в турбулентних умовах соціально-політичної та економічної кризи, які становлять зовнішнє середовище галузі. Ці чинники супроводжувалися невідзначеністю побудови нової моделі охорони здоров'я, яка відповідала би сучасним викликам суспільства, можливостям держави та міжнародним соціальним стандартам.

Погоджуємося з твердженням М.М. Білинської, Н.О. Васюк, Л.І. Жаліло, які підкреслюють, що реформування лише медичної галузі не здатне змінити ситуацію, яка склалася в Україні, а повинно бути комплексним [21, с. 43]. Це, зокрема, зумовлює необхідність пріоритетних інвестицій у людський розвиток, у науку, освіту, культуру і медицину, оновлення політики охорони здоров'я на засадах біоетики, коли в центрі є людська особа (в тому числі зачата, але ще ненароджена дитина і тяжкохвора людина, що потребує паліативної допомоги) як носій фундаментальних прав на життя, гідність, безпеку, охорону здоров'я.

Проаналізуємо теоретичний аспект державної політики у сфері охорони здоров'я, її якісні характеристики, індикатори, базисні принципи, засади тощо на предмет присутності біоетичного компонента.

Розвиток системи охорони здоров'я в різних країнах світу дозволяє формувати певні уявлення про якісну систему охорони здоров'я, що, зрештою, є ціллю відповідної державної політики та безпосередньо процесу реформування такої галузі. Так, у світлі європейського досвіду якісна система охорони здоров'я будується на основних принципах [22], які далі проаналізуємо, власне, з біоетичної перспективи.

Перший принцип – безпека – передбачає, що надання медичних послуг не має шкодити пацієнтам. У цьому контексті зазначимо, що такий принцип повинен у його реалізації поширюватися на такі проблемні питання, як безпека дітей у фазі внутрішньоутробного розвитку, їхній захист від абортів, з одного боку, та шкідливість абортів для жінок, їх фізичного, психічного, духовного здоров'я у сенсі постабортного синдрому, синдрому уцілілих від абортів, ризику безпліддя, викиднів, народження мертворождалих дітей у майбутньому. Оскільки проблема абортів залишається й надалі актуальною, навіть не зведеною до мінімуму, то в межах відповідності декларованому принципу безпеки варто хоча б об'єктивно інформувати жінок, які мають намір щодо здійснення штучного абортів, про сутність, методику і всі ризики, які можуть трапитися під час чи після проведення процедури абортів. Таким чином, особисте рішення жінки про аборт було б значно усвідомленим і нерідко відмінним з метою збереження життя дитини та її власної безпеки.

Другий принцип якісної системи охорони здоров'я – орієнтованість на пацієнта – означає, що вся система медичного обслуговування працює для того, щоб задовольняти потреби пацієнтів на високому рівні. Такий підхід цілком відповідає засадам біоетики, коли найвищими цінностями постають гідність, життя і здоров'я людської особи від моменту запліднення до природної смерті. У медичній практиці такий принцип повинен поширюватися на турботу про вагітних, їхніх зачатих, але ще ненароджених

дітей, людей з психофізичними обмеженнями, літніх немічних осіб, що потребують паліативної допомоги. За таких умов можна значною мірою запобігти зловживанням чи недобросовісному виконанню медичними працівниками своїх професійних обов'язків, що автоматично чинить негативний вплив, приносить шкоду і небезпеку для здоров'я та/чи життя пацієнтів в Україні.

Третій принцип якісної системи охорони здоров'я – ефективність – у сенсі коректного надання медичних послуг, розвитку людського потенціалу та ефективного використання медичного обладнання й інших ресурсів для швидкого одужання пацієнтів. З цього приводу слід зауважити про необхідність популяризування самими медичними фахівцями ефективного методу природного планування вагітності (як протидії небезпечній для життя і здоров'я контрацепції), шляхом розпізнавання днів плідності, який є абсолютно безпечним для жінки й водночас дієвим. Біоетика як наука обґрунтовує такий метод, що дозволяє берегти та зміцнювати репродуктивне здоров'я пацієнток.

Четвертий принцип – підзвітність – означає, що система моніторингу та оцінювання покращує систему охорони здоров'я, а відповідальність розподіляється між зацікавленими сторонами. Такий принцип безпосередньо вказує і на потребу контролю системи охорони здоров'я на предмет дотримання засад і вимог біоетики, відповідності функціонування галузі в інтересах людини, її безпеки, здоров'я і життя, поваги до гідності людської особи на всіх етапах її буття за різних соціально-економічних, суспільно-політичних, ідеологічних чи культурно-історичних умов.

П'ятий принцип якісної системи охорони здоров'я – доступність – визначається легкістю отримання медичних послуг, яка залежить від географічних і фінансових факторів. У цьому контексті показовою є ситуація щодо пріоритетності здоров'я і життя людини над іншими ресурсами, насамперед матеріальними. Тому з точки зору біоетики треба звертати увагу на реалізацію принципу доступності для соціально незахищених груп суспільства, а також організацію паліативної допомоги для всіх потребуючих в Україні.

Шостий принцип – неупередженість – передбачає, що рівень та якість надання послуг у сфері охорони здоров'я не повинні залежати від таких факторів, як стать, вік, соціальний статус тощо. Цей підхід базується на принципі рівності, коли потреби різних пацієнтів однаково важливі. У цьому контексті необхідно визнати рівноцінність кожної людської особи з огляду на її гідність як людини, що вже апіорі автоматично є підставою поважати всіх людей, котрі можуть мати індивідуальні особливості. Гідність людини, зокрема, пацієнта виступає засадничою цінністю персоналістичної біоетики. Власне, з її точки зору зачатій, але ще ненародженій дитині також властива ця невід'ємна риса, вона має таку ж цінність, як кожна людина, оскільки з моменту запліднення наділена гідністю як найвище на Землі творіння.

Сьомий принцип – партнерство – передбачає максимальну медичну користь для пацієнта, персоналу, лікарень та спільноти і може бути реалізований через успішну взаємодію між усіма зацікавленими сторонами. Реалізація цього принципу сприятиме забезпеченню дотримання етичних/біоетичних засад функціонування системи охорони здоров'я за умови їх прийняття та цілеспрямованого впровадження всіма суб'єктами медичних правовідносин. Оскільки біоетика є міждисциплінарною наукою, її популяризація в медичному середовищі і у суспільстві сприятимуть зміцненню моральних засад українства.

Серед основних індикаторів державної політики у сфері охорони здоров'я знаходимо такі як: середня очікувана тривалість життя, коефіцієнт народжуваності, коефіцієнт смертності, природний приріст населення [23, с. 9]. Зазначимо, що такі показники пов'язані з такою біоетичною проблемою, як аборти, які виступають безпосереднім чинником демографічної ситуації в країні. Тому державна політика у сфері охорони здоров'я повинна спрямовуватися на захист життя дітей у фазі внутрішньоутробного розвитку, забезпечення репродуктивного здоров'я громадськості, відповідну профілактичну, просвітницьку роботу. Такий підхід цілком узгоджується із декларованою метою державної політики у сфері охорони здоров'я, що, серед іншого, передбачає «збереження генофонду українського народу» [23, с. 11].

Оскільки однією з основних засад формування державної політики у сфері охорони здоров'я є визнання загальнолюдських моральних цінностей, поваги до людини та її гідності, рівності, солідарності та професійної етики працівника у сфері охорони здоров'я [23, с. 12], то з точки зору біоетики ця засада має поширюватися і на найбільш вразливі категорії, наприклад, зачатих, але ще ненароджених дітей, осіб, хвороба яких не піддається лікуванню, котрі потребують паліативної допомоги (що є протидією морально неприпустимої евтаназії) тощо.

Морально-правові основи професійної діяльності медичних працівників, окреслені у Міжнародному кодексі медичної етики, який базується на дотриманні принципів Женевської декларації [24], що потребує від лікаря: присвятити своє життя служінню на благо людини; з повагою і вдячністю ставитися до вчителів; добросовісно і достойно виконувати свій професійний обов'язок, незважаючи на будь-які обставини; турбуватися насамперед про здоров'я пацієнтів; зберігати лікарську таємницю;

стверджувати чесні та благородні традиції професії лікаря; ставитися до колег як до братів і сестер; поважати права пацієнтів, лікарів, іншого медичного персоналу; дотримуватись конфіденційності стосовно пацієнта; обережно ставитись до інновацій; надавати невідкладну допомогу; стверджувати людське життя від самого його початку як найвищу цінність [25].

Також, розглядаючи принцип державної політики у сфері охорони здоров'я, такий як гуманістична спрямованість, забезпечення пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, національними, груповими або індивідуальними інтересами, підвищений медико-соціальний захист найбільш уразливих верств громадськості [26, с. 12], зазначимо, що його реалізація зосереджується, власне, в біоетичній площині охорони здоров'я, яка спирається на вічні істини про найвищу цінність і гідність людської особи, духовність як запоруку психологічного благополуччя людини, моральну відповідальність медичних працівників.

Такий принцип державної політики у сфері охорони здоров'я, як багатосекторальне співробітництво сфер охорони здоров'я, освіти, фінансів, екології, соціальної політики, правосуддя, масмедіа [26, с. 13], доцільно втілювати, зокрема, з метою інформування громадськості про сутність і необхідність реалізації цінностей і засад біоетики, що не лише захищають життя і гідність найбільш уразливих категорій суспільства, але й допомагають насамперед молоді побачити шляхи попередження та розв'язання проблем статевої культури, особистого життя, моральної стійкості, вибору способу життя, моделі поведінки в непростих умовах сучасних викликів.

Аналізуючи європейську стратегію ВООЗ «Здоров'я-2020» (основною метою цієї політики було поліпшення здоров'я для всього населення регіону і скорочення нерівності стосовно здоров'я за допомогою вдосконалення лідерства та стратегічного керівництва щодо здоров'я населення) [27], а також Європейську програму роботи на 2020–2025 рр. «Спільні дії для міцнішого здоров'я» (котра визначила пріоритетні завдання на найближчі п'ять років: універсальний доступ до якісної медичної допомоги без фінансових труднощів; захист у разі надзвичайних ситуацій у сфері охорони здоров'я; зміцнення здоров'я та благополуччя) [28], згідно з якими намагаються гармонізувати державну політику у сфері охорони здоров'я України, зауважимо, що їхньою метою є підвищення рівня благополуччя населення, об'єктивні параметри якого включають: стан здоров'я, рівень освіти, працевлаштування, соціальні зв'язки, навколишнє середовище, особисту безпеку, участь у громадському житті [29, с. 26]. З перспективи персоналістичної біоетики досягнути зазначеного благополуччя неможливо без усунення негативних чинників, таких як знецінення людської особи, поширення алкоголізму, наркоманії, аморальності, сексуальної розпущеності, нівелювання природної статевої приналежності, абортів, використання загрозливих для життя і здоров'я жінки та потомства засобів контрацепції тощо. Біоетика, з метою служіння людині для її блага, містить науковий потенціал, що обґрунтовує моральні засади захисту і збереження життя і здоров'я людини, її гідного стилю життя. І його варто враховувати на законодавчому та практичному рівнях задля досягнення спільної цілі – підвищення рівня благополуччя громадськості.

Важливо, що одним із пріоритетних напрямів стратегічних дій політики «Здоров'я-2020» є забезпечення стійкості місцевих спільнот та створення підтримуючого середовища [29, с. 27]. У цьому контексті бачимо перспективу заснування та/чи розширення мережі громадських об'єднань фахівців охорони здоров'я, волонтерів, котрі надаватимуть організаційну, фахову та іншу допомогу задля всебічної підтримки вагітних жінок, сімей, які опинилися у важких життєвих обставинах (щоб вони змогли зберегти життя своїм зачатим, але ще ненародженим дітям), а також подружніх пар, що стикнулися із проблемою безпліддя (для встановлення причин безпліддя та корекції розладів природних процесів, які спричинюють неплідність в організмі чоловіка та жінки, і спрямовані на зачаття і виношування дитини, що передбачає сучасне медикаментозне та хірургічне лікування, що є контрмірою етично неприпустимих репродуктивних технологій, бо передбачає маніпуляцію людським життям, негідний для людини спосіб зачаття і є загрозливим для її життя). Такі консультативно-допомогові центри можуть співпрацювати з органами місцевої влади, масмедіа, освітніми закладами, розширюючи свою діяльність і у науково-просвітницькому напрямі задля виховання підлітків, молоді і дорослих на етичних/біоетичних засадах.

Згідно з положеннями гл. 22 розд. V Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [30], сторони зобов'язалися розвивати співробітництво, зокрема, в такій сфері, як якість та безпечність субстанцій людського походження [31, с. 30]. Отже, вартою уваги є конкретизація такої співпраці з урахуванням засад та цінностей біоетики, які спрямовані на недопущення зловживань у сфері трансплантології, пов'язаних зі знеціненням людської особи, нехтування її фундаментальними правами. Морально неприпустимим є використання матеріалів, отриманих внаслідок абортів. У цивілізованому світі ця медична технологія заборонена. Інша сфера декларованого співробітництва, що стосується інформації та знання

в галузі охорони здоров'я, також потребує біоетичного компонента, впроваджуваного в інформаційних ресурсах етичного/біоетичного змісту (моральні основи статевої культури, репродуктивного здоров'я, здорового способу життя).

Як відомо, Європейська Рада на саміті у Брюсселі 23 червня 2022 року ухвалила рішення про надання Україні статусу кандидата в Європейський Союз. Таке рішення послало потужний сигнал українцям і всьому світу щодо солідарності європейської спільноти з Україною в її жорстокій, кровопролитній, запеклій війні з московським агресором за європейські цінності, незалежність і територіальну цілісність власної держави.

У контексті реформування охорони здоров'я важливою є оптимізація діяльності органів охорони громадського здоров'я, зокрема:

а) шляхом контролю за якістю та безпекою харчових продуктів (це питання містить біоетичний аспект, оскільки йдеться про безпеку і здоров'я людини, необхідність усунення шкідливих факторів);

б) сприяння паралельному проведенню реформування фармацевтичної галузі (тут відповідною є засада біоетики про неприпустимість використання абортівних матеріалів у фарміндустрії, що залишається рудиментом в Україні, недопущення випуску замінників наркотиків, що, на жаль, мало місце не раз у часі нашої держави, неприпустимість рекламування небезпечної для здоров'я та життя вагітної жінки та її потомства контрацепції);

в) посилення ролі профілактичного складника вітчизняної сфери охорони здоров'я (необхідним є посилення просвітницької роботи з біоетичних проблем серед громадськості та в межах професійної підготовки фахівців охорони здоров'я).

Важливим питанням у реформуванні системи охорони здоров'я є забезпечення доступу до достовірної медичної інформації, що мотивує людство до дотримання здорового способу життя, самостійного керування становищем лікування, а також аргументує координування медичної допомоги між різними лікарями, поліпшення комунікації медичних працівників між собою та з державою.

Переходячи до аналізу практичного аспекту державної політики реформування охорони здоров'я, зазначимо, що управління системою охорони здоров'я здійснюють Міністерство охорони здоров'я України та інші центральні органи виконавчої влади, яким підпорядковані відомчі заклади охорони здоров'я, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, Академія медичних наук України. Крім органів держави, які безпосередньо пов'язані з цариною охорони здоров'я, ця система функціонує і завдяки контрольно-управлінським функціям інших державних інституцій, а саме Президента України (зокрема, крізь призму діяльності Адміністрації Президента України, Ради національної безпеки і оборони України), Верховної Ради України (зокрема, Комітету Верховної Ради України з питань охорони здоров'я), Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Кабінету Міністрів України (зокрема, через діяльність профільних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади), Генеральної прокуратури України та її органів на місцях, а також органів судової системи України [32, с. 193–194]. Важливо, що до суб'єктів, які наділені консультативно-дорадчими повноваженнями у сфері охорони здоров'я, належать Національна рада з питань протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу при Кабінеті Міністрів України та Національна координаційна рада боротьби з наркоманією при Кабінеті Міністрів України, які повинні використовувати науковий потенціал біоетики для запобігання зазначеним медико-соціальним проблемам українського суспільства, а також Громадська Рада при МОЗ України з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій, що має змогу опиратися на духовні основи біоетики в інтересах української нації.

Стосовно стратегічних аспектів реформування системи охорони здоров'я в Україні зазначено низку заходів, спрямованих, зокрема, на поліпшення медичного обслуговування дітей, боротьбу з ВІЛ-інфекцією/СНІДом, туберкульозом [33, с. 136]. Вважаємо, що також доцільною є реалізація заходів з метою профілактики абортів, покращення репродуктивного та духовного здоров'я громадськості.

Зауважимо, що після схвалення Кабінетом Міністрів України наприкінці 2016 року концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я в Україні [34] стало реальністю започаткування практики створення госпітальних округів [35]. Нині ця стратегія є одним з головних інструментів реформування системи охорони здоров'я і важливо, що вже напрацьований позитивний досвід функціонування госпітальних округів, наприклад, у деяких країнах Заходу, де в межах лікарень поряд із різними спеціалізованими відділеннями організовано і надання паліативної допомоги на противагу евтаназії, що свідчить про реалізацію біоетичних цінностей у сфері охорони здоров'я.

Щоб ідея створення госпітальних округів на теренах України стала широко впроваджуваною, необхідними є системні та цілеспрямовані заходи, серед яких – прийняття відповідних рішень органів місцевого самоврядування. Такий крок зможе забезпечити автономію медичних закладів, що зробить їх

більш ефективними. Від цих рішень міських, районних, обласних рад, у підпорядкуванні яких перебувають різні заклади охорони здоров'я, що можуть об'єднатися у госпітальні округи, залежить оптимізація мережі лікарень, що зробить їхні послуги якіснішими та ефективними з погляду витрат.

Основними змінами трансформації галузі охорони є, зокрема, впровадження державного гарантованого пакета медичної допомоги (перелік та обсяг медичних послуг та ліків, які оплачуються з державного бюджету на основі єдиних національних тарифів, а також прозорі правила доступу до безоплатних для пацієнта медичних послуг, для отримання яких потрібне електронне направлення від лікаря первинної ланки, з яким укладена декларація, або від лікуючого лікаря) [36, с. 138]. Програма медичних гарантій [37], яку впроваджує Національна служба здоров'я України [38], є невід'ємною складовою частиною універсального медичного охоплення.

Оскільки пріоритетним стратегічним напрямом у цьому пакеті визначено профілактичну роботу, варто організувати широку інформаційну кампанію, власне, з питань етичного обґрунтування попередження абортів, шкідливої контрацепції, алкоголізму, наркоманії, депресій, суїцидів та інших видів девіантної поведінки, що руйнує здоров'я і життя дітей, молоді та дорослих. Перспективним напрямом у цьому контексті може стати використання телемедицини, ІТ-технологій [39] для широкого охоплення профілактично-просвітницькою роботою різних соціальних груп та аудиторій.

Оскільки, крім держави, окремими суб'єктами публічної політики виступають і громадські об'єднання, далі ми проаналізуємо позицію та напрацювання «третього сектору» в царині реформування охорони здоров'я.

Науковий інтерес викликає візійний документ «Принципи Торонто: ключові пріоритети проведення реформ в Україні на 2019–2023 роки», підготовлений групою експертів громадянського суспільства за координації Коаліції «Реанімаційний Пакет Реформ» шляхом регіональних та національних консультацій в Україні та за участю 100 галузевих експертів [40]. План змін охоплює найважливіші сфери суспільного життя: від протидії корупції до захисту довкілля [41].

З метою продовження комплексного реформування системи охорони здоров'я необхідно розбудувати систему охорони здоров'я, орієнтовану на пацієнта, шляхом зміни організаційно-економічних принципів управління відповідно до ринкових умов та міжнародних стандартів для забезпечення паритетного доступу населення до якісної медичної допомоги та фінансового захисту у разі захворювання, забезпечити попередження неінфекційних захворювань, зокрема, вдосконалюючи законодавство про здорове харчування, а також контроль над тютюном та алкоголем [42]. До речі, в контексті біоетики проблема якості і чистоти продуктів харчування задля збереження і зміцнення здоров'я громадян, профілактики захворювань привертає пильну увагу науковців, які наголошують на необхідності кардинальної зміни державної політики в цьому питанні. Окремо біоетика наголошує на необхідності жорсткої перевірки продукції, особливо харчових продуктів і лікарських препаратів, що виготовляється з використанням генетично-модифікованої сировини. Як відомо, у багатьох країнах діють закони щодо обмеження імпорту та/або обов'язкового маркування продуктів харчування, які містять ГМ-інгредієнти.

Як зазначають експерти [43], щоб забезпечити продовження та незворотність реформи, слід зробити належні кроки:

а) завершити імплементацію нових фінансових механізмів за принципом «гроші йдуть за пацієнтом» у секторі первинної медичної допомоги та впровадити їх на рівні спеціалізованої та високоспеціалізованої медичної допомоги (амбулаторного та стаціонарного рівнів). З цього приводу варто відзначити про потребу врівноваження фінансових чинників у сфері надання медичної допомоги, які жодним чином не повинні детермінувати їх пріоритет над біоетичними/етичними цінностями у сфері охорони здоров'я;

б) затвердити програму медичних гарантій на всіх рівнях надання медичної допомоги. У цьому контексті всі медичні гарантії повинні відображати біоетичні засади надання первинної, вторинної, спеціалізованої та високоспеціалізованої медичної допомоги;

в) завершити реформу закупівель лікарських засобів та медичних виробів, упровадити єдину систему з відстеження маршруту закуплених ліків та медичних виробів. При цьому трансформацію у фармацевтичній галузі слід здійснювати з метою припинення призначення жінкам абортивних засобів та практики використання абортивних матеріалів, що є неприпустимо з позиції біоетики та етики загалом;

г) розвинути й закріпити побудову громадського здоров'я, чітко розподілити функції та повноваження між урядом, Міністерством охорони здоров'я та іншими органами влади у системі громадського здоров'я. У руслі цього завдання важливим є конструювання системи громадського здоров'я на засадах біоетики, щоб поширювати ідеї та знання, зокрема, про біоетичні проблеми репродуктивного, духовного здоров'я громадськості в такому секторі;

г) забезпечити умови для втілення Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року. Щодо окресленої перспективи, вважаємо за необхідне взяти до уваги, зокрема, біоетичні аспекти різних видів адиктивної поведінки, особливо серед підлітків та молоді (що негативно впливають на якість життя людини, руйнують її фізичне, психічне та соціальне здоров'я), а також напрями і методи їх профілактики, просвітницької роботи з актуальних питань біоетики;

д) реалізувати план боротьби з неінфекційними захворюваннями та здійснити заходи з упровадження курсу євроінтеграції, серед іншого, в частині імплементації директив Європейського Союзу стосовно сфер трансплантології, безпеки крові, контролю над тютюном. У цьому контексті потрібно узгодити політичні нововведення із вимогами біоетики щодо забезпечення гідності, безпеки, здоров'я і недоторканості життя людини, коли йдеться про питання трансплантації як способу лікування, щоб не допустити зловживань; також на часі є практикування створення банків пуповинної крові для отримання стовбурових клітин як протидії використанню стовбурових клітин ембріонального походження, що з точки зору біоетики є морально неприпустимим; водночас контроль за тютюном як завдання державної політики у сфері охорони здоров'я може допомогти в подоланні поширеної залежності людей від тютюнопаління, що є однією з біоетичних проблем, адже містить аспекти не лише медичні та соціальні, а й моральні;

е) створити мережу центрів біологічної безпеки на основі концепції «Єдине здоров'я» при Міністерстві охорони здоров'я України. Здійснення зазначеного кроку на практиці повинно супроводжуватися з урахуванням засад біоетики задля гарантування безпеки кожної людської особи від моменту запліднення до природної смерті;

є) продовжувати активно впроваджувати заходи з імунізації з метою забезпечення високого рівня імунізації населення, що виступає частиною програми національної безпеки українців (головною умовою втілення у практику вказаного напрямку діяльності повинно виступати дотримання засад біоетики в частині реалізації права людини на повагу її гідності та передбачення на законодавчому рівні права вибору людини на проведення вакцинації;

ж) цілеспрямовано, системно й послідовно здійснювати виконання програми розвитку сільської медицини. З цього приводу актуальною постає необхідність реалізації профілактично-просвітницької роботи серед сільського населення, яке особливо потребує підвищення рівня обізнаності з питань збереження репродуктивного здоров'я, планування сім'ї, відповідального материнства і батьківства, запобігання підлітковій вагітності, абортам, штучному заплідненню, алкоголізму, тютюнопалінню, наркоманії, контрацепції, аморального способу життя, що торкається всіх аспектів фізичного, психічного, духовного, соціального здоров'я людини та знаходить відповіді на перелічені виклики в біоетичній площині;

з) забезпечити інституційне впровадження реформи екстреної медичної допомоги, ухвалити Закон України «Про доброго самаритянина». З цього приводу наголосимо, що зазначена ідея сприятиме реалізації в українському суспільстві біоетичних цінностей, серед яких – моральність і духовність як базова основа безумовного самовідданого лікарського служіння людині/пацієнту в усіх обставинах та ситуаціях, що трапляються в житті;

и) забезпечити впровадження Міжнародної класифікації функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я (МКФ) та розпочати повноцінну реформу реабілітації та встановлення інвалідності (МСЕК). У контексті біоетики така проблема стосується забезпечення права на життя, гідність, безпеку і здоров'я людської особи, яка має певні психофізичні обмеження, з моменту запліднення до природної смерті, оскільки її людська гідність є рівноцінною стосовно осіб, котрі не мають подібних психофізичних обмежень та особливих потреб;

і) реформувати систему до- та післядипломної медичної освіти на основі досягнень сучасної медичної науки та доказової медицини. Ідейною базою процесу реформування медичної освіти на всіх рівнях повинно стати вивчення майбутніми фахівцями сфери охорони здоров'я біоетики в належному обсязі, що забезпечуватиме досягнення навчальних цілей стосовно етичної/біоетичної підготовки здобувачів медичної освіти; також доречно гармонізувати навчально-виховний процес у закладах вищої медичної освіти загалом відповідно до принципів, засад і цінностей науки біоетики, що стоїть у обороні людини, обґрунтовує етичну безпеку людської особи/пацієнта як суб'єкта медичних правовідносин, гарантує моральну відповідальність лікаря, покликаного безумовно оберігати людське здоров'я і життя; серед іншого, корисними є проведення виховних заходів зі студентами задля популяризування етичних/біоетичних ідей, формування їхнього професійного світогляду з урахуванням цінностей сучасної біоетики;

ї) забезпечити розвиток лікарського самоврядування як інституту регулювання якості медичних послуг та захисту прав медичних працівників. У цьому відношенні органи лікарського самоврядування повинні були б, зі свого боку, сприяти дотриманню принципів біоетики в процесі здійснення лікарської

практики, а також захищати права та інтереси медичних працівників, які завжди спираються у своїй професійній діяльності на засади біоетики;

й) забезпечити залучення неурядових організацій до надання медико-соціальних послуг та забезпечити фінансування цих послуг, у тому числі з місцевих бюджетів. У цьому контексті доцільно розширювати інституційну організацію медико-соціальних послуг через участь фахівців із біоетики, медичного права, державного управління та ін., які є членами відповідних професійних громадських об'єднань та можуть надавати науково-методичний супровід медичним працівникам у частині надання медико-соціальних послуг;

к) розвивати активну співпрацю з громадським сектором, максимально долучаючи громадські організації до процесу ухвалення рішень та забезпечувати прозорість та оперативну комунікацію з питань реформування системи охорони здоров'я в Україні [43]. Зазначений крок варто здійснювати, враховуючи позитивний досвід громадських організацій, метою діяльності яких є просвітницька робота з етичних/біоетичних питань охорони здоров'я.

Таким чином, об'єднання зусиль державних та громадських інституцій, а також урахування етичних/біоетичних засад охорони здоров'я можуть стати запорукою реалістичності та ефективності реформування системи охорони здоров'я в Україні.

На виконання Указу Президента України № 369/202 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року «Про стан національної системи охорони здоров'я та невідкладні заходи щодо забезпечення громадян України медичною допомогою» [44; 45] розроблено проєкт нової Стратегії розвитку системи охорони здоров'я України до 2030 року (міжсекторальною робочою групою, утвореною Міністерством охорони здоров'я України). Метою Стратегії є сприяння здоров'ю та добробуту громадян через забезпечення справедливого доступу до якісних медичних послуг, побудови стійких систем охорони здоров'я та забезпечення участі суспільства у їхній діяльності. Основне завдання Стратегії-2030 – зробити систему охорони здоров'я в Україні людиноцентричною (що є основоположною цінністю біоетики).

Таким чином, зміни підходу до втілення реформи повинні слугувати особистості людини, а отже, мають бути узгоджені із засадами біоетики, відповідати сучасним викликам суспільства, а також міжнародним соціальним стандартам та можливостям держави. Коли врахування засад біоетики стане наріжним каменем реформування вітчизняної системи охорони здоров'я, тоді зможемо говорити про захист гідності, здоров'я, життя людини на практиці.

Висновки. Підсумовуючи результати нашого дослідження, наголосимо, що в царині медичного забезпечення органам публічного управління потрібно звернути увагу на такі проблеми, що суперечать засадам біоетики, як: контрацепція, аборти, штучне запліднення, сурогатне материнство, рекламування заміників наркотичних речовин, пропаганда евтаназії, використання абортивних матеріалів, що може призвести (і навіть призводить) до фатальних наслідків. Усі перераховані вище дії є прямою загрозою життю і здоров'ю нації, насамперед її духовної складової частини, тому у сфері медицини біоетиці треба відводити головну роль. Суспільство, яке дозволяє вбивати слабких і безборонних, приречене на самознищення. Всі дії владних органів мають бути узгоджені із забезпеченням гідності, цілісності та недоторканості людського життя на всіх етапах існування та в усіх його проявах. Із позиції біоетики потрібно наголосувати також на тому, що українці є традиційним етносом, якому притаманно з повагою ставитися до інституту сім'ї.

Нехтування засадами біоетики у базових нормативних документах, які дотичні до тем, що стосуються гідності людини, збереження та примноження здоров'я, звело б весь процес реформування медичної галузі в Україні до суто економічних проблем, надаючи фінансовій стороні питання першого чергового значення.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні заходів з боку органів публічного управління щодо гарантування гідності та права людини на життя на всіх етапах та в усіх проявах.

Література:

1. Політика та публічне управління у сфері охорони здоров'я : підручник у 2 т. / авт. кол. М.М. Білинська, Н.О. Васюк, Л.І. Жаліло та ін. ; ред. кол.: В.М. Князевич (голова), Т.П. Юрочко (заст. голови), Я.Ф. Радиш (заст. голови), Л.І. Жаліло (заст. голови). Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : НАДУ, 2017. Т. 1. 284 с.
2. Чепурна А.В. Публічна та державна політика: спільне та відмінне. 14.12.2017 р. URL: <https://otherreferats.allbest.ru/political> (дата звернення: 30.06.2022).
3. Палагнюк Ю.В. «Державна політика» та «публічна політика»: теоретичний аспект. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія «Державне управління»*. 2012. Т. 181, Вип. 169. С. 63–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdu_2012_181_169_14 (дата звернення: 30.06.2022).

4. Дем'янчук О.П. Політика владна. Політична енциклопедія. / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 810 с.
5. Державна політика: аналіз та механізми її впровадження : методичні рекомендації / уклад. : О.І. Кілієвич, В.В. Тертичка. Київ : НАДУ, 2009. 88 с.
6. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2802-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4.
7. Політика та публічне управління у сфері охорони здоров'я : підручник у 2 т. / авт. кол. М.М. Білинська, Н.О. Васюк, Л.І. Жаліло та ін. ; ред. кол.: В.М. Князевич (голова), Т.П. Юрочко (заст. голови), Я.Ф. Радиш (заст. голови), Л.І. Жаліло (заст. голови). Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : НАДУ, 2017. Т. 1. 284 с.
8. Reich W.T. (editor). *Encyclopedia of Bioethics (revised edition): Vol. 5. 2nd edition*. New York : Simon & Schuster (MacMillan), 1995. 2950 p.
9. Терешкевич Г.Т. Основи біоетики та біобезпеки : підручник. Тернопіль : ТДМУ, 2018. 400 с.
10. Sgreccia E. *Manuale di bioetica*. Milano : Vita e Pensiero, 1999. V. I. 817 p.
11. Новини. Політика України. 24.04.20. *Цензор.НЕТ*. URL: <https://censor.net.ua/ua/n3191221> (дата звернення: 30.06.2022).
12. Коляденко Н.В. Принципи біоетики як морально-правова основа розвитку системи охорони здоров'я в Україні. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. № 22 (1). С. 147–148.
13. Лехан В.М., Крющкова Л.В., Заярський М.І. Аналіз реформ охорони здоров'я в Україні: від здобуття незалежності до сучасності. *УКРАЇНА. ЗДОРОВ'Я НАЦІЇ*. 2018. № 4 (52). URL: <https://repo.dma.dp.ua/4969/1/%D0%9B%D0%B5%D1%85%D0%B0%D0%BD.pdf> (дата звернення: 30.06.2022).
14. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми «Здоров'я 2020: український вимір»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 р. N 1164-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1164-2011-%D1%80#Text> (дата звернення: 30.06.2022).
15. Кошова С.П., Михальчук В.М., Радиш Я.Ф. Єдиний медичний простір України – нова парадигма розвитку національної системи охорони здоров'я. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 9. 30.09.2021. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/9_2021/32.pdf (дата звернення: 30.06.2022).
16. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2802-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4.
17. Берн І., Езер Т., Коен Дж., Оверал Дж., Сенюта І. Права людини у сфері охорони здоров'я : практичний посібник / За наук. ред. І. Сенюти. Львів : Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2012. 552 с.
18. Кошова С.П., Михальчук В.М., Радиш Я.Ф. Єдиний медичний простір України – нова парадигма розвитку національної системи охорони здоров'я. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 9. 30.09.2021. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/9_2021/32.pdf (дата звернення: 30.06.2022).
19. Барзилович А.Д. Реформування системи охорони здоров'я в Україні: стратегічні аспекти. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 2. С. 134–139.
20. Зеленський визнав позитиви першого етапу медичної реформи Супрун. *Збруч*. 04.05.2020. URL: <https://zbruc.eu/node/97395> (дата звернення: 30.06.2022).
21. Політика та публічне управління у сфері охорони здоров'я : підручник у 2 т. / авт. кол. М.М. Білинська, Н.О. Васюк, Л.І. Жаліло та ін. ; ред. кол.: В.М. Князевич (голова), Т.П. Юрочко (заст. голови), Я.Ф. Радиш (заст. голови), Л.І. Жаліло (заст. голови). Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : НАДУ, 2017. Т. 1. 284 с.
22. Основні принципи реформи системи охорони здоров'я в Україні: Програма ООН із відновлення та розвитку миру. Тренінг «Стратегічне планування в охороні здоров'я на рівні госпітального округу». 28 с. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/p2-m1.pdf> (дата звернення: 30.06.2022).
23. Політика та публічне управління у сфері охорони здоров'я : підручник у 2 т. / авт. кол. М.М. Білинська, Н.О. Васюк, Л.І. Жаліло та ін. ; ред. кол.: В.М. Князевич (голова), Т.П. Юрочко (заст. голови), Я.Ф. Радиш (заст. голови), Л.І. Жаліло (заст. голови). Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : НАДУ, 2017. Т. 1. 284 с.
24. Женевська декларація, прийнята 2-ю Генеральною асамблеєю ВМА, Женева, Швейцарія, вересень 1948 р. *Законодавство України*. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_001#Text (дата звернення: 30.06.2022).
25. Міжнародний кодекс медичної етики, прийнятий 3-ю Генеральною Асамблеєю Всесвітньої Медичної Асоціації, Лондон, Англія, жовтень, 1949 р. *Законодавство України*. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_002#Text (дата звернення: 30.06.2022).
26. Політика та публічне управління у сфері охорони здоров'я : підручник у 2 т. / авт. кол. М.М. Білинська, Н.О. Васюк, Л.І. Жаліло та ін. ; ред. кол.: В.М. Князевич (голова), Т.П. Юрочко (заст. голови), Я.Ф. Радиш (заст. голови), Л.І. Жаліло (заст. голови). Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : НАДУ, 2017. Т. 1. 284 с.
27. Здоров'я 2020: Основи європейської політики і стратегії для XXI століття. Всесвітня організація охорони здоров'я. Європейське регіональне бюро. 2013. 224 с.
28. Спільні дії для міцнішого здоров'я: Європейська програма роботи на 2020–2025 рр. Європейське регіональне бюро ВООЗ. Копенгаген. 2021. 64 с. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/345924/WHO-EURO-2021-1919-41670-59496-ukr.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 30.06.2022).
29. Політика та публічне управління у сфері охорони здоров'я : підручник у 2 т. / авт. кол. М.М. Білинська, Н.О. Васюк, Л.І. Жаліло та ін. ; ред. кол.: В.М. Князевич (голова), Т.П. Юрочко (заст. голови), Я.Ф. Радиш (заст. голови), Л.І. Жаліло (заст. голови). Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : НАДУ, 2017. Т. 1. 284 с.

30. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України № 1678-VII від 16.09.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#Text> (дата звернення: 30.06.2022).
31. Політика та публічне управління у сфері охорони здоров'я : підручник у 2 т. / авт. кол. М.М. Білинська, Н.О. Васюк, Л.І. Жаліло та ін. ; ред. кол.: В.М. Князевич (голова), Т.П. Юрочко (заст. голови), Я.Ф. Радиш (заст. голови), Л.І. Жаліло (заст. голови). Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : НАДУ, 2017. Т. 1. 284 с.
32. Берн І., Езер Т., Коен Дж., Оверал Дж., Сенюта І. Права людини у сфері охорони здоров'я : практичний посібник / За наук. ред. І. Сенюти. Львів : Вид-во ЛЮБФ «Медицина і право», 2012. 552 с.
33. Барзилович А.Д. Реформування системи охорони здоров'я в Україні: стратегічні аспекти. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 2. С. 134–139.
34. Про схвалення Концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 р. № 1013-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1013-2016-%D1%80#Text> (дата звернення: 30.06.2022).
35. Деякі питання створення госпітальних округів : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 листопада 2019 р. № 1074. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1074-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.06.2022).
36. Барзилович А.Д. Реформування системи охорони здоров'я в Україні: стратегічні аспекти. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 2. С. 134–139.
37. Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» від 19 жовтня 2017 року № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text> (дата звернення: 30.06.2022).
38. Про утворення Національної служби здоров'я України : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1101. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1101-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.06.2022).
39. Про схвалення концепції розвитку електронної охорони здоров'я : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2020 р. № 1671-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1671-2020-%d1%80#text> (дата звернення: 30.06.2022).
40. «Принципи Торонто: ключові пріоритети проведення реформ в Україні на 2019–2023 роки». Центр демократії та верховенства права. Напрямок «Громадянське суспільство». Реанімаційний Пакет Реформ. 15.07. 2019 р. URL: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/TORONTO-PRINCIPLES-ua.pdf> (дата звернення: 30.06.2022).
41. Бадіков Т. Ключові завдання реформи системи охорони здоров'я на 2019–2023 рр. *Українська правда*. 2 липня 2019 р. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/badikov/5d1bb1625ab6f> (дата звернення: 30.06.2022).
42. Юрочко Т., Бубенчикова С. Реформування та розвиток системи охорони здоров'я в Україні. 2019. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/Fin_11.Toronto_Ohorona_zdorovya.pdf (дата звернення: 30.06.2022).
43. Бадіков Т. Ключові завдання реформи системи охорони здоров'я на 2019–2023 рр. *Українська правда*. 2 липня 2019 р. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/badikov/5d1bb1625ab6f> (дата звернення: 30.06.2022).
44. Про стан національної системи охорони здоров'я та невідкладні заходи щодо забезпечення громадян України медичною допомогою : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0052525-21#n2> (дата звернення: 30.06.2022).
45. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року «Про стан національної системи охорони здоров'я та невідкладні заходи щодо забезпечення громадян України медичною допомогою : Указ Президента України № 369/202. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/369/2021#Text> (дата звернення: 30.06.2022).

НОТАТКИ